

ADİD DAVİŞA

2. BASIM

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

ZAFERDEN UMUTSUZLUĞA

ÇEVİREN: LÜTFİ YALÇIN

Literatür

Arap Milliyetçiliği

Zaferden Umutsuzluğa

Arap Milliyetçiliği

Zaferden Umutsuzluğa

Adid Davişa

Çeviren:
Lütfi Yalçın

LİTERATÜR YAYINLARI: 129

Arap Milliyetçiliği - Zaferden Umutsuzluğa

Adid Davişa

Kitabın özgün adı:
Arab Nationalism In The Twentieth Century

Çeviren : Lütfi Yalçın

Birinci Basım, Aralık 2004
İkinci Basım, Aralık 2016

Genel Yayın Yönetmeni : Kenan Kocatürk
Yayına Hazırlayan : Gökçe Çiçek Çetin
Düzelti : Filiz Karaata
Uygulama : Emel Atik
Baskı ve Cilt : Ceylan Matbaa
Maltepe Mah. Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi
No: 83/317-318-319 Zeytinburnu-İstanbul
Sertifika No: 23352
Tel: (0212) 613 10 79

ISBN: 978-975-04-0259-3

Copyright © 2003 by Princeton University Press

© Copyright 2004, **Literatür:** Yayıncılık
Bu kitabın yayın hakları **Literatür:** Yayıncılık Dağıtım Pazarlama San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir. Kitabın tamamı veya bir bölümü hiçbir biçimde fotokopi yoluyla çoğaltılamaz, dağıtılamaz, yeniden elde edilmek üzere saklanamaz.

LİTERATÜR: YAYINCILIK, DAĞITIM,
PAZARLAMA, SANAYİ VE TİCARET LTD. ŞTİ.
İSTİKLAL CADDESİ, İPEK SOKAK,
NO: 10 KAT: 2 TR-34433
BEYOĞLU, İSTANBUL, TÜRKİYE
T 0(212) 292 4120
F 0(212) 245 5987
E literatur@literatur.com.tr
www.literatur.com.tr

İÇİNDEKİLER

1.	Arap Milliyetçiliğini Tanımlamak	1
2.	İlk Kıpırdanışlar: On Dokuzuncu Yüzyıl ve Yirminci Yüzyıl Başları	13
3.	Sati el-Husri'nin Arap Milliyetçiliği Teorisi	45
4.	Arap Milliyetçiliği ve Çatışan Bağlılıklar: 1920'lerden, Filistin Arap İsyanına	69
5.	Milliyetçi Yükselişe Giden Yol: Filistin İsyanı'ndan Mısır Devrimi'ne	97
6.	Arap Milliyetçiliğinin Güçlenişi: "Arap" Mısır'ın Doğuşu	121
7.	Arap Milliyetçiliğinin İlerleyişi 1955-1957	143
8.	Arap Milliyetçiliğinin Zirvesi: Birleşik Arap Cumhuriyeti ve Irak Devrimi, Ocak-Eylül 1958	167

9. Arap Milliyetçiliğinin Düşüşe Geçmesi, 1958-1967 193

10. 1967 ve Sonrası: Arap Milliyetçiliğinin Hüzünlü Vedası 227

11. Arap Milliyetçiliğinin Ölümü: Bir Otopsi 255

Notlar 285

Kaynakça 345

Dizin 365

1

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİ TANIMLAMAK

Arap halkının siyasal birliği için uğraşan milliyetçi kuşağın mensupları, baş tacı ettikleri liderin, birlik karşıtı olduğunu düşündükleri gruplarla ateşkes yapılması için çağrıda bulunduğunu duyunca, yılgın gözlerle birbirlerine bakmış ve kapsamlı bir siyasal birlik arayışının yerini Arap devletleri arasında "dayanışma"nın alacağı yeni bir dönemin başladığını ilan etmesiyle de, başlarını öne eğip hayal kırıklığıyla ellerini havaya kaldırmış olmalıdır. Mısır'ın o zamanki devlet başkanı ve Arap milliyetçiliğinin öncüsü Abdül Nasır, "Arap milliyetçiliğinin üzerine kurulacağı sağlam temelin Arap dayanışması"[1] ve bu dayanışmanın "Arap devletlerinin ekonomik, askeri, kültürel ve dış politika kapsamına giren alanlarda işbirliği yoluyla onları daha fazla güçlendireceğini"[2] 1963'te ilan ettiğinde, Arap milliyetçiliğinin ilkelerini ihlal mi ediyordu? Milliyetçi kuşak, büyük olasılıkla Nasır'ın yeniden düşünmesini, aklını başı-

na toplamasını ve organik Arap birliği amacı güden devrimci Arap milliyetçiliği yoluna geri dönmesini umuyor ve bunun için dua ediyordu.

Fakat kahramanlarının niyeti farklı, daha kapsamlı ve daha ayrıntılıydı. Nasır, her şeyden önce, bir ideolog ve bir politikacıydı. Ona göre Arap birliğine giden yol, bir yandan fırsatlarla, diğer yandan da sıkıntılarla doluydu; bütün Arapların tek devlet altında organik birliği "birkaç aşamadan"[3] oluşan uzun ve diyalektik bir sürecin nihai hedefiydi. Arap dayanışması bu aşamalardan biriydi ve "birliğe doğru bir adımdı."[4] Siyasal engeller kapsamlı Arap birliğini gerçekleştirmek üzere açık ve hızlı çalışmayı olanaksız kıldığı zaman, dayanışma pragmatik bir alternatifti. Fakat o zaman bile, politik gerçeklerin de zorlamasıyla, Mısır Devlet Başkanı bütün Arap milliyetçilerince paylaşılan, Arapların siyasal birliği hedefi (en azından heyecanı) olmadıkça, Arap milliyetçiliğinin amaçsız ve dolayısıyla anlamsız bir inanç olacağı görüşünü tekrarlayacaktı.[5]

Buna Sati el-Husri, daha sonra da bahsedeceğimiz gibi Arap milliyetçiliğinin en önemli kuramcısı, "Amin" diyecekti. Sati, Arap milliyetçiliği hakkındaki çok sayıda yazısında, heyecanlı bir biçimde propagandasını yaptığı ideolojinin nihai hedefini, yani Arapça konuşan halkların siyasal birliğini, asla kaybetmeyecekti. Sati, "aynı dili konuşan halkın, tek yüreğinin ve ortak ruhunun olduğunu ve bu yüzden onların tek millete mensup olduklarını ve birleşmiş bir devlete sahip olmaları gerektiğini"[6] savunuyordu. Başka bir bağlamda, en mutlu milletlerin siyasal ve milli sınırları aynı olan milletler olduğunu yazdı.[7] Sati, Arap devletlerinin emperyalist güçlerin yapay ürünleri olduğunu düşünmekteydi. Emperyalist çıkarları doğrusunda, bu güçler, esasen devredilemez siyasal egemenlik hakkı olan bu doğal kültürel varlığı parçalara ayırmışlardı. Arap milletinin böyle kalleşçe parsellenmesinde güdülen amaç, Arapları siyasal olarak etkisiz ve askeri olarak zayıf bırakmaktı. Sati, bir yazısında yedi Arap devletinin İsrail'e karşı 1948-1949 Filistin Savaşı'nı nasıl kaybettiğinin kendisine sürekli olarak sorul-

duğunu belirtir. Ona göre cevap açıktır: Araplar savaşı *özellikle* yedi devlet oldukları için kaybetmişti.[8] Sonuç da açıktır: Gelecekte savaşları kaybetmemek için Araplar tek devlet olarak birleşmek zorundadır.

Önde gelen milliyetçi Arap örgütü olan Baas Partisi'nin kurucuları da, organik siyasal birlik ve milliyetçilik arasındaki bağ hakkında aynı şeyleri hissetmekteydi. 1947'de ilan edilen parti programının birinci maddesinde açıkça şunlar ifade edilmişti: "Araplar tek millettir. Bu millet, doğal bir hak olan tek devlet olarak yaşama hakkına sahiptir. [Böylece] Arapların anavatanı bölünemez siyasal ve ekonomik bir bütündür. Hiçbir Arap ülkesi diğerinden ayrı yaşayamaz."[9] Partinin kurucusu ve kuramcısı Michel Eflak, neredeyse kutsallık atfedilen yazısında, Arap halkını yeniden diriltmek ve onun Arap dünyasındaki siyasal bölünmüşlük yüzünden kullanılmayan asli insaniyet ve yaratıcılığını yeniden canlandırmak için partinin Arap milliyetçiliğine inancını bir misyon olarak ortaya koymuştu. Bu nasıl başarılacaktı? Eflak'ın çözüm önerisi, "yapay ve sahte ülkeleri ve devletçikleri" gerçek bir Arap ulus devleti olarak birleştirmek suretiyle bunu gerçekleştirmeyi öngörüyordu. Ancak o zaman Araplar gerçek benliklerine "yüce maneviyatlarına, açık fikirlerine ve hakiki ahlaklarına" dönebilir ve ancak o zaman "onların düşünceleri daha üretken olabilirdi."[10] Bu yüzden, Eflak'a göre, Arap birliği, yalnızca Arap milliyetçiliğinin asli unsuru değil, aynı zamanda Arap maneviyatının ve Arap aklının yeniden canlanmasının zorunlu önkoşuludur.

Müteakip yıllarda partinin üye sayısı arttıkça ve fikirleri Arap dünyasında bir baştan ötekine yayıldıkça, üyeler özgürlük, sosyalizm ve din gibi temel Baasçı prensiplerin anlam ve rolünü yaygın olarak tartıştı. Fakat, Arap milliyetçiliği fikrinin eski gücünü kaybetmesine kadar, partinin Arap milliyetçiliği doktrininin mutlak ve asli bir unsuru olarak "birlik" hiçbir zaman sorgulanmamıştır.[11] Böylece, ister Nasırcı ve Baasçı söylemle,[12] isterse Sati el-Husri'nin yazılarıyla ifade edilmiş olsun, Arap milliyetçiliği kaçınıl-

maz bir biçimde Arap siyasal birliğiyle ilintiliydi. Kısaca milliyetçi kuşağı oluşturan düşünür ve aktivistlere göre Arap milliyetçiliği, birleşmiş ve egemen bir Arap devletinin kendi çocuklarını tek çatı altında toplama mücadelesi vermedikçe boş ve anlamsız bir kavram olacaktı. Bu çalışmada, Arap siyasal birliğinin amacını da zorunlu olarak kapsayan bu Arap milliyetçiliği tanımı kullanılacaktır.

Fakat Arap milliyetçiliği ve Arap siyasal birliği arasındaki kalıcı gibi görünen bu bağlantıya, böylesi ayrıntılı ve kasti bir vurgu neden yapılmaktadır? Bu bağlantı zaten aşikâr değil mi? Aslında değil. Arap ve Ortadoğu uzmanları arasında milliyetçiliğin doğası hakkında süregelen tartışma, devlet olmayı başarmanın veya arzulamanın milliyetçiliğin zorunlu bir unsuru olup olmadığı hakkındadır. Böylece tartışma, milliyetçilik kavramının kültüre mi yoksa siyasete mi ait olduğu konusu üzerinde dönmektedir. *International Journal of Middle East Studies*'in (Uluslararası Ortadoğu Araştırmaları Dergisi) sayfalarında bu konuda canlı ve öğretici bir tartışma yapılmıştır. Israel Gershoni ve James Jankowski, *Redifining the Eqyption Nation 1930-1945*[13] (Mısır Milletini Yeniden Tanımlamak) adlı kitaplarında, Mısırlıların sadece Mısır'a yönelik olan aidiyet ve sadakat duygularının 1930 ve 1940'larda yavaşça Arap ve İslami referanslara kaydığını iddia etmektedir.[14] Bu iddiaya Charles D. Smith şiddetle karşı çıkmıştır.[15] Konuyla ilgili bizim amacımız için uygun olan tartışma Benedict Anderson'ın ünlü kitabı, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökeni ve Yayılışı Üzerine Düşünceler*'in ana tezi üzerinde yapılandı.[16] Anderson, milleti hayali bir cemaat olarak tanımlar:

> [Millet] hayalidir çünkü en küçük milletin bile üyeleri kendi milletlerinin diğer üyelerinin çoğunu tanımaz, onlarla karşılaşmaz ve onları duymaz; buna rağmen hepsinin zihninde kendi toplumlarının bir hayali yaşar. [O] bir cemaat olarak zihinde yaratılır çünkü içeride eşitsizlik ve sömürü ne kadar yaygın olursa olsun, millet her zaman derin ve yatay bir birliktelik olarak algılanır.[17]

Gershoni ve Jankowski, bir yandan bu tanımı kullanarak ve diğer yandan Anderson'ın millet olma veya milliyetçilik "bir tip kültürel yapıdır"[18] şeklindeki diğer bir savına başvurarak, milleti devlet olmadan da var olabilecek kültürel bir yapı olarak algılamaktadır. Onlara göre, "Anderson'ın kavrayışının büyüklüğü ve milliyetçilik çalışmalarına temel katkısı tam da milletin kültürel-semiyotik doğasını ve hayali olma karakterini vurgulamış olmasından gelmektedir."[19] Smith, diğer taraftan, Anderson'ın "hayali cemaatler"in siyasal sınırları olduğunu varsaydığını belirtmektedir. Yani Anderson'ın, hayali cemaatin (millet), "bir mekân ve sosyal alanda yer aldığını" ve "özünde sınırlı ve egemen" olduğunu belirttiğini iddia etmektedir. Anderson'a göre [millet] "sınırlıdır"; çünkü onun "esnek de olsa sınırlarının ötesinde başka milletler yer aldıkça bir sonu vardır" ve egemendir; çünkü "(özgür bir millet olmanın) ölçü ve amblemi egemen devlettir."[20] Smith, Anderson'ın milliyetçilik için devleti referans almakta daha fazla ileri gidemeyeceği sonucuna varır.

Gershoni ve Jankowski, hiç kuşkusuz, tarihsel olarak devletsiz oluşun, milliyetçi hayal kurmaya engel olmayacağını iddia etmekte haklıydı. Bir devleti olmadığı halde millet olduğunu öne süren, bugüne kadar var olmuş ve varlığını sürdüren Filistinliler, Basklar ve Kürtler gibi pek çok gruba dikkat çekmişler ve devleti milliyetçilik için esas kriter olarak görmekte ısrar etmenin bu milletlerin milliyetçilik iddialarını reddetmek anlamına geleceğini öne sürmüşlerdir.[21] Ancak can alıcı nokta, devlet sahibi olmasalar da bütün bu grupların kati ve açık bir biçimde bir devleti arzulamalarıdır.[22] Belki de Anderson'ın hayali cemaati en iyi bu bağlamda, yani ister mevcut olsun ister olmasın, egemen devlet ihtiyacı bağlamında anlaşılabilir.

Bu kriterler tanınmış Ortadoğu tarihçisi Bernard Lewis'in "milleti" tanımlama tarzında oldukça belirgindir. Lewis'e göre bir millet, "ortak bir dille ortak ataya, tarihe ve kadere inanç sayesinde bir arada tutulan bir grup insandır. Zorunlu olmamakla beraber bu insanlar genellikle ken-

di toprakları üzerinde ikamet eder ve genellikle egemen devlet sahibidir, eğer böyle değilse ortaklaşa olarak kendi egemen bağımsızlıkları için çaba harcarlar."[23] Lewis, kültürel unsurların önemini kabul etse de, tanım "egemen bağımsızlık" kavramını da kapsadığı için kültürel yakınlıktan daha fazlasını içerir.

Bir etnik grup bir milletten en iyi biçimde bu noktadan, yani kültürel ve siyasal olanın arasındaki açık ayrımdan hareket edilirse, ayırt edilebilir. Adrian Hastings, kültürel sınırlara sahip olan etnik bir grubun bir millete dönüşmesi için "*siyasal kimlik ve bağımsızlıkla birlikte belli bir kara parçasının kontrolünü talep etmesi*" gerektiğini belirtir[24] [İtalikler eklenmiştir]. Bu tanımda, Hastings, bir asır önce John Stuart Mill tarafından dile getirilen, milletin siyasal olarak ayrı olma arzusuna yapılan vurguyu yansıtır: "Milliyet duygusunun herhangi bir derecede var olduğu her yerde, *prima facie*, milletin bütün üyelerini tek ve sadece onlara ait olan bir hükümet çatısı altında birleştirme iddiası vardır."[25] Daha sonra kimliklerin en güçlüsünün siyasal kimlik olduğunu buna ekler.[26] Max Weber de aynı görüştedir: "Eğer milliyet duygusu homojen bir şey olarak ayırt edilip ortaya konmak istenirse, bu bağımsız devlete yönelik bir eğilime işaret edilerek yapılabilir. [O halde] millet, kendisine ait bir devlete sahip olma duygusu taşıyan cemaattir."[27] Diğer bir deyişle, milleti etnik grup veya herhangi bir topluluktan ayıran özellik, milletin kendinden gelen belli bir kara parçası üzerinde siyasal egemenliğini kurma arzusudur. Bu özelliğe sahip olmayan bir grup pek çok şey olabilir; fakat bir millet olamaz. Kanada ve eski Yugoslavya'nın içindeki önemli etnik gruplar siyasal bağımsızlık arzusu taşıdığı, yani millet olma nitelikleri gösterdikleri için çokuluslu toplumlardı. Öte yandan ABD, kültürel bakımdan çok sayıda etnik grup barındırsa da, bu etnik grupların hiçbirisinin siyasal ayrılma veya egemenlik arzusu taşımaması nedeniyle, çokuluslu bir toplum olmayıp, çokkültürlü bir toplumdur.

Bu çalışmada kullanılacak olan Arap milliyetçiliği tanımı, Arap siyasal birliği nihai hedefini ve tek Arap devleti ar-

zusunu merkezi olarak gören siyasi unsurun tanınmasını hareket noktası olarak alır. Bu ayrıca, Arap milliyetçiliği kavramının kullanımında, zaman zaman kavram kargaşası biçiminde de ortaya çıkan, kavramsal çakışmadan kurtulmamıza da yardım edecektir. Bir kavram olarak "Arap milliyetçiliği", Ortadoğu siyaseti ve tarihiyle ilgili literatürde, kültürel yakınlıkla siyasal eylem arzusunu da bir arada içerecek biçimde, Arapçılık, pan-Arapçılık ve hatta bazen Arap radikalizmi kavramları yerine de kullanılabilmektedir. Birisinin Arap olduğunu söylemek onun Arap milliyetçisi olduğunu söylemekten farklı bir çağrışım uyandırmalıdır. İlki "Arapçılık" kavramında en iyi biçimde ifade edilen kültürel mirası esas alırken, ikincisi kültürel bütünlüğe siyasal tanınma unsurunu ekler.

Bu ayrım yerinde ve doğru olsa bile literatürde henüz yerini almamıştır. Ben bile 1976'da yayımlanan bir kitapta, "Arap Milliyetçiliği"ne daha uygun olan özellikleri "Arapçılık"a atfederek ve daha sonra da bu iki terimin birbiri yerine kullanılabileceğini ifade ederek diğer Ortadoğu analizcilerinin tutumlarına uymuştum.[28] Şibley Telhami, "Yeni Arapçılık" alt başlıklı mükemmel bir yazıda, bu olgunun Nasır'ın 1950 ve 1960'ların Arapçılığı'ndan farkını göstermeye çalışır.[29] Telhami, 20. yüzyılın ikinci yarısına doğru ortaya çıkan bu "Yeni Arapçılık"ın entelektüel elitler merkezli olduğunu ve hükümet kontrolünden göreli olarak uzak olan küçük bir medya çevresi tarafından teşvik edildiğini belirtir. Yeni Arapçılık, devlet sınırlarını aşma ve devlet yönetimlerinden bağımsız olma kaygısı taşıması bakımından "Arapçı" olan siyasal kaygının ifade edilmesini kolaylaştırdı. Bu, İsrail'le Filistin ve Arap ilişkileri konusunda siyasal bir bakış açısını koruma çabaları için özellikle doğrudur.[30] Telhami'nin analizi aydınlatıcı olsa da, "Arapçılık" kavramını 1950 ve 1960'lardaki Nasır liderliğindeki hareket için kullanmak da, onu anlam bakımından açıklığını zayıflatacak derecede genişletmek olur. Nasır, Arap dünyasının bütününe seslenen ve içinde, verdikleri siyasal mücadelenin asıl amacının Arap halkını egemen bir Arap dev-

leti çatısı altında kendi doğal koşullarına döndürmek olduğuna şiddetli bir biçimde inanan, aktif Arap milliyetçilerinin bulunduğu bir Arap ordusuna önderlik etti. Şimdi ise, "Yeni Arapçıların" kaç tanesinin böyle bir amacın küçük bir gerçekleşme ihtimalini bile ne kadar ciddiye alacağı merak konusudur.

R. Stephen Humphreys kapsamlı ve titiz bir Ortadoğu tarihi çalışmasında,[31] aynı kavramsal sınır ihlalini sürdürür. "Pan-Arapçılığın Tuhaf Sicili" başlıklı bölümde Arap milliyetçiliği hareketinin yükseliş ve düşüşünü güzel ve özlü bir analizle ortaya koyar. Humphreys, burada Arap milliyetçiliği, Arapçılık ve pan-Arapçılık arasında pek de kavramsal ayrım yapma ihtiyacı duymaz ve üç terimi birbirlerinin yerine geçebilecek şekilde kullanır.[32] Bir bölümde, Arap milliyetçiliği hareketinin yirminci yüzyılın son otuz yılında gittikçe azalan şansıyla ilgili bir analizi, şu soruyu sorarak bitirir: "Pan-Arapçılık veya Arap milliyetçiliğinin herhangi bir çeşidi nerede görülebilir?"[33] Benzer şekilde, 1970'lerde Arap dünyasında meydana gelen değişikliklerle ilgili bir çalışmada, Mısır siyaset biliminin piri Ali Hillal Dessouki, pan-Arapçılık ve Arapçılığı, Arap devletini de aşan "daha geniş bir insani ve sosyal organ"a siyasal bağlılık duygusunu belirtmek için kullandı[34]. Dessouki bu kavramların birini diğerinden ayırt etmeye çalışmadı; çünkü onun için aşağı yukarı aynı şeyi ifade ediyorlardı.

Bütün bu kavramsal çakışmalarda, genel olarak Arap siyasal birliği hareketi, en azından arzusu olarak anlaşılan "pan-Arapçılık"ın anlamı üzerinde fikir birliği vardı. Saygın akademisyen Velid Halidi, 1970'lerin sonlarında pan-Arapçılık doktrinini şöyle anlatmıştı:

> Arap devletleri sistemi her şeyden önce bir "Pan" sistemdir. Çok sayıda egemen devletin aldatıcı görünümünün ardında tek Arap milletinin var olduğunu farz eder... Bu açıdan, Arap devletleri tek başlarına olağandışı ve geçici varlıklardır: Sınırları aldatıcı ve geçirgendir; yöneticileri geçici hizmetçiler veya ortadan kaldırılması gereken engeller-

> dir... Böyle bir üst-meşruiyetin karşısında, tekil devletlerin meşruiyeti önemsiz kalacak derecede azalır.[35]

Aynı derginin daha sonraki bir sayısında, diğer bir saygın akademisyen ve yorumcu Fuad Acemi, konuyu Halidi'nin pan-Arapçılığın gücü tarifinden yola çıkarak ele alır. Acemi, "modern Arapların siyasal bilincine egemen olan" pan-Arapçılığın "eğer hâlâ tarihe karışmamışsa bile (1970'lerin bitimine doğru) sonuna yaklaşmakta olduğunu" iddia etti. Acemi, "pan-Arapçılık iddialarına direnen" Arap devletlerinin daha önceki dönemde, "pan-Arapçılığın çekiciliği karşısında nüfuslarının iyi bir hedef olması ve üstün amaca kendini adayanların liderlerini devirip onların yerlerini alması ihtimali yüzünden dezavantajlı duruma düştüğünü" belirtti. Halidi'nin tersine Acemi, 1970'lerin sonlarına doğru *raison d'etat*'ın yerleşmekte olduğunu ve [Arap dünyasında] "normal devlet sisteminin günlük hayatın bir gerçeği olmaya başladığını"[36] iddia etti. Yirmi yıl sonraki bir yazısında Bernard Lewis, Acemi'yle aynı görüşteydi.

> Pan-Arapçılık... Uzun bir süre bütün Arap ülkelerinde kutsal bir ideolojik ilkeydi, hatta bazıları onu anayasalarına dahil etmişti. Fakat değişik Arap devletleri yerlerini gittikçe sağlamlaştırıp ve çeşitli milli çıkarlarını daha açık tanımlayıp takip ettikçe, onların pan-Arapçılığa bağlılığı formaliteye dönüştü. Şu anda Arapların kendi içlerindeki bir dizi uyuşmazlıktan sonra, görünüşte bağlılık bile sergilenmemektedir.[37]

Bununla birlikte, Acemi ve Lewis, pan-Arapçılığın göreli gücü konusunda Halidi'yle farklı görüşte olsalar da, hepsi pan-Arapçılığın, bir Arap siyasal birliği doktrini ve hareketi olarak tanımını kabul eder. Ayrıca çok sayıda Ortadoğu tarihçisi, siyaset bilimcisi ve yorumcusu da aynı tanımı benimser.

Daha fazla şaşırtıcı olan, pan-Arapçılık kavramının Arapça metinlerde gittikçe daha seyrek gözükmesidir. Ele

aldığımız konu için önemli olan birkaç terimin Arapça orijinal karşılığı vardır: *el-kavmiye el-Arabiye* (Arap milliyetçiliği), *el-Uruba* (Arapçılık), *el-Vahde el-Arabiye* (Arap birliği), *el-İttihad el-Arabi* (Arap birliği, ittihadı), *el-iklimiye* (bölgecilik) ve *el-Vataniye* (devlet vatanseverliği). Bu terimler, lider söylevlerinde, radyo ve gazete başmakalelerinde, siyasal kitap ve broşürlerde yer alan Arapça metinlerde sürekli kullanılır. Fakat bu metinlerin herhangi birinde pan-Arapçılığın doğrudan karşılığını (*el-Uruba el-Şamila* olabilir) bulmak çok zordur.

Bunun neden böyle olduğu çok açıktır: Batı literatürünün pan-Arapçılık olarak tanımladığı ve betimlediği Arapların siyasal birlik arzusu ve arayışı, Arap milliyetçilerinin kafalarında ve söylemlerinde ve Arap milliyetçiliğinin tanımında yerini almıştır. Kendilerinin Arap milliyetçisi olduğunu düşünenlere –onu benimseyen, onun uğruna zorluklara katlanmaya hazır olan, onun sonuçlarından cesaret alan ve onun zaferini kutlayıp gerileyişine üzülenlere– Arap birliği nihai hedefi *olmaksızın* Arap milliyetçiliği anlamsız gelirdi. Öte yandan, nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan, Arapça konuşan ve Arap kültürünü paylaşan çok sayıda Arap devletinin yer aldığı bir bölgeden ibaret olan bir Arap dünyasında bu kadar ayırt edici başka ne olabilirdi? Bu, örneğin Katolik ve (Brezilya hariç) İspanyolca konuşan Latin Amerika'dan nasıl farklı olacaktı? Çeşitli Arap devletlerinin vatandaşlarını Arapçılık bayrağı altında bir arada tuttuğuna inanılan kültürel bağ, bir noktada coğrafi ve siyasal rasyonellik kazanmak zorundaydı. Bir milletin, bir etnik grubun aksine egemen bir siyasal kimlik arzuladığını ve aradığını şu ana kadar görmüş bulunuyoruz ve kendilerini Arap milliyetçisi olarak görenler, tutkulu bir biçimde, Arap milletinin, kendi çocuklarının farklı Arap devletlerine dağılmış olmasına izin vermeye devam edemeyeceğine inanmaktadır.

Arap milliyetçiliğinin kökenleri hakkındaki farklı yazarlara ait makalelerden oluşan bir kitabın giriş yazısında, tanınmış tarihçi Raşid Halid, makalelerde sunulan iddiaları

özetlerken, "1914 öncesinde Arap kimliği üzerindeki vurguları Osmanlı İmparatorluğu'na sürekli sadakat çerçevesinde olan Arapçıların oluşturduğu büyük çoğunlukla imparatorluktan ayrılmayı isteyen aşırı Arapçıların oluşturduğu küçük azınlık arasında açık fark olduğunu"[38] ileri sürmektedir. Bu bakımdan, Halid'in Arapçı olduğunu söyledikleri Osmanlı Türklerinden kültürel olarak farklı olduklarının farkındaydılar, sadece siyasal egemenlik arzusu taşımıyorlardı; fakat Halid'in "Arap milliyetçileri" kültürel boyutu aşarak siyasal ayrılma talep eder. Ve bu özellik yalnızca aşırı unsurlara has değildir; daha önce de iddia edildiği gibi o *bütün* gerçek milliyetçilerin karakteridir.

Bu yüzden siyasal ayrılma arzusu bu kitapta kullanılan millet ve milliyetçiliğin tanımında temel bileşen olacaktır. Böylece millet, "*uyumlu bir kültürel birlik oluşturduklarına inanan ve siyasal ayrılık ve egemenlik için güçlü bir arzu taşıyan üyelere sahip olan insan birliği*" olarak tanımlanabilir.

Arap dünyasına uygulanırsa, bu tanım, Arapça konuşan insanları birbirine bağlayan dilsel, dinsel, tarihsel ve duygusal bağları aşar. Kavramsal açıklık amacıyla, bu kültürel aynılık *Arapçılık*'ı ifade edecektir. Fakat *Arap milliyetçiliği* kavramını ifade etmek için, sınırları belli olan bir kara parçası üzerinde güçlü bir siyasal birlik kurma arzusunun (tercihen dile getirilmiş talebinin), bir unsur olarak Arapçılığa eklenmesi gerekir.

2

İLK KIPIRDANIŞLAR: ON DOKUZUNCU YÜZYIL VE YİRMİNCİ YÜZYIL BAŞLARI

Kuzey Afrika'da Atlantik sınırından başlayıp, doğuya doğru Asya'da Basra Körfezi'ne kadar uzanan, güneyde İran sınırlarında, kuzeyde Türkiye'de biten bölge, İsrail hariç, genellikle burada yerleşmiş bulunanlar ve dışarıdakiler tarafından "Arap dünyası" olarak adlandırılır. Bu kavram, elbette, siyasal olmaktan çok kültürel bir tanımdır ve bu yüzden "Araplar"ın yerleşik olarak bulunduğu büyük kara parçasının bir kavram olarak tarifinde zamanla hatırı sayılır bir kayma olmuştur. Yirminci yüzyılın ortalarına doğru, bu bölgede yerleşmiş olanların çoğu İslami yönetimin ilk dönemindeki tarihsel bağları, gelenek ve görenek benzerliğini ve özellikle de "Arapça"yı anadil olarak kullanabilmeyi vurgulayan bir "Araplık" tanımını kabul etmekteydi. Milliyetçilik üzerine kafa yoranlar, diğer unsur-

ların göreli değeri konusunda görüş ayrılığına düşebilir; fakat hepsi Arapça'nın merkezi bir birleştirici güç olduğunda anlaşmaktadır.

Kuşkusuz bu bölgede yaşayan halkın "Araplığı" diğer ulusal ve ulus-altı kimlikleri dışlamaz. Dicle Nehri'nin kıyısında yaşamakta olan bir Arap, kendisini bir Iraklı (onun devleti), bir Sünni (mezhebi) ve/veya bir Dulaimi (aşireti) olarak tanımlayabilir. Farklı kimlikler birbirini dışlayıcı olmak zorunda değildir. Örneğin, Raşid Halid, Filistinli kimliğiyle ilgili çalışmasında, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında, entelektüellerin ve politikacıların, "Osmanlı İmparatorluğu ile kendi dinlerini, Arapçılığı, anavatanları Filistin'i, şehirlerini, bölgelerini ve ailelerini, duygu veya sadakat çatışmasına düşmeksizin özdeşleştirdiklerini"[1] iddia etmektedir. Ancak, çeşitli kimliklerin anlatıcıları kendi kimliklerinin sadakati en çok hak eden üstün bir kimlik olduğunu düşünme eğilimindedir. Maksatlı çevresel değişiklikler, olaylar veya tarihsel rastlantılar –okul programlarının milliyetçi olarak hazırlanması, kazanılan veya kaybedilen bir savaş, karizmatik bir liderin ortaya çıkışı– anlatının gücünü artırabileceği gibi azaltabilir de. Zaman geçtikçe ve koşullara bağlı olarak, belirli bir kimlik insanların sadakatinin odağı olurken, diğer kimlikler marjinal duruma düşebilir veya tamamen dışlanabilir. İleride de göreceğimiz gibi, 1950 ve 1960'larda, Arap milliyetçiliğine o derece bağlılık gösterildi ki, diğer kimlikler sadece marjinal duruma düşmekle kalmadı, neredeyse olumsuz, hatta küçültücü fikirlere dönüştü.[2] Yirminci yüzyılın sonlarında, Arap milliyetçiliğinin sadece güçlü İslami duygularla değil, devlet veya devlet-altı kimlikler tarafından da gölgede bırakılmasıyla, artık durum değişmişti; ancak yüzyılın ikinci yarısı boyunca insanlar farklı yoğunluklarda da olsa "Araplık"a bağlı kalmaya devam ettiler.

Bölgeyi, "Arap" dünyası olarak adlandırmak bu yüzden herhangi bir itiraza neden olmaz. Kimin Arap olduğu tartışma konusu değildir ve eskiden de olmamıştı. Canlı bir biçimde tartışılan sorun; bu kimliğin kökenleri ve siyasal te-

zahürleriydi: Bu bölgede yerleşik olanlar ne zaman bir "millet" olduklarını (olmaları gerektiğini) hissetmeye başlamıştı? Ernest Renan ve Benedict Anderson'ın kavramlarını kullanacak olursak, siyasal olarak tanınmayı hak eden *derin, yatay* bir birlik meydana getirdiklerini ne zaman *hayal etmeye* başladılar?[3] Bu, sadece tarih kitaplarında ele alınan ve modern Arap siyasetini anlamakta hiçbir yararı olmayan, yalnızca küçük çevrelerce bilinen bir tartışma değildir. Eğer milli kimlik, amaçlı bir anlatının sonucu olarak ortaya çıkıyorsa etkisi altında kaldığı entelektüel, ideolojik ve siyasal güçler, sonraki gelişimini ve çağdaş sonuçlarını etkilediği için anlatının ne zaman başladığını doğru bilmek, önemlidir.

Tabii ki Arap bilinçliliğinin bazı biçimleri Arapların tarihleri boyunca varlığını sürdürmüştür. Albert Hourani, 14. yüzyıl büyük Arap filozofu İbni Haldun'un hayatında Araplara ait kültürel dünyanın bir alegorisini görür. Hourani, İbni Haldun'un hayatının onun ait olduğu dünya hakkında bize bazı bilgiler verdiğini söyler:

> Güney Arabistan'dan İspanya'ya göç ettikten altı asır sonra geri dönen bir ailenin hâlâ kendini tanıdık bir çevrede bulduğu bu dünya, zaman ve yer farkını aşan bir bütünlüğe sahipti; Arap dili her kapıyı açabilirdi ve bu dünyayı bir baştan öbürüne etkilemekteydi; belirli bir öğretmenler zinciri tarafından aktarılan bir bilgi kümesi, kurallar değiştiği zaman bile bu ahlaki topluluğu korudu; hac yerleri, Mekke ve Kudüs, zaman zaman güç birinden ötekine kaysa da, insanların değişmeyen kutuplarıydı. Dünyayı yaratan ve onu devam ettiren Tanrı'ya inanç kaderin cilvelerine anlam kazandırmaktaydı.[4]

Dolayısıyla, bu aidiyet duygusunu çağlar boyu koruyan Arap dili ve İslam'dı. Bu, Müslüman fetihleri sonucu ortaya çıkan Arap İslam imparatorluklarında kültürün görkemli bir biçimde filizlenmesiyle ivme kazanan bir süreçti. Avrupa cehalet, yoksulluk ve hastalık içinde kıvranırken, Ab-

basilerin Bağdat'ı, Fatimilerin Kahire'si, Kuzey Afrika Aglebilerinin Kayravan'ı ve İspanyol Emevilerinin Kordoba'sı muhteşem medeniyetlerin merkezleriydi.

Ancak on altıncı yüzyılın başlarında Araplar artık güç ve kültürün başlıca taşıyıcıları değillerdi. İmparatorlukları ve medeniyetleri parçalara ayrılmıştı; güç ve nüfuz alanını genişletmeye hevesli yeni ve saldırgan sosyal birlikler (solidarities) tarafından yutulmaya hazırdılar. Bu gruplardan bir tanesi, Osmanlı Türkleri, Arapları gelecek beş yüzyıl boyunca yönetimi altında tutmaya hazırdı. Artık ünlü Arap şehirleri değil, İstanbul İslam'ın çekim merkezi olacaktı; Arap şehirlerindeki *müezzinler* Cuma namazlarında, Arap hükümdarlar için değil, Türk sultanlar için Allah'a dua edecekti. Bu sırada Osmanlı Türklerinin siyasi ve askeri gücü sınırsız görünüyordu. "Muhteşem" olarak bilinen on altıncı yüzyıl büyük Osmanlı Padişahı Süleyman, Fransa Kralı'na yazdığı mektuba şöyle başlar: "Sultanlar sultanı, hükümdarlar hükümdarı, Tanrı'nın dünyadaki gölgesi, Akdeniz ve Karadeniz'in, Rumeli, Azerbaycan, İran, Şam, Halep, Kahire, Mekke, Medine, Kudüs, Arabistan, Medine ve aziz haşmetimin parlayan muzaffer kılıcına tabi kıldığı pek çok diğer yerin Sultanı ve Efendisi olan ben. Ben, Sultan (Süleyman) Han... sana, Fransa toprağının Kralı Francis'e..."[5]

Buna rağmen, Türklerin Arap toprakları ve nüfusu üzerindeki bu yayılmacı gücünün Arap dilinin önemini hiçbir biçimde azaltmaması ilginçtir. Kendileri de Müslüman olan Osmanlılar, Arapça'yı kutsal dil olarak görerek ona saygı gösterdiler ve önem verdiler;[6] böylece Türkçe, devlet ve bürokrasinin dili olurken, Arapça hukuk ve dini ilimlerin ve genellikle tarih ve biyografinin aracı olarak üstün konumunu korudu.[7] Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında geçen yüzyıllarda, İmparatorluk içindeki Arap topraklarında, kültürel yakınlık duygusunu besleyen ve ayakta tutan, Arapça'nın Kuran dili olmasından kaynaklanan emsalsiz konumuydu.

Batı'nın bu sürece, paradoksal da olsa, katkısı olmuştur. Daha on altıncı yüzyılda Roma Papalığı doğu kiliselerinin

papazlarını eğitmek üzere okullar kurmaya başladı; bu okulların bir kısmı Arapça eğitimini, dinsel ve tarihsel araştırma ve tefsirlerine dahil etti. Bu süreç, on dokuzuncu yüzyılda Levant'da Batılı misyoner ve eğitimcileri, okul ve çeşitli eğitim kurumları açmaya teşvik eden İbrahim Paşa'nın ileri görüşlü yönetimi altında hız kazandı. Arapça ders kitabı kıtlığına çözüm bulmak için bu kurumlar kendi baskı makinelerini ithal ettiler. Bu, Osmanlının Arapça konuşulan eyaletlerinde ilk milliyetçi kıpırdanmalara temel olan bir Arap edebiyatının canlanmasına neden oldu.

Yirminci yüzyıl Arap milliyetçiliğinin entelektüel tohumlarını, bazı on dokuzuncu yüzyıl düşünür ve eylemcilerinin fikir ve çabalarında aramak yanlış olmaz. Onlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman veya Hıristiyan, Arapça konuşan vatandaşlarının çağdaş koşulları ve gelecek beklentileri üzerinde durdular. Onların gözleri eğitimde, imparatorluğun Balkan topraklarında büyüyen milliyetçilik hareketlerine yer verilmesiyle açıldı; bu ilk Arap yazarlar ve siyasal ajitatörler, Arapları Türk yöneticilerden ayıran etnik ve dilsel farklılık üzerinde durma eğilimi gösterdiler. Daha sonra göreceğimiz gibi bu etnik farklılık [duygusu] Hıristiyanlarda Müslümanlarda olduğundan çok daha fazlaydı; Müslümanlar İstanbul'a dini inanç bağıyla bağlıydı ve bu yüzden Hıristiyan Avrupa'nın yaklaşan kültürel ve siyasal hegemonyasından en azından Türkler kadar, belki de daha fazla, endişeleniyordu.

Bu düşünür ve eylemcilerin öncüleri, yirminci yüzyıl Arap milliyetçileri tarafından yazı ve faaliyetlerine büyük değer verilen, Cemalleddin el-Afgani (1839-1897) ve onun öğrencisi Muhammed Abdu (1849-1905) idi. Kabul etmek gerekir ki, Afgani ve Abdu'nun her ikisi de esasen Hıristiyan Batı'nın kültürel tehdidini fark edip ondan korkan ve bu tehditle baş etmek için İslami reform, yeniden diriliş ve birliği savunan İslam reformcuları olduğu için, doğrudan Arapçılık hakkında konuşmamıştı. Onların amacı durgun Müslüman toplumunu ıslah etmek, onu modern toplumun fikir ve kurumlarına intibak etmesi için eğitmekti. Batı'ya

tartışma kabul etmez çağdaş üstünlüğünü sağlayan araçların –felsefe, akıl ve bilim– yalnızca İslam ile uyumlu olmakla kalmayıp, aynı zamanda İslam inancının özünde de yer aldığını iddia ediyorlardı. Afgani'ye göre, "İslam bilimsel akıl tarafından keşfedilen prensiplerle uyum halindeydi ve hatta din, akıl tarafından talep ediliyordu."[8] Böylece İslam dünyasının kötü durumda olmasından, İslam'ın kendisi değil, yüzyılların teslimiyet ve ihmalinin ve İslami *Ümmet*'in dağınık olmasının getirdiği Müslümanların entelektüel geriliği sorumluydu.[9] Bu iki reformcu tekrar tekrar Müslümanlara Batı'yı körü körüne taklit etmemelerini, kendi dinlerinin derinliklerine inmelerini, onu iyi araştırmalarını ve onun öğretilerini kendi hayatlarında canlandırmalarını salık vermişti. Eğer bu yapılırsa, İslam dünyası tekrar güçlenecekti.[10] Otantikliğin bu kararlı ilanı, kültürel bağımsızlığın, hatta üstünlüğün bu apaçık tekrarı, daha sonra yirminci yüzyıl milliyetçilerine, Afgani ve Abdu'nun Arap milliyetçiliğine katkısı olduğunu düşündürtecekti.[11]

Afgani ve Abdu'nun Arap milliyetçiliği ancak çıkarsama ile anlaşılabilir, hatta bu bile belirsizdir. Tanınmış Arap Tarihçisi Nicola Ziadeh'e göre, Afgani, ulus devlet yerine tek amaç benimseyerek, *İslami Ümmet* kavramını savundu. Afgani'ye göre *Ümmet*, ülkelerine, milletlerine ve dillerine bakılmaksızın tüm İslam toplumunu içine alıyordu.[12] Abdu da, "geleneksel olarak bütün Müslümanların cemaatı anlamında daima *Ümmet*'ten bahsetmeye devam etti."[13] Müslümanların inançları nedeniyle tek bir millet olduğunda ısrar eden Afgani, Arapların milli ve dil bağlarını ihmal etmişti.[14] Afgani ve Abdu'ya göre, "İslam bütün ülkelerin Müslümanlarını birleştiren, ırk ve milliyetin bütün izlerini yok eden bir bağdır."[15] Hatta laik milliyetçiliğin, Müslüman *Ümmet*'i bölmek için yabancılar tarafından kendi içlerine sokulduğundan emindiler. Milliyetçilik böylece "birleştirici olmaktan çok bölücü bir ruh; gerçekte tiranlık ve adaletsizlik için bir kılıf" olarak görüldü.[16] Üstelik ne Afgani ne de Abdu, Arap toprakları üzerinde Osmanlı egemenliğine karşı değildi.[17] Gerçekte, Afgani aslen İran kökenliydi ve Ab-

du'nun yazılarında İslam birliğinden öte bir milliyetçilik çıkarılacak olsa, bu Arap milliyetçiliğinden çok Mısır milliyetçiliği olurdu.

Diğer bir önde gelen İslamcı, Raşid Rida'nın (1865-1935) yazılarında daha belirgin bir "Arapçı" eğilim vardır. Rida, İslam dünyasının reformu ve yapısı hakkındaki yazılarında Araplara yüksek bir paye biçme eğilimindedir. Rida'ya göre, Arap dili, "içinde İslam doktrinin ve hukukunun yer aldığı düşünülebilecek" tek dildir.[18] Halifeliğin İstanbul'daki Osmanlı hükümdarlarında olması gülünç bir şeydi. Hatta Rida, İslam'ın "Osmanlı hükümdarlarından zarar gördüğünde" ısrar eder.[19] Halifeleri bile öldürerek topluma zulmeden Türkler değil miydi? En kötüsü, Rida'nın nazarında, Türkler [Halifelik Makamını] "Abbasiler'den yani Kuran'ı yeryüzünde yayması için Tanrı tarafından seçilen ve İslam peygamberinin, dilinin ve taraftarlarının içinden çıktığı Kureyş kabilesinden zorla almışlardı"[20]. Her ne kadar Osmanlılar büyük bir imparatorluk kurmuş olsalar da, o ilk Arap fetihlerinin yanında cüce kalır. Rida, 1900'de yazdığı, Arap ve Osmanlı fetihlerini değerlendirdiği bir makalesinde birincisini tercih etmekte kararlıdır: "İslam fetihlerinde en büyük şerefin Araplara ait olduğunu, dinin onlar sayesinde büyüyüp geliştiğini, onların attığı temelin en sağlam, onların ışığının en parlak ve onların en büyük *Ümmet* olduğunu söylemek istiyorum."[21] Bu ve diğer yazılarında, Osmanlılar ve Araplar arasındaki etnik farlılık bilinçli olarak vurgulamakta ve Araplara daha yüksek bir mevki atfedilmektedir. Daha sonra, 1916 Arap İsyanı'nda, Arapların siyasal olarak ayrılmasını ve devlet kurmalarını savundu ve bunun tüm Müslümanların yararına olacağını iddia etti.[22]

Ancak yine de, Afgani ve Abdu'da olduğu gibi, Rida da birincil olarak İslam ile ilgilenmekteydi. Öne sürdüğü tavsiye ve iddialar öncelikli olarak İslam'ın çıkarlarına ve yüceltilmesine hizmet etmeye yönelikti. Eğer "Arapçılık" Rida'nın yazılarında bir unsur olarak mevcutsa, o yalnızca İslam'ın ve Müslüman *Ümmet*'in yeniden canlandırılması için

kullanılacak doğal bir güç olarak oradaydı. Arapçılık davasının hiçbir şekilde, daha geniş İslam dayanışması davasının yerini alması kastedilmiyordu; bu nedenle "Türk gaspçılar"a karşı kini, Osmanlı İmparatorluğu'nun sağlıklı olarak varlığını devam ettirmesi İslam'ın güçlü olmasına yarayacağından, Osmanlı İmparatorluğu'na zarar vermeye yönelik değildi.[23] Sonuç olarak, Osmanlı yenilgisinin ufukta göründüğü Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarına kadar Osmanlı milliyetçiliğine bağlı kalmaya devam etti. Nitekim, milliyetçi bir çağda "ezici çoğunluğu dini kimlik dışında başka kimlik hissetmeyen Müslümanlardan oluşan"[24] Arapların, milliyetçilik heyecanını hisseden son etnik grup olmasından gurur duyuyordu. Rida, gerçekte İslami *Ümmet*'in dayanışmasına karşı Batı kaynaklı bir saldırı olarak gördüğü doktriner milliyetçiliğe büyük ölçüde karşıydı. Rida'ya göre milliyetçilik, "yalnızca Müslümanlar arasında ihtilafın yeni bir kaynağı değil, aynı zamanda dinden dönmeye eşdeğer bir şeydi."[25] 1911'de Osmanlı İmparatorluğu otoritelerine *Medresetül Dava ve el-İrşad* (Dini tebliğ ve terbiye) okulunun kurulmasını tavsiye eden bir rapor hazırladı. Bu okulun "öğrencileri, İslami bilgiye özellikle ihtiyacı olan Java, Çin ve Kuzey Afrika gibi ülkelerdeki yetenekli adaylar arasından seçilecekti. Okul ırkçı milliyetçilik ve siyasetten uzak kalacak, özellikle ahlak, örfler ve birlik ruhu üzerinde duracaktı"[26]. "Anavatana" bağlılık ancak daha geniş olan İslam toplumunun çıkarına hizmet ettiği zaman hoş görülebilirdi. Rida din kardeşlerine, "bir Müslüman kendi halkından daha büyük olan bir topluluğun üyesidir; onun kendi şahsi anavatanı yalnızca onun dinsel anavatanın bir parçasıdır; bu yüzden o, bütünün ilerlemesi için bir araç olarak parçanın ilerlemesine çaba göstermelidir"[27] demektedir. Rida'nın bakış açısında, Arap milliyetçiliği dahil olmak üzere etnik milliyetçilik, hiçbir zaman müstakil bir ideolojik formülasyon olarak savunulmayacaktı; ona yalnızca daha yüksek bir amaca, yani dünya çapında İslam dayanışmasının sağlanmasına hizmet ettiğinde müsamaha edilecekti.

Suriyeli Abdülrahman el-Kavakibi'nin (1849-1903) yazılarında, Araplar ve Türkler arasındaki etnik farklılık daha belirgin ve siyasal olarak daha bilinçli bir düzeyde ortaya konur. Mekke'nin geleneksel adı Kavakibi, *Umm el-Kura* (Şehirlerin Anası) kitabında, *Ümmet*'e İslam'ın çökmesine yol açan uygulamalar sokan Türkleri eleştirir ve Türklerin İslam'ı kabul etmemiş olması halinde İslam'ın yerinin daha iyi olacağını belirtir.[28] Hatta daha da ileri giderek, İslam toplumunun temsilcileri tarafından Kureyş soyundan bir Arap'ın seçileceği Halifeliğin Hicaz'a geri getirilmesini ve böylece güçler dengesinde Türklerden Araplara bir kaymanın gerçekleştirilmesini savunur. Kavakibi Arapların, özellikle onların dilinin, İslam'daki merkezi konumuna dayanarak, neredeyse kışkırtıcı bir öneriyi mantıklı hale getirir.[29] Diğer Müslümanların tersine, ırk ve mezhep bölünmeleriyle parçalanmamış olan Arap Yarımadası Araplarının gerçek bir dayanışmayı sürdürmeye devam ettiğini ve dinlerini korumada daha gayretli olduğunu da ekler. Kavakibi, Arapların "dinde bir otorite ve Müslümanlara örnek olmaya en uygun millet olduğunu, diğer milletlerin onların liderliğini başta kabul ettiğini ve şimdi de onları takip etmekten çekinmeyeceklerini"[30] iddia eder. Kavakibi, dini otoritenin Arapların elinde bulunması gerektiğini savunarak, Türk karşıtı duygularına, Rida'nın yaptığından daha güçlü yarısiyasal bir boyut kazandırır. Halifeliğin Hicaz'a transfer edilmesinde ısrar etmesinde bu çok belirgindir.

Ancak bu açıkça telaffuz edilen milliyetçi bir doktrin olmaktan çok, büyük bir ihtimalle, Kavakibi'nin kendi şehri Halep'teki muhalif bir ailenin liderinin siyasal ihtiraslarını gerçekleştirmesine hizmet edecek şekilde, İstanbul'a duyulan siyasal husumetin neden olduğu Türk siyasal egemenliğine karşı beslenen bir duygunun ifadesidir.[31] Daha genel olarak, Hanna Batatu, on dokuzuncu yüzyıl reformcu Osmanlı sultanlarının merkezileşme çabalarıyla, "o zamana kadar bir grup toprak sahibi aileler, aşiret reisleri ve ayrıcalıklı tabakalar arasında dağılmış olan bütün güç unsurlarına..." artan oranda müdahale etmeye başladığını ve "*eş-*

raf'ın (Kavakibi'nin kendisinin dahil olduğu sınıfın) da kendini yavaş yavaş ve artan miktarda güç kaybederken bulduğunu" iddia etmektedir.[32] Doktrin olarak, Kavakibi'nin başlıca entelektüel kaygısı Afgani, Abdu ve Rida'dan pek de farklı olmayan bir biçimde, en başta İslam ve İslam toplumunun durumuyla ilgiliydi.[33] Zaten, *Umm el-Kura*, daha çok İslam dünyasındaki, dini yanlış anlayan despot yöneticilerin neden olduğu gerileme üzerinde odaklanmaktadır.[34] Böylece, dini otoritenin Türklerden Araplara geçmesi, yalnıza İslami uyanış için önerildi ve Arap halifenin devrimci milliyetçiliğin değil fakat İslami birliğin sembolü olması öngörüldü. Önerilen halife, *Ümmet* üzerindeki tek dini otorite olmanın[35] yanında, Kavakibi tarafından belirtildiği gibi, Hicaz üzerinde dünyevi otorite de kullanacaktı. Zaten, Kavakibi "Osmanlı birliğinin sona erdirilmesi"[36] için çağrı yapmamakta kararlıydı. Kavakibi'nin, baskıcı otoriter yönetimin kötülükleri ve temsili yönetimin erdemleri üzerinde durduğu ikinci kitabı, *Tabai' el-İstibdad*'ında (İstibdatın Doğası) Arapların siyasal olarak ayrılığı fikri belirgin olarak yer almaz.[37] Kitap, Osmanlı Padişahı Abdülhamit'in baskıcı yönetimine örtülü bir saldırı olmasına rağmen Arap egemenliğini savunmuyordu.

Afgani, Abdu, Rida ve Kavakibi'nin Arapların siyasal bağımsızlığına taraftar olmakta isteksizliği, zamanın Müslüman düşünürlerinin genel entelektüel tavrını yansıtır. Onların önem verdiği husus "iki millet, yani Türkler ve Araplar arasında yakın işbirliği"ydi.[38] Öte yandan Hıristiyan düşünür ve yazarlar bunu yeterli görmemekteydi. Osmanlı birliğini parçalamak, farklı bir Arap kimliği öne çıkarmak, anadili Arapça olanlar için farklı bir siyasal alanı savunmak onlara vicdan azabı vermiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamayı ve farklı bir Arap devleti kurmayı ilk savunan büyük bir ihtimalle Suriyeli Hıristiyan Necib Azuri (ölümü, 1916) idi. Azuri de Türklere kızgındı; fakat Rida ve Kavakibi'nin nefretinin altında Türklerin İslam'a ve İslam dünyasına yaptıkları yatarken, Azuri'nin Türkleri suçlamasının nedeni onların "Araplara zarar vermeleriydi.

Türkler müdahale etmeseydi Araplar dünyadaki en medeni millet olacaktı."[39] Azuri'ye göre Araplar yalnızca Müslümanlardan ibaret değildi, Arapça konuşan Hıristiyanlar da Arap'tı ve onlar hep birlikte Osmanlı İmparatorluğu'ndan siyasal olarak bağımsız olması gereken "millet"i meydana getirmekteydi.[40] Bu millet devletin sınırları, Dicle ve Fırat nehirlerinden Süveyş Kanalı'na ve Akdeniz'den Umman Denizi'ne uzanmaktaydı. Mısır'ın bu sınırların dışında tutulduğu açıktır; çünkü "Mısırlılar Arap ırkından değildi; onlar Afrikalı Berberi soyundan gelmekteydi ve onların İslam'dan önce konuştuğu dil Arapça'ya hiçbir bakımdan benzemiyordu."[41] Arap devleti, İngiltere ve Fransa'yı izleyerek, laik, liberal ve anayasal sultanlık olacaktı.

Suriye'den diğer bir Hıristiyan, İbrahim el-Yazıcı (1847-1906) Arap milletinin savunmada daha da aşırıya gider; çünkü ona göre Araplar bir millet meydana getirmeden de diğer "milletlerin en değerlisi" idi.[42] Onların başarıları ortadaydı ve yalnızca yabancılar, özellikle de Türkler, onlar üzerinde egemenlik kurmaya geldiği zaman Arap medeniyeti çökmeye başladı. Böylece Arapların eski ihtişamlarına geri dönmeleri için Türkleri kendi içlerinden kovmaları gerekir. Ancak o zaman "Arap milletinin eski görkemi geri gelecek ve Arap medeniyeti daha önceki yükselişini kaldığı yerden yeniden başlatacaktı."[43] Yazıcı'nın, Müslüman çoğunluğun Hıristiyanlarla birleşerek, Müslüman olduğu bilinen fakat etnik olarak farklı olan Osmanlı Türklerine karşı "Arap Milliyetçiliği" adına ayaklanma daveti yaptığı açıktır.

Her ne kadar, dönemin diğer Hıristiyan entelektüellerinin yazılarında yer alan vurgularda, detaylarda ve ideolojik eğilimlerde çok küçük farklılıklar olsa da,[44] bu yazarların hepsi de esas olarak Arap, Müslüman ve Hıristiyanların milli özellikleri, onların laik ve liberal ulus devlet aracılığıyla hedefine ulaşacak ve gerçek ifadesini bulacak olan bölünmez bir Arap milletine üyeliği üzerinde odaklanmıştı.

Ancak onlarınki izole edilmiş ve yalnız seslerdi. Arap milliyetçiliğinin Hıristiyan propagandacılarının karşı karşı-

ya kaldığı problem, onların mesajına Müslüman Arapların entelektüel elitlerinin kulak asmamasıydı. Pek çok Müslüman, İslami *Ümmet*'i bölmek için yapay bir girişim olduğunu düşündükleri Hıristiyanların laik yönelimlerine sinirleniyordu; "Hıristiyanların Arapça öğretiminin üstadı olma tavrına daha da kızdılar ve [bu nedenle] sloganlarını "Arapça Hıristiyanlaştırılamaz" olarak değiştirdiler."[45] Gerçek şu ki, şimdiye kadar gördüğümüz gibi, laik bir Arap ulus devleti kurmaktan çok İslami *Ümmet*'in canlanmasına önem veren on dokuzuncu yüzyıl Müslüman Arap entelektüelleri, siyasal egemenlik ve bağımsızlık için mücadele eden bir Arap milletiyle ancak marjinal düzeyde ilgileniyordu. Albert Hourani'nin "Onlar, Arap milliyetçiliğinin, İslam'ın kendini ifade etmesinin yeni bir biçimine dönüşüp dönüşmeyeceğinden emin değildi"[46] şeklindeki ifadesi, Arap milletinin doğru olup olmayacağı hususundaki şüphelerin bazı Hıristiyanların bile kafasını karıştırdığını gösteriyor. Bu nedenle, Müslümanların İslam'ın yeri konusundaki endişeleri ve Hıristiyanların çoğunluk içinde hiçbir yankı bulamayan düşünceleri arasında sıkışan Arap milliyetçiliğinin on dokuzuncu yüzyılda bir entelektüel yapı olarak filizlenmek bir yana, belirginleştiği bile söylenemez.

Ancak, Arap milliyetçiliği hareketinin kökenlerinin on dokuzuncu yüzyılda bulunduğuna dair iddia, yalnızca zamanın birkaç Hıristiyan ve Müslüman düşünürünün entelektüel eserlerine dayanamaz. Daha sonra, milliyetçiler, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlangıcında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşulan kısımlarında iyice yaygınlaşan ve 1916'da "Büyük Arap İsyanı" ile doruğa ulaşan Arap milliyetçiliği ateşinin göstergesi olarak gördükleri açık ve gizli Osmanlı-karşıtı faaliyette bulunan Arap siyasal örgütlerine dikkat çekecekti.

Son zamanlarda tarih alanındaki bazı yapıtlar, temel çıkarımlarını sorgulamaya başlayıncaya kadar, George Antonius'un kitabı, *The Arab Awakening* (Arap Uyanışı) milliyetçi belirti ve hareketlerin başlayışı ve gelişimini inceleyen

standart çalışmaydı.[47] Antonius'un savunduğu ana tez, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, "gerek halk gerek düşünce adamları"nın, "Arapların özgürleşme iradesi" tarafından harekete geçirilmesiydi.[48] Antonius'a göre, Arap milliyetçiliği hareketinin kökleri, on dokuzuncu yüzyılın başlangıcına, Mısır'ın Arnavut asıllı valisi, Muhammed Ali'nin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız bir Arap krallığı kurma biçimindeki siyasal ihtiraslarına kadar götürülebilirdi. Muhammed Ali ve Suriye'yi işgal edip 1833'te oranın valisi olan oğlu İbrahim Paşa, Arapların ayrılık eğilimlerine ve Osmanlı Türklerinden milli ve etnik olarak farklılıklarına hitap ediyorlardı. İbrahim Paşa, Suriye'de bulunduğu süre boyunca sıkı bir biçimde Arap milliyetçiliği bilinci uyandırmaya çalıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun üç yüz yıl boyunca tamamıyla bir parçası olduktan sonra, Araplar ilk defa kendilerini yönetenlerden farklı olduklarını düşünebiliyordu. Antonius, bu ilk milliyetçi kıpırdanmaların başlangıçta İngilizlerin karşı çıkması nedeniyle sonuç vermediğini belirtir. 1833'te İngiltere Başbakanı Lord Palmerston, Muhammed Ali yönetiminde bir Arap krallığına olumlu bakmayacağını ifade etti: "Böyle bir şey kendi başına zararsız olabilir fakat Türkiye'nin parçalanması anlamına geleceği için bizim tarafımızdan kabul edilemez. Ayrıca, Hindistan yolunun Türkiye'de olması herhangi bir faal Arap devletinde olmasından iyidir."[49]

Fakat "Perfidious Albion" (Kalleş İngiltere), projenin başarısız olmasının tek sebebi değildi. Antonius'un da kolaylıkla kabul ettiği gibi, Arapların kendileri de buna hazır değildi. "Araplar" arasında o dönemde herhangi bir seviyede de olsa milli kimliğin hiç oluşmadığını söylemek, belki de Muhammed Ali ve oğlunun karşılaştığı engelleri küçümsemek anlamına gelir. İnsanların bağlılığı tikelci (particularistic) idi, özellikle "ait olduğu yer, klan, inanca göre bölgesel veya mezhepseldi... Ulusal anlamda milliyetçilik bilinmiyordu."[50] "Arap" kelimesi bile milli bir sembol olmaktan uzaktı; genel olarak çöl bedevileri için kullanılıyordu.[51] İngiltere'nin karşı oluşu ve ürkütücü kültürel engeller de

dikkate alındığında, ilk defa gerçek anlamda bir Arap ulusu inşa etmek ve onu siyasal olarak gün ışığına çıkarmak için yapılan bu çabaların yetersiz kalacağı ortadadır.

Ancak Antonius başarısızlığın mutlak olmadığında ısrarcıdır. Tohumlar atılmıştı. Ülkeyi misyoner okulları vasıtasıyla Batı'ya açan göreli hoşgörülü yönetiminin yanında, İbrahim Paşa'nın Suriye'de yeni fikirleri teşvik etmesi, bunu takip eden kuşaklarda milliyetçi duyguların gelişmesine neden olmuştu. Antonius, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle de izleyen yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşan nüfusunda milliyetçiliğin canlanışını "emekleyen milliyetçi hareket" olarak niteleyecekti. Antonius'a göre, gizli ve açık Arap cemiyet ve örgütlerindeki artıştan bu çıkarılabilir. Bunların ilki, 1857'de kurulan, başlangıçta gizli olarak faaliyet gösteren *el-Cimiya el-ilmiya el-Suriya* (Suriye İlim Derneği) idi[52]. Onu, 1875'te merkezi Beyrut'ta bulunan diğer bir gizli dernek,[53] yirminci yüzyılın başında iki açık dernek, *el-Münteda el-Edebî* (Edebiyat Kulübü) ve Osmanlı Ademimerkezileşme Partisi ve üç gizli örgüt *el-Kahtaniye, el-Fatat ve el-Ahd* izleyecekti.[54] Antonius, bu örgütlerin ve onların faaliyetlerinin Arap milliyetçiliği meşalesini taşıdığını ve onun ışığını kitlelere yaydığını belirtir.

Antonius'un analizinin ve ulaştığı sonuçların etkisi, kabaca on dokuzuncu yüzyılın ortasından Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşan halkları arasında milliyetçi duyguların kök saldığı, neredeyse idealize edilmiş tarihsel bir sürece ışık tutan bir tarih yazma geleneği yaratmak oldu. Yirminci yüzyıla da sarkan bir zaman dilimi içinde Antonius'un tezine ciddi bir rakip çıkmadı ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar uzanan dönem boyunca Antonius'un çalışma yöntemlerini ve sonuçlarını sorgulayan yeni bir akademik çalışma yapılmadı.

C. Ernest Dawn, yeni ufuklar açan bir çalışmasında, Ekim 1914 öncesine kadar "Arap milliyetçiliğinin açık savunucusu veya Arap milliyetçisi cemaatlerin üyesi" olarak bilinen sadece 126 şahsın olduğunu söyler. "1915 yılı için

mevcut olan tek nüfus tahmini kullanılacak olursa, Suriye nüfusu içinde her 100.000 kişiye 3.5 Arap milliyetçisi lider düştüğü görülür. Bu oran Filistin için 3.1, Lübnan içinse 2.4'tür."[55] Daha sonraki bir çalışmada Eliezer Tauber 180 eylemci belirler.[56] Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap halkları arasında milliyetçi duyguların yaygın bir şekilde büyüdüğünü göstermek için yetersiz kalan oldukça küçük bir rakamdır. Hatta Tauber, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı kontrolüne karşı faaliyette bulunanların kurdukları cemiyetlerin herkesi kapsayıcı bir Arap kimliği altında siyasal ayrılık talep etmekten çok, Suriye, Irak ve Lübnan'ın bağımsızlığı gibi bölgesel çıkarlarla ilgilendiğini bize gösterir.[57] Örneğin Suriye olayını araştırırken, Arapça ve Batılı kaynakların yanında zengin Osmanlı arşivlerini de kullanan Hasan Kayalı, "Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde Arap milliyetçiliğinden çok "Suriyecilik"in var olduğundan bahsetmenin daha uygun olacağını" iddia eder. "Arap grup bilincini siyasal bir deyim olarak benimserken, Suriye'nin belli başlı şehirlerindeki ademimerkeziyetçilerin ve İstanbul'dan bağımsız siyasal bir varlık için çağrı yapan (özellikle Mısır ve Avrupa'dan) Arap hatiplerin akıllarında hep Suriye vardı."[58] Ve böylelikle, bu gruplar büyük çoğunluğu Arap milliyetçiliği kaygısına kayıtsız olan kitlelerin genel eğilimini yansıtmış oluyordu.

Arap milliyetçisi olduğu düşünülen cemiyetler bile aralıklarla bölgesel bağlılıktan kaynaklanan sorunları hissetti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra *el-Ahd*, Suriye'de *el-Ahd el-Suri* ve Irak'da *el-Ahd el-Iraki* olmak üzere ikiye ayrıldı[59]. Ancak bu Arap cemiyetler, Arap siyasal bağımsızlığını ve egemenliğini açık açık savunmaktan çok, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap yurttaşlarının siyasal ve kültürel durumlarını Türk yurttaşların seviyesine yükseltmekle ilgilendi. Genellikle istedikleri Osmanlı İmparatorluğu içinde bir çeşit otonomiydi. Örneğin, *el-Ahd*'ın 1913'te açıklanan programının birinci maddesi, cemiyetin amacının "İstanbul Hükümeti'nin bir parçası olarak, Arap ülkelerinin dahili bağımsızlığı için çalışmak olduğunu" ve ikinci maddesi "hali-

feliğin kutsal emanet olarak Osmanlı soyunun elinde kalması" gerektiğini belirtmektedir.[60]

Önce de ifade edildiği gibi, genel olarak tam bağımsızlık isteyenler yalnızca Arap Hıristiyanlardı. Bu anlaşılabilir bir durumdu; çünkü Hıristiyanlar, İslami bir devlet içinde konumları kötü olan bir dini azınlıktı ve laik bir Arap devletinin doğmasına yol açacak olan bağımsızlığın onları Müslümanlarla aynı seviyeye çıkarmasını ümit ediyorlardı. Antonius, Lübnanlı Hıristiyan İbrahim el-Yazıcı'nın, ilk mısrası Arapları uyanıp ayağa kalkmaya çağıran şiiriyle, "Arap milliyetçiliği hareketinin ilk çığlığını attığının söylenebileceğini"[61] belirtir. Antonius'a göre "Şiir, emekleme dönemindeki milliyetçi hareketin büyümesine çok yardımcı oldu... Onunla siyasal aydınlanma hareketi ilk şarkısını söyledi."[62] Milliyetçiliğin coşkulu bir teşvikini içeren birinci dizenin ardından, "Müslümanlara dinsel ayrılıkları unutmaları, fanatiklikten kesinlikle vazgeçmeleri ve Arapların içinde hem Hıristiyan hem de Müslümanların var olduğunu hatırlamaları"[63] çağrısının yapılması ilginçtir. Arap milliyetçiliği hareketi üzerindeki etkisi nedeniyle Antonius tarafından büyük önem atfedilen, Yazıcı ve diğer dört Hıristiyan tarafından 1875'te kurulan Beyrut'taki gizli cemiyet[64], Müslümanlardan gelen desteğin yetersizliği yüzünden 1882-1883'te zor duruma düşmüştür[65]. Üstelik, Antonius'un cemiyetin Arap topraklarını İstanbul'dan ayırmak amacıyla kurulduğu biçimindeki iddiası, Antonius'la aynı kaynağı kullanan Zeyne N. Zeyne tarafından tartışmaya açılmıştır. Zeyne, cemiyetin amacının diğer Arap ülkelerinin değil, yalnızca Lübnan'ın Türk egemenliğinden kurtarılması olduğunu ifade eder.[66] Ve burada bile, birincil tepkinin ulus-altı düzeyde olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır: Lübnan'daki diğer gruplar içinde sadece Lübnanlı Hıristiyanlar imparatorluktan ayrılmanın kendi çıkarlarına hizmet edeceği hissini taşıyordu.

Genel halk için, ulus-altı seviyede tanımlanma, yani din veya mezhep, köy ve kasaba, aile ve kabileyle tanımlanma bireyin sadakatinin temel odağı olarak kaldı. Yetişkinlik

çağının büyük bir kısmını Arap dünyasında geçiren ve 1920'lerde Bağdat'ta Britanya Sömürge Yönetimi temsilcisiyken bağımsızlıktan sonra "Irak'ın taç giymemiş kraliçesi" olan Gertrude Bell bu milli bağ eksikliğini iyi yakalar: "Ülkesel milliyetçilik ya çok azdır ya da hiç yoktur... Bir Suriyeliye hangi millete ait olduğunu sorduğunuzda... Şam ya da Halep yerlisi olduğunu söyleyecektir. Daha önce de belirttiğim gibi Suriye sadece coğrafi bir terimdir ve onun sakinlerinin kalbinde hiç milliyetçi duygu yoktur."[67] Bell başka bir yerde bu olguyu tasvir ederken daha güçlü bir dil kullanır:

> Pan-Arap derneklerin ve onların yabancı matbaalarda çıkardıkları kışkırtıcı broşürlerin değeri nedir? Cevap çok basit: Onların hiçbir değeri yoktur. Araplar genel olarak bir millete ait değildirler; Suriyeli tüccar Osmanlı'dan ziyade bedeviden farklıdır; Suriye'de her biri diğerini boğazlamak isteyen ve bu tabii arzularını gerçekleştirmeleri, Sultan'ın nadiren ödeme yaptığı, yırtık pırtık giysiler içindeki yarı aç askerler tarafından önlenen birbirinden farklı Arapça konuşan ırklar yaşamaktadır.[68]

Bu insan ve cemaatler mozaiğini birbirine bağlayan tek kimlik İslam'dı. Iraklı bir bürokrat-siyasetçi olan Talib Müştak, Osmanlı döneminde Arapların durumunu anlatırken, kendi sadakatinin nereye bağlı olduğunu tereddütsüzce belirtir: "Irak Osmanlı yönetimi altındayken biz emperyalizm altında mıydık? Asla. Biz tek bayrak altında tek bir millettik. Din bağı, bizi bağların en sağlamıyla bağlıyordu. İslam kalplerimizi ve duygularımızı birleştirerek bizi birbirini destekleyen sağlam bir bina gibi tek blok yaptı."[69] Nitekim "Hıristiyan" Balkanlar'ın elden çıkmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu, Arap ve Türkleri İslam kardeşliğiyle birbirine bağladığı için giderek uyumluluk derecesi artan dinsel bir kimlik kazandı.

Bu yüzden, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Arap nüfusun çoğunluğu İstanbul'dan ayrılmaya hazır değildi ve kar-

şıt gruplar olarak örgütlenen küçük azınlık ise, imparatorluk *dahilinde* kendi sosyal ve siyasal koşullarında iyileşmeden daha fazla bir şey talep etmedi. Bu anlayış, Haziran 1913'te Paris'te toplanan Arap aktivistler tarafından hazırlanan önerilerde de hâkimdir. Osmanlı yetkililerine de iletilen bu önerilerin konumuz açısından en önemli olanları şöyle özetlenebilir:[70] Siyasal reformlar bütün vatandaşlar için zorunludur; Araplar imparatorluk yönetimine daha aktif olarak katılmalıdır; her Arap eyaletinde ademimerkeziyetçi bir rejim kurulmalıdır; Arapça, Arap eyaletlerinde resmi dil olmalı ve imparatorluğun ikinci resmi dili olarak tanınmalıdır.

Bu öneriler aktivist azınlığın siyasal yönelimlerinin doğru bir resmini ortaya koyar.[71] Onlar kendilerini Türk kökenli vatandaşlardan kültürel olarak farklı görmüş olabilirler; bu takdirde onlara "Arapçı" denirdi; fakat onların "Arap milliyetçisi" olduğunu söylemek zordur çünkü "onlar ne Arap topraklarının imparatorluktan ayrılması ne de sınırları belirli, farklı bir Arap milletinin yaratılması amacını güdüyordu."[72] Ancak bu ılımlı talepler bile yaygın destek görmedi. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Şam'da kurulan Haşimi Faysal Arap Hükümeti'nde bakan da olan, Suriyeli Hıristiyan bir hâkim, yirminci yüzyılın başlarında bile çok az yaygın olan millî duyarlılığın sadece birkaç üst sınıf mensubunda var olduğunu söylemektedir.[73] İlkbahar 1916'da Mekke Emiri Hüseyin ibn-i Ali tarafından ilan edilen "Büyük Arap İsyanı"na kadar, imparatorluğun Arap topraklarını İstanbul'dan ayırmaya yönelik ciddi bir hareket olmadı.

Büyük Arap İsyanı, milliyetçi bellek ve tarih literatüründe Arap milliyetçiliği hareketini ateşleyecek, Arap bağımsızlığını gerçekleştirecek ve Arapların tek devlet içinde ve tek hükümet altında siyasal birlik istemelerine yol açacak bir vatanseverlik kıvılcımı olarak saygın bir yer edinecekti. Bununla birlikte, gerçekte isyanın başlangıç nedenlerinin milliyetçilikle fazla ilgisi yoktu. William Cleveland, isyanın "Arapçılık ya da Arap milliyetçiliği adına değil, İslam'ı ko-

rumak adına başlatıldığını" ileri sürer.[74] Aziz el-Azmeh daha iddialıdır: "Arap İsyanı... Arap milliyetçiliği... kayıtlarına ait değildir ve onun Arap milliyetçiliği kronolojilerinden çıkarılması gerekir. İsyan, yalnızca milliyetçilik öncesi dar etnolojik anlamda Arap'tır. Araplar adına değil fakat Emir Hüseyin ibn-i Ali öncülüğünde Mekkeli hilafet adına girişilen İslâmcı bir isyandı."[75] Hüseyin'in kendisi de Arapların ancak İslam bayrağı altında birleşeceğini hissetmişti.[76] Bu yüzden Emir Hüseyin'in Jön Türkleri İslam'ı tehlikeye sokan kâfir yenilikçiler olarak nitelemesi ve dinin savunulması adına Türklere karşı silaha sarılmayı bu şekilde meşrulaştırması şaşırtıcı değildir.[77] Emir ve oğulları Müslüman Arapların isyana düşmanlığının farkındaydı, bu da isyanın sembolünün neden Arap değil de İslam olduğunu tamamen değilse bile kısmen açıklar. Emir'in kısa bir süre Suriye kralı olduktan sonra Irak kralı olan üçüncü oğlu Kral Faysal, "Müslümanların, İslam (Osmanlı) İmparatorluğu'nu yıkmakla suçlamaları nedeniyle Emir'in ailesinin durumunun oldukça zorlaştığını" itiraf etmiştir.[78] Ne olursa olsun, Hüseyin'in "Arap milliyetçisi" olup olmadığına ilişkin kanıtlar oldukça tartışmalıdır. C. Ernest Dawn, 1914'e kadar Hüseyin'in Osmanlı İmparatorluğu'nun sadık bir destekçisi olduğunu, kendi Arap birliklerini Türk birliklerinin yardımcısı olarak Arap Yarımadası'nda kullanmaya karşı çıkmadığını[79] ikna edici bir biçimde göstermiştir. Hicaz'da babadan oğla geçen bir monarşi talebinin Osmanlı tarafından reddedilmesinden sonra İstanbul'a başkaldırmıştır.

Emir'in amaçlarının Arapçılıkla pek de ilgili olmaması bir yana, yaptığı isyan çağrısına Osmanlı İmparatorluğu'nun anadili Arapça olan nüfusunun verdiği destek hiçbir yerde başta planlandığı gibi kendiliğinden ve coşku dolu olmamıştı. Bu da Emir'in isyanının "Büyük Arap İsyanı" olarak adlandırılmasının yerinde olup olmadığını sorgulamamızı gerektirir. Yaygın Arap desteği konusuyla ilgili olarak eski cephe taarruzuna benzer en sert saldırı tezi, Efraim ve Inari Karş tarafından 1996 ve 1997'de *Middle Eastern Studies*'de yayımlanan iki makalede ele alınmıştır.[80] Ağırlıklı

olarak dönemin İngiliz belgelerine, özellikle de dışişleri belgeleri ve istihbarat raporlarına dayanan Karşlar, Emir'in şahsına ve "Arap milleti"nin Türklerin egemenliğinden kurtulma kararlılığının uyandırdığı genel isyan duygusuna yönelik, olsa olsa bir kayıtsızlık halinin hâkim olduğunu ortaya koyar.

Karşlar, Emir'in kendi arka bahçesi Hicaz'da bile genel ve kuvvetli bir destek görmediğini iddia eder. Medine ve belki biraz daha az da olsa Taif, kendisini "Arap ülkelerinin kralı" olarak ilan ettikten sonra, İngiliz ve Fransızlarca Hicaz Kralı olarak atanmayı kabul eden bir kimseden daha çok Türklere eğilimliydi. En güçlü olduğu yerde, memleketi Mekke'de bile işler sanıldığı kadar güllük gülistanlık değildi. Emir'in isyan çağrısından tam altı ay sonra, Aralık 1916 tarihli bir İngiliz istihbarat raporu, Mekke halkının hemen hemen hepsini "Türk-yanlısı" bulmuştur.[81]

Kabileler, tek başlarına veya birlikte hareket ederek, Emir'e ciddi direnç gösterdiler. Karşlar burada da George Antonius'un anlatımına hararetle karşı çıkarlar. Antonius'a göre, Emir'in en akıllı oğlu Faysal'ın kabileleri Emir'in davasına ikna etmeye çalışırken kullandığı şeyler üç araç, "altın, nüfuz ve mesaj"dı.[82] Antonius, para ve nüfuzun etkili araçlar olduğunu fakat "kabilelerin düşüncelerini ateşleyen" en önemli unsurun "Arap aydınlanmasının özü" olarak da nitelendirilmesi gereken mesaj olduğunu ifade eder. Şöyle devam eder:

> Faysal'ın vaazı kulaklarda beklenen yankıyı uyandırdı. İnancını koruyarak, engeller kalkıncaya kadar aylarca yorulmak bilmeksizin çalıştı; uzlaşmalar sağlandı ve ona inanarak birkaç nesil boyunca süren düşmanlıkları sona erdirenler, bütün Arapların özgürlüğü için Faysal'ın ardında kardeşçe mücadele etmeye ve özgürlüğü aile, mal mülk ve hayatın kendisinden daha üstün tutmaya yemin etti.[83]

Ve yirminci yüzyıl boyunca pek çok Arap bu düşünceyi taşıdı. Karşlar bunun bir gerçeğin romantikleştirilerek ol-

dukça farklı bir hayale dönüştürülmesi olduğunu iddia eder. Onlara göre, "Hicaz bedevilerini Emir'in ardında toplayan şey İngiliz altınının parıltısı ve bol para vaadiydi."[84] Kabile liderleri o derece sıkı pazarlık yapacaktı ki, askeri müdahale gecikecek ve ödeme yapıldıktan sonra da birçoğu Emir'in savaşından çekilecekti. Eğer bir şeye karşı sorumluluk hissetmişlerse, o da İngiliz parasıydı. Emir'in ordusunun İngiliz askeri danışmanı "Dünyanın bu köşesinde altın o kadar bol ki, İngiliz egemenliği bir para birimi olarak adlandırılabilir" gözlemini yapmıştır.[85] Kendisi de Emir'in davasının büyük bir sempatizanı olan T. E. Lawrence'e göre, Faysal'ın kabileleri satın almasını İngiliz altını mümkün kılmıştı; yoksa "başka hiçbir şey hareket halindeki bir orduyu beş ay arazide tutamazdı."[86] Antonius'un idealist anlayışının tersine, İngiliz parasının Emir'in davası için kabileleri bir araya getirmede, Faysal'ın Arapları Türk yönetiminden özgürleştirme "mesajı"ndan çok daha güçlü olduğu görülüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşulan topraklarının diğer parçaları da isyana benzer bir kayıtsızlık gösterdi. Osmanlı ordusunda savaş sırasında 300.000'den fazla Arap savaştı.[87] Emir'in isyanına Mısır'ın bakışı kuşkusuz düşmancaydı. Mısır'da yayımlanan *el-Ehram* gazetesi isyanın milliyetçi bir hareket olup olmadığı sorusunu gündeme getirdi ve kesin bir "hayır" cevabı verdi; çünkü "Türk halkı, genel olarak diğer ırkları kendi doğuştan gelen haklarından mahrum bırakmaya çalışmamıştı."[88] Antonius'un kendisi bu antipatiyi Mısır'ın içinde görür ve onun "gerçek olduğunu, gücünü İngiliz karşıtlığı kadar Türk taraftarlığından [aldığını] ve nadiren gizlendiğini" anlatır.[89] Fakat Antonius, Emir'in isyanına "genel bir şevkle" cevap verdiklerini iddia ettiği Suriye ve Iraklılara karşı daha hoşgörülüdür.[90] Ancak daha sonraki tarih araştırmaları bu derece kapsamlı bir iddiayı desteklemez. Örneğin, Hasan Kayalı, Suriye'deki yerelci ve Osmanlıcı davranışların çokluğunun, Suriyelilerde "Emir Hüseyin'in isyanı konusunda kafa karışıklığına" neden olduğunu iddia eder.[91] Philip Khoury da-

ha da ileri gider. Siyasi liderlerin de içinde yer aldığı Suriye'nin kentli ileri gelenlerinin isyanı yalnızca reddetmekle kalmayıp, haince bir hareket olarak gördüklerini iddia eder.[92] Daha önce de gördüğümüz gibi, Emir'in oğlu Faysal, Müslümanların ailesini "İslami (Osmanlı) imparatorluğa zarar vermekle" suçladığını itiraf etmişti.[93] İşte bu yüzden savaşın Osmanlı'nın aleyhine döndüğü 1918'de bile, Lawrence'nin Londra'ya gönderdiği gizli bir mesajda, Suriye'de Osmanlı karşıtı bir isyanın kendiliğinden ortaya çıkmasının "imkânsız" olacağını yazması pek şaşırtıcı değildir.[94]

Filistin'de de ruh hali pek farklı değildi. Emir'in isyanının başlamasından tam iki yıl sonra bir İngiliz raporu, Filistinli Müslümanların milli Arap hareketine çok az ilgi duyduklarını ve gerçekte ona Kahire ve İskenderiye'deki Müslümanlar gibi düşman olduklarını belirtecekti.[95] Mısır Keşif Gücü'nde İstihbarat Müdürü olan Albay Richard Meinertzhagen, o zamanın Filistin'inde yaygın olan tutum hakkında pek çok ipucu veren bir olay anlatır. Aralık 1917'de, Emir'in isyan ilanından on sekiz ay sonra, İngiliz güçleri Yafa'nın birkaç mil güneyindeki Ramleh kasabasına girmişti.

> Türk esirlerden oluşan büyük bir grup, önlerinde İngiliz rehber olmadan köye doğru yürüyordu. Araplar Türk ordusunun geri döndüğünü düşünerek mutluluk naralarıyla ve Türk bayrakları sallayarak ortaya çıktılar. Daha sıranın sonu gelmeden süngülerini takmış İngiliz askerlerini görünce, yanıldıklarını anlayıp şaşkınlığa düştüler. Cin çarpmış gibi oldular ve hayal kırıklığı içinde evlerine döndüler.[96]

Mezopotamya'daki Iraklılara gelince, isyana onların reaksiyonunu Antonius'un yaptığı gibi genel bir heyecan olarak betimlemek hiç kuşkusuz kaba bir mübalağa olurdu. Nüfusun çoğunluğu Şii'ydi; yani Sünni Emir'e fazla yakınlık duymuyordu. Gerçekte, Şii din adamları genel olarak

Emir'in, "kâfir İngilizlerle Müslüman Osmanlı Devleti'ne karşı" ittifak kurmasına karşıydı.[97] Üstelik, aşiret reisleri ve şehirlerdeki siyasal liderler, örneğin Basra'nın ileri gelenlerinden Seyid Talib, Emir'in öne çıkmasını pek istemiyordu. Nitekim Talib'in kendisi İngilizlerle yoğun temaslarda bulunmuştur. O, Irak'ın, hiç olmazsa, Basra'nın hükümdarı olmak istiyordu.[98] Irak'ın Hıristiyan ve Yahudi topluluklarının önde gelenleri de, Mekke'den yönetilen, Müslümanların egemen olduğu bir krallığın içinde yer almayı kabul edilebilir bulmadı. Gerçekte Iraklılar Emir'e o kadar soğuktular ki İngilizler, "Hindistan'da tutulan Mezopotamyalı esirleri Emirci isyana katılmaya ikna etmekte büyük zorluk çekmişti."[99] Antonius'un iddialarına karşın, Mezopotamya halkı Emir'in isyanına katılmakta Mısır, Suriye ve Filistin halklarından daha fazla istekli olmamıştır.

Antonius ve onun Arap milliyetçiliği hareketinin kökenlerine ilişkin iddialarıyla ilgili entelektüel ve akademik tartışma yirminci yüzyılın sonuna değin hafiflemedi. Fakat tartışmanın odaklandığı nokta değişti. Artık tartışma Antonius'un haklı ya da haksız olduğu konusunda değil, onun bazı yargı ve sonuçlarının geçerli olup olmadığı konusunda dönmeye başladı.[100] Her şeyi hesaba katarak Arap milliyetçiliğinin başlangıcı hakkında bir karar verilecekse, birikmiş tarihsel deliller Macid Kadduri'nin görüşünü destekler görünüyor:

> Birinci Dünya Savaşı'ndan önce... Arap milliyetçiliği, çokuluslu imparatorluk içinde Arap ırkının durumunun iyileştirilmesinden ötesini nadiren hedeflemiştir. Bazı düşünürler Arap imparatorluğunun yeniden kurulmasını istemiştir ve tahminen bu Arap siyasal liderliğinin Türklerden ayrılmasını da ima ediyordu; fakat Arapların çoğu, kendi uygun konumları Türk hükümdarlar tarafından tanındıkça, Osmanlı birliğinin çatısı altında kalmaktan memnundu.[101]

Daha önce de gördüğümüz gibi, "Arap milleti"nin emsalsizliğinden, pek çok erdeminden ve en önemlisi ırk ve

kültürel olarak farklılığından övgüyle bahseden az sayıdaki düşünürün çoğu Hıristiyan'dı ve Müslüman azınlığın çok azı onlarla aynı görüşteydi. Müslüman düşünürlere göre İslami vizyon, eğer nadiren de olsa hakkında kafa yormuşlarsa, "Arap milleti" kavramı, *Ümmet* kavramı içinde yer almak veya onun hizmetinde olmak zorundaydı. Gizli ve açık "Arap milliyetçisi" derneklerle, hatta Emirci isyanla ilgili olarak, Arap nüfusun ağırlıklı çoğunluğunun İstanbul'dan ayrılmayı öngören her türlü faaliyetten uzak durduğu veya olsa olsa bu tür faaliyetlere kayıtsız kaldığı söylenebilir.

İlk milliyetçiler arasında cereyan eden, etnik bakımdan farklı olan Arapların siyasal bağımsızlık için mücadele etme ve İslami dayanışma uğruna etnik veya dil farklılığına dayalı bölünmeden uzak durarak Osmanlı çatısı altında kalma alternatiflerinden hangisini seçmesi gerektiğiyle ilgili tartışmaya, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp dağılmasından sonra artık gerek duyulmuyordu. Araplar yeni ve alışık olmadıkları bir zeminde yürüyorlardı; Albert Hourani'nin dediği gibi, "herkes ve özellikle de yönetici seçkinler kaçınılamaz bir tercihle karşı kaşıyaydı."[102] Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın ardından "Arap milleti" üzerinde durulmaya değer bir kavram olarak ortaya çıkmış[103] ve Arap milliyetçiliği siyasal bir hareket olarak şekillenmeye başlamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ötesinde, Arapların Birinci Dünya Savaşı'na İngilizlerin yanında katılması Arap milliyetçiliği hareketi için bazı yararlar sağladı. Bu en azından Arap liderlerin savaş sonrasında Ortadoğu'nun geleceğiyle ilgili tartışmalara katılmasına izin verdi. Daha az somut fakat hayati olan, bunun psikolojik etkisiydi. Azimli milliyetçilerin sonraki kuşakları, taraftar kazanma ve onlara ilham verme çabalarında, Arapların askeri katkısını abartacak hatta efsaneye dönüştürecekti. Ancak daha da önemlisi, savaşa Arapların dahil olmasının, İngilizlerin de katkısıyla Suriye'de bir Arap hükümetinin kurulmasına yol açmasıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1917'de önemli yenilgilere uğraması, General Allenby komutasındaki İngiliz güçleri-

nin Mısır'dan Filistin'e geçmesine ve aynı yılın aralığında Kudüs'ü ele geçirmesine olanak sağladı. Emir Hüseyin'in oğlu Emir Faysal'ın liderliğindeki Arap güçleri Allenby'nin çabalarına destek oldu. İngiliz irtibat subayları tarafından, özellikle de Yüzbaşı T. E. Lawrence tarafından teşvik edilen Faysal'ın aşiret güçleri, Akaba'yı ele geçirmek için Hicaz'dan hareket etti ve sonra Allenby'nin sağ kanadında kuzeye doğru ilerledi. Özellikle Osmanlı'nın iletişim ve destek hatlarını kesmeye çalışan Faysal, 1 Ekim 1918'de birliklerini Şam'a sokmayı başardı. Hemen bir Arap yönetimi kurmaya koyuldu.

Böylece Arap milliyetçiliği fikrinin kurumsallaştırılması için gerçek bir fırsat doğmuştu; çünkü bu dava Faysal'ın şahsında mücadeleci ve ısrarcı bir sözcü bulmuştu. Kendisinin Hicaz kökenli[104] olması yüzünden zarar görebileceğini düşündüğü yönetimine meşruluk kazandırmak amacıyla, daha geniş bir Arap kimliğinin erdemlerini sürekli övmeye başladı. Faysal Suriyelilere, kendisinin ve onların aynı halka, "doğuda, batıda ve güneyde denizle ve kuzeyde Toros Dağları'yla çevrili olan bölgede"[105] yaşayan Arap halkına ait olduğunu hatırlatmaya devam etti. Çölde yaşayan Arapların şehirlerde yaşayanlardan farklı olduğunu anlayışı küçümseyen Faysal, tekrar tekrar Arapların sosyal birliğini övecek, "Arap milleti"ne bağlılığın bütün bağlılıkların, hatta dine bağlılığın bile üzerinde olduğunu vurgulayacaktı; Halep'teki bir konuşmasında "Arapların, Musa, İsa ve Muhammed'den önce de Arap olduklarını"[106] hatta Muhammed'in "peygamber olmaktan önce bir Arap" olduğunu ilan edecekti[107].

Bu fikirler ulusal hükümet tarafından uygulamaya konuldu.[108] Hükümet politikaları bilinçli ve amaçlı olarak, milliyetçi ve laikti. Faysal Hükümeti'nde birkaç Hıristiyan yer almıştı ve bunlar aktif olarak ülke politikalarına katılıyordu. Müslüman meslektaşları gibi onlar da, Suriye'nin Arap milliyetçisi kimliğini sağlamlaştırmaya inanmış milliyetçilerdi. Avrupa'nın eğitimde milliyetçiliğe verdiği önemden etkilenerek, gelecek kuşaklara milliyetçilik aşılamak

amacıyla eğitim sisteminde reforma koyuldular. Bu girişime öncülük eden kişi Suriye kökenli eski Osmanlı bürokratı Sati el-Husri'ydi; Faysal Hükümeti'nde eğitim bakanlığına atanmıştı. Sati, Suriye okul sistemini tamamıyla Araplaştırmaya çalıştı. Ders kitapları Arapça'ya çevrildi; tarihle ilgili ve sosyal bilim alanlarındaki çalışmaların Arap milliyetçisi kaygıları yansıtması beklendi; bilimsel ve teknik terimlerin Arapça karşılıklarını bulmak amacıyla bir Arap akademisi kuruldu.

Ancak bu reformların tamamının bütün ülkede hissedilmesine Faysal'ın Arap Hükümeti'nin ömrü yetmedi. 1916 Sykes-Picot Antlaşması, Ortadoğu'daki Arap topraklarını İngiliz ve Fransız nüfuz alanlarına böldü. Nisan 1920'de San Rome'da onaylanarak yasal statü kazanan bu anlaşma, Fransızlara Suriye üzerinde himaye hakkı veriyordu. Oysa bir ay önce Suriye Meclisi, Büyük Suriye'nin (Lübnan ve Filistin'in de dahil olduğu) bağımsızlığını ve kralının Faysal olduğunu ilan etmişti. Fransa, bu davranışı bir hak gaspı görerek, Faysal'ın Fransız mandasını ve ülke üzerinde Fransız kontrolünü kabul etmesi gerektiğini beyan eden bir ültimatom yayımladı. Faysal'ın direnmekten vazgeçmek dışında alternatifi yoktu. Ancak onun Fransız şartlarını kabul ettiğine ilişkin belge Fransız Genelkurmayı'na verilen süre içinde ulaşmadı. (Belgenin Fransızlar tarafından kasten göz ardı edildiğinden şüphelenenler de vardır.) Levant'daki Fransız güçlerinin komutanı General Henri Gouraud birliklerini hemen Şam'a doğru harekete geçirdi. Faysal'ın savunma bakanı Yusuf el-Azma komutasındaki iyi örgütlenmemiş ve zayıf donanımlı küçük bir Arap gücü, ilerleyen Fransızların yolunu Maisalun Geçidi'nde kesti. İlerleyen Fransızlar Arap birliklerinden sayıca ve silah bakımından çok üstündü. Araplar kolayca yenilgiye uğratıldı ve Azma da öldürüldü. Şam 24 Temmuz 1920'de tamamen işgal edilerek Faysal sürgüne gönderildi. Fransa o zaman ülkeyi Büyük Lübnan, Halep, Lazkiye ve Şam olmak üzere dört parçaya böldü ve bu siyasi ve idari düzenleme İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam etti.

Arap milli hükümeti, kısa ömürlü ve zaman zaman düzensiz ve yetersiz olsa da, Arap milliyetçisi idealin ilk kez fiili olarak gerçekleşmesiydi. Hükümetin, Arap milliyetçiliği meşalesini halkın taşımasına yönelik çabaları ve onun kıvılcımlarını Suriyeli nüfusun kalbine ve beynine aşılama girişimleri daha sonraki milliyetçi düşünür ve eylemciler için ilham kaynağı oldu. Ve Azma'nın milliyetçi dava uğruna "şehit" olması sonraki milliyetçi kuşağın ortak bilincine kazınacaktı. Tekrar tekrar anlatılan hikâye, efsanevi ve destansı boyutlar kazandı ve Suriyeli gençler için milliyetçilik gıdasına dönüştü.

1916 "Büyük Arap İsyanı"nın da olduğu gibi burada da, Suriye devletinin Arap milliyetçisi olma özelliği milliyetçi söylemde abartılmıştır. Arap milliyetçiliğinin, Faysal Hükümeti yönetimindeki Suriye halkının bilinçlenmesine yaptığı katkıyı abartmamak gerekir. Suriye nüfusu, bir bütün olarak Türkçe veya Fransızca yerine Arapça kullanılmasını iyi karşılamış ve pek çoğu Arapça konuşan diğer insanlara din ve dil bakımından yakınlık duyduğunu kabul etmişti; fakat Arap milliyetçisi projeyi anlama ve ondan etkilenme bakımından hâlâ Faysal'dan ve onun milliyetçi kadrosundan entelektüel olarak çok uzaktaydı. Birinci Dünya Savaşı sonrası Suriye'sinin siyasal ve sosyal yapısında, Arap milliyetçiliği davasının gerçekleşmesini engelleyici büyük kültürel ve siyasal engeller vardı.

Arap milliyetçisi kimlikle rekabet eden ve pek çok durumda ondan daha güçlü olan birçok başka kimlik bulunuyordu. Öncelikle, Şam'ı Suriye'nin diğer kısımlarından ayıran güçlü bölgesel duyarlıklar vardı. Hakikaten, Şam'la Halep arasındaki rekabet, hatta güvensizlik efsaneviydi. Sonra, Faysal Hükümeti'nin daha geniş milliyetçi çıkarlarıyla uyuşmayan derin bir biçimde kök salmış, aşiret ve kabileye özgü bağlılıklar vardı. Lübnan'daki nüfuzlu Hıristiyan cemaatlerinden pek çok kimse, Müslüman hâkimiyeti için yalnızca bir kamuflaj olacağını düşündükleri Arap milliyetçiliğinin hedeflerini köstekleyici biçimde Fransa'yla işbirliği yapmıştı. Nitekim, Lübnan'daki Hıristiyan Maruni-

lerin büyük bir çoğunluğu bağımsız bir Suriye devletine şiddetle karşı çıkmıştı.[109] Şam'da bile, siyasal ve ekonomik olarak nüfuzlu olan *el-Ayan* (zengin toprak sahipleri ve tüccarlardan oluşan tanınmış şehirli sınıf) kendi imtiyazlarını ve çıkarlarını Arapçılık anlayışından çok daha ateşli bir biçimde gözetmekteydi.[110] Gerçekten, Maisalun Muharebesi Arap ordusu tarafından cesurca yapılmış olsa da, Fransızlar karşısında Arap yenilgisi, yalnızca Fransa'nın üstünlüğüne değil, aynı zamanda milliyetçi kimlik duygusunun yetersizliğinin bir göstergesi olarak görülen Suriye'nin bölünmüşlüğüne ve ihtilaflarına bağlanıyordu.[111] Bir aşiret lideri tarafından, Faysal'a verilen 10.000 silahlı adam sözü bir türlü yerine getirilmemişti. Çeşitli Suriye aşiretlerinden oluşan çeteler Arap ordusuna sağ ve sol kanatlardan ve arkadan saldırarak ve Fransa'nın merkezde yoğunlaşmasına zemin hazırlayarak, Fransa'nın yanında savaşmıştı. Şam'dan bir kısım *el-Ayan*, Maisalun'la başkent arasındaki telgraf hatlarını keserek Şam'daki milliyetçi çevreleri savaşla ilgili haberlerden yoksun bırakmıştı. Ve aynı *el-Ayan*, muzaffer Fransız ordusu Şam'a ulaştığı zaman, tanınmış bir dini liderle birlikte Fransa'yı fatih olarak kabul etmişti.[112]

Üstelik, milliyetçi çevrelerde bile, milliyetçilik kavramı "Arap" milliyetçiliğinden çok "Suriyelilik" için kullanılmaktaydı. Anlaşılan Faysal bunu çabuk kavramıştı; çünkü Aralık 1919'da Paris Barış Konferansı'na sunduğu bir bildiride, Suriye'ye bir çeşit egemenlik verilmesi dahil, Arap dünyasının farklı kısımları için farklı çözümler sağlanmasını savunmuştu.[113] Ve aynı yıl içinde, babası adına Avrupalılarla daha geniş bir Arap krallığı için görüşme yaparken, yalnızca Suriye'nin idari bağımsızlığını dert edinen bazı Suriyeli siyasal elitler kendi bağımsız iletişim kanallarını İngiltere'ye açmaya karar verdi.[114] İngiltere, Suriye'yle bu resmi olmayan temaslarını Faysal'a sızdırmış olmalıdır; çünkü Şam'a döner dönmez açıkça Avrupalı güçlere, Suriyelilerin kendi ülkelerinin bağımsızlığını istediğini ve Arap dünyasının geri kalanından özerk olması gerektiğini söylediğini açıklamıştı.

Suriyeliler arasında, Suriyeliliğin Arap kimliğinden önde olduğunun en iyi göstergesi, Faysal'ın güvendiği Iraklı komutanların ve sırdaşlarının Suriye'de algılanışı ve gördüğü muameledir. Iraklı eski Osmanlı subayları Ekim 1918'de Şam'a yürüyen Faysal'ın kuzey ordusunun omurgasını oluşturuyordu ve bu, onların yeni kurulan Suriye Hükümeti'nde ve ordusunda yüksek makamlar talep etmelerini sağlamıştı. Yeni kurulan Suriye ordusunun ilk komutanı Iraklı Yasin el-Haşimi'ydi. Osmalı ordusunda görev yapan ve Osmanlı'nın yenilgisinden sonra geri dönen Suriyeli subaylar pek çok üst düzey makamın Iraklılar tarafından doldurulduğunu gördü. Suriye olayında çok az "Arap milliyetçiliği" hatta "Arapçılık" vardı. Acı bir şekilde "kendi vatanlarında yabancı olduklarından" yakındılar.[115] Nitekim, 1919'da, Suriye basınında "Suriye Suriyeliler içindir" gibi başlıklar gözükmeye başladı. Ana amacı "Suriyelinin hakkını Suriyeli olmayan 'yabancılara' karşı korumak" olan, el-Şabiba el-Suriya (Suriye Gençliği) ve Hizb el-Vatani el-Suri (Ulusal Suriye Partisi) gibi Irak karşıtı teşkilatlar kuruldu.[116] Irak-karşıtı propaganda Suriye şehirlerinde o derece yayıldı ki, önde gelen bazı Iraklılar Faysal'a giderek, kendilerini "istenmeyen yabancılar" olarak hissettiklerini yakınarak ifade etmek zorunda kaldılar.[117] Bir İngiliz subay Irak'ta yüksek rütbeli bir subay olan, daha sonra Faysal'la Irak'a gidecek ve bu ülkenin çok güçlü politikacılarından birisi olacak Nuri el-Said'le Ağustos 1919'da aralarında geçen bir konuşmayı nakleder:

> O akşam bir şeyler içerken, Nuri el-Said Suriyeliler ve onların işleri hakkında verip veriştirmeye başlayarak beni çok şaşırttı. Şüphesiz işler kötü gitmekteydi. Güçlükler kısmen bir çeşit dar görüşlülükten kaynaklanmaktaydı. Prensipte Arapların tek millet olarak yeniden canlanması idealini benimsemiş olan Suriyeliler, özgürlüklerini elde ettikten kısa bir süre sonra Hicazlılar ve Iraklılar tarafından yönetilmekten rahatsız olmaya başlamıştı.[118]

Bu, Suriyelilerin Arap kimliği duygusuna hiç sahip olmadığı anlamına gelmez; ancak yerel ve bölgesel bağlılıklar daha güçlüydü ve vatandaşlar çoğu zaman ilk olarak onlara başvuruyordu. Buna rağmen, Şam'daki kısa ömürlü Faysal Hükümeti Arapçı değer ve duyguları teşvik etmek için kurumsal olarak organize edilen ilk programı yaratmayı başarmıştı. Bu ilk küçük adımlar yirmi otuz yıl sonra Arap milliyetçiliğinin göstereceği büyük ilerlemenin temeli olacaktı.

Faysal'ın iktidardan uzak kalışı, Suriye'deki saltanatı kadar kısa sürdü. Suriye'den sınır dışı edilmesinden on bir ay sonra, Faysal taç giymek üzere Irak'a gitti ve iki ay sonra Ağustos 1921'de İngiliz mandasındaki Irak'ın kralı oldu. İngilizler bu ülkeyi ölü Osmanlı İmparatorluğu'nun üç eyaletinden oluşturmuştu: Bağdat, Musul ve Basra. Bu şekilde yaratılan devletin temeli etnik ve dini rasyonellik bakımından zayıftı.[119] Basra ve güneyde büyük çoğunluk Şii, Bağdat ve merkezi kısım esas olarak Sünni'ydi; Musul ve kuzeyde başta Kürtler olmak üzere önemli miktarda Arap olmayan nüfus vardı. Bu etnik ve mezhepsel ayrılıkları daha da kötü duruma sokan, şehir ve aşiret düzeni arasındaki büyük kültürel farklılıktı. Bu bölünmüşlük yerel bir liderin ortaya çıkmasını ve nüfusun bir bütün olarak onu kabullenmesini imkânsız kıldı. İngiltere bu yüzden Faysal'ın beklenmedik bir biçimde hazır olmasından memnundu.[120] Iraklıların, Arap olduğu için Faysal'ı kabul edilebilir birisi olarak göreceğine veya en azından ona en az seviyede muhalefet edeceğine inandılar. Daha açık olmak gerekirse, İngilizler, Faysal'ın Suriye'de Fransızlarla olan tecrübesinin ve yumuşak, hatta bükülgen karakterinin, Irak'taki İngiliz çıkar ve konumuna karşı pragmatik ve gerilimden kaçınan bir tutum sergilemesini de beraberinde getireceğine inandılar.

Tutarlı bir Arap milliyetçiliği teorisi ilk defa, yeni Irak devletinde uygulamaya kondu ve daha sonra da yoğun bir milli eğitim programıyla teşvik edildi ve geliştirildi. Bu çabalardan sorumlu olan şahıs Faysal'ın Suriye'de eğitim ba-

kanı olan ve patronuyla Irak'a gelen Sati el-Husri'ydi. Irak içindeki ve diğer Arap şehirlerindeki sayısız konferanslarıyla "Arap milliyetçiliği" kavramına entelektüel tutarlılık ve derinlik getiren Sati oldu.[121] O, aynı zamanda, esas amacı Arap milliyetçisi fikir ve duyguları gelecek kuşakların bilincine yerleştirmek olan bir eğitim altyapısının yaratılmasını da üstlenmişti.

3

SATİ EL-HUSRİ'NİN ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ TEORİSİ

Sati el-Husri, 1882'de Suriyeli bir ailenin çocuğu olarak Yemen'de doğdu; fakat kişiliğini bulma dönemini İstanbul'da geçirdi. Arapça öğrenmeye başlamadan önce Türkçe ve Fransızca öğrendi ve Arap milliyetçiliğinin bu entelektüel peygamberi, ömrünün sonuna kadar Arapça'yı hafif bir Türkçe aksanıyla konuştu. Öğrenim görmek için gittiği Avrupa'da rekabet halindeki Avrupalı milliyetçi akımlarla karşılaştı. Geri döndükten sonra, Osmanlı bürokrasisine katıldı ve imparatorluğun Balkan şehirlerinde, buralarda milliyetçi, Osmanlı karşıtı hareketlerin hız kazandığı bir dönemde, üst düzey görevlerde bulundu. Balkan tecrübesi ona, fikirlerini geliştirirken oldukça fazla malzeme sağlamıştı; daha sonra Arap milliyetçiliğinden bahsederken ulusal bağımsızlık için mücadele eden değişik Balkan ülkelerinin tecrübelerine tekrar tekrar göndermeler yapacaktı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul onu, eği-

timden sorumlu nazır olarak Suriye'ye gönderdi. Suriye ve Irak'taki Faysal dönemlerinde eğitim alanında önemli mevkilerde bulundu. Kısmen ciltlerce yazıları, verdiği genel dersler ve konferanslarıyla, kısmen de Irak'ın ilk yirmi yılında eğitim sistemi üzerinde kullanma yetkisine sahip olduğu büyük güçle Sati, milliyetçi fikirleri ülkenin eğitim ve kültür politikalarının merkezi itici gücü yapmayı başardı. Fichte'nin, "bir millet ancak eğitimle yeniden doğabilir" biçimindeki inancını da yansıtan bir biçimde Sati insanlara, özellikle de gençlere, aşiretçilik, bölgecilik, mezhepçilik gibi diğer yaygın kimliklerin yerini alacak, açık ve sürekli bir Arap milliyetçisi kimlik aşılamaya çalıştı. Kendi misyonunun, milli bir eğitim sistemi yaratarak milliyetçi bilinci teşvik etmek olduğunu düşünmekteydi.

Sati el-Husri, hem bir düşünür hem de bir eğitimci olarak hiç kuşku yok ki, Arap milliyetçiliği kavramının gelişimine katkıda bulunan en önemli şahsiyettir.[1] Albert Hourani, Sati'nin yazılarında "varsayımları açıkça ortaya konduktan sonra kabul edilen ve bütün problemleriyle yüzleşilen saf bir milliyetçilik teorisi"[2] bulur. Macid Kadduri'ye göre Sati, "diğer herhangi bir yazarınkinden daha açık ve tutarlı, sistematik ve uyumlu bir Arap milliyetçiliği teorisi"[3] geliştirdi. Sylvia Haim onu "Arap Ortadoğu'daki okur yazar sınıflar arasında, Arap milliyetçiliğini popülerleştirmek için en fazla çabayı harcayan şahıs..."[4] olarak nitelendirir. Aziz el-Azmeh'e göre Sati, "Arap milliyetçiliğinin en önemli önermelerini"[5] formüle eden Arap düşünürdür. Iraklı siyaset bilimcisi Vamid Cemal Ömer Nadmi, 1980'lerin ortalarında, Sati'nin milliyetçi fikirlerinin çağdaş kuşakları da etkilemeye devam ettiğini söyleyen bir ifadeyi aktarır; bu görüşe kendisi de katılmaktadır[6]. Bu düşünceler Suriyeli siyaset bilimci Velid Kazziha tarafından da şevkle savunulur[7]. Sati, Arap milliyetçisi bir düşünür olarak tek olmasa da, vizyonunun açık ve anlaşılır olması, bu vizyonu savunmadaki kararlılığı ve fikirlerinin sonraki Arap kuşakları etkilemesi anlamında emsalsizdi.

Sati'nin diğer yirminci yüzyıl milliyetçileri (Konstantin Züreyk, Edmond Rabath, Zeki el-Arsuzi, Michel Eflak vb.)

ile formüle ettiği Arap milliyetçiliği, bu konudaki Avrupalı fikirlerin entelektüel ilkeleri üzerine kurulmuştu. Hiç kuşkusuz bu önermeye, 1950 ve 1960'larda Arap milliyetçiliğinin dorukta olduğu dönemdeki Arap milliyetçileri şiddetle itiraz ederlerdi. Bu milliyetçiler kendi milliyetçiliklerinin entelektüel olarak "özgün" olduğu fikrine kıskançlıkla bağlı kalmıştı. Fakat yüzyılın sonuna gelindiğinde önermenin tarihsel olarak geçerli olduğu da büyük ölçüde anlaşılmıştı. Gerçekten de Arap milliyetçiliğinin gerilemesi ve İslamcı köktenciliğin yeniden doğmasıyla birlikte, milliyetçilik artık, pek de nazik olmayan bir biçimde, iflas etmiş Batı'dan alınmış bir çözüm (*el-hulul el-müstevrede*) veya daha kötüsü Müslümanları bölmek ve onları birbirine düşürmek için haince tasarlanmış bir Batı planı olarak nitelendiriliyordu.[8] Arapların uzun bir dönem boyunca tek millet olduklarını iddia eden yazarlar bile *millet* ve *milliyetçiliğin* Batı kaynaklı kavramlar olduğunu artık kabul ediyordu.[9]

Millet kavramının entelektüel gelişimi, Latince kökeni *Natio*'nun Romalılar tarafından aşağılayıcı bir biçimde Roma vatandaşlarından daha düşük sosyal seviyedeki yabancılar için kullanılmasından, Avrupa'da 16. yüzyıldan sonra halkların sadakatinin nihai amacı olarak görkemli bir şekilde kullanılmasına kadar, Avrupa tarihinin siyasi ana hatlarını ayna gibi yansıtır.[10] On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde bu milliyetçi fikirler iki ana entelektüel çizgide kümelenmişti.[11] Bir tarafta *millet* kavramını, onun siyasal sonucu *devlet* olmaksızın tasavvur edemeyen İngiliz ve Fransız filozoflar vardı. Onlar milleti, tamamen devletin yarattığını düşünme eğilimindeydiler; yani milletler keyfi olarak ortaya çıkamazdı, devlet bünyesindeki siyasal güçler tarafından kalıba sokularak ve biçim verilerek, hatta bazen de sakat bırakılarak, zaman içinde yaratılırdı.

Esas olarak Alman kaynaklı olan diğer millet kavramı tamamen farklıydı. Bu anlayışa göre milletler siyasal yapılar değil, *kültürel* oluşumlardı. Milletler devletten önce vardı; kökleri uzak, hatta hatırlanmayan geçmişte bir ilk kabile ya da ilk dil topluluğu olarak ortaya çıkmıştı. Böylece

millet ruhu sert siyasal realitelere ve zamana rağmen, hatta üyeleri onu fark etmese bile, varlığını korumuştu. Bir Alman, sosyal ve ticari işlerini altında yürüttüğü siyasal otorite ne olursa olsun, neyse odur. Hatta başka bir şey olduğunu iddia etse bile, o bir Alman'dır.

Bu iki ayrı *millet* kavramını daha ayrıntılı olarak incelemek,[12] daha sonra da göreceğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun hızlı yıkılışıyla kendilerini bağımsızlık ve egemenlik ihtimali karşısında bulan, dümendeki Sati el-Husri'nin de aralarında yer aldığı, Arap aydınları kuşağı önündeki iki ayrı alternatif modeli temsil ettikleri için önemlidir.

İngiliz ve Fransız düşünürlere göre millet kavramının öncelikle *devlet* ve *hükümet* kavramlarına bağlı olduğunu öğrenmek, şaşırtıcı gelmeyecektir. Her şeyden önce, ne Fransızlar ne de İngilizler tarihsel ve/veya dilsel homojenlik iddiasında bulunabilirdi. Roma işgalinden önce Fransız Normanlar ülkeyi tamamıyla kolonileştirmeden önce İngiltere, Keltler ve Danimarkalılar ve sonra da çeşitli Alman topluluklar tarafından istila edilmişti. İngiliz "ırkı" açıkça kaynaşmış olmadığı gibi, İngilizce de ülkeyi işgal edip orada yaşayan toplumların dilinin etkisinde kalmıştı.

Aynı biçimde, Fransızca'nın konuşulduğu günümüz Fransa'sında tarihsel olarak, Fransızca'nın yanında, Bask, Breton ve Provençal dilleri gibi farklı diller de vardı[13]. Çok sayıda dilin olması aynı zamanda Vikingler, Belçikalılar, Almanlar, Galyalılar ve Katalanları kapsayan bir etnik karışımı da ifade eder. Yüz Yıl Savaşları (1337-1453) bu karışıma İngiliz, İskoç ve İrlandalıları eklemiştir.

İngiliz ve Fransızlar dil ve etnik bakımdan homojen olduklarını iddia edemeseler de, kuşkusuz, onlar yaşayan siyasal birimler olarak uzun süre var oldular. Tudor Hanedanı'ndan ilk kral olan VII. Henry'nin tahta çıktığı 1485'e kadar, ülkenin tümünün tahta bağlılığı kurumlaşmıştı.[14] İngiltere on altıncı yüzyılda, Tudorlar döneminde, "ülkenin bir ucundan ötekine" tektip bir gelenek hukuku (common law) uygulayan geniş bir bürokratik yapı tarafından idare ediliyordu.[15] Liah Greenfeld ilk milletin doğduğu yeri sap-

tarken kendinden emindir: "İngiliz milletinin doğuşu bir milletin doğuşu değildir; milletlerin doğuşudur, milliyetçiliğin doğuşudur. İngiltere sürecin başladığı yerdir; onun analizi orijinal millet fikrinin doğasını, içinde geliştiği koşulları ve sosyal kullanımlarını anlamak için esastır."[16] İngiliz tarihini araştırırken, İngiliz devletinin İngiliz milletinin şekillenmesinde oynadığı hayati rolü görmemek zordur.

Fransa'da ülkeyi birleştirme süreci büyük aristokratik ve asil sülalelerin giderek zayıflamasıyla, XI. Louis öncülüğünde on beşinci yüzyılda başladı. XI. Louis 1483'te öldüğünde, Burgundy ve Anjou hanedanlıkları krallığa katılmıştı ve yüzyılın bitiminden önce Orleans ve Brittany beylikleri de aynı şekilde hareket etti. Bu süreç aşağı yukarı bir yüzyıl sonra Burbon Prensi IV. Henry'nin tahta çıkmasıyla doruğa ulaştı. Henry 1610'da suikaste uğradı ancak o zamana kadar krallık otoritesini kabul eden ve Fransız din savaşlarının derin milli yaralarını sarma yolunda önemli ilerlemeler kaydeden, güçlü ve birleşmiş bir Fransız devleti yaratmıştı. Fransız devletinin gücü on yedinci yüzyıl boyunca soyluların ve prenslerin merkezkaççı çıkarlarına karşı, mutlak monarşinin sembolize ettiği merkezi otoritenin üstünlüğüne inanmış yetenekli bakanlar tarafından desteklenen iki güçlü kral XIII. Louis ve XIV Louis[17] tarafından daha da sağlamlaştırıldı.

Tarihsel miras bir yana, *devlet* ve *millet*'in uyumlu birlikteliğinin özellikle 18. ve 19. yüzyıl filozof ve tarihçilerinin fikirlerinde görülmesi şaşırtıcı değildir. Ünlü 19. yüzyıl Fransız tarihçisi Ernest Renan, Fransız milletinin yaratılmasında Fransa kralının rolünün vazgeçilemez olduğunu düşünür. Renan, "What is a Nation?" (Millet Nedir?) başlıklı ünlü makalesinde Fransız milletinin "kısmen zorbalık, kısmen adaletle, Fransa kralı" tarafından yaratıldığını iddia eder.[18] *Devlet* ve *millet* ikilisinin birlikteliği, *millet* ve *patrie*'yi birbirinin yerine geçebilecek şekilde kullanan Rousseau'nun yazılarında belirgindir.[19] Rousseau'ya göre, insanlar farklı gelişim çizgileri izledikleri için farklı diller konuşmaya başladılar veya farklı geleneklere tabi oldular ve ken-

dilerinin birliği konusunda bilinçlenmekten yoksun kaldılar. Zorunlu milli birlik duygusunu veya *vatandaşlık* kavrayışını yaratan şey hükümet ve hukuk sistemidir.

Millet ve devlet arasında bağ kurmakta İngiliz filozoflar da oldukça kararlıydı. Örneğin Edmund Burke *Reflections on the Revolution in France* (Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler) adlı eserinde, insanlara "devletin hatalarına, bir babanın hatalarına yaklaşıldığı gibi kutsal bir korku ve titrek bir merakla yaklaşmalarını" salık verir. Neden bu derece yakın bir ilişki? Çünkü devlet "yaşayanlar, ölenler ve doğacaklar [arasında] bir ortaklıktır. Tek tek her devletin her bir sözleşmesi, ezeli ve ebedi toplumun büyük tarih öncesi sözleşmesinde bir hükümdür ancak."[20] Millet kavramını devlet kavramının kapsamına sokmanın daha kesin ve açık bir yolu var mıdır?

Lock, Bentham ve Mill gibi diğer İngiliz filozoflar, millet ve devleti, hiç kuşkusuz siyasetin bir kavramı olan özgürlük bağıyla birbirine neredeyse sembiyotik bir biçimde bağlı olarak görür. Gerçekten de, John Stuart Mill "millet olma ilkesini liberalizmin bir şartı olarak" ortaya koyacaktı.[21] Kişinin özgürlüğü ve onların bir hükümet seçmeye mutlak hakkı, devleti, kültürel terimlerden çok siyasal terimlerle düşünme ve milleti sağlam bir biçimde siyasal alana bağlama yönündeki İngiliz eğilimini gösterir.

Bu bağlamda "insanların rızası," onların "özgür seçimi" ve düşünceleri, milletin tanımında ana unsurlardır. Bundan iki sonuç çıkar: Birincisi, herhangi bir birey veya grup milletle bağlantıya zorlanamaz, ikincisi kavramla ilgili olarak önceden belirlenmiş veya zorunlu olarak şart koşulmuş hiçbir şey yoktur; mutlak zorunlu olan hiçbir şey yoktur. Biçim verilebilen bir şey olarak, bir millet "insanların rızası"na dayandığı için, insanlar istedikçe varolan bir şeydir. Renan, "What is a Nation?"da, bir millet "büyük ölçekli bir dayanışmadır" dedikten sonra, şöyle devam eder: "O bir geçmişin olduğunu varsayar; fakat şu anda o, somut bir gerçekle, yani rızayla, başka bir deyişle açıkça ifade edilen ortak bir hayatı sürdürme arzusuyla özetlenir."[22] Çok sık

gönderme yapılan bir metaforla Renan milleti, "günlük plebisit" olarak nitelendirir. Aynı şekilde millet, yeni grupları kendine dahil ederek büyür veya ayrılmalar nedeniyle küçülür. Aslında Renan, çeşitli Avrupalı milletlerin gelecekte tek çatı altında toplanabileceği öngörüsünü yapar.[23] Anglo-Fransız entelektüel gelenekte millet neredeyse devlete, onun değer ve kurumlarına bağlı olarak tahayyül edilir.

Anglo-Fransız yapısal ve kurumsal iddiasının karşısında milli kültürel bir oluşum olarak algılanışı yer alır. Bu bakış açısından milletler, "sadece siyasal birimler olmayıp, bireyselliği üyeleri tarafından her türlü davranışla beslenmesi gereken *organik* varlıklar, yaşayan kişiliklerdir. Milletler yalnızca rıza ve yasayla değil, doğa ve tarih tarafından tohumu atılan aşkla [kurulur]."[24] Bu düşünce, esasen romantik okula mensup Alman yazar ve düşünürler tarafından ortaya atılmıştır. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında başlayan bir hareket olan Romantizm, öncelikle "mantık çağı"na, Fransız aydınlanmasının ilke ve prensiplerine karşı bir entelektüel başkaldırıydı. Romantiklere göre, insanı gerçeğe götüren, mantık veya akılcı düşünce değil, iç duyguların, özgür ruhun kahramanlıklarıydı. Duygu insanın birinci motivasyon kaynağıydı ve mantıkla boğulmamalıydı.

Romantik okulun fikirlerini, kendi kültürel milliyetçilik formülasyonlarına ilk defa Alman düşünürler kattı; burada öne çıkan *Volk* kavramıdır. İlk olarak Johann Gottfried Herder tarafından on sekizinci yüzyılın sonlarında geliştirilen *volk* kavramı, "basit bir şekilde bir ülkenin insanlarını değil, bağlantılı olarak tanımlanmış belli bir dili, sanatı, kültürü, bir dizi büyük insanı, dini ve birtakım gelenekleri üreten metafizik bir varlık" anlamına geliyordu. "Bunların hepsi, insanların bireysel ürünü olarak değil, insanların ruhunun *tezahürü* ya da *volkgeist* olarak alınır."[25] Aydınlanmanın akılcı filozoflarına göre *volkgeist* değersiz bir şeydi; çünkü insanlık denen şey sabitti, kültürel farklılıkları aşardı ve bu yüzden ondan çıkarılan fikir ve ilkeler, değişik yerlerin gelenekleri farklı olsa da, evrensel olarak geçerliydi. Herder ve Alman romantiklerin ayrılış noktası da burada-

dır. Onlara göre "insanlar çevrenin etkisiyle bir dil ve kültür geliştiren bölünmüş gruplar içinde bulunur ve bu onların milli karakterini ifade eder. Kuşaklar birbirini izledikçe, bir halk bir kültürü böyle geliştirir ve her birey ne ise *şu ya da bu kültür kendi damgasını ona vurduğu için odur.*"[26] (İtalikler eklenmiştir.) Kültürel milliyetçilik anlayışının entelektüel temeline biçimini bu formülasyon verir. Bir millet sosyopolitik bir yapı değildir; çünkü hatırlanamayan bir tarihten beri kendi insanlarının varoluşunda kendi varlığını sürdürmektedir ve onlara, onları diğer insan gruplarından ayıran bir homojenlik ve birlik empoze etmektedir. Millet, devlet tarafından yaratılmamıştır; tam tersine, devleti o yaratmıştır.

Kültürel milliyetçiliğin büyük öncülerinin Alman olması tarihsel bir rastlantı değildir. Yüzyıllarca süren devlet tecrübesine sahip olan ve milleti devlete göbekten bağlı bir şey olarak gören Fransız ve İngilizlerin tersine Almanlar, 1871'e kadar birleşmiş bir devlete sahip olmamıştı. Alman milliyetçiliğinin babası Herder (1744-1803), kültürel milliyetçiliğin ana fikirlerini açıklamaktayken, Almanya aşağı yukarı iki bin ayrı idari bölgeye ayrılmıştı. Bunların bazıları bağımsız devletlerdi ve Prusya durumunda olduğu gibi Avrupa gücüydü. Bununla beraber çoğu küçük ve önemsizdi. Gerçekten 1871'e, Prusya'nın Bismark'ı tarafından Fransızların yenilgiye uğratılmasına kadar, kendisi de pek çok devletten oluşan Prusya liderliğindeki Kuzey Alman Konfederasyonu, Almanya devletini oluşturmak üzere diğer Alman devletlerini, Bavyera, Saksonya ve Württenberg krallıklarını, beş büyük dukalığı, on üç dukalık ve prensliği, bağımsız şehirler olan Hamburg, Bremen ve Lubeck'i içine almamıştı.

Almanların *volk* ve *volksgeist* üzerinde durmasının asıl nedeni belki de, neredeyse on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar devletleşememiş olmalarıdır. Ortada birliği sağlayan bir devlet yokken Alman yazar, düşünür ve siyasal eylemciler, halk dışında, o halkın etnik olarak ve dil bakımından orijinalliği ve mükemmelliği dışında, başka neyi

övebileceklerdi? İngiliz ve Fransızlar kendi üniter devletleri, hukuk sistemi ve uzun hükümet gelenekleriyle tanımlanan kendi milletlerinden kolayca bahsedebiliyorken, Almanların milletlerinin mevcut tek tanımlayıcı özelliği, kendilerinin de gördüğü ve kuvvetli bir biçimde ifade ettiği gibi, klasik antik çağlara kadar uzanan dokunulmamış en saf ırkı temsil eden ve en saf dili konuşan orijinal bir halka sahip olmasıydı.[27]

Bu entelektüel mayalanma Prusya'nın 1806'da Jenna'da Napolyon tarafından yenilgiye uğratılmasının ardından kendi doruğuna ulaştı. Mevcut olan bütün Alman kurumları muzaffer Fransa tarafından dağıtıldı. Kral Frederick William, Königsberg'te sürgünde yaşamak üzere aceleyle Berlin'i terk etti ve anlayış, yönetim ve uygulama bakımından Fransız olan yeni bir yönetim sistemi uygulamaya konuldu. Prusya ordusu etkisiz hale getirildi. Bu yüzden işgalci Fransa'ya karşı direniş, yöneticiler ya da siyasal elitten değil halktan gelecekti. Prusyalılar rencide olmuştu; çünkü Napolyon, Güney Alman devletlerine ılımlı davranırken, Prusyalılara çok sert davranmıştı.[28] Fikirleri Alman ulusu kavramının oluşumunda önemli rol oynayan milliyetçi düşünür ve eylemci Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), milliyetçi serüvenine 1806 Savaşı'nın ardından başladı. Fichte bundan önce kendinden emin bir kozmopoliten hatta Fransız sempatizanıydı.[29] Fakat Fransa'yla savaş bütün bunları değiştirdi. Savaşın enkazını, yani Prusya devletini gördükten sonra Fichte, "ölümsüz" millete vurgu yapmaya başlayacaktı. Milletin "belli; özel bir ilahi gelişim yasasına göre ilahi olandan yükseldiğini" yazacaktı. Fichte'ye göre bu yasa "insanların ulusal karakterini... tamamıyla belirler."[30] Millet, Fichte'de ezeli ve kutsaldı; belli bir kara parçası üzerinde bir devlete siyasal iradenin bir ifadesi olarak gıptayla baksa da, devletten bağımsız olarak var olabilirdi.

Burada asıl önemli olan, konuşulan ve yazılan sözcüktür. Milletin oluşumunun merkezinde dil vardır; çünkü dil milli bilincin yayılmasında bir araçtır. Örnek olarak Avrupa dillerine bakabiliriz. Ortaçağ'da evrensel Hıristiyanlık

kavramının egemenliği, Latince'nin statüsü ve prestiji tarafından ayakta kalabilmişti. Fakat bölgesel anadiller "hakikatin dili" ile rekabet etmeye başladı. Sakson lehçeleri ve Norman Fransızca'sı etkisiyle, erken İngilizce 14. yüzyılda mahkemelerin dili olmaya başladı; bu, 16. yüzyılda İngiliz edebiyatının canlanışına neden oldu. Bu süreçte, "İngilizce" İncil çok önemli rol oynadı. Onun "ortak bir dili güçlendirmedeki, onu duyan ve okuyanlara millet olma fikrini yerleştirmedeki ve fiiliyatta bütün sınıflardan İngilizleri millet olma bilincine ulaştırmadaki" büyük rolü "abartılmış olamaz."[31] Benzer biçimde, Kral I. François'ın Villers-Cotteretts Yasası'nı 1539'da yayımlamasıyla, Fransızca resmi dil oldu ve daha bu yüzyılın sonunda yazılı eserlerin çoğu Fransızca'ydı. Almanya'da da reformlar benzer etki gösterdi. "Luther'in merkezinde yer aldığı baş döndürücü bir dönüşüm sonucu, 1520-1540 yılları arasında, 1500-1520 döneminde olanın üç katı Almanca kitap basıldı."[32] "Hıristiyanlığın hayali cemaatinin düşüşünde önemli rol oynayan"[33] bu "yerel" diller (Latince'nin "Evrenselliğine" karşı) farklı kimliklerin en belirgin işaretleri oldular.[34] Böylece Avrupa topraklarının ayrışması yalnızca fiziksel sınırlara değil, aynı zamanda dil sınırlarına da dayanmış oluyordu.

Dolayısıyla, Alman milliyetçi düşünür ve yazarların, dili milletin birliğini sağlayan bağ ve kültürel milliyetçilik kavramı boyunca izlenebilecek bir çizgi olarak görmeleri şaşırtıcı gelmemelidir. Herder, dil olmaksızın bir milletin var olamayacağını iddia eder. Çünkü "en parlak fikir, ruh onun için ayırt edici bir etiket bulunca ya ve onu kelimeyle hafızaya, hatıraya, akla ve nihayetinde insanlığın aklına, geleneğe ekleyinceye kadar karanlık bir duygu olarak kalır."[35] Fichte daha da fazlasını söyler: "Aynı dili konuşanlar, insan müdahalesi araya girmeden önce, çıplak doğanın birtakım görünmez bağlarıyla birbirine bağlıdır; onlar birbirlerini anlar ve birbirleriyle gittikçe daha yakın iletişim kurma yeteneği kazanırlar; aynı şeye aittirler ve doğaları gereği bölünmez bir bütün oluştururlar."[36] Fichte'nin iddiası sosyal antropolojide sınanır, ulaşılan sonuç açıktır: İn-

sanlar zamanla farklı coğrafi bölgelere dağıldığı ve ailelere, kabilelere ve milletlere bölündüğü için, onların dilleri özgün kimliklerinin ve kendilerine özgü koşulların bir yansıması haline gelir. Kültürel milliyetçiye göre dil, bir milletin ruhunun ve bilincinin ifadesidir.

Milli bilincin gelişmesine, dil temelli diğer bir araç yardım eder: Tarih yazımı. İster Anglo-Fransız okula mensup olsunlar, ister Alman kültürel geleneğe, bu konuda milliyetçi düşünürler arasında tam bir görüş birliği vardır. Ateşli bir milliyetçi için birincil laboratuvar tarihtir. Milletin "hatırlanamayacak kadar eski tarihi"nin mükemmelliğinin kanıtı olarak, tarih kayıtlarından kahramanlık hikâyeleri, büyük başarılar, ataların amacının birliği bulunup ortaya çıkartılır ve tekrar tekrar anlatılır. Ernest Renan "ne olduğumuzu atalarımız belirlemiştir" diye yazar. "Destansı bir geçmiş, büyük adamlar, ihtişam (gerçek ihtişamı kastediyorum); milli ideolojinin üzerine kurulacağı sosyal sermayeler bunlardır."[37] Fakat gerçekte efsanenin malzemesi sadece kahramanlık dönemleri ve geçmiş ihtişamlar değildir. Çok çalışan, belli bir amaca kendini adayarak başarı kazanan ve güçlükleri yenen insanların tarihinden çıkarılan günlük hayat hikâyeleri bile erdemli bir toplumun gizli sağlamlığını tasvir eden güçlü psikolojik araçlar olabilir.

Burada vurgulanması gereken nokta, bunun, akademik çalışmaların üzerinde durduğu tarih olmadığıdır. Yani bu, bazı yüce akademik amaçlar için objektif ve tarafsız bir biçimde gerçek ve rakamların kaydedildiği bir tarih değildir. Bu, daha çok "geçmişin enkazından tüm millet için güven ve ilham kaynağı olabilecek muhteşem ve parlak bir yapı inşa edebilen yetenekli mit yapıcıları için caziptir."[38] Milliyetçilerin istediği tarih akademik bir disiplin değildir; o daha çok milli amaçlar için istismar ve manipüle edilen siyasal bir araçtır. Bu, özellikle şu andaki ve yakın geçmişteki başarıları pek de övünülecek gibi olmayan insanlar (örneğin 20. yüzyılın Arapları) için geçerlidir. Arap milliyetçileri için tarihlerinin uzak dönemlerindeki gerçek ve mitolojik ihtişamları yeniden yaratma ihtiyacı oldukça acil bir ihti-

yaçtı.[39] Kısaca, Elie Keduri'nin dediği gibi, "milliyetçiler geçmişi şu anı çökertmek için kullanır."[40] Bu biraz vahşice gelebilir ancak hakikatten pek de uzak değildir. Arapların örneğinde, tarihin yazılış ve öğretiliş tarzı, kendilerini Arap milletinin gardiyanları ve onun mirasının muhafızları olarak görenlerin ana ilgi alanına giriyordu.[41]

Eğilimi ne olursa olsun, bütün milliyetçilerin en başta eğitime vurgu yapmaları bu yüzden şaşırtıcı değildir. Fransız devletinin güçlü olmasına rağmen Fransızlar arasında cemaat duygusunun zayıf olduğuna inanan ve kendisi de bir vatansever olan Jean Jacques Rousseau, devletin yurttaşlarının kafalarına ve kalplerine milliyetçilik duygusunu aşılamasında eğitimin birincil araç olması gerektiği üzerinde durur. Rousseau'ya göre "eğitim her insana bir milli biçim verir; insanların fikirlerini ve zevklerini, o insanların içinden gelerek, severek ya da zorunlu olarak bir vatansever olması için yönlendirir. Gözlerini ilk açtığında bir çocuk ülkesini görmeli ve ölünceye kadar da başka hiçbir şey görmemeli."[42] Rousseau'nun fikirleri o hayattayken en canlı entelektüel tartışmaların kaynağı olmuş ve ölümünden sonra, daha yirmi yıl geçmeden Fransız Devrimi tarafından heyecanlı bir biçimde uygulamaya konulmuştur. Fransız Devrimi'nin liderleri, daha başlangıçta eğitimin insanları ve "anavatanı" birbirine bağlamakta oynayacağı hayati rolü gördü. Avrupa'da, kendi türünün ilk örneği olan kapsamlı bir eğitim sistemi, vatansever vatandaş yaratmak, "köylüleri vatandaşlara dönüştürmek" amacıyla kuruldu.[43] Vatansever tarih öğretimi klasiklerin yerini aldı ve sanatlar, özellikle de müzik, milli övünç ve aşkı ifade etmeye yöneltildi. Okullar etkin bir dil politikası uyguladılar, Basklar, Bretonlar, Alsaslılar, Katalanlar, Flamanlar ve Provençler arasında daha önce öğretilen anadiller yerine Fransızca tek milli dil olarak öğretildi. Yüksek öğretim de aynı uygulamaya tabi tutuldu[44] ve orada da Latince ve klasik yazarların yerini Fransızca ve Fransız yazarlar aldı.

Fichte'nin üzerinde odaklandığı ana konu da eğitimdi; Berlin'de 1807-1808 yıllarında yaptığı "Alman milletine

seslenişler" onu Alman milliyetçiliğinin pedagog peygamberi yapmıştı. Fichte'ye göre devlet *Kulturstaat*,[45] yani milli kültürü temsil eden bir devlet olmak zorundaydı. Okullar ve okul programları, yalnızca devletin denetimi altında olmalıydı. Tekrarlayacak olursak, buradaki amaç bilgiyi aktarmaktan çok, bireyin kimliğini devletin içinde biçimlendirmektir;[46] insanları daha bilgili ve daha aydın kılmaktan çok, onları daha iyi ve daha azimli bir milliyetçi yapmaktır. Hiç şüphesiz Ernest Gellner, bu yüzden, devlet için "meşru eğitimin tekelinin... meşru şiddetin tekelinden daha önemli, daha merkezi" olduğunu iddia etmekte hiçbir sakınca görmez."[47]

Böylelikle, milletler kendi geçmişleri anlatılırken, kendi kendilerine verdikleri zararlar, iç savaşlar, katliamlar, insan canavarlıkları, etnik, dinsel ve dile dayalı bölünmeler ve zorunlu göçler gibi nahoş olaylar rahatlıkla atlanırken; efsaneler, kahramanlıklar, emsalsiz başarılar, karşılaşılan ve hakkından gelinen pek çok engel, canlanan dil ve edebiyat, emsali olmayan felsefi ve sanatsal dehalar sürekli tekrarlanarak beslendi ve ayakta tutuldu. Amaçlı tarih ve edebiyat ürünlerine sindirilmiş olan yönlendirilmiş eğitimle gelecek kuşaklara aktarılan bu muhteşem hikâyeler milletleri biçimlendirdi ve korudu.

Arap milleti için de durum farklı değildi. Arap milleti kavramı, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Sati el-Husri ve onun çömezlerinin kararlı desteği ve Arap milliyetçisi fikirlerle örülmüş bir tarihin öğretildiği, yönlendirilmiş eğitim kurumları aracılığıyla gittikçe artarak tanınacak ve kabul edilecekti. Bunlar Avrupa kaynaklı milliyetçiliğin kışkırtıcı fikirleriyle ateşlenmiş insanlardı. Aşağı yukarı bir asır önce cereyan eden Avrupalı milliyetçi düşünürlerin felsefi tartışmalarından çok dikkatli bir biçimde, Arap durumuna uygun milliyetçi bir yol haritası çıkarıldı.

Sati kendi millet tanımında, kategorik olarak Herder, Fichte ve Ernest Moritz Arendt tarafından geliştirilen kültürel milliyetçilik fikirlerini tercih etti. Daha önce de gördüğümüz gibi, bu formülasyonda bir millet "insanların irade-

si" gibi gelip geçici temellere bağlı olamaz; bunun yerine bir millet nesnel olarak kendi dil cemaatine ve tarihinin tutarlılığına dayanır. Bir kimsenin milli kimliğini kendi tercihi değil, onun tarihi ve dili belirler. Alman romantiklerin kimin "Alman" olduğuna ilişkin tanımına benzer biçimde, Sati, Arapça'yı kendi anadili olarak konuşan kimselerin, ki bunlar uzun ve özgün tarihlerinin ortak olduğunu bilen kimselerdir, Arap olduğunu belirtecekti. Bu nedenle Arap milleti önceden belirlenmiştir; ezeli ve ebedidir.

Fransız anlayışının değil de, Alman anlayışının tercih edilmesinin nedenlerini anlamak zor değildir. 1920'lerde, Arapların siyasal ve coğrafi-stratejik durumu 19. yüzyıl Fransa'sıyla çok az ortak noktaya sahipti; buna karşın, 1871 öncesi Almanya'nın durumuna oldukça benziyordu. Sati'nin yorumuna göre, Fransa tek devlet olarak varlığını, devlet ve millet kavramları arasındaki farkı unutacak kadar uzun sürdürmüştü; *nationalite* kavramı bu yüzden sadece herhangi birine veya her ikisine de ait olma anlamında kullanılıyordu. Oysa 1871'e kadar birleşmiş bir devleti olmayan Almanlar, farkı görebiliyordu; bu yüzden bir devlete ait olmayı *nationalitat*, bir millete ait olmayı da *volkstrum* olarak adlandırıyordu.[48] Birlik halinde bir devlete sahip olmayan Araplar, kendi milli kimliğini yalnızca Almanlar gibi kültürel otantikliğe vurgu yaparak ileri sürebilirdi;[49] nitekim Sati zaman zaman Birinci Dünya Savaşı sonrası Arap "millet"ini, 1871 öncesi Alman ülke ve nüfuz alanlarıyla karşılaştırmıştır.

Alman kültürcü anlayışını savunan Sati, Ernest Renan tarafından ortaya konan Fransız modeline sert bir saldırı başlattı. Daha önce de gördüğümüz gibi, Renan bir millete bağlılığın önceden belirlenmediğini, aksine insanların özgür iradesine dayandığını iddia ediyordu. Beraber yaşamak isteyip istemediklerine ilişkin karar verme sorumluluğu insanlara aittir ve böyle bir karardan gelecekte vazgeçilebilir. Hatta Renan, milleti "günlük plebisit" olarak adlandıracak kadar ileri gitmişti. Sonuç olarak bir millet sabit, nesnel bir varlık olamaz. Katılma veya ayrılmaya bağlı olarak bir mil-

let büyüyebilir veya küçülebilir. Kültürel milliyetçilerin kutsalına saygısızlık edercesine, Renan milletin ölümsüz olmadığını, onun bir başlangıcının ve sonunun olduğunu iddia eder.

Sati yalnızca Renan'ın millet teorisini dikkate almamakla kalmaz, aynı zamanda ona kötü niyetli amaçlar da atfeder. Renan'ın gönüllü *nationalite elective* teorisini, Almanca konuşulan Alsace'nin Fransa'ya eklenmesine ve Ren Nehri'nin karşı yakasıyla ilgili Fransız hayallerine entelektüel meşruluk sağlamak amacıyla formüle ettiğini iddia eder. Sati'ye göre Renan "tarafsız bir araştırmacının" yolunu takip etmedi "o, daha çok açık fakat aleyhine olan kanıtlardan sakınırken, kendi savunmasına yardımcı olabilecek en zayıf belirtilere bile sarılan bir avukat gibi davrandı".[50] Renan'ın milletin "günlük plebisit," insanlarının iradesinin bir nesnesi olduğuna ilişkin fikirlerini Sati alaycı bir biçimde reddediyordu. Sati, Renan milletin değişen kamu desteğine göre rağbet görme ve gözden düşme arasında gidip gelen siyasal partilere eşitlenebileceğini mi ima ediyor, diye sorar. Sati, Renan'ın milleti sadece birlikte yaşama arzusunda olan bir grup insan olarak tanımlarken, bunun yalnızca dil ve tarih birliği sayesinde olacağını anlaması gerektiği sonucuna varır. Birlikte yaşama arzusu kendi kendine bir millet içinde var olmaz ya da bir millet meydana getirmez; o, millet oluşumunun sonucunda ortaya çıkar.[51] Sati, Alman kültürcü anlayışın, tek doğru millet tanımı olmasının nedeninin bu olduğunu iddia eder.

Daha önce de gördüğümüz gibi, Alman kültürel milliyetçilere göre, dil herhangi bir millet tanımının merkezinde yer alır. Herder ve Fichte'ye göre dil, dış coğrafi sınırları koymada başarılı olup olmadığına bakılmaksızın, bir milletin dahili kültürel hudutlarını belirler.

Alman kültürcülerin dile yaptığı vurgu, Sati'nin kendi formülasyonunda yerini bulur. Sati'ye göre "dil bir bireyi insanlığın geri kalanına bağlayan en önemli tinsel bağdır; çünkü o bir düşünce aracı olmanın yanı sıra, bireyler arasında bir iletişim aracıdır... Irklar arasında diller farklı ol-

duğu için, aynı dili paylaşan insan gruplarının, diğerlerine göre, birbirine daha çok yaklaştığını ve böylece diğerlerinden farklı bir millet oluşturduklarını görmemiz doğaldır."[52] Sati, örnek olarak, dillerini koruyarak en nihayetinde kronik bölünmeleri birleşmiş devletlere dönüştüren Alman ve İtalyanları gösterir. Sati, Birinci Dünya Savaşı öncesinde iki türlü baskıya maruz kalan Bulgaristan örneğinden de bahseder. Bir tarafta Yunan dilini Bulgarca aleyhine yaymaya çalışan Yunan Ortodoks Kilisesi'nin müdahalesi, diğer tarafta da Bulgar diline karşı olmak gibi özel bir tavrı olmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğası gereği siyasi olan Bulgarlar üzerindeki egemenliği vardı. Sati'nin iddiası, Bulgarların Yunanlar karşısında dilsel ve kültürel özgürlük elde etmeden önce, Osmanlılardan siyasal bağımsızlıklarını elde etmek için mücadele edemeyeceğiydi. Sati, ibadet ve eğitim dili olarak Yunanca'nın yerine Bulgarca'yı getiren Bulgar Patrikhanesi'nin kurulmasıyla Bulgar dilinin yeniden canlanmaya başlaması sayesinde, Bulgarların Osmanlılardan bağımsızlıklarını istemeye başladıklarına dikkat çeker.[53] Sati, Polonya'yla ilgili olarak da benzer sonuçlar çıkarır; Polonya dilinin, Polonya'nın parçalanmasından sonra Polonya milletini sadece canlı tutarak değil, daha sonra onları tekrar birleştirerek de önemli rol oynadığını iddia eder. Arapların durumuyla ilgili olarak, Sati'nin ömrünün sonuna kadar Arapça'nın standartlaştırılmasını savunmasının nedeni, çeşitli Arap lehçelerinin dilsel bütünlüğü anlamsız kılacak derecede birbirinden farklı olmasıydı.

Sati, millet olmada dilin yanında tarihi de hayati unsur olarak gösterir. Sati'ye göre:

> Milliyetçi duygular başka şeylerden daha çok tarihi anılara bağlıdır... Tarihle ilgili fikirler ve veriler milletlerin hayatında önemli rol oynar ve tarihi olayların yönünün belirlenmesinde büyük etkiye sahiptir... Uyanış hareketlerinin, bağımsızlık ve birlik mücadelelerinin genel olarak geçmişi yeniden hatırlayarak ve tarihten ilham almaya çalışarak başladığını söylersek abartmış olmayız... Bağımsızlık aşkı,

> kaybedilen bağımsızlığın anılarıyla büyür; güç ve saygınlık özlemi, kaybedilen güç ve azalan saygınlık yüzünden tutulan yasla başlar; milletin geleceğine inanç, gücünü geçmişin göz alıcı parlaklığından alır; birleşme özlemi geçmişteki birliğin hatıralarının yenilenmesiyle artırılır.[54]

Sati'nin Irak'ta eğitimden sorumlu nazır olarak yaptıklarının çoğu, okullardaki tarih öğretimiyle ilgilidir. Özellikle, "milliyetçi tarih" öğretimi üzerinde durur. Bu şekilde öğretilen bir tarih, öğrencilere öncelikle Arap milletine bağlılık duygusunu aşılayacaktı. Burada Fichte'nin milli ruhu yeniden ateşlemede tarihe atfettiği, belki dilden biraz daha az önemi anımsatır.[55] Ve herhangi bir durumda, bu iki unsur değiştirilemez bir biçimde birbiriyle ilintilidir, birbirine karışmıştır. Sati'nin projesinde ortak bir dil ve paylaşılan bir tarih,

> millet oluşumunun ana temellerini oluşturur. Bu iki alanın birlikteliği duyguların ve hayallerin, ıstırapların ve ümitlerin ve kültürün kaynaşmasına sebep olur. Bu birliktelik içinde insanlar kendilerini birlik halinde ve diğer milletlerden farklı bir milletin üyeleri olarak görür... Eğer bir milletin oluşumunda dil ve tarihin rolünü ortaya koymak istersek, dilin bir milletin ruhu ve hayatı olduğunu, tarihin ise hafızası ve bilinci olduğunu söyleyebiliriz.[56]

Sati'nin formülasyonunda, Arap çölünün barınak olmaya elverişli olmaması nedeniyle dış kültürel etkilerden korunan Arap Yarımadası'nın ilk sakinlerinden kaynaklanan Arap dilinin özgünlüğü ve İslam'ın doğuşundan ve Peygamber döneminden önce varolan uzun Arap tarihi, Arap milli kimliğinin iki temel kurucu unsurunu meydan getirir.

Din için durum farklıdır. İslam, Arap halkının büyük çoğunluğunun dini olsa da, Sati'nin milliyetçiliği kesin olarak laiktir ve entelektüel olarak İslamcı siyasal düşüncenin dışına çıkmıştır. Sati, kendi formülasyonunda, dil ve tarihin tersine dinin millet kurmada temel bir unsur olmadığını ile-

ri sürer.[57] Milliyetçi duyguların canlanmasında dinin zaman zaman önemli rol oynadığını kabul etse de, bunun sadece Yahudilik gibi belli bir halka ait olan "milli dinler" için doğru olduğunu ifade eder. Diğer taraftan İslam ve Hıristiyanlık gibi farklı dil, kültür ve bölgelerden halkların kabul ettiği evrensel dinler, tanımları gereği milliyetçiliğe karşıdır. Ve bir rekabet söz konusu olduğunda, Sati, din birliği etrafında kurulan dayanışmanın laik kültürel milliyetçiliğin gücüne karşı koyamayacağından emindir. Bu iddiayla Sati, yalnızca geçmişteki modernist İslamcı düşünürlere değil, aynı zamanda (daha sonraki bölümlerde de göreceğimiz gibi) Müslüman dayanışmasının öncelikli olduğunda ısrar eden önemli çağdaşlarına da karşı çıkar.

Laik görüşlerini desteklemek amacıyla, bazı tarihi olaylara göndermeler yapar. Yunan Ortodoks inancını benimsemiş olan çeşitli Balkan gruplar birbirleriyle savaşmaya devam etmemiş miydi? Din ve mezhep birliği Macaristan'ın Avusturya'dan, Norveç'in İsveç'ten ayrılışını durdurabilmiş miydi? Her ikisi de Katolik olduğu halde, İtalya'nın en sonunda birliğini sağlayabilmesi Avusturya'yla uzun ve kanlı savaşlar yapmasını zorunlu kılmamış mıydı? Diğer taraftan, dinsel farklılıklar, Protestan Prusya'yla Katolik Bavyera'nın ulusal birliğinde veya Arnavutluk'taki Hıristiyan ve Müslümanların Arnavutluk'un Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasından sonra kaynaşmasında engel teşkil etmemişti.[58]

Sati, milliyetçi bağların dinsel bağlılıktan tartışmasız bir biçimde önce geldiğini vurgulamak için, neredeyse dinsel kurallara saygısızlık derecesinde bir ihlale, *Ümmet* kavramını milliyetçi bir tarzda kullanmaya girişmişti.[59] Daha önce de gördüğümüz gibi, *Ümmet* İslam âlimleri tarafından müminler cemaatini, yani İslam inancını onları ayıran kültürel ve dilsel farklılıkları bir yana bırakarak paylaşanları ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. O zamana kadar bu terim dinsel bağlamda, *İslam Ümmeti* bağlamında kullanılmıştır. Sati *Arap Ümmeti* kavramını ortaya attı; onun anlatılarında bu, kültürel olarak dağılmış ve parçalara ayrılmış

Müslüman cemaatinden daha kesin ve sonsuz olguyu, dil ve tarih vasıtasıyla birlikteliği ifade ediyordu.

Husri, bu amaç doğrultusunda, Arap ve İslam tarihinin aynı olmadığını göstermek için büyük çaba harcıyordu; öyle ki, Araplar İslam'ın doğuşundan çok önce vardı ve İslam tarihindeki muazzam başarılar Arap dehasının bir göstergesinden başka bir şey değildi ve Araplar Müslüman olmayı bıraksalar bile hep Arap kalacaktı. Böyle bir ifadenin amacı, Sati'nin Arap milliyetçiliğinin laik olduğunun vurgulanmasıdır. Bu onun Hıristiyan Arapları, Arap milliyetçiliğinin birleştirici çatısı altına almasına izin verir. Sati, Hıristiyanların kendi Arap geçmişlerinden, Müslüman kardeşleri kadar gurur duyduğunu özellikle iddia eder. Bu gururun kanıtı, Hıristiyan Arap Ortodoks'un Antakya Patrikhanesi'nde Yunan kontrolüne ve Doğu Uniates'in Latin ayinleri ve geleneklerinin tecavüzüne karşı verdiği mücadeledir.[60] Bu mesaj kasıtlı ve amaçlı olarak verilmişti: Bir Hıristiyan herhangi bir Müslüman kadar Arap'tır.

Arap dünyasındaki Hıristiyan azınlığa yönelik "liberalizm" Sati'nin Arap milliyetçisi doktrininin geri kalan kısmında gözükmez. Sati'nin ideolojik formülasyonunda liberal demokrasi kavramı yoktur; bireysel özgürlük kavramı onun ana kaygılarının yanında konu dışı kalacak derecede yüzeyseldir. Bu yaklaşımıyla o yalnızca, kendi milliyetçilik kavramını dayandırdığı Alman romantiklerini yansıtıyordu ve onlara göre özgürlük sözcüğü bireyin hakları değil, "grubun gücü ve birliği vasıtasıyla" milletin yabancı yönetiminden bağımsızlığı anlamına gelirdi.[61] Örneğin anavatan aşkının yüce iyiliği için bireyin özgürlüğünü kısıtlamak Fichte'ye hiç vicdan azabı vermez.[62] Sati bu duyguları yineler.[63] Konferanslarının birisinde dinleyicilerinin şunu anlamasını ister:

> Özgürlük, kendi içinde bir amaç değildir fakat yüksek bir hayat için bir araçtır... Bazen bir kimsenin kendi hayatını feda etmesini gerektiren milli çıkar, tanım gereği onun bazı durumlarda özgürlüğünü de feda etmesini gerektirir...

> Milletinin özgürlüğü için kendi özgürlüğünü feda etmeyen kimse, koşullar zorladığında kendi özgürlüğünü kendi halkının ve ülkesinin özgürlüğüyle birlikte bunun bedeli olarak kaybeder... Kendi bireysel varlığını milletininkine adamayı reddeden kimse bazı durumlarda onun anavatanını işgal edebilecek olan bir yabancı millet içinde tükenmeye zorlanabilir. Bu yüzden, *tereddütsüz olarak ve sürekli bir biçimde her şeyin üstünde ve her şeyden önce, hatta özgürlüğün de üstünde ve ondan da önce, vatanseverlik ve milliyetçilik derim.*[64] (İtalikler eklenmiştir.)

Liberal olmayan bu eğilim, sadece Arap olmayanlara karşı değil, Sati'nin Arap olduğunu düşündüklerine karşı da katı bir tutum takınması biçiminde kendini gösterir. Daha sonra da göreceğimiz gibi, Arapça konuşan çeşitli gruplar iki dünya savaşı arasındaki dönemde, Arap milliyetçiliğinin saflarına katılmaya her durumda hevesli değildi. Gerçekten de kendilerinin tamamıyla farklı bir kimliğe -Suriyeli, firavun soyundan, hatta Avrupalı- ait olduğunu ifade ederek, Arap olmadığında ısrar eden pek çok grup vardı. Pek çok şehirliye göre, onların Arapça konuşuyor olmaları, gerçek Arap tanımını oluşturan aşağı ve kaba saba bedevilerle onlar arasında hiçbir bağ gerektirmeyen, sonuçları pek de önemli olmayan tarihi bir rastlantı olmaktan başka bir şey değildi. Bu tür tavırlara karşı Sati'nin cevabı, tahmin edilebileceği gibi katı, hatta tehdit ediciydi: Milli kimlik önceden belirlenir ve özgür iradeyle ilgili değildir. Eğer bu insanlar bunu anlamazsa ikna edilmeleri zorunludur ve onlar gerekirse kabul etmeye zorlanmalıdır. Sati'nin kendi sözcükleriyle ifade edersek:

> Arapça konuşan her halk bir Arap halkıdır. Bu Arapça konuşan halklardan birine ait olan her insan bir Arap'tır. Eğer o bunu tanımıyorsa ve Araplığından gurur duymuyorsa onun böyle davranmasına neden sebep olduğumuzu araştırmalıyız. O bir ihmalin ifadesi olabilir; bu durumda ona gerçeği öğretmeliyiz. Aldırmazlık ya da yanlış bilinç-

lenmenin bir sonucu olabilir; bu durumda onu aydınlatmalı ve onun doğru yola girmesine öncülük etmeliyiz. Aşırı bencillikten kaynaklanabilir; bu durumda onun bencilliğini sınırlandırmalıyız. Fakat hiçbir şart altında "Bir Arap olmak istemediği sürece, Araplığını horgördüğü sürece, o Arap değildir" diyemeyiz. O istese de istemese de bir Arap'tır. İster ihmalkâr, ister aldırmaz, ister sorumsuz, isterse de sadakatsiz olsun o bir Arap'tır; fakat şuursuz, duygusuz belki de vicdansız bir Arap'tır.[65]

Bu örnekte Sati, yalnızca fikirlerin bir formüle edicisi değil, aynı zamanda geri adım atmaz, neredeyse otokratik, misyon sahibi bir "tek doğru ideoloji" uygulayıcısıdır; doğru olduğuna inandığı gerçeğin propagandacısıdır. Irak Eğitim Nazırı olarak elinde bulundurduğu güçle, bir defasında, Iraklı Şii Şair Muhammed Mehdi el-Cevahiri'yi, *şu'ubi* (Arap karşıtı) bulduğu bir davranışı, İran'a ait bir mesire yerini övmesi yüzünden, öğretmenlik görevinden almıştır. Yirminci yüzyılın en tanınmış Arap şairlerinden Cevahiri, anılarında bunu eleştirirken kendisinin o sırada Lübnan, Suriye ve Filistin'deki mesire yerlerini de öven şiirlerinin olduğunu yazar. Bu da *şu'ubi* olmayı getirecek miydi?[66] Ancak, vurgulanmak istenen nokta Sati'nin Irak eğitim sistemi olarak belirlediği yoldan en küçük sapmaya bile hoşgörü göstermeyeceğiydi. O kendisini, Arap milliyetçiliğinin tohumlarını insanların beynine ve yüreğine ekme ve Arap milliyetçiliğini diğer kimlik ve bağlılıkların yerine koyma kutsal misyonunun muhafızı olarak gördü. İnsanları "hakiki" Arap yapmaya, bazılarının ekmek parasıyla oynama pahasına da olsa, kararlıydı.

Bütün meslek hayatı boyunca tek resmi görevinin eğitim alanında olmasının sebebi buydu. Bu güçlü mevkide "Irak çocuklarında milliyetçilik duygusunu güçlendirmek ve Arap milletinin birliğine inancı yaygınlaştırmak için her aracı" kullanma gücünü elinde tuttuğunu daha sonra yazacaktı.[67] Bu görev en kolay ve en yararlı biçimde nasıl başarılabilirdi. Daha önce de gördüğümüz gibi Sati'ye göre ce-

vap, geçmişin yönlendirilmiş ve mühendisliği dikkatli yapılmış bir biçimde sunumuydu.[68] 1922'de Irak'taki ilkokullarda görev yapan tarih öğretmenlerine yönelik olarak aşağıdaki talimatı yayımladı:

> İlkokullardaki tarih öğretiminin birinci amacı, anavatanın tarihini ve milletin geçmişini öğretmektir. Bunda ulaşılacak nihai hedef, öğrencilerin kalbinde vatanseverlik ve milliyetçilik duygularını güçlendirmektir. Bu yüzden Irak ve Arap milletinin tarihi, tarih öğretiminin çekirdeği olmalıdır. İlk derslerde, Irak'ın ve Arapların tarihiyle ilintili olmadıkça, diğer ülkelerin tarihi öğretilmemelidir... *Arap milletinin birliği fikri ve Irak'ın Araplığı başlangıçta açıkça ortaya konmalıdır.*[69] (İtalikler eklenmiştir)

İşte tam burada milletin iki pedagojik direği, tarih ve eğitim, birbirini destekler biçimde kaynaşır: Özel olarak milleti beslemek ve meşrulaştırmak (hatta bazılarına göre yaratmak) amacıyla öğretilen tarihin "doğru çeşidi". Yönlendirilmiş ve maksatlı eğitim aracılığıyla tarih hatırlandığı ve sürekli olarak pekiştirildiği sürece millet yaşayacak ve gelişecektir.

Sati'nin kararlı ve tavizsiz bir milli eğitim politikası izlemesi, kuşkusuz zorba tavırlı ve otoriter bir siyasal tutumun göstergesidir. O kafasına taktığı belirli bir inanç sistemi doğrultusunda hareket eden bir adamdı ve geldiği çeşitli yüksek mevkiler ona kendi inanç sisteminin ilkelerini sonraki nesillerin kalp ve beyinlerine sokma fırsatı verdi.

Diğer taraftan, Sati ve milliyetçi anlatının diğer muhafızlarının tarihi manipüle etmek, tarihsel olayları abartmak, örtmek ve hatta tarihsel olay icat etmek ve sonra kendi "değiştirilmiş" tarih versiyonlarını sonraki kuşaklar üzerinde kullanmak suretiyle niçin yoldan çıktığını anlamak zor değildir. Bunun nedeni, Arap milliyetçiliği fikrinin propagandasını yaparken aşmaları gereken pek çok engelin var olmasıdır. Bu engeller, Arapça konuşan halklar arasında özleri itibariyle Arap milliyetçiliğine karşı olan, pek çok fark-

lı kimliğin mevcut olmasıyla ilgilidir. Sati ve onun destekçileri, bu kritik ideolojik savaşta, kendi otoriter ve hileli yöntemlerinin meşru olduğunu iddia edecekti. Bu çabalar en nihayetinde meyvesini vermiştir. Ancak bu, daha sonra da göreceğimiz gibi, pek de kolay bir yolculuk olmadı.

4

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE ÇATIŞAN BAĞLILIKLAR: 1920'LERDEN, FİLİSTİN ARAP İSYANINA

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yirmi yılda, Arap milliyetçiliğinin muhafızları kendilerini, bölgedeki Arapça konuşan halklar arasında düşüncelerini yaymaya adadılar. Nitekim, onların çabaları yavaş yavaş fakat kararlı bir biçimde, mesaj daha büyük kitlelere ulaştıkça, meyvesini verdi. Elbette, bu bölümde daha sonra da göreceğimiz gibi, diğer kimlikler insanların bilincinde büyük yer tutmaya devam etti. Yine de zamanın en önemli üç Arap ülkesinde, Irak, Büyük Suriye ve Mısır'da, giderek artan sayıda sözcü, bazen diğer kimliklerle birlikte bazen de onları dışarıda bırakarak, kendilerinin Arap olduğunu ilan etmekteydi.

Pek çok Arap milliyetçisine göre, 1920 ve 1930'larda, Prusya'nın, Almanca konuşan halkını tek bir Alman ulus devleti çatısı altında birleştirmede oynadığı destansı rolü oynamaya en uygun ülke Irak'tı. 1930'larda Irak'ın Eğitim Nazırı olarak görev yapan Sati el-Husri'nin bir öğrencisi olan Sami Şevket şöyle yazar: "Prusya altmış yıl önce Alman halkını birleştirmeyi hayal ederdi. Şimdi bağımsız olma düşü gerçekleşmiş olan Irak'ı, Arap topraklarını birleştirme düşünden ne alıkoyabilir?"[1] Öyle gözüküyor ki, Arap birliği umudu Irak'ta oldukça kök salmıştı. Milliyetçiler geçmişe bakacak ve gururla, Abbasi Hanedanlığı döneminde, Batı, Ortaçağ'ın karanlığında çürümekteyken, Bağdat'ta gelişip büyüyen parlak medeniyete dikkat çekecekti. Dokuzuncu yüzyılın ortalarında, âlimler Bağdat'taki *Beyt'ül Hikmet* (Hikmet Evi) kütüphanesinde çalışarak Aristo, Platon, Öklit, Batlamyus, Hipokrat ve Kalinos'un temel eserlerinin çevirmiş ve yorumlamıştı.

Tarihi geçerlilik iddiaları bir yana, 1920 ve 1930'larda Irak, Şevket'in okurlarına hatırlattığı gibi, özellikle iç politikayla ilgili konularda belli ölçüde bağımsız olan dört ülkeden birisiydi. Diğer üçü Yemen, Suudi Arabistan ve Mısır'dı. Ancak ilk ikisi, bir Arap Rönesans'ına liderlik edemeyecek kadar geri kalmış ve aşiret yapılarının hâkim olduğu ülkeler olarak addediliyordu. Arapça konuşulan en "gelişmiş" ülke olan Mısır doğal liderdi ve Arap milliyetçiliği hareketine önderlik etmeliydi. Fakat o, bu rolü üstlenmek istemiyordu. Ülkenin Arap kimliği büyümekte olsa da, hâlâ çok daha baskın olan "Mısırlılık" kimliğinin gölgesindeydi. Üstelik Arap milliyetçiliğinin entelektüel karargâhı, fikirleri siyasal elitler arasında yankı bulan Sati el-Husri'nin şahsında, Irak'ta bulunmaktaydı.

Sati ve pek çoğu onun öğrencisi olan diğer Arap milliyetçileri Irak'ı, Arap dünyasına Arap milliyetçisi fikirlerin yayıldığı merkez yapmaya koyulmuşlardı. Irak'ın sosyal bölünmüşlüğünün ve Irak'ta pek çok kimlik ve bağlılığın varlığının farkında olan milliyetçiler, Arap milliyetçiliği fikrini canlandırarak onu ülkede hâkim anlatı yapmaya çalıştılar.

Doğal olarak, dikkatlerini geleceğin Arap milliyetçisi kuşaklarının yetiştirilmesi için en uygun yer olduğunu umdukları okullara çevirdiler. Bu amaca yönelik olarak Sati, kendi vizyonuna inanmış olanlar arasından öğretmenler atamaya dikkat etti. Bu öğretmenlerin çoğu Iraklı değildi; bir kısmı Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'nde eğitim gören Filistinlilerdi. Irak'ın başlıca şehirlerindeki orta dereceli okullarda ders verdiler ve böylece gelecek kuşakların Iraklı liderlerinin siyasal fikirleri ve eğilimleri üzerinde oldukça tesirli oldular.[2] Daha önce de gördüğümüz gibi bu eğitim faaliyetlerinin ana hedefi, "doğru tür" bir tarih öğretmekti.

Tarih programının çerçevesi iki ana unsura dayanıyordu: Arap milletinin birliği fikri ve Irak'ın Arapçılığı.[3] Arapların büyük başarıları, kahramanlık ve cesaret hikâyeleri, soyluluk ve cömertlik örnekleri, fedakârlık ruhu, zorluklara dayanma gücü gibi mutlak olumlu öğeler üzerinde durulacak, öğrencilere bunların hepsinin "Arap karakteri"nin özünü teşkil ettiği anlatılacaktı. Bu doğrultuda 1931'de, hazırlık okulları ve orta dereceli okullar için yazılan bir tarih kitabının başlığı *Tarih el-Ümmetül Arabiye* (Arap Milleti'nin Tarihi) idi. Başlığın da çağrıştırdığı gibi "Arap Milleti" veri olarak alınmıştı; kavramı sorgulama, analiz etme ve hatta savunma çabası bile yoktu. Sati'nin talimatları doğrultusunda, kitabın büyük bir bölümü Arapların askeri ve bilimsel başarılarının ve onların Ummayad ve Abbasiler döneminde dünyanın ilerleyişine yaptıkları katkıların övgüsüne ayrılmıştı. Beş yüz yıllık Osmanlı hâkimiyetine on bir sayfadan fazlası gerekli görülmemişti. Bunu, aynı şekilde kısa olan Avrupa'nın siyasal ve kültürel üstünlüğüne ayrılan ve özellikle sömürgecilerin kalleşliğinin vurgulandığı bölüm takip ediyordu.[4] Burada mesaj mesajcının amacını yansıtmaktadır. Kökleri tarihin derinliklerinde olduğu söylenen "Arap milleti" fikrinin öğrencilere aşılanması ve/veya bu fikrin yeniden canlandırılması için tarih, bir araç olarak kullanılan "güdümlü bir ideoloji" idi. Öğrencilere buna ek olarak, kendi milletlerinin başarılarının sayısız olduğu ve pek çok durumda kendi kusurlarından değil de başkaları-

nın ihaneti yüzünden uğradıkları başarısızlıkların, bu başarıların yanında çok önemsiz olduğu öğretildi.

Irak'ta Arap milliyetçiliği fikirlerine en fazla kapılanlar, azınlık olmalarına rağmen, ülkenin siyasal elitlerini meydana getiren şehirli Sünni nüfustu. 1920 ve 1930'larda Sünnilerin ağırlığı yalnızca Irak'ın siyasal kesiminde değil, eğitim sistemi ve ülkenin silahlı kuvvetlerinin subayları arasında da hissedilmekteydi. Sünnilerin neredeyse hemen hepsinin Irak'ta azınlıkta olmaları nedeniyle, duygusal olduğu kadar rasyonel olarak da İslam'ın Sünni mezheplerine mensup olan diğer Araplara eğilimli olması doğaldı. Öte yandan aynı sayıda ve aynı kolaylıkta olmasa da, Sünni olmayan eğitimli kentli Iraklıların pek çoğu da milliyetçi kesime katılıyordu. Irak yurttaşlarına Arap milliyetçiliği kültürünün benimsetilmesinde birincil aktörün devlet tarafından kurulan eğitim sistemi olduğuna ilişkin çok az şüphe vardır.[5] Suriye'nin Fransa'ya isyanı (1925-1927), İngiliz Siyonist Sir Alfred Mond'un 1928'de Irak ziyareti, Ağlama Duvarı olayı ve 1929 İsrail karşıtı Filistin Arap İsyanı üzerine Bağdat'ta yapılan yaygın gösteriler bu kesimin büyüdüğünü gösterir. Irak'taki milliyetçiler, Irak'ı organik olarak birleşmiş bir Arap varlığının veya en azından bağımsız Arap devletleri federasyonunun merkezi yapmak için hükümet tarafından başlatılan her türlü girişimi desteklediler.

Bu yöneliş entelektüel ifadesini, amaçları "pan-Arapçılığın ve Filistin'in tartışılması için bir forum oluşturmak, gençler arasında milliyetçilik bilincini canlandırmak, Arap kültürünü, özellikle de Arap tarihi bilgisini yaymak" olan *Nadi Musena*'nın 1935'te kurulmasıyla buldu.[6] Derneğe konuşma yapması için davet edilenler arasında yalnızca Sati gibi Iraklı milliyetçi lider ve düşünürler değil, aynı zamanda Filistin, Suriye ve Mısır'dan Arap milliyetçileri de vardı. Ayrıca dernek, Arap milliyetçiliği davası için yardım toplama girişimlerinde rol aldı ve Suriye'nin Hatay üzerinde ulusal hak iddiasıyla Türkiye'ye karşı verdiği başarısız mücadeleyi desteklemek üzere, Bağdat'ta yapılan 1939 gösterileri gibi sert eylemleri teşvik etti ve destekledi.

Milliyetçilik Suriye'de de canlanıyordu ancak bu geleneksel siyasal elitler arasında olmuyordu. Her ikisi de bir ölçüde bağımsız olan Irak ve Mısır'ın tersine, Suriye bu dönemde Fransız mandası altındaydı. Bu yüzden Suriye'nin enerjisini ağırlıklı olarak Fransa'dan bağımsızlığını kazanmaya ayırması şaşırtıcı değildir. Suriye'nin siyasal liderleri, Osmanlı İmparatorluğu sırasında önemli mevkilere gelmiş şehirli eşraftandı. Manda döneminde bu liderler Milli Blok içinde toplandı. Blok'un milliyetçiliği yereldi, daha çok mandayı hedef almıştı. Daha kapsamlı olan Arap dünyası öncelikli değildi. Ne olursa olsun eşraf, ideolojiyle değil, daha çok ekonomik ve siyasal çıkarlarıyla ilgileniyordu. Philip Khoury şunları anlatır: "Şehirli liderler milliyetçiliği kendileriyle Fransızlar arasında daha arzu edilen bir denge yaratmak için bir araca dönüştürdüler. Ve kendi tutumlarına, kendi sınıflarının özel çıkarlarına uygun düşecek bir şekil verdiler. Onların milliyetçiliği... statükoyu rahatsız etmeksizin Fransa tarafından tanınmada bir araçtı."[7] Eşraf Fransızlarla ve kendi sınıf çıkarlarını korumakla o derece meşguldü ki, kendi milliyetçilik anlayışını ciddi biçimde Suriye sınırları dışına çıkaramazdı.

Nispeten daha genç ve daha radikal olan milliyetçi kuşak, Suriye'nin bağımsızlık için verdiği savaşı, kolonileştirme ve emperyalizme karşı verilen daha geniş bölgesel mücadeleyle entelektüel olarak entegre etmeye çalıştı. Bu yeni milliyetçiler, Suriye'de meydana gelen yapısal değişikliklerin de bir belirtisi olan, yeni bir orta sınıftan geliyordu. Geldikleri sosyo-ekonomik sınıf farklı olduğu için, onların milliyetçilik tanımı şehirli eşrafın tanımından farklıdır. Bu dönemdeki Suriye'yle ilgili standart bir çalışmada Philip Khoury meydana gelen değişimleri şöyle anlatır:

> 1930'larda siyasal yüzeyin altında meydana gelen sosyo-ekonomik ve kültürel değişimlere cevap olarak Suriye'de siyasal hareketler ortaya çıktı... Suriye'de, siyasal faaliyet tabanını genişletme mücadelesinde.... Milli Blok'tan daha radikal siyasal görüşler ifade ettiler ve kullandılar... Bu ra-

> dikalleşmiş hareketler milliyetçilik politikalarına damgalarını vurdu... Onlar güçlü orta sınıf unsuruna ihanet ettiler. Milliyetçiliği yeniden tanımladılar; eski milliyetçi kavramlar, anayasacılık, liberal parlamenter biçimler ve kişisel özgürlükler yerine, pan-Arap birliğine ve kitleler için daha iyi sosyal ve ekonomik adalete vurgu yapılmasını istediler.[8]

1933'te *Useybet el-Amel el-Kavmi*'yi (Milliyetçi Hareket Birliği) kuranlar bu milliyetçi kuşağın üyeleriydi. Birlik ve onun fikirleri daha çok genç Suriyeliler arasında yayıldı ve bu popülerlik İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü.[9] Birlik'in birbiriyle bağlantılı iki amacı vardı: Topyekûn bir Arap egemenliği ve geniş kapsamlı bir Arap birliği. Birlik, Milli Blok'u mandacı güce karşı "uzlaşmacı" politikaları nedeniyle şiddetli bir biçimde eleştirdi ve kendi kendine "tam bağımsızlık elde edilene ve 'büyük Arap devleti' kurulana kadar" mücadeleyi sürdürmeye söz verdi.[10] Birlik, yerini daha sonra diğer Arap milliyetçisi partilere, özellikle Baas Partisi'ne bıraksa da, Arap milliyetçiliği, fikirlerinin popülerlik kazanmasında ve yayılmasında önemli rol oynadı.

Filistin'deki milliyetçi gruplar arasındaki güç dengesi Suriye'dekine çok benzemekteydi. Yeni oluşmakta olan orta sınıfın üyeleri milliyetçiliğe, geleneksel ve muhafazakâr liderlerden daha radikal bir biçimde yöneldiler. Birtakım Arapçı (ve İslamcı) dernekler kurmanın yanında, dönemin önde gelen Arap milliyetçisi kurumu olan *el-İstiklal Partisi*'ni (Bağımsızlık Partisi) kurdular. Parti kadrolarını, öğretmenler, avukatlar, doktorlar gibi orta sınıf üyeler doldurdu.[11] Onların yaptığı Arap milliyetçiliği propagandası, yükselmekte olan Siyonizm tehdidine karşı verilen siyasal mücadelede önemli rol oynadı. Bunu tamamen olmasa da kısmen, yoğun Yahudi göçü de ateşledi. Yahudi nüfus 1931'de 175.000'ken, bu dört yıl sonra iki katına çıktı ve 1940'da 467.000 oldu.[12] Doğal olarak Filistinli Arapların aleyhine olan bu köklü demografik kaymayı durdurmak için Filistinlilerin diğer Arapların desteğine ihtiyacı vardı.

Her ne kadar Mısırlılık ve İslamcılık kimliklerinin yarattığı güçlü tepkilerle karşılaşsa da, bu dönemde Arap milliyetçiliği Mısır'da da büyüdü. Arap fikrine destek 1930'ların ortalarına kadar artmaya devam etti; öyle ki, artık kendilerinin Mısırlı Arap olduğunu düşünenler en azından diğer yaygın kimliklerin geçerliliğini sorgulayacak kadar kendilerinden emindiler. Bunu en iyi biçimde birkaç hafta sürmüş ünlü bir tartışma özetler. Tartışma, Mısır'ın önde gelen yazarlarından Taha Hüseyin'in bir yazısında Arapların Mısır'ın işgalcilerinden birisi olduğunu belirtmesiyle başladı. Arapçı ve Arap milliyetçisi yazarlar bunu, Mısır'ın özgünlüğüne ve müstesnalığına inanan ve bilinçli olarak veya ima yoluyla halkının Arap olduğunu reddedenlere saldırmak için bir fırsat olarak gördüler.[13] Kendi ülkelerinin Arap kimliğini, Mısırlıların Sami Araplar olduğunu iddia ederek ve Mısır'ın Arap dünyasının geri kalanına kan ve duygu bağıyla bağlı olduğunda ısrar ederek, kesin bir biçimde kabul ettiler. Mısır'ın Arap olduğunu savunanların başını çekenlerden biri olan Abdülrahman Azzam'a göre, Mısırlılar yalnızca "Arapların din, gelenek, dil ve kültürünü kabul etmekle kalmamıştır, aynı zamanda [Mısır] halkının pek çoğunun Araplarla kan bağı vardır."[14]

Bu duygular Mısır entelektüelleri arasında Arap milliyetçisi örgütlerin kurulmasına yetecek kadar destek buldu. 1930'da Arap Birliği Derneği kuruldu ve onu üç yıl sonra Genel Arap Federasyonu takip etti.[15] Gelişmeler de gösterdi ki, bu örgütlerin hiçbiri 1930'ların ortalarından sonra yaşayamadı; fakat onların kurulması ve varlığı, yeni oluşmakta olan bir Arap milliyetçiliğinin ülkede ivme kazanmakta olduğunu göstermekteydi.

Mısır kamuoyunun Suriye İsyanı'na (1925-1927) tepkisini gösteriş biçimi bunu kanıtlar. Gazeteler, Suriye'nin bağımsızlık hakkını destekledi; Mısırlıları Suriyelileri desteklemeye davet etti; şairler Suriye'nin başkaldırısını öven ve Fransızları baskıcı tutumları nedeniyle kınayan şiirler yazdı. Yardım organizasyonları yapıldı ve Suriyelilere maddi yardım sağlandı. Halkın sempatisi o dereceye ulaşmıştı ki,

Mısır'ın önde gelen lideri Sa'ad Zaglul, (o zaman henüz görevde değildi) Suriyelilerin kendi kendilerini yönetme hakkını destekleyen ve Fransızları masum Suriyelilerin kanını döktükleri için kınayan bir "millete duyuru"[16] yayımlamak için harekete geçti. Halkın Suriye'yle ilgili kaygısı, Arap dünyasının geri kalanına ilgisizliğiyle tanınan Zaglul'u böyle bir duyuru yayımlamaya sevk edecek kadar yaygındı.

1920 ve 1930'larda, Ortadoğu'nun Arapça konuşulan farklı ülke ve bölgesinde giderek artan sayıda insanın, kendilerinin, kendi yakın bölgelerinin ötesinde, daha geniş ortak kültür, dil ve "kan bağı" temellerine dayanan bir Arap kardeşliğine, herkesi kuşatan bir Arap milletine ait olduğuna ilişkin anlayışı desteklediğinden çok az şüphe duyulabilir. Bu fikrin destekçileri, milliyetçi entelektüeller ve siyasal eylemciler, yalnızca kendi inançlarının daha yaygın olarak kabul görmesi için değil, aynı zamanda Arap birliğini amaçlayan bir siyasal program için de mücadele ettiler. Arap milliyetçiliği taraftarları için, nihai sonucun bir Arap birliği ya da bir çeşit Arap devletleri federasyonu olması, Arap milletine ait olma veya bir Arap ulus devletini arzu etme ile milleti coğrafi olarak meydana getiren parçalardan birisinin üyesi olma arasında hiçbir farkın olmadığına inanmak kadar önemli değildi.

Arap milliyetçiliği savunucularının siyasal görüş ve faaliyetlerinin bu dönemde merkezde yer aldığı ve kendi inançlarını güçlü bir biçimde dile getirdiği tartışmasız doğrudur. Fakat onların ne derece etkili ve etkin olduğu konusunda abartılı olunmamalıdır. Arap milliyetçileri hâlâ tutarlı ve tek Arap milleti kavramı önündeki engellerle boğuşmaktaydı ve gerçekte bu, aldıkları desteği de azaltmaktaydı. Bu o kadar da şaşırtıcı değildi. Ortadoğu'nun özgün koşullarının ötesinde, genelde geniş bir milli alanın sınırları, daha yakın olan geleneksel ve tanıdık kurumlara yönelik bağlılığı kontrol altına almak için çok fazla belirsizdi.[17] Bu dönemde Arapça konuşulan bölgede, insanların özdeşleştiği din, aşiret, mezhep gibi kurum ve unsurların sayısı, "Arap milleti"

fikrinin insanların bağlılık duyduğu en önemli değer olmasını engelleyecek derecede çoktu.

Çağrısı ve siyasal gündemi Arap devletlerinin coğrafi sınırlarının ötesine taştığı için kendisi de ulus-üstü bir ideoloji olan Arap Milliyetçiliği, başlangıcından itibaren diğer bir büyük ulus-üstü ideolojiyle, İslam'la, rekabet etmek zorunda kaldı. Kuşkusuz neredeyse Ortadoğu'nun Arapça konuşulan her parçasının sömürgeci ya da emperyalist güçlerin egemenliği altında olduğu böyle bir dönemde, İslamcılar ve Arapçılar, rekabet halindeyken bile, bazen birbirlerine hoşgörü gösterebildiler. Fakat bu tamamıyla taktik gereğiydi; çünkü onların kimliklerinin özünü tanımlayan amaçlar tanım gereği birbirini dışlayıcı olmak zorundaydı. Mısır Müslüman Kardeşler Örgütü'nün kurucusu Hasan el-Bani, İslam'ı yalnızca bir din veya ibadet biçimi olarak değil, aynı zamanda ve aynı derecede bir "amentü... bir anavatan, bir milliyet ve devlet" olarak tasvir eder.[18] "İslami ulus devlet"in ne olduğunun bu apaçık tasviri, laik, etnik köken ve dile dayalı ulus devlet kavramına tamamıyla karşı olmak zorundadır.

Bu bağlamda, Arap dünyasındaki en saygın İslami kurum olan *el-Azhar*'ın rektörü Şeyh Muhammed Mustafa el-Muragi bir Mısır gazetesine Arap milliyetçiliği hakkında hiçbir görüşünün olmadığını ve kavramın onu ilgilendirmediğini açıklayacaktı. Her şeyden önce İslam, Arap ile Arap olmayan arasında ayrım yapmazdı; nitekim, İslam *Ümmeti* etnik kökenin hiçbir rol oynamadığı bir birlikti.[19] Sati el-Husri buna cevap vermekte gecikmedi: "Nasıl olur da, Müslüman din adamları Araplar, İranlılar, Hindistanlılar ve Türkler arasında birlik kurmaya çaba gösterirken, Suriyeliler, Mısırlılar ve Hicazlılar arasında birlik kurmak için çalışmaz? Nasıl olur da, farklı dilleri olan Müslüman toprakların birleşmesinde etkili olacağını ümit ederken birisi, tek dil konuşulan, hem de o dil Kuran'ın diliyken, tek toprağın birliğini ümit etmez?"[20] Sati'nin Şeyh'e cevap vermekteki hız ve heyecanı, laik Arap milleti fikrine güçlü bir alternatif olarak birleşmiş İslam *Ümmeti* kavramının gücünü gösterir.

Arap milliyetçiliğinin önündeki diğer bir engel de bölgecilikti. Iraklılık, Mısırlılık, Suriyelilik ve diğer bölgesel kimlikler daha genel ve herkesi kapsayıcı Arap kimliğiyle rekabet halindeydi. Daha önce de gördüğümüz gibi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Faysal'ın kısa süren saltanatı sırasında Suriyelilerin Iraklı subayları "yabancılar" ve "gaspçılar" olarak görmeye başlamaları çok zaman almamıştı; oysa "Arap" askeri gücünün kıdemli figürleri olan bu subaylar, Suriye'nin Osmanlı-Türk yönetiminden "bağımsızlığını elde etmesinde" rol oynamışlardı. Gerçekten, daha sonra tarihin bize tekrar tekrar gösterdiği gibi, "Arap" idealine samimi olarak inananlarda bile, kendi yaşadıkları coğrafi bölgeye (*el-Vatan*) bağlılık daima yüzeyin altında saklı olarak mevcuttu ve onların *vatan*'ı daha geniş Arap birliği planının nesnesi olduğu zamanlarda kendini sık sık göstermekteydi.

Tutarlı Arap milleti kavramına üçüncü ve en ironik engel dilsel farklılıklardı. Bu ironiktir; çünkü Sati ve diğer milliyetçi kuramcı ve eylemcilere göre Arap milletinin parametrelerini nihai olarak Arap dili tanımlamaktaydı. Doğal olarak burada atıf, standart klasik Arapça'ya yapılmaktaydı. Fakat bu, nüfusun çok azını oluşturan okuryazarların Arapça'sıydı. Bu dönemde beş Arap'tan en az dördü iletişim için tamamen konuşma diline bağımlıydı. Konuşma dilini, yeterince farklılaşmış çok sayıda lehçe meydana getirmekteydi; öyle ki, bazen Arap dünyasının bir kısmından bir Arap'ın Arap dünyasının diğer kısımlarından olan Araplarla iletişim kurması çok zordu (bazen tamamen imkânsızdı). Sati el-Husri bu problemin farkındaydı. Bölünmelere sebep olduğu ve milli birliği zayıflattığı için konuşma lehçelerinin büyük tehlike yarattığını yazmıştı.[21]

Bu dönemde, Arap dünyasında okuma yazma bilmeyenlerin çoğunlukta olması nedeniyle, Arapların çoğunluğunun uzamsal bilinci kendi ait oldukları bölgeyle sınırlıydı. Okuma yazma bilmedikleri için Arapların çoğu kendilerinin dışındaki geniş dünyada meydana gelen olaylardan habersiz, kendi halinde yaşıyordu ve öğrendikleri her şeyi,

Karl Deutsch'in bahsettiği millet yaratmanın ve milli uyumun temel bir unsuru olan iletişimsel etkililikle değil, konuşma dili vasıtasıyla öğreniyordu.[22] 1930'da Trans-Ürdün'ün el-Karak kasabasında meydana gelen bir olayı anlatan Peter Gubser bize bu sınırlı bilinçliliğin ilginç bir örneğini sunar. Bir Filistinli öğretmen Filistin'e artan oranda Yahudi göçleriyle ilgili öğrencilerini bilinçlendirmeye teşebbüs eder. Balfour Deklarasyonu'nun yıldönümünde öğretmen öğrencilerinin bazılarıyla sokağa çıkar, "Kahrolsun Balfour" sloganıyla yürür. Balfour Deklarasyonu'nun ne olduğu hakkında hiçbir fikri olmayan kasaba halkı gösteriye katılır ve "Kahrolsun Karkour" diye slogan atar. Kasabanın ayakkabı imalatçısı Karkour bunu duyar duymaz sokağa fırlar ve kendi güzel adını korumaya çalışır.[23] Bu olay belki de Filistin taşrası hariç,[24] Arap dili konuşulan coğrafyanın bir ucundan diğerine hemen hemen her küçük kasabasında ve köyünde meydana gelebilirdi.

Diğer iki engel, mezhepçilik ve aşiretçilik, Arapça'nın konuşulduğu Ortadoğu'nun pek çok parçasında oldukça yaygındı. Nitekim bu iki etken, Sati'nin kendi arka bahçesinde, Irak Krallığı'nda, insanların temel tavırları üzerinde aşırı derecede etkili olmuştu. Daha sonra da göreceğimiz gibi, Sünni-Şii ayrımı gerek Irak gerek Arap dünyası bağlamında milli birlik çabalarına zarar vermişti. Bunu yalnızca hükümet kontrolüne direnmekle kalmayan, aynı zamanda başlangıçtan beri insanların sadakatinin odağı da olan aşiret yapısı, daha da artırmıştı. Mezhepçilik, Sünni-Dürzi-Alevi ayrımının var olduğu Suriye'de de bir sorundu ve Suriye'nin bazı bölgelerinde, özellikle Lazkiye, Cebel Druze ve Cezire'de, kökleşmiş aşiret yapıları milli birliği daha da zorlaştırmaktaydı. 1920'ler boyunca ve 1930'ların başlarında aşiretler, yeni kurulmakta olan Trans-Ürdün yönetiminin karşılaştığı ana problem olmuştur. Aşiretler sürekli olarak birbirleriyle savaşmış ve istedikleri zaman da yerleşim birimlerine baskınlar düzenlemişlerdir. Çok nadiren vergi ödemişler ve merkezi otoriteye rağmen aşiret hukukunu korumuşlardır. İngiliz Komutan John Glubb, 1930'ların

başlarında Çöl Devriyesi'ni kuruncaya kadar aşiret uyuşmazlıkları azalmamıştır. Planın başarısının altında Glubb'un bedevilerin savaşma enerjisini yönlendirme ve devletin savunmasında onlarla işbirliği yapma çabaları yatıyordu. Sonuçta, Çöl Devriyesi ve tüm Arap Lejyonu (Ürdün'ün silahlı güçleri), güçlü aşiret bağı ve tutumlarının bir işareti olarak yıllarca varlığını sürdürdü. Ürdün'deki güçlü aşiret bağlarının benzeri Arap dünyasının diğer kısımlarında da vardı. Bassam Tibi, "Ne imparatorluk ne de yerel devlet içinde aşiretlerin homojen siyasal yapı içine alındığını; bastırıldıklarında ve söylemde reddedildiklerinde bile aşiret bağının grupların temel referansı olduğunu" yazar. "Bu, geçmişte evrensel İslam *Ümmeti* çerçevesi içinde vardı ve şu anda da laik ulus devleti fikrine yapılan referansta vardır."[25] Bazı durumlarda aşiretçilik ve mezhepçilik iç içedir ve böylece ulusal-karşıtı tepkiyi güçlendirmektedir. Irak'taki Şii aşiret konfederasyonları ve Suriye'deki Alevi ve Dürzi aşiret cemaatleri bunun örnekleridir.

Arap milli kimliği ve diğer rakip kimlikler arasında cereyan eden bu fikri ve siyasal çatışmadan, bu dönemde, en fazla Irak, Suriye ve Mısır ülkeleri/bölgeleri etkilenmiştir. Ancak bu, Ortadoğu'nun Arapça konuşulan diğer kısımlarında milliyetçi duygu eksikliği olduğunu söylemek anlamına gelmez. Fakat diğer ülkelerin hiçbiri, demografik ağırlık ve halkının Arap dünyası içindeki kendi coğrafi-stratejik yerini algılayışı bakımından Irak, Suriye ve Mısır'ı yakalayamaz. Suudi Arabistan çok uzaktaydı, aşiret düzeni çok ağır basıyordu ve demografik olarak da karmaşık değildi. Lübnan, her türlü Arap birliğine kesinlikle karşı çıkan, siyasal olarak etkili bir Hıristiyan nüfus barındıran, coğrafi olarak küçük bir alandı. Ürdün bütün Arap dünyasında, İngiltere tarafından Emir Abdullah'ın gücünü kırmak için yaratılan yapay ve yersiz bir yaratı olarak görülüyordu. Filistin, milliyetçi anlayışın ocağıydı ve Filistinliler Hacı Emin el-Hüseyin'in namında, etkisi Filistin sınırlarının dışına taşan popüler bir milliyetçi lidere sahipti. Ülke bununla birlikte daha o sırada Yahudi kimliğiyle Arap kimliği arasın-

da tehlikeli bir biçimde salınan anlaşmazlıklara sahne olan bir alandı. Bu dönemde Arapların çoğu Filistin'i (Lübnan ve Ürdün'ü olduğu gibi) *Bilad el-Şam*'ın (Büyük Suriye) asli bir parçası olarak görüyordu. Kısaca, siyasal kurumlar seviyesinde Irak, Mısır ve artarak Suriye, hızla Arap dünyasının diğer parçalarının önüne geçiyordu. Sonuç olarak, bu üç ülkenin 1920 ve 1930'ların Arap dünyasındaki gerçek ve algılanan merkeziliği o dereceydi ki, çeşitli kimlikler hakkındaki tartışmaların sonucu ve siyasal mücadelenin yönü ne olursa olsun, nihai etki sadece yerel olarak değil, bütün Arap dünyası çapında hissedilecekti.

Bu üç ülkede Arap milliyetçiliğinin karşılaştığı engelleri ayrıntılı olarak incelemeye, Irak'tan başlayabiliriz. Her şeyden önce ülke bu dönemde Sati el-Husri'nin yaşadığı yerdi. İçişlerinde hatırı sayılır ölçüde yetkiye sahip oldukları için Sati, arkadaşları ve çömezleri, daha önce de gördüğümüz gibi, okul ve halk eğitimi yoluyla sadece milliyetçi düşünce için değil, ulus devlet için de bir temel atmaya çalıştılar. Bu kararlı milliyetçiler Irak'ı, Arap dünyasının Prusya'sı yapabileceklerini düşünüyorlardı.

Milliyetçilerin problemi, Arap dünyasının geri kalanı için bir prototipe dönüştürmek istedikleri ülkenin, ciddi biçimde bölünmüş bir topluma sahip olmasıydı. Irak, aslında üç eski Osmanlı eyaletinin birleştirilmesiyle etnik ve dinsel rasyonellikten yoksun olarak yaratılmış yapay bir ülkeydi. Bu yüzden milli bağın temel unsurlarına sahip değildi. Kuzeydeki Musul vilayeti ağırlıklı olarak Kürt ve Türkmen nüfusa sahipti; ayrıca Türkiye ve Suriye'yle güçlü bağları vardı; güneyde, Basra'da, İran'la eski ve derin bağları olan Şiiler çoğunluktaydı ve ekonomik olarak etkili olan Yahudi ve Hıristiyan azınlıkların da bulunduğu ülkenin merkezindeki Bağdat'ta Sünniler hâkim gruptu.[26] Nüfusun yarıdan fazlası Şii'ydi; ancak siyasal olarak egemen olan grup nüfusun ancak üçte birini oluşturan Sünni Araplardı. Aşağı yukarı on kişiden biri Müslüman değildi ve nüfusun dörtte birini Arapça konuşmayanlar oluşturuyordu; bunlar esas olarak Kürtlerdi; ayrıca Türkmenler,

Asuriler, Ermeniler ve diğerleri de vardı.[27] Bu sosyal bölünmüşlük, Bağdat'taki krala ve onun hükümetine sayısız problemler çıkartan yaygın aşiret ilişkileriyle, daha da içinden çıkılmaz bir hal alıyordu. Hanna Batatu bize şunları anlatır:

> Bütün 1921-1939 dönemi boyunca, Bağdat merkezli kral, aslında tamamıyla o sırada kırsal kesimin gerçek hükümdarı olan aşiret şeyhlerinin karşıtı olan bir sosyal anlama sahipti. Şeyh parçalı ya da çoklu cemaat (pek çok aşiret) ilkesini temsil eder, kral ise entegre olmuş bir cemaat idealini (bir Irak halkı, bir Arap milleti). Bu ilişkiyi başka bir biçimde açıklayacak olursak, Şeyh bölücü aşiret töresinin savunucusudur, kral ise birleştirici milli hukukun savunucusu.[28]

Etnik ve dinsel bölünmüşlük, aşiret yapılarının da katkısıyla, hükümetin Arap kimliği için bir ilk adım olma görevi görebilecek olan milli birlik oluşturma çabalarını ciddi biçimde baltalıyordu.[29] Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, Bağdat Hükümeti milli kimlik oluşturma çabalarını sürdürdü; ancak enerjisinin çoğunu periyodik aralıklarla şiddetli isyanlar biçiminde patlak veren cemaatler arası husumetlerle mücadeleye yöneltmek zorunda kaldı. Örneğin, 1933'te yayımlanan bir kitap, Irak'taki Şii nüfusu İranlı Sasanilerin benzeri kabul ediyordu ve yazar, Şii öğretmenleri Irak'tan çok İran'a sadakat duymakla suçluyordu. Bu, güvenlik güçlerine saldırı da dahil olmak üzere, yaygın şiddet olaylarına neden oldu. Kargaşa ancak Ayetullah tarafından yapılan çağrıdan sonra yatıştı.[30] Bu tür olaylar 1930'lar boyunca olağandı. Sadece 1935-1936'da hükümet yedi aşiret isyanını bastırdı. Her ne kadar hükümet, bu ve diğer isyanları vahşice bastırmak için modern ve gelişmiş silahlar kullandıysa da, istikrarsızlık, özellikle güney ve kuzeyde, bu dönem boyunca sürdü.[31] İsyanların çoğu Şiilerin bulunduğu güneyde ortaya çıktı. Şiilerin, egemen Sünni sınıfa güvensizliği o dereceye ulaşmıştı ki, Şiiler zaman zaman "ta-

mamıyla Sünni olan yönetimin hâkimiyeti altında bulunmak yerine mutlak İngiliz egemenliği günlerine dönmeyi" arzu ettiklerini ifade ettiler.[32]

Tanınmış Iraklı sosyolog Ali el-Vardı Irak devletinin ilk günlerinde, İmam Hüseyin'in Emevi ordusu tarafından şehit edilişinin geleneksel anma törenlerinde geçen bir olayı nakleder. Tören sırasında yeni Irak bayrağına sadece Emevileri temsil edenlerin tarafında izin verilmişti ve dolayısıyla bayrak, Şii yas tutucuların küfür ve lanetlerinin hedefi olmuştu.[33] Bu tür uç tavırlar devletin milli kurumlar yaratma ve onları genişletme çabalarını yavaşlattı; örneğin Bağdat'ın genel zorunlu askerlik başlatmak için bir kanun tasarısı sunma niyetine Şii (ve Yezidi) aşiretler şiddet içeren tepkiler gösterdi. Şiilerin "Irak Devleti"ne asimile edilmesindeki büyük zorluk, doğal olarak ülkenin siyasal kurumunun Arap milliyetçiliği fikirlerini yaymasına zarar verdi. Şiiler her halükârda Arap milliyetçiliğini, geniş Sünni hâkimiyeti içinde Şiileri önemsiz bir azınlığa düşürmek için tasarlanmış bir Sünni proje olarak görme eğilimindeydiler.

Şiilere Arap milliyetçiliği kültürünü benimsetmek zor olmasına zordu ama, Kuzey Irak'ın dağlarındaki Kürtleri "Arap milleti" şemsiyesi altına sokmak imkânsızdı; çünkü onlar kendilerinin Araplardan etnik olarak farklı olduğunu düşünüyorlardı. Sami olmayan ve Hint-Avrupa dil ailesine ait bir dili konuşan Kürtlerin, Sünni İslam inancı dışında Iraklı Araplarla çok az ortak yönü vardı. Aslında 1920 Sevr Anlaşması Kürtler için otonom bir devlet öngörmüştü; ancak anlaşma uygulamaya konmadı. Bununla birlikte Kürtler, Bağdat Hükümeti'ne karşı periyodik isyanlar başlatarak, Irak'a dahil edilmeyi asla kabul etmedi. Arapça konuşan ve Iraklı Sünnilerle aynı etnik özellikleri paylaşan Şiilerin tersine Kürtler, esas olarak Arap olan bir toplumda kendi etnik farklılıklarının oldukça farkındaydılar. Bu yüzden Kürtler kalplerinin derinliklerinde kendilerine ait bir devlet arzu etmeye devam ettiler.[34] Bu bağlamda, 1930'ların ortalarında askeri bir kahraman ve Irak'ın güçlü adamı Bekir Sıdkı, Bağdat'taki Alman maslahatgüzarına Kürt bir baba-

nın oğlu olarak, bir Kürt devleti hayalinin her zaman "kalbinde yattığı"nı söyleyecekti.[35]

Irak'ta, birlikçi bir milli ideoloji kurumunun önündeki etnik, mezhep ve aşiret temelli engellerin üstesinden gelmenin zaman zaman çok zor olduğu görüldü. 1933 gibi yakın bir tarihte Kral Faysal şöyle yakınacaktı:

> Irak içinde hâlâ... yüreğinde hiçbir vatan sevgisi taşımayan, dinsel gelenek ve saçmalıklarla doldurulmuş, hiçbir ortak bağla birbirine bağlanmamış, şerre kulak veren, anarşiye eğilimli, ne olursa olsun sürekli olarak her hükümete isyan etmeye hazır hayal edilemeyecek kadar geniş kitleler var. Bu kitleleri eğiterek, öğreterek... ve iyileştirerek bir halka dönüştürmeye çalışıyoruz. Bu koşullarda bunun için ihtiyaç duyulan çabaların büyüklüğü (ancak hayal edilebilir).[36]

Bu dönemde aşiretçilik, mezhepçilik ve bölgecilik, Suriye'de de milli entegrasyonu yavaşlatmaktan sorumludur. Yüzde 85'i Arapça konuşan nüfus, farklı mezhepsel/dinsel inanışlar yüzünden bölünmüştü. Nüfusun aşağı yukarı yüzde 60'ı Sünni Arap'tı, geri kalan kısmı Arapça konuşan Aleviler, Dürziler, İsmaililer ve Hıristiyanlarla Arap olmayan Kürtler, Ermeniler, Türkmenler ve Çerkezlerden meydana gelmekteydi. Dürziler, Aleviler ve Kürtler'le ilgili olarak, mezhepsel ve/veya etnik bölünme aşiret temelli bölünmeyle iç içeydi.[37] Örneğin, Bassam Tibi, "ortak bir ata ve ortak bir inanç mitine inanarak kendilerini diğer Araplardan" ayıran Alevilerin, kendi içlerinde dört aşirete ve üç alt mezhebe bölündüğünü belirtir.[38] Bu bölünmüşlüğün farkında olan ve hiç şüphesiz imparatorluk prensibi "böl ve yönet"i takip eden Fransa, farklı cemaatlerin kendilerine özgü tepkilerine siyasal meşruluk kazandırmaya çalıştı. Onlar Halep, Şam ve Alevi bölgesinde bağımsız devletler; İskenderun (en sonunda Türkiye'ye terk edildi), Cezire ve Cebel Druze'de ise otonom birimler kurdu.

Bu dönemde mandacı güç tarafından siyasal ve yönetsel olarak katılaştırılan ve başlangıçta varolan aile, klan, köy, aşiret ve/veya mezhep bağlarıyla da sağlamlaştırılan iç bölünmüşlük, millete karşı oluşmaya başlayan bağlılıktan daha güçlü olduğunu gösterdi. Tibi'nin ifadesiyle, "milliyetçiliğin merkezi şehir ve ayrılıkçılığın merkezi aşiret temelli kırsal bölge"[39] olsa da, tikelci eğilimler ve dar bağlılıklar kendini liderler ve ileri gelenler arasında da gösterdi. Pek çok milliyetçi lider Şam, Halep ve Hama gibi önemli şehirlerden geldi ve kendi şehir özlerine psikolojik ve siyasal olarak bağlı kalmayı sürdürdü.[40] Bu açıdan Şam ve Halep arasındaki rekabet çok keskindi ve milliyetçi fikre çok fazla zarar veriyordu. Halep, Türk kültürü ve dilini Şam'dan daha kolay hazmetmişti. Gerçekten de Halep'teki elitlerin pek çoğu Türk kanı taşıyordu ve Türklerle evlilik yaygındı. Üstelik Halep'in ekonomik refahı, Irak'la olduğu gibi, Anadolu'yla da sürekli ticari ilişkilere bağlıydı. Philip Khoury'nin de ifade ettiği gibi "Şamlı liderler kendilerini Beyrut ve Kudüs'te, Halep'te olduğundan daha rahat hissetmeye devam ettiler... Halepli liderlerse, Şam'a olduğu kadar Irak'a (hatta Türkiye'ye) baktılar."[41] Şam ve Halep ileri gelenleri arasında açık bir tavır farklılığı vardı. Bu tür dar, şehir merkezli bağlılıklar ve rekabetler yüzünden, şehir ileri gelenlerinin kitleleri milliyetçilik ve milli birlik adına harekete geçirme gayretleri en iyi ihtimalle cılız kaldı.

Büyük şehirlerin dışında çok daha büyük engeller hissediliyordu. Merkezi hükümete güvenmeyen, sınıf çıkarlarının tamamıyla karşısında yer alan şehirli milliyetçi liderlerden yabancılaşan, coğrafi parçalanmışlığın izole ettiği, milli ve milletçi kaygıları engelleyici nitelikte geleneksel güçlü bağlar taşıyan köylüler, milliyetçilik kavramına pek de açık değildi. Köylülerin 1920'lerde Fransız yönetimine karşı belli başlı ayaklanmalara katılan kitlenin çoğunu oluşturduğu şüphesiz doğrudur; ancak köylüler bir bakıma "aşiret benzeri patriarkal bir liderlik altında" savaşmıştır ve diğer yandan ayaklanma "kafire karşı İslami cihad karakterini almıştır."[42] Genel olarak konuşacak olursak, özgül eğilimle-

rin ve bağlılıkların, özellikle Cebel Druze'nin kırsal kesimlerinde, Alevi bölgesinde ve Cezire'de ayrılıkçı hareketler doğurma etkisi vardı ve bu da daha geniş Arap milleti fikri bir yana bırakılsa bile, Suriye'nin milli birlik arayışının dokusunu tehdit ediyordu. Arap milliyetçiliğine tamamen açık olan Şamlı eşraf Şükrü el-Kuvartli'nin de söylediği gibi: "Fransızlar Dürzileri, Suriye'den ayrılmanın yararlarına ikna edebiliyorsa, Beyrut'la Basra'yı ve Bağdat'la Şam'ı birleştirmeye çalışmak boşunadır."[43]

Yirminci yüzyılın sonunda okul çağındaki Suriyeli küçük bir çocuk bile, Druze'nin bağımsızlık isteğinden bahsedilerek tamamen şaşkına çevrilebilir; çünkü Fransızlara karşı idealize edilen ve putlaştırılan Suriye ayaklanması 1925'te Cebel Druze'de başlamıştı. Suriyeliler bugüne kadar ayaklanmanın anısına, milliyetçi idealler tarafından ateşlenen, mezhep, inanç ve dinleri ne olursa olsun bütün Suriyeliler tarafından desteklenen milli bir direniş olarak bağlanmışlardır. Ancak olguların anlattığı hikâye farklıdır. Öncelikle ayaklanmaya çok az insan katılmıştı; on binden fazla değildi ve onların da yarısı Dürzi aşireti mensubuydu. Bir miktar destek Şam ve Hama şehirlerindeki işçilerden ve isyanı Hıristiyan rakiplerine zarar vermenin bir yolu olarak gören birkaç Müslüman tüccardan gelmişti ve eşraftan da çok küçük bir azınlık katılmıştı. İsyan asla, milliyetçi fikrin daha sonraki sözcülerinin anlattığı gibi, büyük bir milli hareket değildi. O "aslında din, mezhep temelli rekabet, ihtiras ve yağma umuduyla ateşlenmiş geleneksel bir hareketti."[44] Hatta Fransızlar, Dürzilerin dini vecibelerine daha duyarlı davransaydı, bu trajik olay önlenebilirdi.[45]

1920'lerde, Dürzi cemaatinin Arap milliyetçiliği bir yana, Suriye milliyetçiliğinin kalesi olduğu güçlükle söylenebilirdi. Suriye içinde entegrasyon sorunu konusunda cemaat oldukça bölünmüştü. 1939'da bile Fransız Yüksek Komiseri, Dürzilerin üçte ikisinin Suriye'yle birliğe karşı olduğuna ve geri kalan üçte birin de birliği Şam'dan belli bir otonomi ve Dürzi bölgelerine sadece Dürzi memurların atanması talebi gibi bir kısım koşullarla desteklediğine

inanmaktaydı.[46] Taktik amaçları ne olursa olsun, Dürzilerin önayak olduğu ayaklanmanın stratejik amaçlarının yerel ve geleneksel olduğu açıktır ve nitekim Dürzilere Suriye'nin ayrılmaz bir parçası oldukları fikri güçlükle benimsetilebilmiştir.

Aynı şey Aleviler ve Cezire sakinleri için de doğrudur. Daha önce de gördüğümüz gibi, Aleviler kendilerini Suriye'nin geri kalanından ve diğer Araplardan ayrı görüyorlardı. Ayrılıkçı isteğin gerçek ve kuvvetli olmasının nedeni, Osmanlı egemenliği altında Alevilerin yaşadığı Lazkiye vilayetinin geniş bir kısmının oldukça otonom olmasıydı. Fakat toplamda bu ayrılıkçı duygular yaygın isyanlara dönüşmedi. Bunun ana nedeni cemaatin kendisinin aşiret, coğrafya ve dini mezhep farklılıkları yüzünden bölünmüş olmasıdır.[47] İç ihtilaf ve çekişme onları güçsüz kılmıştı. Fakat "Alevilerin büyük çoğunluğu, bölgeye hâkim olan ve arazilerinden uzakta yaşayan Sünni toprak sahiplerinin ekonomik güçlerinin siyasal olarak desteklenmesi anlamına geleceğini düşündükleri birliğe karşıydı."[48] Bu asla Alevilerin Fransız işbirlikçisi olduğu anlamına gelmez; fakat Aleviler Suriyeli ya da Arap milliyetçisi olarak da karakterize edilemez. Patrick Seale Alevilerin çoğunluğunun "kendi işlerini yüzyıllardır nasıl yaptılarsa öyle yapmaya devam etmek" istediğini anlatır.[49] Şehirlerde, özellikle Kamışlı'da yerleşik olan Süryani ve Ermeni Hıristiyanlar ve kırsal Arap ve Kürt aşiretlerden meydana gelen heterojen bir nüfusa sahip olan Cezire için de benzer bir resim ortaya çıkar. Karışık nüfusu içinde geleneksel ataerkil sembollere bağlılığın yaygın olduğu bölge, sosyokültürel ve ekonomik bakımdan geri kalmıştı. Suriye'nin birliği fikri (daha geniş ve soyut olan Arap milleti kavramı bir yana) "Cezire sakinlerinin pek çoğuna yabancıydı."[50] Çevrede kökleşmiş ataerkil ve esasen yerel tutum ve eğilimlerin hâkim olduğu bu dönemde, Suriye'deki merkez çevre farklılığı, bir milli cemaat tahayyülünün ortaya çıkmasına izin vermeyecek kadar belirgindi.

"Milliyetçi" olduğu söylenen merkezlerde bile problemler vardı. Aynı zamanda ülkenin başlıca milliyetçi liderleri

olan Suriye'nin şehirli ileri gelenleri, kendi çıkarlarıyla, özellikle iş çıkarlarıyla çatıştığı zaman milliyetçiliği bir tarafa bırakabiliyordu. Örneğin, sıkı Arap milliyetçisi ve Filistin haklarının güçlü savunucusu Şükrü el-Kuvartli, kendi konserve şirketine Yahudi müşteriler kazanmak için Ekim 1935'te Filistin'i ziyaret etti.[51] Ve bu, Filistin'de 1936-1939 Arap İsyanı'nın patlak vermesiyle sonuçlanan Filistinli Araplarla Yahudiler arasındaki gerginliğin tırmandığı bir sırada oldu. Nitekim Arap İsyanı'nın ilk aşaması olan Filistin'deki genel grev sırasında, Filistin'le iş ilişkisi olan bir kısım Suriyeli eşraf, kârlı Filistin piyasasına ulaşamama endişesiyle, Suriyeli siyasal liderlerden Filistinlilere grevi sona erdirmeleri için baskı yapmalarını istedi.[52] Çevrenin milliyetçiliğe karşı ilgisizliği özgülcü, ulus-altı bağlılıkların bir fonksiyonuyken; merkezi, Arap milliyetçisi yapan saiklerin kırılganlığı da, ekonomik çıkarın diğer bütün kaygı ve bağlılıklardan öncelikli olduğunun bir göstergesidir. Bu ekonomik milliyetçilik, özellikle yerel Suriye milliyetçiliğinin (*vataniye*), daha geniş Arap milliyetçiliği (*kavmiye*) pahasına yükselişinin bir göstergesidir.

Suriye milliyetçiliğinin popülerliğindeki bu yükselişe Antun Sa'ada'nın yazıları ve siyasal kampanyaları öncülük etti. Rum Ortodoks bir ailenin çocuğu olarak 1904'te Mount Lebanon'da doğan Sa'ada 1919'da babasıyla birlikte Yeni Dünya'ya göç etti ve ABD'de iki yıl kaldıktan sonra Brezilya'ya yerleşti. 1930'da yirmi sekiz yaşındayken Suriye'ye döndü ve iki yıl içinde Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'ni (SSMP) kurdu. Fransızlar tarafından yasadışı ilan edilen ve sürekli olarak rahatsız edilen parti, şehirli nüfus içinde hızla yandaş kazanarak radikal yeraltı muhalefeti içinde önemli bir oyuncu oldu. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde parti oldukça geniş bir tabana sahip olmuştu; bu gerçek bağımsızlığa yeni kavuşan Suriye ve Lübnan'daki liderlerin dikkatinden kaçmamıştı. Haziran 1949'da Sa'ada tutuklandı ve yirmi dört saat içinde hızlı bir biçimde yargılandı ve idam edildi. Sa'ada'nın ölümüne kadar SSMP büyümüş ve önemli bir siyasal güç olmuştu; öyle ki,

doğal olarak bu harekete karşı olan Sati el-Husri 1948'de şöyle demek zorunda kaldı: "Arap dünyasında, hem aklı hem de duyguları etkisi altında bırakan propaganda kalitesi ve açıkta olduğu kadar yeraltında da güçlü olan teşkilat sağlamlığı bakımlarından SSMP ile rekabet edebilecek hiçbir parti yoktur."[53] Arap milliyetçiliğinin görkemli yükselişi tarafından gölgede bırakıldığı 1950'li yıllara kadar parti önemli bir güç olarak kaldı.

Arap milliyetçiliğinin bir düşmanı olan Sa'ada, coğrafya ve tarih tarafından tanımlanan "Suriyeliler"in benzersiz bir millet olduğunu savundu. Sa'ada'nın Suriye milleti tanımında ülke ve insanların kaynaşması vazgeçilmez bir yer tutuyordu.[54] Ülke (Sa'ada buna o zamanki Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün, Sina ve hatta Kıbrıs'ı dahil eder), doğal sınırlara sahipti ve üzerinde Suriye'nin uzun tarihi boyunca tek millete dönüşen Kananlar, Keldaniler, Hititler ve diğerleri gibi çeşitli halklar devamlı olarak yaşamıştı.[55] Sa'ada, Arap milliyetçiliğiyle herhangi bir özdeşleşmenin Suriye'nin emsalsizliğinden feragat etme ve onun yetenekli insanlarının daha kötü bir durumu kabul etmesi olduğunu iddia etti.[56] SSMP'nin parlak yükselişini, eğitimli şehirli nüfus ve özellikle gençler arasında yankı bulan, bu açık ve güçlü Suriye milliyetçiliği mesajı açıklar.

Mısır, Arap milliyetçiliğinin tecavüzlerine daha çok devlet milliyetçiliğinin (*el-vataniye*) buna benzer bir biçimiyle karşı koydu. Mısırlıların bu ayrılıkçı eğilimi savunmaları pek de zor değildi. Nihayetinde, pek çok Mısırlıya göre Nil kadar eski olan Mısır, her zaman var olmuştu ve onun sosyo-politik kökleri firavunlar dönemine kadar indirilebilirdi. Firavunlar dönemine duyulan bu ilgi (*el-Nuza el-firavuniye*), Napolyon'un Mısır'ı işgalinden sonra yapılan yoğun kazılarla desteklendi.[57] Üstelik, Mısır 19. yüzyılda Arap dünyasının geri kalanından önemli derecede farklı olan tarihi bir yola girmişti. Muhammed Ali ve onun halefleri, Osmanlı İmparatorluğu'na sadece ismen bağlı olan, bağımsız bir hanedanlık kurmuşlardı. Daha sonra, Mısırlılar İngiliz kontrolü altına geçince, Arapça'nın hâkim olduğu diğer bölgele-

rin çoğu hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun uysal üyeleriyken, Mısır'ın bütün milliyetçi enerjisi İngiliz kontrolü karşıtlığına kanalize edildi.

Mısır'ın da parçalarından birisi olacağı, herkesi kuşatıcı bir Arap milleti fikrine Mısır'ın geç ulaşması pek de şaşırtıcı değildir.[58] Bu dönemde Mısırlılar arasında Arap milliyetçisi hissiyatın zayıflığına Sati el-Husri'nin kendisi tanıklık eder. Suriye'de, 1920'de milliyetçi hükümetin yıkılmasından sonra, Sati ve kısa ömürlü Arap Hükümeti'nin diğer üyeleri, geniş destek göreceklerini umarak Mısır'a gittiler. Acı bir biçimde hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Sati, "[Mısırlıların] çoğunun Suriye'deki olaylarla ilgilenmediğini" belirtir. "Suriye Arap Devleti'nin yıkılması bile onlar arasında dikkate değer üzüntüye neden olmamıştı." Bu kayıtsızlığın sebebi nedir? Sati'nin cevabı açıktır: "Onlar Arap milliyetçiliği duygusu taşımıyor; Mısır'ın Arap ülkelerinin bir parçası ve Mısır halkının Arap milletinin bir parçası olduğunu kabul etmiyor."[59] Mısırlıların 1930'lu yıllara kadar Arap milliyetçiliğine mesafeli durmaları Sati'yi hayal kırıklığına uğratmıştır; Sati anılarında, 1931'de bir grup Mısırlı öğrenci ve onların hocalarının, Iraklı ev sahipleri Arap milliyetçiliği konusunu açtığında gözle görülebilir biçimde şaşırdığını nakleder.[60] Gerçekten de, yüzyıllardır yerleşik olarak tarımla uğraşan pek çok Mısırlının gözüne "Arap" hor görülen, tembel göçebedir.[61] Bu doğrultuda, tanınmış Arap tarihçisi ve düşünür Nicola Ziadeh, 19. yüzyılın sonundan İkinci Dünya Savaşı'na kadar Mısırlılar için milliyetçiliğin esas olarak Mısır milliyetçiliği anlamına geldiğini ve milliyetçi mücadelenin ise özellikle yabancı kontrolüne karşı Mısırlının mücadelesi olarak algılandığını altını çizerek belirtir.[62] Bu kültürel eğilim ışığında, iyi gelişmiş Mısırlı kimliğinin sembolleri kullanılarak bir dizi etkileyici iddiayla Arap milliyetçiliğine bir saldırı başlatılabilirdi.

Mücadeleyi entelektüeller üstlenecekti. Mısır'ın önde gelen edebiyatçılarından bazıları Araplara, onların ilkel kültürüne ve modası geçmiş gelenek ve göreneklerine saldırdı. "Kültürlü Mısır Milleti"ni "bedevi" milletlerden ayırt

eden,[63] Mısır sanatının Arap sanatından daha üstün olduğunu düşünen[64] dönemin edebiyat devi Abbas Muhammed el-Akad, Arapların geriye dönük zihniyetiyle 20. yüzyıl Mısırlılarının geçmişten ziyade geleceğe odaklanan ilerici bakış açısı arasında derin uçurumlar bulunduğunu yazar. Akad Mısırlılara, "Bu yüzyılların tozlarında boğulmamak için geçmiş Arap yüzyıllarımızı"[65] silmeliyiz şeklinde öğüt verir. Dönemin tanınmış diğer bir entelektüeli Selame Musa da aynı görüştedir: "Araplara hiçbir sadakat borcumuz yok. Gençliğimiz Arap kültürü üzerinde çok zaman harcamamalı. Onları, arkaik Arap tarzları yerine modern Mısır yöntemleriyle yazmaya alıştırmak zorundayız. Ve onların, bizim Araplardan üstün olduğumuzu bilmeleri gerekir."[66] Bu ayrılma isteğinin sebebi nedir? Çünkü Musa'ya göre, Mısır'ın temel bağı Araplarla değil, çağdaş kültür ve medeniyetinin çoğunu aldığı Avrupa'yladır.[67] Aynı şekilde, Modern Mısır Edebiyatı Hocası Taha Hüseyin de, belki de en fazla yankı bulan eseri olan *Müstakbel el-Tekafa fi Misr*'da (Mısır'da Kültürün Geleceği) Mısır medeniyetinin diğer bütün medeniyetlerden daha eski olduğunu ve ülkenin firavunlar dönemiyle kendine özgü bir kimlik kazandığını iddia ederek, Mısır'ı Arap geçmişinden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Kültür ve düşünme tarzı bakımından Hüseyin, Mısır'ın daima Avrupa'nın bir parçası olduğunu iddia eder[68] ve çarpıcı bir biçimde Arapça'nın Mısır'ın milli dili ve İslam'ın da onun dini olarak önemini minimize eder; çünkü ne dil ne de din, millet kurmanın asli unsurudur.[69] Ünlü romancı ve düşünür Tevfik el-Hakim'e göre, Mısır ve Araplar ruh ve akıl bakımından birbirine tamamen zıttır. Mısırlıların nezaket ve ılımlılığıyla Arap bedevilerinin kavgacılığını karşılaştırdığı ünlü romanı *Avdet el-Ruh*'ta (Ruhun Dönüşü) bu açık bir biçimde sergilenir.[70] Pek tabii olarak bu "Mısır *vataniye*" eğilimine Mısırlı entelektüellerin hepsinin katılmadığı doğrudur. Daha önce de gördüğümüz gibi, Arap milliyetçiliği kendi enerjik destekçilerine sahipti. Ancak bu özel dönemde, Mısır'daki entelektüel fikirler, manevi olarak iflas ettiği ve entelektüel olarak geri olduğu düşü-

nülen herkesi kuşatıcı bir Arap kimliği aleyhine, benzersiz Mısırlılık kimliğine daha fazla önem veriyordu.

"Mısır *vataniye*"sinin üstünlüğüne karşı çıkacak "ulusüstü" bir ideoloji varsa o da, Arapçılık değil, İslam'dı.[71] 1920'lerde yalnızca yoksul sınıflardan değil, eğitimli orta sınıfın katmanlarından da destek alan birtakım İslamcı örgütler kuruldu. 1927'de Gençlerin İslam Derneği kuruldu ve daha on yıl geçmeden 15.000 üyeye ulaştı. Diğer taban örgütü Müslüman Kardeşler 1930'larda çok hızlı bir biçimde büyüdü; 1929'da dört yerel örgüte sahipken 1939'da aşağı yukarı 500 yerel örgüte ulaştı. Bu radikal İslamcılar "Mısır *vataniye*"sinin olağanüstü gücüne karşı çıkmaktan korkmuyordu. Müslüman Kardeşler'in karizmatik kurucusu ve lideri Hasan el-Bani İslamcı ile Mısır Milliyetçisi arasındaki çizgiyi çok net bir şekilde çizer:

> Bizimle onlar arasındaki tartışma noktası, bizim vatanseverliğin sınırlarını inanç açısından tanımlamamıza karşın, onların bunu bölgesel ve coğrafi sınırlar açısından tanımlamasıdır. "Allah'tan başka Tanrı yok ve Muhammed onun peygamberidir" diyen tek Müslüman'ın bulunduğu her bölge bizim için anavatandır... Bu coğrafi bölgelerin hepsinde bütün Müslümanlar tek bir halktır ve kardeştir... Sadece vatanseverlik taraftarı olanlar [*el-vataniye fakat*] böyle değildir; çünkü onlar dar biçimde sınırlandırılmış kendi belirli bölgelerinin işleri dışında başka hiçbir şeyle ilgilenmez.[72]

İslamcılar, Müslüman Mısırlı yurttaşın "yaşadığı yer"e karşı birtakım görevleri olduğunu kabul eder; fakat bu kişinin "en doğudan en batıya kadar uzanan İslam dünyasına, anavatana" karşı daha fazla görevi olduğunu düşünür.[73] Böyle bir ifadede Müslüman kimliği, yalnızca Mısırlı kimlik fikrine değil, Arap kimliği fikrine de meydan okur.

Bununla beraber (bu bölümde daha önce de ele alındığı gibi) Arap birliği fikrine karşı çıkan devlet tarafından resmi olarak desteklenen İslam'ın tersine, bu genç İslamcı mili-

tanlar, her halükârda, organik Arap birliği fikri de dahil olmak üzere Arap milliyetçiliğinin ilkelerine karşı değildiler. Hatta onu destekledikleri bile oldu. Fakat onları Arap milliyetçiliğinden şu ayırıyordu: Arap milliyetçilerine göre Arap birliği nihai hedefti; İslamcılara göreyse o, yalnızca daha yüksek hedefe ulaşmak için bir araçtı. Hasan el-Bani "Arapların birliğinin bir [İslam] devleti kurmak ve onu güçlendirmek için... vazgeçilemez koşul olduğunu" belirtir.[74] Bu bağlamda İslamcılar, Arapların uyum, amaç ve disiplinden uzak olduğu İslam öncesi cehalet dönemini ifade eden *el-Cahiliye* kavramını çok sık kullandılar. İslamcılar yalnızca İslam'ın gelişiyle Arapların birleştiğini, ahlaklı ve amaç sahibi olduğunu iddia eder. Bu özellikler, onların yeni bir imparatorluk ve göz kamaştıran bir medeniyet kurmalarına izin verdi. Buradaki mesaj daha açık olamaz. İster Arap milliyetçiliği ister Mısır milliyetçiliği olsun herhangi bir milliyetçilik İslam birliğinin altında yer alır. Müslüman Mısır ve/veya Arap'a olan bağlılıktan daha önemli olan bağlılık, "en doğudan en batıya kadar uzanan" evrensel inanmışlar cemaatine, İslam *Ümmeti*'ne olan bağlılıktır.

İki kimlik, Mısırlılık ve İslam arasında sıkışıp kalan Arap milliyetçiliği bu dönemde Mısır'da sınırlı destek bulabildi. Bunu yönetici elitin tutum ve politikalarında da gözlemlemek mümkündür. 1925'te Arap birliğinin ne derece mümkün olduğu kendisine sorulduğunda Mısır'ın bağımsızlığının babası Sa'ad Zaglul Paşa, "Bir sıfıra diğer bir sıfır ve sonra bir sıfır daha eklersen, toplam ne olur?"[75] cevabını vermiştir. Bu yorum Mısırlı siyasal elitlerin genel tutumunu yansıtır. 1925 Suriye İsyanı ve Fransa'nın buna vahşice karşılık vermesi, pek çok Mısırlıyı "kahraman" Suriyelilere maddi yardımda bulunmaya ve onları desteklediklerini ifade etmeye sevk etti. Böyle dramatik bir olayda bile hükümet neredeyse istemeyerek, yavaş ve ihtiyatlı hareket etti. İsyanla ilgili hiçbir siyasal açıklama yoktu ve hükümetin diplomatik olarak Suriye davasını destekleyici biçimde müdahale ettiğine dair hiçbir kayıt da yoktur. Üstelik, Zaglul (o zaman iktidar gücüne sahip değildi) en so-

nunda konuyla ilgili açıklama yaptığı zaman, Mısırlılar ve Suriyelilerin ancak "Doğulular" olarak birbirleriyle ilintili olduğunu söylemişti.[76] Hükümetin ve yönetici çevrenin isyana ilgileri kısa sürdü; hızla ve neredeyse memnuniyetle geri plana itildi. Mısır'ın karar verme süreci üzerindeki İngiliz etkisi dikkate alınsa bile, bu tutum Arap milliyetçiliğine duyulan güçlü bir sevgi izlenimini zor verir.

Sati el-Husri'ye göre, Mısır'ın siyasal ve entelektüel elitlerinin Arap milliyetçiliğine gösterdikleri kayıtsızlık özellikle yaralayıcıydı. Sati'ye göre, Mısır'ın, Mısır'ı diğer Araplara dil, gelenek, kültür ve ortak çıkarlar bakımından bağlayan uzun ve güzide Arap tarihi, çağdaş bağlamda Mısır'ın geçmişte ve şu anda sahip olduğu diğer bağları gölgede bırakan gerçek ve somut bir şeydi. Sati'ye göre, bu parıldayan gerçeği görmeyen Mısırlılar, güdümlü bilinçlendirme sorunuyla karşı kaşıyaydı.[77] Bu yanlış bilinçlenmeden mustarip olanlar içinde, Sati'ye göre, en fazla rahatsız edici olan Taha Hüseyin'di. Bunun nedeni belki de, Hüseyin'in o dönemin en etkili edebiyat siması olması ve/veya onun Mısır'ın Araplarla dil ve tarih bağını, kendini beğenmiş bir biçimde reddedip, firavunlar devriyle ilintili bir kimlik arayışı içinde, bu dönemin derinliklerine inmeyi tercih etmesiydi.

Sati bu yüzden Hüseyin'i bu son noktayla ilgili olarak şiddetli bir biçimde eleştirir. Alaycı bir biçimde sorar: Mısır'ın edebiyat profesörü firavun dönemine ait dili tekrar canlandırmak mı istiyor? Mısırlılar için bir mumyayla mı, yoksa on dördüncü yüzyıl büyük Arap filozofu İbn-i Haldun'la mı iletişim kurmak daha anlamlıdır? Sati, bütün piramitlerin ve bütün firavun döneminin, basit bir gerçeği, Mısırlıların bugün ve yüzyıllardır diğer Arap ülkeleriyle aynı dili konuştuğu gerçeğini, yok edemeyeceği sonucuna varır.[78] Dil temelli Alman kültürel milliyetçiliğinin kararlı savunucusu Sati için Mısır'ın Arap kimliği bir olgudur ve Mısır'ın entelektüel eliti, değerli zaman ve enerjisini onu inkâr etmeye çalışarak israf etmemelidir.

Sati'nin Mısır'ın Araplığını inkâr edenlere saldırısı, onun ülkeye verdiği merkezilik ve önemi yansıtır. Gerçekten de,

bu tema bu kitapta tekrar tekrar ortaya çıkacaktır. Sati'nin kendisi, 1936'da Irak gazetesi *el-Bilad*'da çıkan bir makalesinde, Mısır'ın pek çok özelliğiyle bütün Arap dünyasını etkileyecek bir rol modeli olarak dikkate alınmak zorunda olduğundan bahseder ve Mısır'la Suriye ve Irak'tan daha fazla ilgilendiğini kabul eder. Ve şöyle devam eder:

> Tabiat ona, Arap milliyetçiliğinin yeniden canlanması adına öncülük rolünü üstlenmesini zorunlu kılan bütün özellik ve avantajları vermiştir. O, Asya ve Afrika parçaları arasında, Arap dünyasının merkezinde yer alır. O, aynı zamanda, Arap dünyasının modern dünya medeniyetinden [etkilenmiş] en büyük parçasıdır. Böylece, o Arap dünyasındaki en önemli kültür merkezidir; diğer bütün Arap devletlerinin toplamından daha zengindir ve modern devlet yapısı bakımından bu devletlerarasında da en fazla deneyime sahip olandır.[79]

Sati'nin bilincinde Mısır o derece güçlü yer etmişti ki, bir defasında başlıca isteğinin, tıpkı Alman ve İtalyan birliğinde Prusya ve Piedmont'ın yaptığı gibi, Arap birliği mücadelesinde de Mısır'ın öncülük yapması olduğunu yazacaktı.[80] Yeri gelmişken, bu sözler tam da Irak'taki kendi yandaşlarının Irak'a aynı rolü biçmeye kalkıştığı bir zamanda söyleniyordu.

Yirmi yıl sonra Husri, Arap milliyetçisi kimliğini tamamen üstlenmiş ve bilerek Arapların birliğine önderlik etmeye kalkışan karizmatik bir liderin yönetiminde bir Mısır görecekti. Fakat 1920'lerde ve 1930'ların büyük bir kısmında Arap milliyetçiliği virüsü henüz Mısır'a bütünüyle bulaşmamıştı ve bu yüzden Suriye, Irak ve Arap dünyasının diğer kısımlarında da etkili değildi. Aşiretçilik, mezhepçilik, bölgecilik ve devlet milliyetçiliği (*vataniye*) gibi rakip kimlikler Arap kimliğinin yayılmasında, tek tek veya diğerleriyle birlikte, kuvvetli engeller olduklarını göstermişlerdi. Bu, Arap milliyetçiliğinin hiç büyümediği veya yeni taraftar kazanmadığı izlenimini vermesin. Hiç kuşkusuz ilerleme kay-

detmiştir; bu bölüm Arap milliyetçiliğinin bu dönemde attığı etkileyici adımı ayrıntılı biçimde belgelemiştir. Fakat "Arap fikri"nin yaygınlaşma hızı bu dönemde, Arapça konuşulan dünyada hâkim olan bu diğer güçlü rakip kimlik ve bağlılıkların varlığı tarafından oldukça yavaşlatılmıştır.

5

MİLLİYETÇİ YÜKSELİŞE GİDEN YOL: FİLİSTİN İSYANI'NDAN MISIR DEVRİMİ'NE

Arap milliyetçiliğine duyulan ilgi 1930'larda pek yaygın olmamakla beraber hiç yok da değildi. Kendi bölünmüşlüğünün yarattığı sorunlarla boğuşmakta olan Suriye'nin çoğunluğu, Irak ve Mısır'la birleşmeyi öncelikli bir mesele olarak görmedi. Fakat, daha önce de söylediğimiz gibi, Suriyeliler hiç kuşkusuz diğer Arap ülkelerindeki gelişmelere duyarlıydı. Aynı şey Ortadoğu'nun Arapça konuşulan diğer bölge ve ülkeleri için de doğrudur. Arap milliyetçiliğinden en uzak olan Mısır'ın bile, Suriyelilerin 1925-1927'de Fransa'ya karşı isyanıyla halk seviyesinde de olsa, nasıl harekete geçtiğini gördük; gerçekten de halkın feryadı, inatçı politikacıları Suriye İsyanı'nı destekleyici açıklamalar yapmaya zorlamaya yetecek kadar yüksekti. Fakat

Ortadoğu'nun şehirli, eğitim görmüş, Arapça konuşan nüfusu arasında sürekli yankı bulan konuysa Filistin'e göç eden Yahudiler yüzünden artmakta olan tehlikeydi. İşte Arap milliyetçilerini, İslamcıları ve Büyük Suriye'ye inananları birleştirecek olan kaygı buydu. Farklı bağlılıklara ve bakış açılarına sahip olsalar da, hepsi Filistin'deki demografik değişikliğe direnilmesi gerektiğinde görüş birliği içindeydi. Eğitim fırsatlarının yayılması radyoyla tanışma ve iki savaş arası dönemde gazetelerin yaygınlaşması Filistin sorunu hakkında bilgilenmeyi kolaylaştırdı. Daha 1928'de, tanınmış İngiliz Siyonist Alfred Mond'un Bağdat'ı ziyareti yaygın sokak gösterilerine neden olmuştu.[1] Fakat halkın kaygıları resmi açıklama ve politikalarda yankısını bulmamıştı. Filistin'deki 1936-1939 Arap İsyanı bunu değiştirdi.

Tarihsel gelişmeye birbirini izleyen olaylar biçim verir. Amerikan, Fransız ve Rus devrimleri gibi bazı olayların etkisi kendi bölgelerinin ötesinde de hissedilmiştir. Bazılarında da hiç beklenmeyen sonuçlar ortaya çıktı. Napolyon'un 1805'te Prusya'yı yenmesi, Almanya'nın 1871'de birleşmesine uygun zemin oluşturan Alman kültürel milliyetçiliğinin hızlanmasına (bir yazarın dediği gibi, neredeyse yaratılmasına)[2] neden oldu. Aynı büyüklükte olmasa da, 1936'da genel grev olarak başlayan Filistin'deki Arap İsyanı, üç yıl süren gerçek bir isyana dönüşecek biçimde hız kazandı ve üç bin Arap'ın iki bin Yahudi'nin ve altı yüz İngiliz'in hayatına mal oldu[3] ve Filistin'i en önemli Arap sorunu haline getirerek uyuşmazlığı bütünüyle Arapların bilincine taşıdı. Halk baskısı, Arap hükümetlerini ve siyasal liderlerini, Filistinli Arapları açık olarak desteklemeye, İngiltere'nin ülkeyi bölme çabalarına müdahale etmeye ve uluslararası konferanslarda tek ses halinde konuşmak üzere eşgüdümlü hareket etmeye zorladı.

Filistinliler, Arap hükümetleri ve Yahudiler için 1939 Londra Konferansı, Arap hükümetleri ve liderleri tarafından birlikte yapılan ve Arapların, nerede olurlarsa olsunlar, benzer çıkarları, kaygıları ve amaçları paylaştıkları inancını besleyen ilk işbirliği girişimidir. Çağdaş bir yorumcunun

sözcükleriyle Filistin İsyanı, "farklı bölgelerdeki Arapları bir araya getirip, onların kalplerini birleştirdi ve şimdi onlar, devletleri ayrı olsa da tek bir millettir."[4] Şüphesiz abartılı da olsa bu yorum, Arap hükümetlerinin Filistin sorununa müdahale etmesine verilen yaygın halk desteğini ve Arap dayanışması olasılıkları konusunda insanların ve liderlerin yükselmiş bilincini yansıtır. Ve bu, Filistin sorununun her Arap ve Müslüman'ı ilgilendirdiğini vurgulayan sürekli bir Filistin kampanyasıyla devamlı bir biçimde ateşlendi. Yaşua Porath artık "her yerdeki Arap milliyetçilerinin birinci görevinin Filistin'in Arap karakterinin savunulması olduğunu"[5] söyler. Bu bölüme, Irak, Suriye ve Mısır'da Filistin sorununa gösterilen yaygın halk desteğinin ve bunun sonucu olarak ilgili hükümetlerin takip ettikleri politika ve yaptıkları açıklamalarının bir betimlemesiyle devam edeceğiz.

Irak'ta, 1936 Filistin Genel Grevi'ne destek olarak, Irak Hükümeti'nin bütün gösterileri yasaklamasına neden olacak derecede yaygınlaşan gösteriler patlak verdi. Fakat hükümetin yapacak başka pek az şeyi vardı. Başlıca Irak şehirlerinde, İngiltere'nin açık ve şiddetli bir biçimde kınandığı mitingler yapıldı ve Irak'ı, genel grevin ardından patlayan Filistin İsyanı'nın başlıca mali kaynaklarından biri yapan büyük yardımlar toplandı. Sünni ve Şii din adamları Filistinlilerin haklarını destekleyen *fetvalar* yayımladı.[6] Kargaşanın ortasında iki teşkilat yer alıyordu. İngiliz baskısı yüzünden bir süredir faaliyetlerini durdurmuş olan Filistin Savunma Komitesi yeniden canlandırıldı ve mali yardımları koordine etme sorumluluğunu üstlendi. Arap milliyetçisi bir örgüt olan Muthanâ Kulübü bazı Filistinli lider ve entelektüellerin konuştuğu toplantı ve konferanslar düzenledi. Filistin İsyanı'nın Irak'ın siyasal geleceğine en önemli etkisi, ordunun Irak politikasına girmesini meşrulaştırarak ve kurumlaştırarak, subaylar arasında Arap milliyetçisi duyguları keskinleştirmesidir.

Filistin davası için verilen destek Suriye'de de oldukça şiddetliydi. Siyonizm ve İngiliz karşıtı bildirilerin ve afişlemelerin yanında, sık sık grevler ve şiddetli gösteriler yapıl-

dı. Paradan mücevhere çok miktarda yardım toplandı ve Yahudi malları başarılı bir biçimde boykot edildi. En önemlisi Suriye'den Filistin'e silahlar sokuldu ve pek çok Suriyeli gönüllü olarak Filistin'deki gerilla saflarına katıldı.[7] Suriyelilerin Filistinlilerle dayanışma duygusu, pek çok Suriyelinin, onların Arap olmasının yanı sıra *Bilad el-Şam*'ın (Büyük Suriye) güney kısmını meydan getirdiğini de düşünmesiyle büyüdü.[8] Hem Arapçılık hem de Suriyecilik bağlamında, Suriyeliler Filistinlilerin kaygı ve amaçlarına duyarlıydılar.

Ayrıca Suriyelilerin Filistinlileri desteklemek için jeostratejik ve ekonomik nedenleri de vardı. Irak'ın tersine, Suriye'yle komşu olacak ve fiziksel bir engel teşkil edecek olan bir Yahudi devleti ihtimali Suriye için meşru bir kaygıydı. Ekonomik olarak, Hayfa Limanı'nın hızla büyümesi daha şimdiden Beyrut için gerçek bir tehdit olmuştu ve Suriye'nin yeni gelişmeye başlayan endüstrisi, Filistin ekonomisinin Yahudi kısmında gelişen endüstriyel hareket tarafından hızlı bir biçimde geride bırakılıyordu.[9]

Filistin İsyanı'na halkın verdiği destek bakımından Mısır, Irak ve Suriye'den farklı değildi. Patrick Seale, İsyan'ı "Mısırlı politikacıları pan-Arap politikasına kaydıran kesin bir faktör" olarak nitelendirmekte tereddüt etmez.[10] Fakat politikacılar sadece yaygın kamuoyu tepkisine cevap vermekteydi. Bu dönemde, İngiliz karşıtı duygular doruğa ulaştı ve İngilizlerin Filistin politikasına karşı başlatılan şiddetli bir kampanyaya Müslüman Kardeşler öncülük etti.[11] "Kanayan Filistin" ve "Filistin: Şehitlik" üzerine hayli dokunaklı makaleler yazıldı ve oradaki olayların gerçek bir devrim olduğu belirtildi. Halk çalkalanması o dereceye ulaşmıştı ki, parlamento üyeleri birkaç kere problemi gündeme getirerek hızlı ve anlamlı hükümet tedbiri talep etti ve hatta içlerinden bir grup, Filistin problemi konusunda Ekim 1938'de toplanan "Filistin'in Savunulması için Dünya Arap ve İslam Ülkeleri Parlamento Konferansı" başlığı altında uluslararası bir konferansı organize etti.[12] Konferansın Kahire'de toplanması ve İngilizlerin konumunun ül-

kede tartışmasız ölçüde güçlü olduğu bir dönemde İngiliz karşıtı tavırlar gösterilmesi, Arap İsyanı'nın ardından ülkede Filistin yanlısı duyguların oldukça yaygınlaştığının bir kanıtıdır.

Mısırlıların tepkilerinin, duygusal boyutun yanında pratik, ekonomik ve jeostratejik yönleri de vardı. İşadamları Yahudilerin üstünlüğünün en sonunda bir Yahudi devletinin kurulmasına yol açacağından kaygılanıyordu. Böyle bir devlet fiziksel bir engel teşkil ederek, Mısır'ın Yakındoğu piyasalarıyla ticari ilişkilerini engelleyen ekonomik bir tehdit olabilirdi. Mısırlı tanınmış bir işadamına göre, "Eğer Filistin'de Siyonizm kurulursa onun zararı yalnız Filistin'le sınırlı kalmaz. Bu akım bütün komşu ülkelerin ekonomilerine, endüstrilerine, ticaretlerine, zenginliklerine ve bağımsızlıklarına sınırlar koyarak, onların kaderini etkileyecek biçimde yayılır."[13] Ekonomik sorunların ötesinde Mısır'ın jeostratejik anlamda daha büyük bir kaygısı vardı. Gerilim ve krizlerin kronik bir çalkantıya dönüşmesi ve yabancı müdahalesine davetiye çıkarması durumunda, bir Yahudi devletinin katalizör görevi üstlenebileceği hissedildi. Üstelik sürekli göç baskısı, kaçınılmaz olarak Yahudi devletini Arapların topraklarında daha da genişlemeye itecekti ve daha fazla Arap, evinden ve kazancından olacaktı. Bu yüzden Yahudi problemi Filistin'le sınırlandırılamazdı ve sınırlandırılmayacaktı; o, Arap ve İslam dünyası için bir problemdi ve Yahudi devletinin kurulması halinde de problem olmaya devam edecekti. Bu korkular aynı zamanda etkili bir liberal siyasal figür olan Mısır'ın öncü entelektüellerinden Muhammed Hüseyin Haykal tarafından kısaca dile getirildi. Haykal'a göre, Filistin'deki durumun, özellikle Britanya'nın ülkeyi bölme planı uygulamaya konursa, Mısır'ın geleceği üzerinde zararlı etkileri olacaktı. Mısır'ın geleceği, "ülkemizin güvenliğini, ürünlerimizin satışını, uluslararası ilişkilerimizin şekillenmesini, savunmamızı örgütleyişimizi ve Akdeniz politikamızı tanımlayışımızı, bizim onları etkilediğimiz kadar etkileyen, bize komşu olan ülkelerin kaderine sıkı bir biçimde bağlıdır."[14]

Britanya'nın Filistin'i bölme planı, bu yüzden, bir Yahudi devleti kurulabileceği ihtimaline dair öyle büyük bir korku yarattı ki, planın ilanı ve bunda kendi ülkesini genişletme fırsatı gören Ürdün Emiri Abdullah tarafından kabul edilmesinden hemen sonra bir "pan-Arap kongresi" düzenlenmesi için planlar yapılmaya başlandı. Gerçekten de, iki ay sonra Irak, Mısır, Suriye, Suudi Arabistan, Filistin ve Trans-Ürdün'den dört yüzden fazla milliyetçi, Suriye'nin Bludan şehrinde bir konferansta bir araya geldi ve Siyonist karşıtı ve Filistin'in bölünmesine mutlak olarak karşı çıkan kararlar aldı.[15] Resmi olarak görevlendirilmiş delegelerin yanında, bağımsız milliyetçilerin de katıldığı konferans, Arap hükümetlerinin Filistin ve Arap dünyasıyla ilgili konulara giderek artan müdahalesinin ilk örneklerinden biriydi. Ve bu daha çok halk baskısı sayesindeydi.

Arap nüfusun Filistin'e verdiği ezici destek, aksi durumda kılını bile kıpırdatmayacak olan Arap hükümetlerini en sonunda tepki göstermeye mecbur bırakmıştı. Arap hükümetleri, bir taraflarında kamuoyunun ağırlığı, diğer taraflarında bu ülkelerde fiziksel olarak bulundukları için yerli hükümetler üzerinde muazzam ölçüde bir güç kullanan Britanya ve Fransa'nın çatışan siyasal taleplerinin yarattığı baskılar arasında çok ince bir hat üzerinde yürümek zorundaydı.

Irak Hükümeti 1936 İlkbahar'ında böyle bir durumda buldu kendini. Irak ordusu içinde görev yapan Suriyeli bir subay olan Fevzi el-Kavukçu, Filistin'de Filistinli "kardeşleriyle" birlikte savaşacak bir grup gönüllüye rehberlik etmek için görevinden istifa etti. Kavukçu'nun girişimi yalnızca genel nüfus içinden değil, Irak Silahlı Kuvvetleri'nin kademeleri arasından da destek görüyordu. Irak Başbakanı Yasin el-Haşimi, Filistin Yüksek Arap Komitesi'nden (Filistin direnişine önderlik eden örgüt) bir temsilciyle görüştükten sonra, Kavukçu'yu serbest bırakmayı ve onun insan ve silah toplamasına yardım etmeyi kabul etti. Britanya pek tabii olarak kızdı; hükümetten girişime son vermesini istedi. Haşimi'nin Kavukçu'yu çağırıp ona, İngiliz baskısı yüzün-

den girişime tamamen son verilmesini istediğini söylemekten başka alternatifi yoktu. Fakat Kavukçu bu emre uymadı ve adamlarını Filistin'e götürdü.[16] Haşimi, durumdan rahatsız olan Britanya'yı yatıştırmak ve uyuşmazlığın giderilmesi için çalışmak üzere Dışişleri Bakanı'nı Londra'ya ve Kudüs'e gönderdi. Haşimi'nin bu girişiminde yeni olan şey "arabuluculuk teşebbüsünün yalnızca Araplar ve mandacı güçler arasında değil, aynı zamanda Araplar ile Siyonist liderler arasında da olmasıydı."[17]

Haşimi Hükümeti'nin yerine geçen hükümet farklı bir dış politika eğilimine sahipti. Bir Kürt, bir Türkmen ve bir Şii'nin görev aldığı yeni hükümet, Irak'ın Arap işlerine müdahalesini azaltmaya üstü örtülü bir teşebbüs olan, "Önce Irak" politikasından yanaydı. Fakat Filistin'deki kargaşanın Irak halkında yarattığı Filistin yanlısı duyarlılığın çok büyük olması, hükümeti kamuoyunun görüşünü dikkate almak zorunda bıraktı.[18] Türkmen Başbakan Hikmet Süleyman Filistin'in İngiltere tarafından bölünmesine kati bir biçimde karşı çıktığını açıklarken, hükümetinin, Haziran 1937'de Britanya Büyükelçisi'ne "Filistin'in bölünmesiyle ilgili halk nefretini bir miktar tatmin etmeden hiçbir Irak Hükümeti'nin iktidarda kalamayacağını" söyledi.[19] Ne yazık ki bunlar, iş işten geçtikten sonra söylenmiş sözlerdi. Arap milliyetçisi subaylar tarafından bir ay sonra devrilen hükümetini yerini, açık bir biçimde milliyetçi ve Filistin yanlısı olduğunu ifade eden yeni bir hükümet aldı. Yeni hükümet hemen Filistin'i bölme planını kınadı ve hükümetin aldığı bu tavır resmi rakamlarla elli bini bulan güçlü bir kitle gösterisiyle ateşli ve kuvvetli bir biçimde desteklendi.[20]

Kavukçu'nun Filistin'e girişi, Fransız mandası altındaki Suriye otoritelerinin Filistin sorununa karışmasında bir katalizör oldu. Kavukçu'nun gücüne, çoğunluğu yoksul sınıflardan olmakla beraber, bazıları Homs'daki tanınmış ailelere mensup, yedi yüz Suriyeli gönüllü katıldı. O tarihten itibaren bir kısmı isyanda liderlik de üstlenen Suriyeli gönüllü gruplar Filistin'e girmeye devam etti.[21] Britanya, gerek kendi başına gerek Fransız yetkililer aracılığıyla Suriye-

li siyasal liderleri, bu düzensiz güçlerin faaliyetlerini durdurmaları için ikna etmeye çalıştı. Iraklı meslektaşları gibi, Suriyeli liderler de nazik bir denge politikası izlemek zorundaydı; bu politika, Filistin isyanına destek vermede ihtiyatlı bir tutum ve İngiltere'yle Fransa'nın taleplerine cevap vermede gönülsüzlük olarak kendini gösterdi.[22] Bununla birlikte, Suriye'de liderlerin isyana verdiği kayıtsız destek, daha önce de gördüğümüz gibi, sosyo-ekonomik sınıfın İsyan'ın Suriye ekonomisi üzerindeki negatif etkilerinden duyduğu kaygıları da yansıtır.

Artan halk baskısı nedeniyle isteksiz olan Mısır Hükümeti de aktif olarak önlem almaya dikkat eden bir pozisyona çekildi. Filistin'in bölünmesine şiddetli bir biçimde karşı çıkan ve onun yerine bütün dinsel cemaatlare aynı ölçüde toleranslı davranan tek bir devleti savunan hükümet üyeleri, sürekli olarak, İngilizlere Filistin yanlısı görüşlerini iletme yolları aradı. Pek çok vesileyle İngilizlere Mısır'da, onların da kabul ettiği gibi, Mısır Hükümeti'nin durumunun Filistin'deki olaylar nedeniyle kötüleştiği hatırlatıldı. Nitekim, hükümet, ülkesinin Cemiyet-i Akvam'da yapacağı konuşmayı tek ve bağımsız bir Filistin devleti yaratmanın önemini vurgulamaya ayırdı.[23] Ve grevdeki Filistinli işçilerin yerine Mısırlıları doldurmak için bir girişimde bulunulduğunda hükümet aceleyle Mısırlıların Filistin'e gitmesini önlemek için müdahale etti.[24] Britanya bütün bunları, halkın dikkatini aşırı boyutlara ulaşmış iç problemlerden kendilerinin pek de önemsemedikleri bir probleme kaydırmayı düşünen Mısırlı liderlerin düpedüz iki yüzlülüğü olarak gördü. Britanya'nın bu bakış açısı Mısır Dışişleri Bakanı tarafından açık bir biçimde çürütülür:

> İsterseniz (her ne kadar ben doğru olmadığını düşünsem de) Mısırlı politikacıların Filistin'de olanlarla gerçekten ilgilenmediğini ve problemin, halkın dikkatini kendini iyice hissettiren iç reformdan uzaklaştırmak gibi demagojik nedenlerle gündeme taşındığını söyleyebilirsiniz; Irak'taki yönetici kesim için de aynı suçlama yapılmıştı. Fakat kabine-

> nin Arap davasını savunmaya kendini mecbur hissettiği gerçeği, Arap milliyetçiliğine canlı ilgi duyan pek çok Mısırlının olduğunu göstermez mi? Halk gönülsüzse ne yaparsan yap kâr etmez. Politikacılar kendilerini güvende hissetmeyebilir ve demagoji yapıyor olabilir; ancak bunu yapıyor olmaları seçmenlerin eğilimini gösterir.[25]

Gerçek niyetleri ne olursa olsun, kitlelerden (en azından nüfusun önemli ve sesini yükselten kesimlerinden) artarak gelen baskı nedeniyle Arap hükümetleri Filistin uyuşmazlığına şöyle ya da böyle karışmak zorundaydı. Gerçekten de 1936-1939 arasında yaşanan olaylar, Arap liderlerin ilk defa Arap çıkarının ortak olduğunu görerek işbirliği başlattıkları ilk tarihi örnekler olarak görülebilir. Buna Britanya'nın sponsorluğunu yaptığı, 1939'da Londra'da toplanan, Filistinli Arapların, Yahudi temsilciliğinin ve Arap hükümetlerinden temsilcilerin katıldığı St. Jame's Konferansı vesile oldu. Konferansta bir sonuca ulaşılamadı; ancak Araplar arasındaki ilişkiler bakımından, Arap liderlerin Konferans öncesinde Kahire'de toplanmaları belki de en önemli ve en beklenmedik neticeydi. Kahire'de ortak bir Arap tutumu benimsenmesi konusunda görüş birliğine vardılar ve Londra konferansı boyunca bu tutuma tamamen bağlı kaldılar. Irak'ın Başbakanı Nuri el-Said, daha sonra, girişimin en önemli boyutunun Araplar arası istişare ve ortak bir ön cephe oluşturma konusunda görüş birliğine varmak olduğunu belirtmiştir. Said, "tarihi toplantının bir Doğu ve Arap Ligi kurmak için temel taşı görevi göreceğini" ümit ettiğini ifade etmiştir.[26] Suudi delegasyonunun başı Prens Faysal bin Abdülaziz, bu duyguyu tekrarlamıştır: "Tarihimizde ilk defa Arap ülkelerinin böyle bir işbirliği ve dayanışma içinde olduğuna şahit oluyoruz. İlk defa birlik halinde hareket edebiliyoruz. Bu konferansın diğer problemleri çözmekte ve birliğimizin temellerini sağlamlaştırmakta yararlı bir örnek olmasını ümit edelim."[27]

Bu ön cephede birlik hali sadece konferans boyunca değil, daha sonra, Londra toplantısında bir sonuç elde edile-

memesi Britanya Hükümeti'ni Filistinlilere beyaz bir sayfa açarak onlara on yıl içinde tek taraflı bir bağımsızlık vaat etmeye sevk ettiğinde de sürdü. Bu durumun yayımlandığının ertesi günü Mısır Başbakanı, Arap hükümetlerinin bu beyaz sayfanın şartlarını Filistin halkına tavsiye etmemeye karar verdiğini açıkladı. Filistin problemine bir birlik halinde gelmiş olan Arap müdahalesi, Britanya'da güçlü bir politikacı ve Arap milliyetçiliği eleştirmeni olan Elie Keduri tarafından "vahim ve belki de ölümcül bir hareket" olarak nitelenir; çünkü bu durum Arap devletlerini "manda altındaki bir toprakta yaşayan iki grup arasındaki göreli olarak sınırlı olan kavganın"[28] içine çekmiştir. Her şey bir yana, bizim amacımız için en önemli olan şey 1936-1939 Filistin olaylarının yalnızca Arap milliyetçiliği duyguların büyümesine değil, aynı zamanda Arap hükümetleri arasında dayanışmanın başlamasına da katkıda bulunmasıdır.

Arapçı eğilimler ve siyasal eylemler İkinci Dünya Savaşı sırasında da devam etti. Irak'ta 1941'de gerçekleşen Britanya karşıtı Raşid Ali Operasyonu'nun diğer Araplar arasında karşılanış biçimi bunun halk katında ne boyutta olduğunu gösterir. Raşid Ali el-Geylani Mart 1940'dan bu yana Irak'ın başbakanıydı ve giderek Avrupa'ya karşı tarafsız bir pozisyona kaydı ve Almanlarla görüşme kapısını açtı. Suriye'nin, Vichy Fransa'sının kontrolü altına girmiş olduğu bir dönemde Britanya, İngiliz çıkar ve politikalarını desteklemeyen bir Irak başbakanı istemezdi. En sonunda İngiliz Büyükelçisi'nin istifasını istemesi üzerine Raşid Ali, aşırı baskı altında 31 Aralık 1941'de görevini bıraktı. Ancak bu gelişme Hikmet Süleyman Hükümeti'nin 1937'de iktidardan indirilmesinden bu yana silahlı kuvvetler içinde güçlü durumda olan subayları kızdırdı. İki ay içinde darbe yaptılar; Raşid Ali tekrar iktidara döndü ve yönetici elitler içindeki İngiliz yanlısı bütün gruplar, kral naibi Prens Abdullah da dahil olmak üzere, İngiliz bölgelerine ve komşu ülkelere kaçtı. 2 Mart'ta Britanya ile savaş patlak verdi. Ancak, çok geçmeden Irak'taki Britanya güçleri, Ürdün Arap Alayı'nın da yardımıyla Irak ordusunu yendi ve 1 Haziran 1941'de

Prens Abdullah milliyetçi darbeden kaçan diğerleriyle birlikte Bağdat'a girdi.

Kısa ömürlü ve başarısız bir olay olsa da, Raşid Ali darbesini saran olaylar ve Britanya ile yapılan savaş, bunu bir Arap ülkesi tarafından yabancı emperyalist kontrole karşı kahramanca bir direniş olarak gören diğer Arapların hayal güçlerini ateşledi. Suriye'de Iraklılara heyecan dolu ve içten destek vardı; yardımlar toplandı ve Irak'a gönderildi; hatta bazı subaylar sınırı aşarak Iraklı kardeşlerine katıldı. Emekleme döneminde olan Arap milliyetçisi Baas Partisi Irak'taki olaylardan büyük cesaret aldı ve bir "Irak'ta zafer" hareketi başlattı.[29] Raşid Ali darbesi, Mısır'da Hüseyin Sırrı Paşa'nın ittifak yanlısı hükümetinin problemlerini artırarak huzursuzluk yarattı.[30] Hiç kuşkusuz artık Mısır'da Arap sorunlarıyla ilgili daha geniş bir halk ilgisi fark edilebilir derecede mevcuttu. 1942'de kendini Arap ülkeleri ve bölgelerinin haklarını savunmak amacıyla diğer Araplarla daha yakın ilişkiler ve daha sağlam bağlar kurup büyütmeye adamış olan *Nadi el-İttihad el-Arabi* (Arap Birliği Kulübü) kuruldu. Kulüp, Bağdat, Şam, Beyrut ve Yaffa'da şubeler açtı. Mısır Başbakanı Nahas Paşa'nın kulübün platformunu onaylayarak, hükümetin "diğer kardeş Arap milletlerine büyük ilgi duyduğunu, her zaman onların haklarını ve çıkarlarını korumaya hazır olduğunu, Arap birliği fikrini büyük ciddiyetle gözden geçirdiğini" tasdik etmesinde yeterince etkili oldu.[31] Ve bunlar boş sözler değildi. Yalnızca Mısır değil, aynı zamanda Irak da, bazı Arap birliği biçimleri için çeşitli fikir, plan ve önerileri gözden geçirmeye başlıyordu.

Bu süreç, Britanya Dışişleri Bakanı Anthony Eden'in Arap birliği girişimlerini Britanya'nın desteklediğini doğrulayan bir açıklama yapmasından cesaret alan Irak Başbakanı Nuri el-Said tarafından başlatıldı.[32] Aralık 1943'te İngilizlere Bereketli Hilal Birliği (Fertile Crescent Union) için bir plan teslim etti.[33] Nuri, bildirisine Irak'ın Bereketli Hilal içindeki Arap ülkelerinin yalnızca bir komşusu olmadığını; köklü dil, kültür, din ve ekonomi bağlarıyla onlara

sembiyotik olarak bağlı olduğunu vurgulayarak başlar. Ancak Nuri, hepsinin bir çeşit birlik arzu etmelerine karşın aralarında farklılıkların bulunduğunu kabul eder.[34] Bu yüzden kapsamlı bir Arap birliği için iki aşamalı bir süreç önerir. Birinci aşamada, Lübnan, Filistin ve Trans-Ürdün tek devlet olarak birleşecek ve Filistin'deki Yahudiler için bir çeşit otonomi ve Lübnan'daki Hıristiyanlar için de kabul edilebilir güvenceler uluslararası toplum tarafından garanti edilecek. "Büyük Suriye" kurulduktan sonra, istemeleri halinde daha sonra diğer Arapların da girebileceği, bir "Arap Ligi"ne Irak ile birlikte katılacaktı. Lig, savunma, dışişleri, para, iletişim, gümrük ve azınlıkların korunmasından sorumlu olacaktı.[35] Plan, en nihayetinde anadili Arapça olan Arap dünyasının birleşmesine varacak olan bir sürecin ilk aşaması olarak sunuldu; yönetim biçimi Arap nüfusun tercih ve nihai kararlarına bağlı olacaktı.

Planın hazırlanıp sunulması, bir düzeyde, Irak'ın siyasal elitlerinin Arap kimliğini tanıdığına delalettir. Diğer bir düzeydeyse planın, Arap milliyetçiliği davasına bağlılık kadar, Haşimi'nin hayalleri ve Irak'ın Arap liderliği için Mısır'la rekabetiyle de ilgisi vardı. Fakat bu iki amacın birbirini dışlayıcı olması gerekmez. Her şey bir yana, Irak'ın siyasal kurumları ağırlıklı olarak Sünnilerin elindeydi ve Sünniler her zaman Arap milliyetçiliğine en fazla eğilimi olan kesim olmuştu. Aynı kurumun itibarlı devlet adamları daima Haşimilere bağlı kalmış ve hemen hemen hepsi Osmanlılara karşı Arap İsyanı'nda ve daha sonra Suriye'deki Arap yönetiminde Faysal'ın askerleri ve yardımcıları olarak görev almıştı. Onlara göre Irak, Suriye ve Trans-Ürdün'ün bir çeşit Haşimi yönetimi altında birleştirilmesi, zorunlu bir siyasal ve stratejik teklifti.[36] Planı Suriye'de de destekleyenler vardı.[37] Nuri, Haşimi davasına olduğu kadar, Arap milliyetçiliği davasına da hizmet edeceğine inandığı bir plan ortaya koymuştu.

Fakat bu planın Irak içinde de güçlü muhalifleri vardı. Kürtlere göre Irak'ın başka Arap ülke ve topraklarıyla birleşmesini içeren herhangi bir birleşme planı karabasandan

başka bir şey değildi. Irak nüfusunun önemli bir kısmını, yüzde 20'sini meydana getiren Kürtler, Arapça konuşan insanlar okyanusu içinde çok küçük ve neredeyse önemsiz bir ada olacaktı. Bereketli Hilal Planı, Arap Şiilere de pek heyecan vermiyordu. Irak içinde önemli bir çoğunluğu meydana getirirken, Sünni Arapların hâkim olduğu bir Arap dünyasında, küçük bir azınlık teşkil edeceklerdi. Şiilerin kendilerinin Arap olmadığını düşünmesi gibi bir durum söz konusu değildi; ancak kendi Şii kimliklerini bir Arap kimliği kapsamı içine sokmak onlar için siyasal olarak dezavantajdı. Iraklı Şiiler böyle bir birliğin esas olarak Sünni egemenliğini sağlamlaştırmak ve Şiileri daha da marjinalleştirmek için tasarlanmış bir plan olduğunu düşündüler.[38] Bu yüzden, Şii ve Kürt tepkisi genelde olumsuzdu ve planın nihai başarısızlığında önemli bir faktör oldu.

Diğer önemli faktör, Arap dünyasının doğu kısmındaki bölgede üstünlüğüne rakip olabilecek bir Haşimi hâkimiyetinin kurulmasına Mısır'ın direnmesiydi. Nuri'nin önerisi on yıl önce ya da daha öncesinde yapılmış olsaydı, Arap milliyetçiliğinin minimum seviyede olduğu Mısır'dan hiç tepki almazdı. Fakat daha önce de bahsedilmiş olduğu gibi, Mısır'ın Arap problemlerine müdahalesi sürekli olarak artış gösterdi ve 1940'larda Mısırlı liderler artık kendi Arap çevrelerine ve bu çevre içinde Mısır'ın merkeziliğine fazlasıyla alışmıştı.[39] Bu, 1940'larda Mısır'da Arap milliyetçiliğinin hâkim ideoloji olduğunu iddia etmek olarak anlaşılmamalı. Durum hiç de böyle değildi. Pek çok vatandaş için Mısır'a ve İslam'a bağlılık Arap milliyetçiliğine bağlılıktan çok daha güçlü bir duyguydu. Filistin isyanına Mısır'ın tepkisi, her ne kadar güçlü bir İslami boyuta sahip olsa da, Mısır'ın diğer Araplarla kültürel ve tarihsel bağlarının altını çizmişti. Ve siyasal liderler bölgede aktif bir rol oynamaya bağlı olarak gelişen siyasal ve ekonomik yararları iyi anlamıştı. Öyleyse onların, Irak'a merkezilik ve en etkili üye olma rolü veren bir Arap birliği planına pek de sıcak bakmamaları şaşırtıcı olmasa gerek.[40] Üstelik siyasal çıkarlar milli olmak zorunda değildir; ve sık sık kişiseldir. Britanya'nın

Kral Faruk'a zorla kabul ettirdiği ve bunun sonucu olarak Kral'la araları iyi olmayan Mısır Başbakanı Nahas Paşa,[41] Mısır'ın Arap dünyasında liderliğini öne sürmenin Kral'a karşı kendisine puan kazandıracağını düşündü. Zaten, daha önce halifeliği Kahire'de tekrar yaratma ümitleri taşıyan Kral bu gerçekleşmeyince Kahire merkezli bir Arap liderliğini halifelik yerine kabul edilebilir bir ikâme olarak görmeye başlamıştı.[42] Bu yüzden bütün bu faktörler Mısır'dan bir açıklama yapılmasını zorunlu kıldı. Mısır Senatosu'na yaptığı bir konuşmada Nahas Paşa şu açıklamaları yaptı:

> Sayın Eden açıklamayı yaptığında düşündüm ve başarmanın en iyi yolunun onu Arap hükümetlerinin kendilerine bırakmak olduğu sonucuna vardım. Diğer Arap hükümetlerine tek tek danışarak, Mısır Hükümeti'nin resmi bir girişimde bulunması ve daha sonra Mısır'ın bu farklı görüşleri mümkün olduğunca koordine etmesi gerektiğini düşündüm. Mısır sonra Arap temsilcilerini konuyu birlikte tartışmak üzere davet edecek. Bir anlaşmaya ulaşılırsa Mısır, kendi ülkesinde Mısır Başbakanı'nın başkanlık ettiği bir toplantı düzenleyecek.[43]

Bu doğrultuda Mısır Başbakanı, Irak, Suriye, Trans-Ürdün, Suudi Arabistan, Lübnan ve Yemen liderleriyle Arap birliğinin başarı şansı ve olabilirliği hakkında bir dizi toplantı yaptı. Bu iki taraflı konuşmalar 1943'ten 1944'un ortalarına değin Mısır'ın liderlik rolünü üstlenmeye kararlı olduğunu vurgulayarak devam ederken, Mısır'daki Arap milliyetçiliğinin sözcüleri Mısır tarihinin Arap köklerine vurgu yaparak, Mısır'ın siyasal girişimini entelektüel olarak meşrulaştırmaya çalıştı. Bu sözcülerin belki de en önde geleni ve en inançlısı olan ve daha sonra 1945'te Arap Ligi'nin ilk genel sekreterliğini yapan Abdülrahman Azzam, "Mısır'ın İsa'dan önce de bir Arap ülkesi" olduğunu samimi bir dille ifade edecekti.[44] Meşrulaştırma çabalarının, diğer Araplara değil Mısırlılara yönelik olduğuna dikkat etmek gerekir. Mısır'ın Arap milliyetçiliği davasına bağlandı-

ğına tam olarak ikna olmak bir yana, diğer Arap ülkelerindeki milliyetçiler, Mısır'ın "kendisini Arap dünyasının bir parçası olarak görmeye başlamasına" sevinmekteydi.[45]

Mısır'ın hareketine gelen Arap desteği, ilginç bir biçimde, pek çoğu Irak'ın nihai liderliğini de ima eden "Bereketli Hilal Planı"na pek sıcak bakmayan siyasi liderler seviyesinde de mevcuttu. Haşimileri yirmi yıl önce Hicaz'dan çıkaran Suudi Kralı, Haşimi Irak'ı güçlendiren hiçbir planı onaylamazdı. Suriye Hükümeti içindeki güçlü Şamlı hizip, Suriye için cumhuriyetçi yönetim biçiminde ısrar etti ve Nuri'nin planının, iki kolundan birinin Amman veya Bağdat'ta kurulmasıyla Haşimi yayılmacılığının bir aracı olacağından korktu. Ve Lübnanlı Hıristiyanlar, Mısır'ın Bağdat'tan daha ılımlı olacağını düşündü; Lübnan'ın bağımsızlığı konusunda Mısır'dan, Bağdat'ınkinden daha az müdahaleci bir öneri beklediler.

Haziran 1944'te Mısır Hükümeti diğer Arap hükümetlerini ve siyasal liderlerini Arap birliği ve işbirliği konusunda İskenderiye'de bir konferansa resmi olarak davet etti. Mısır, Irak, Suriye, Lübnan ve Trans-Ürdün, Suudi Arabistan ve Yemen'in yanında Filistinli Arapların temsilcisinin katıldığı konferans, 25 Eylül'den 8 Ekim'e kadar sürdü. Konferans sonucunda, merkezi Kahire'de bulunacak olan Arap Ligi'nin 1945'te resmi olarak kurulmasına temel teşkil eden "İskenderiye Protokolü" formüle edildi.

Arapları birbirine bağlayan pek çok bağı kabul etse de Arap Ligi, esas olarak *egemen Arap devletleri* arasında bir anlaşmaydı. Anlaşmanın giriş kısmında, üyelerin "Arap devletlerini birbirine bağlayan sayısız bağları ve yakın ilişkileri güçlendirmeye ve her devletin bağımsızlık ve egemenliğine saygı çerçevesinde bu bağları desteklemeye ve güçlendirmeye istekli" oldukları vurgulandı.[46] Lig, Arap devletleri için bir bakıma Arap kimliği ve onların kendilerine özgü yerel kimlikleri arasında mükemmel bir uzlaşmayı temsil etti. Bu, ülke ve bölgelerin daha geniş bir Arap sisteminin asli unsurları olduklarının açık bir tasdikiydi. Onlar aralarındaki bağları daha da sağlamlaştırmak için bir araya gel-

mişti; ancak konferans Arap devletlerinin bağımsızlık ve egemenliğini de açık bir biçimde ortaya koyuyordu. Arap liderlere göre, Arap Ligi'nin yaratılması, birbiriyle rekabet halinde olan iki kimliğin, yerel (*vatani*) ve milli (*kavmi*) kimliğin toplamda bir tarafın diğer tarafın aleyhine kazandığı bir oyun olmak zorunda olmadığının doğrulanmasıdır. Bu özel durumda böyle olmaması gerçekte yönetici elitlerin amaç ve çıkarlarına hizmet eder. Lig genel olarak halk arasında, özellikle şehirli ve eğitimli kesimlerde, kapsamlı Arap işbirliğine doğru olumlu bir adımı ama aynı zamanda siyasal egemenliğe vurgu yaparak, gelecek birleşme girişimlerine muhtemel bir engeli temsil etti. Her ne kadar başlangıçta pek belirgin olmasa da, Arap Ligi'nin kurulması Arap Birliği ve Arap devletleri arasında, çalkantılı geçen 1950'lerde ve 1960'larda, gerilime neden oldu. Diğer yandan, Arap Ligi, Mısır'ın Arap dünyasındaki liderlik rolünü kurumlaştırdı ve on yıl sonrasına kadar gücü tam olarak hissedilmeyecek olsa da, bunu Arap bilincine yerleştirdi.

Arap Ligi'nin kurulmasının genel olarak Arapçı duyguların güçlenmesine yol açtığına dair çok az şüphe vardır. Elitler arasında artan etkileşimin, medya, meslek kuruluşları, eğitim ve kültür değişimi ve etkileşimi gibi, diğer sosyal kurumlarla aktiviteler üzerinde yayılma etkisi olacaktı. Lig'in devlet egemenliğini onaylayarak organik Arap birliğini engellediğini düşünen *kavmi* gruplar ile onun, devlet egemenliğine zarar verdiğini ve çeşitli Arap devletlerinin nihai olarak ortadan kaldırılması için bir adım olduğunu düşünen *vatani* kalabalıklar tarafından eleştirilmesi, Arap milliyetçiliği fikrini Arap bilincinde öne çıkaran genel bir tartışmanın parçalarıydı.

Belki de, daha sonra Arapların iç politikalarının en başta gelen oyuncusu olan Arap milliyetçiliği ve Arap birliğinin şiddetli ve neredeyse fanatik bir propagandacısı olan Baas Patisi'nin, 1940'ların ikinci yarısında hızla büyümesi tesadüfi değildir. Parti'nin Nisan 1947'de Şam'da yapılan resmi kuruluş kongresine, çeşitli Arap ülke ve bölgelerinden, pek çoğu kentli orta sınıf ve üst sosyal statü mensubu,

Sünni ve Ortodoks Hıristiyan,[47] 250 kadar delege iştirak etmişti.[48] Kongrede kabul edilen parti tüzüğünün ilk maddesi, Arap dünyasının "bölünemez bir ekonomik ve sosyal birlik olduğunu" tasdik ediyordu. Diğer ilkeler Arapların kültürel bir birlik olduğunu belirliyordu. Nitekim Araplar sadece bir millet değil, "ezeli ve ebedi bir misyonu olan"[49] çok özel bir milletti. Her ne kadar gizli çalışmak zorunda olsa da, Lübnan, Irak ve Ürdün'de partinin şubeleri açıldı ve üye kazanma faaliyeti 1948 ve 1951 yılları arasında Arap dünyasının diğer kısımlarında da yaygınlaştı.[50] Henüz ana siyasal güçlerden birisi olmasa da Baas Partisi, 1940'ların ikinci yarısında Suriye'nin siyasal atmosferinde varlığını sürdürebilmesine yetecek kadar büyük bir halk desteği kazandı. Parti'nin büyümesi Arap milliyetçiliği fikrinin Araplar arasında, özellikle eğitimli kentli nüfus içinde, giderek artan bir biçimde kabul gördüğünün bir işaretiydi.

Bu süreçte eğitim anahtar rolü oynadı. 1920'lerde Arapça konuşulan bölgelerdeki nüfusun en fazla yüzde 2'si az da olsa bir eğitim gördüğünü söyleyebilirdi[51] ve çoğu da ilkokul seviyesindeydi. Bu eğitim de, özel kurumlar ve özellikle dini kuruluşlar tarafından verilmişti. 1940'lara kadar eğitim önemli ölçüde yaygınlaşmıştı. Örneğin Mısır'da ortaokullara kayıt 1920'de 5.000 iken 1951'de 120.000'e çıkmıştı; üniversiteye devam edenler 1925'te 3.000 iken 1950'de 32.000'e yükselmişti.[52] Eğitimin yaygınlaşması, daha az Batılılaşmış bir geçmişe sahip olan "yeni efendiler" (esas olarak şehirli, okuryazar, profesyonel tabaka) sınıfını yarattı. Bu yeni sınıf, bir önceki kuşağın tersine, Batı'ya ve Avrupa'ya daha az, Arapçılık ve İslam'a daha fazla eğilimliydi.[53] Irak'ta da ortaöğrenim öğrencilerinin sayısı 1921'de 229 iken önemli ölçüde artarak, 1940'da 13.969'a çıktı; üniversitelerdeki öğrenci sayısı da, bu dönemde 99'dan 1.218'e yükselerek, benzer bir seyir izledi.[54] Irak'ta laik eğitimin yayılmasının önemli bir yan etkisi de Sünni ve Şiiler arasındaki mezhep ayrılığının giderek azalmasıydı. Bu, devletin eğitim sistemi aracılığıyla propagandası yapılan laik ve milliyetçi değerlerin daha fazla Şii'ye ulaşmasıy-

la meydana geldi.[55] Üstelik 1921'de üniversiteden yalnızca 19 Iraklı öğrenci mezun olurken -hepsi avukat- 1951'de dokuz farklı okuldan 1.091 öğrenci mezun oldu.[56] 1945 yılına kadar bağımsızlığını kazanamayan Suriye'de, takip eden beş yıl içinde ortaya çıkan eğitimdeki hızlı genişleme ilkokullardaki öğrenci sayısını iki, orta dereceli okullardaki öğrenci sayısını da dört katına çıkardı.[57] Bu üç ülkedeki öğrencilerin çoğunluğu, özellikle Mısır ve Irak'takiler, eğitimlerini devlet okullarında alıyordu. 1950'lere kadar, özel okullar çok küçük bir azınlıktı ve dini okullar devletin sıkı denetimine tabiydi. Sonuç olarak, büyüyen öğrenci kitlesine laik ve milliyetçi değerler aşılandı.

1940'lar Arap milliyetçiliğinin hızla yayıldığı yıllardı. 1940'ların ikinci yarısına değin, milliyetçi ideologlar ve militanlar Arap milliyetçiliğini, o zamana kadar ondan habersiz olan veya onun ilkelerine direnen halkın bilincine başarılı olarak yerleştirdi. Artık Arap milliyetçiliğinin diğer bağlılık ve kimliklerin çok gerisinde kaldığı söylenemezdi; insanların siyasal bağlılığı için meşru ve ciddi bir çekim merkezi olarak yerini alabilirdi. Filistin'deki 1936-1939 Arap İsyanı hiç kuşkusuz fikrin yükselişine önemli ölçüde katkıda bulunmuştu.

Fakat bu yükseliş, her ne kadar dikkate değer olsa da, bizi, 1940'lara gelindiğinde Arap milliyetçiliğinin insanların ideolojik bağlılıklarının ana çekim merkezi olduğunu düşünme hatasına düşürmesin. Daha önce de gördüğümüz gibi, rakip kimlikler aynı ölçüde güçlüydü ve pek çok durumda çok daha iyi yerleşmişti; sonuç olarak insanların bağlılığına aday olmaya devam ediyordu. İnsanların kendi yöreleri, aşiretleri, kabileleri, mezhepleri, dinleri ve ülkeleriyle süregelen özdeşleşmişliğine bakılarak, Arap milliyetçiliğinin, etkileyici büyüme hızına rağmen, hâlâ bir azınlık duygusu olmaya devam ettiği tahmin edilebilir.

Mısır'da, Arap milliyetçiliği, Müslüman Kardeşler Örgütü'nün bir milyon üyesinin temsil ettiği kökleşmiş, güçlü Müslüman kimliğinin yanında, çok sayıda siyasal parti ve örgüt tarafından temsil edilen "önce Mısır" eğilimiyle reka-

bet halindeydi ve bu güçlerin ortaya koyduğu çetin bir direnişle karşı kaşıyaydı.[58] Suriye'de ise Arap milliyetçiliği, sadece Komünizm ve Antun Sa'ada'nın Suriye milliyetçiliği gibi eşit derecede yaygın ideolojilerle değil, bir dizi güçlü geleneksel bağlılıklarla ve Büyük Suriye fikri *Bilad el-Şam*'a duyulan güçlü sevgiyle rekabet etmek zorunda kaldı. Gerçekten de, Suriye'nin bağımsızlığının ardından, 1946'da Suriye'ye, Suriye'nin kendi başına bir millet olduğuna veya daha geniş Arap milletinin bir parçası olduğuna ilişkin birbiriyle çelişen pek çok gönderme yapılmış olması "dil kullanımındaki bir dikkatsizlikten çok, bir kimlik belirsizliğini" gösterir.[59]

Irak'ta da Arap milliyetçiliği diğer güçlü bağlılıklar ve siyasal yönelimlerle karşılaşmaya devam etti. İstiklal Partisi'nin programı ve o dönemde daha düşük bir seviyede de olsa, emekleme çağındaki Baas Partisi'nin fikirleri gittikçe artan Iraklı gençleri kendine çekmekteydi. Aynı biçimde açıkça Irak'a dönük olan *el-Ahali* grubu ve Komünist Parti gibi diğer parti ve gruplar da, belki de daha çok sayıda, kendisini adamış destekçi bulabilirdi. Ayrıca aşiret ve mezhep çıkarlarına bağlılık ve duyulan ilgi insanlarda o derece yer etmişti ki, bunlar Arap milliyetçisi hassasiyetlere oranla daha ağır basıyordu. Bu dönemde, siyasal elitler içindeki birkaç Şii'den biri olan Abdülkerim el-Uzri hatıralarında, Britanya ile yapılan 1941 Savaşı sırasında üyelerinin bir kısmı Irak ordusunda subay ve asker olan Bağdat dolaylarındaki aşiretlerin, gerçekte İngilizlerle koordinasyon halinde olan Raşid Ali Hükümeti'ne ve onun Arap milliyetçisi subaylarına karşı hareket ettiğini ima eder.[60]

Tarihin biraz garip belki de akla ziyan bir cilvesiyle, milliyetçilerin kendi inançlarına en yüksek şanı kazandıracağını umduğu 1948-1949 ilk Arap-İsrail Savaşı aslında kısa bir dönemde, Araplık "bağı" aleyhine, yerel, tikelci ve İslamcı eğilimleri kuvvetlendirdi. Arapların gözünde savaşın başlaması, Arap birliğinin üzerine kurulacağı temelin, Arapların hedefinin birliği anlamına geliyordu. Savaşın sonuna doğru Arap işbirliği çabası yerini sert suçlamalara ve

karşılıklı şikâyetlere bıraktı ve parlak ümitler Arapların bölünmüşlüğü, kıskançlığı ve acizliği karşısında derin hayal kırıklıklarına dönüştü.

Birinci Arap-İsrail Savaşı'nın en yakın kökleri, İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin'in mandacı güç Britanya'nın Filistin'de kontrolü kaybettiğini kabul ederek konuyu Birleşmiş Milletler'e havale ettiği Şubat 1947'ye kadar götürülebilir. 29 Kasım 1947'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, ABD'nin ağır baskıları neticesinde Filistin'i Yahudi ve Araplar arasında bölmek üzere oylama yaptı. Arap Ligi, Filistin'de kurulan bir Yahudi devletini tanımayacaklarını ve üyelerin Filistin'e müdahaleye teşvik edileceğini ilan etti. İngiliz askerlerin Filistin'den tamamen çekildiği gün olan 14 Haziran 1948'de, David Ben-Gurion ve diğer Yahudi liderler de kendi kontrolleri altındaki toprak parçasında İsrail devletinin kurulduğunu ilan etti. Ben-Gurion'un ilanına cevap olarak Mısır, Suriye, Trans-Ürdün, Lübnan ve Irak ordularından birlikler Filistin'e girdi.

Arap ordularının Filistin'e girmesi Arap milliyetçiliğinin ilkelerini doğrular. Sadece üç yıl önce Arap Ligi'nde bir araya gelmiş olan Arap ülkeleri, Filistin'deki Arap kardeşleri uğruna birleşerek yeni yetme İsraillileri yenmek için ordularını sevk etmekteydi. Fakat Arap birliğinin görünen yüzünün altında, ideolojik bağlılıklarla pek de ilgisi olmayan, kişisel amaç ve rekabetten kaynaklanan gizlenmiş derin bölünmüşlükler vardı. Kral Abdullah, Filistin'in kendi toprağına katılmasını ve tercihen bir Haşimi Büyük Suriye'nin kurulmasını istiyordu. Suriyeliler Abdullah'ın yayılmacı iştahını gördükleri için "İsrail'den çok Ürdün'den korktular."[61] Iraklılar Haşimilerin işgaline *onlar* büyük ortak oldukça karşı değildi; diğer taraftan Mısırlılar gibi ancak Haşimileri yendikten sonra kurulan Suudi Arabistan'daki İbni Suud da savaşın ganimetleri üzerinde Haşimilerin hak iddia etmesine izin verecek gibi görünmüyordu.

Arap liderlerin davaya inanmışlığının sorgulanabilir olduğunu, Arap ordularındaki yetersiz asker sayısı ve savaşta kullanılan taktikler açık bir biçimde gösterir. Hiçbir zaman

Arap ordularının toplam gücü Yahudilerinkini aşmadı. Savaştan sonra İsrail sistematik olarak Yahudi "Davud"un Arap "Golyat" ile cesurca dövüştüğü propagandasını yapacaktı. Oysa gerçek tamamen farklıydı. Avi Şalim'in anlattığına göre: "1948 Mayıs'ının ortasında, Filistin'de faal olan düzenli ve düzensiz Arap askerlerinin toplam sayısı 25.000'in altındayken, IDF (İsrail'in savunma gücü) 35.000'in üzerinde askerle savaş alanındaydı. Haziranın ortasına kadar IDF 65.000 kişi seferber etti ve aralığa kadar bu rakam 96.441'e çıktı."[62] Sayı bakımından daha zayıf olmalarının yanında Arap orduları, "birbirlerine karşı da İsraillilere olduğu kadar ihtiyatlıydılar ve bazı askeri operasyonları birbirlerinin konumları ve niyetleri üzerinde etkili olmak üzere yapmaktaydılar. Arapların birbirlerine duydukları bu şüpheden en fazla İsrail yararlanmaktaydı."[63] Sonuç bir siyasal fiyasko ve askeri yenilgiydi. Kesin zafer beklentisi içinde olan Arap halkları ümitle Arapların birleşmiş hareketinin meyvelerini toplayacağı günü bekledi. Ne var ki, onlar Filistin'de kendilerine düşecek pay ve sadece kendilerine gelecek olan şan ve şeref için yarışan Arap orduları ve hükümetlerine tanık oldular. Onların "birlik" çabası savaş alanında koordine edilemiyordu ve bu o dereceydi ki, birbirinin yardımına gitmemek için başka zahmetlere bile katlanıyorlardı ve hatta bazı durumlarda birbirlerini sabote ediyorlardı.

Savaşın hemen sonrasında Arap milliyetçiliğinin derin bir darbe alması şaşırtıcı değildir. Söz konusu olan fikrin çekiciliğini kaybetmesi değildi; Arap dünyasındaki çağdaş siyasal yapının, Arap milliyetçiliği hedeflerinin gerçekleştirilmesi için sadece yetersiz olmayıp aynı zamanda cesaret kırıcı bir biçimde isteksiz de olmasıydı. Genel olarak Arap nüfusun, savaşı dikte eden şeyin Arap milliyetçiliğinin çıkarlarına sadakat olmayıp, siyasal amaçlar ve rekabet olduğunu görmesi zor değildi. Ve Arap liderlerden umudu kesmemeye hâlâ istekli olanların bitmek üzere olan son iyimserliğini de Trans-Ürdün Emiri Abdullah yok edecekti. Eylül 1948'de Mısırlılar, o sırada Mısır ve Ürdün ordusu ta-

rafından işgal edilen bölgede bir Filistin hükümetinin kurulmasını önerdi. Emir Abdullah bu girişimi şiddetle reddetti ve onun yerine Eriha'da, Batı Şeria'nın Trans-Ürdün'e eklenmesi gerektiğini savunan bir konferans toplanmasını sağladı. Bu, Arap dünyasında büyük protestolara neden oldu. Haşimi Irak Hükümeti bile, kamuoyu baskısı nedeniyle, fikri kınadı ve Abdullah'tan şimdilik öneriyi dondurduğuna dair söz aldı. Abdullah, Arap devletleri herhangi bir Filistin devleti fikrinden desteğini çektiği müddetçe buna razıydı.[64]

Bu arada Abdullah, Batı Şeria'nın Ürdün'e dahil edilmesini de kurumsallaştırmak amacıyla İsraillilerle barış anlaşmaları ihtimalleri üzerine gizli görüşmeler yaptı.[65] Halkın bu görüşmelerden haberdar olması ve rahatsızlık duyması üzerine, bu rahatsızlığa cevap olarak Arap Ligi, 1950'nin İlkbahar'ında toplandı ve Abdullah'a kapalı olmayan bir gönderme yaparak, Arap ülkelerinin İsrail'le barış anlaşması yapmasını yasakladı. Abdullah buna, Haşimi Ürdün Krallığı olarak bilinen Batı Şeria'yı sınırlarına dahil ettiğini ilan ederek cevap verdi. Ürdün'ün tutumuna kızan ve bölgedeki merkezi konumunda bir kayma olacağından korkan Mısır, Ürdün'ün bölgeden çıkmasını istedi; ancak Irak ve Yemen, Mısır'ın görüşünün aksine lobi yaptı ve Britanya ve ABD Ürdün'ü destekledi; Mısır ve Lig'in muhalefeti etkisiz kılındı.[66] Belki de tam bu noktada, Arap halkı Arap Ligi'nden ve Arap hükümetlerinin başlattığı birlik girişimlerinden şüphe duymaya başladı.

Hükümetin amaçlarına duyulan şüphe 1949'ların sonlarında Suriye-Irak federasyonu için yapılan bir girişime damgasını vurur. Ekimde, geleneksel olarak Iraklılara yakın olan Suriye iktidarındaki Halk Partisi'nin hiyerarşisinde yer alan üyeler, iki ülke arasında bir çeşit birleşme için Bağdat'la görüşmelere başladılar. Suriyeliler cumhuriyetçi siyasal düzenlerini korumalarını mümkün kılacak gevşek bir federasyon arayışındayken, Iraklılar daha organik bir birlik istemekteydi. Iraklılar merkezi bir federal yapı, ortak kordiplomatik, mali ve parasal birlik ve iki ordunun tek bir

komuta altında birleşmesini istedi.[67] Arap dünyasının hükümetleri ve nüfusu arasında, esas olarak yalnızca Haşimi Irak'ın değil fakat onun güçlü ortağı İngiltere'nin de bölgesel gücünü artıracak bir birlik yaratacağı düşünülen girişim soğuk karşılandı. Irak'ta da, sadece Arap birliği girişimlerine geleneksel olarak karşı olan Kürtlerin ve Şii Arapların değil, Sünni nüfusun da hatırı sayılır bir kesiminin dahil olduğu geniş bir muhalefetle karşılaştı.[68] Bu insanlar Irak'ın birlik arayışını ve onun görüşmelerdeki pozisyonunu ve tekniklerini, Arap milliyetçiliğinden çok, yaygın olarak nefret edilen Iraklı kral naibi Prens Abdullah'ın şahsi siyasal amaçlarının belirlediğini hissetti. Daha da belirleyici olan, Suriye ordusu içinde Irak'la birliğe karşıtlığın yaygın oluşuydu. Suriyeli subaylar monarşiyle yönetilen Irak'la birlik aldatmacasına kesin olarak karşıydı ve Suriye kurumlarının bağımsızlığını korumaya kararlıydı.[69] Hükümetlerinin saiklerine güvenmeyen ve Haşimi'nin niyetleri hakkında endişeli olan Suriye ordusu, daha görüşmeler bir netice vermeden harekete geçmeye karar verdi. 19 Aralık'ta ordu başarılı bir darbe yaptı ve Irak'la görüşmeleri hemen kesti. Askeri darbe, zorunlu olarak *kavmi*-karşıtı bir hareket olmasa da, artan oranda bir Suriyeli *vataniye* anlayışı, yani birlik girişimlerinin etkisini Suriye'ye sağlayacağı fayda ve neden olacağı maliyetler ışığında ölçme eğilimi sergiledi.

Bütün Arap ülkeleri içinde kendi içine en fazla kapanan Mısır'dı. Filistin Savaşı yenilgisinin hemen ardından, Mısırlı *vataniye*'nin doğruluğunun yeniden tanımlanması söz konusuydu. Bazıları, Mısır'ın Arap Ligi'nden ayrılmasını ve Birinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'deki Mustafa Kemal Atatürk örneğini izleyerek, ülkenin kendi işlerine odaklanmasını isteyecek kadar ileri gitti.[70] Arapların birleşmesine yönelik pek de dikkatli hazırlanmamış bir Suriye planı 1951'de Arap Ligi'ne sunulduğunda, ünlü bir Mısırlı gazeteci, Filistin'deki Arap yenilgisini de hatırlatarak, iğneli ve alaycı bir biçimde Arapların "yarım *dönüm* toprağı bile işlemekte başarısız olduğu halde şu anda bin *dönümlük* bir toprağı işlemeye zorlanan bir adama benzediğini" söyle-

mişti.[71] Belki de durumu en iyi açıklayan Mısır ordusunun tepkisiydi. Ordunun dikkati tamamen Mısır'a dönmüştü. Ordu Filistin'deki yenilginin, monarşinin yolsuzlukları ve yeteneksizliğiyle, İngiliz emperyalizminin Mısır toplumu ve siyaseti üzerindeki zayıflatıcı etkisinin ispatı olduğu kanaatindeydi. Ordunun misyonu bu yüzden bu iki kötülüğü temizlemek oldu. O sırada Mısır'ın, Arap dünyasının bütününe zarar veren daha genel bir emperyalist olgunun bir parçası olduğunu görme gayreti pek yoktu. Ordunun dikkati Mısır'ın içine odaklanmıştı;[72] ironik bir biçimde Filistin'deki savaş Mısırlıların Arap milletini düşünmekten uzak durmalarına neden olmuştur.

Ancak tarihi ironiler insanlığın gelişmesinin gıdasıdır. Kısa dönemde Arap milliyetçiliği üzerindeki olumsuz etkilere neden olmasına rağmen Filistin Savaşı, Arap milliyetçiliğinin 1950'lerde coşkulu bir biçimde yeniden canlanmasında ana katalizör olmuştur. Tarihteki başka bazı olaylar gibi, savaşın beklenmeyen sonuçları on yıldan daha kısa bir süre içinde Arapçı duyguların yükselmesine katkıda bulunmuştu. Ve bu Mısır'da, Arap milliyetçiliği ve organik Arap birliği fikirlerine en az sempati duyulan topraklarda meydana geldi. Ordunun Filistin'de küçük düşmesinden üç yıl sonra, dünyaya küsmüş olan genç subaylar, Filistin yenilgisi ve ülkelerindeki yolsuzluk nedeniyle hükümeti suçlayarak, krallık yönetimini deviren bir askeri darbe yaptılar. Subaylara genç, sakin, ancak karizmatik bir albay olan Cemal Abdül Nasır öncülük etti. Albay, daha sonra Başkan Nasır ve onun politikaları, Arap milliyetçiliğinin başat ideolojisi olarak bölgede yükselişiyle diğer bütün siyasal figür ve kurumlardan daha fazla bağlantılı olacaktı.

6

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN GÜÇLENİŞİ: "ARAP" MISIR'IN DOĞUŞU

Cemal Abdül Nasır Filistin fiyaskosundan sonra Mısır'a döndüğünde, başlangıçta Arap milliyetçiliği üzerinde durmuyordu; düşünceleri daha çok Mısır üzerinde, yani siyasal ve toplumsal düzeninin yozlaşması ve İngilizlerin Mısır'ın siyasal hayatı üzerinde süren hâkimiyeti üzerinde odaklanmıştı. Hatta, "Arap milliyetçiliği"nden doğan görevini Filistin'de yerine getirirken bile, Nasır'ın düşüncelerine Mısır'ın iç problemlerinin yarattığı bu derin kaygı hâkimdi. "Filistin'de savaşıyorduk." Nasır daha sonra hatırlar, "Ancak bizim düşlerimiz Mısır'ın içindeydi. Mermilerimiz önümüzdeki siperlerde saklanan düşmanlara yöneltilmişti ancak bizim kalbimiz onu harap eden kurtların önünde bir av olan uzak anavatanımızdaydı... Ülkemiz ve onu nasıl kurtaracağımız dışında hiçbir şeyden söz etmi-

yorduk."[1] Bir keresinde, Nasır ve onun birliği İsrailliler tarafından tuzağa düşürülmüştü; bu zor durumu Mısır'ın tuzağa düşürülmesine benzetir: "Burada olan şey Mısır'da olan şeyin küçültülmüş bir resmidir."[2] Nasır, Mısır Genelkurmayı'nın beceriksizliğinden bıkmıştı ve "kullanıcı için tehlikesi düşmana olandan daha büyük olan"[3] silahları sağlamaktan sorumlu hükümet organlarının yaptığı yolsuzluklardan iğreniyordu. Bunlara benzer fikirler yalnızca Nasır'ın kafasını meşgul etmiyordu; yenilgi ve hayal kırıklığının ardından arkadaşlarından birinin söylediği "gerçek savaşın Mısır'da olduğunu unutmayın" hatırlatmasını kalplerinde taşıyarak Mısır'a dönen Mısır ordusunun pek çok subayının kafasında da benzer kaygılar mevcuttu.[4]

O halde Nasır her şeyden önce bir Mısır vatanperveriydi. Bölgenin sosyal ve siyasal problemleri hakkında düşünürken kafasında hep Mısır vardı. İngiliz emperyalizminden kurtulmanın yollarını ararken, diğer Arap ülkelerinin de aynı kaderden mustarip olmasına rağmen, kaygısı esas olarak Mısır'a ilişkindi. Eğer diğer Arap ülkeleri akla gelirse, bu ancak Mısır'ın kurtuluşunda onlardan yardım almak için olurdu.[5] Arap boyutunu ilgi alanının kıyısına itmesinin bir nedeni de, kendi iç problemleri oldukça fazla olan Mısır'ın, karışık Arap siyasetine güç yetiremeyeceği biçimindeki pratik hesaptı. Fakat belki de daha önemli başka bir neden daha vardı: Nasır sadece kendi yurttaşlarına hâkim olan siyasal duyguyu yansıtıyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi Arap ideolojisi eğiliminin Mısır'da, özellikle 1936-1939 Filistin Arap İsyanı'ndan sonra ivme kazandığı doğrudur; ne var ki, Arap milliyetçiliğinin Mısır'da birincil ideoloji olmayı başaramadığı da doğrudur. Arap milliyetçiliğinden ziyade Mısır milliyetçiliği hâkim ideoloji olmayı sürdürdü. Onun kökleri Mısırlıların ruhunda o kadar derinlere inmişti ki, Mısır'ın liderliğinde Arap milliyetçiliğinin en parlak başarılarını gösterdiği yıllar olan 1950'lerin sonlarında bile, gözlemciler Mısırlıların Arap milliyetçiliğine kayıtsızlığına dikkat çekecektir. Michel Eflak ile birlikte Arap milliyetçisi Baas Partisi'ni kuran ve 1958'de Mısır ve

Suriye'nin Nasır liderliği altında organik birliğiyle kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin (BAC) ilk kabinesinin üyesi olan Suriyeli Selahaddin Bitar, Nasır'ın Arap milliyetçiliğine dönüşünün 1953-1954'lerde başladığını ifade eder ve ekler "Arap kimliği Mısır'da asla çok derinlere inmedi."[6] Bitar'ın değerlendirmesi hayal kırıklığına uğramış (gerçekten de birliğin son yıllarında böyleydi) bir Suriyelinin kötülemesi olarak değerlendirilebilir; ancak Nasır'ın sırdaşı ve Nasır döneminde en etkili Mısırlı gazeteci olan Muhammed Hasaneyn Haykal'ın söylediklerini göz ardı etmek pek de kolay değildir. BAC'ın başarısız olması hakkında kafa yoran Haykal samimi olarak şunları yazar:

> Mısır'da Arap halkı, Arap birliğine zihinsel olarak hazır olma aşamasına henüz ulaşamadı. Yüzyıllar süren Osmanlı tiranlığı, Sina'nın batısındaki Arap halkını (Mısır ve Kuzey Afrika), Sina'nın doğusundaki Arap halkından (Bereketli Hilal ve Arap Yarımadası) tecrit etti. Napolyon'un hâkimiyeti sırasında meydana gelen uyanıştan sonra, uyanışın sarhoşluğundaki Mısır, dikkatini kendi topraklarından alıp Sina'nın karşısına bakarak kendi Arap konumunu keşfetme becerisini gösteremedi.[7]

Mısırlıların kendi ülkelerine hep birlikte ve kimi zaman neredeyse bir saplantı derecesinde odaklanmaları, onların "sevgili" Mısır'ında İngiliz varlığının göze batan bir biçimde artmasıyla daha da yoğunlaştı. 1936 Anglo-Mısır Antlaşması İngiliz emperyal iletişim güvenliğini sağlamak için, Kanal bölgesinde bir İngiliz askeri garnizonunun bulunmasını şart koşuyordu.[8] 1951'e kadar İngiliz askerlerinin sayısı 75.000'e ulaştı.[9] İngilizlerin askeri olarak varlığı başlıca şehir merkezlerinde ve özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında hissedildi. Nitekim İngilizler 1946'ya kadar Kahire'deki şehrin siluetine hâkim olan en göz alıcı tarihi anıtı, Büyük Selahattin Eyyübi Kalesi'ni boşaltmayacaktı.[10] Orada askeri olarak bulunmalarının yanında, İngilizler siyasal güç üzerinde de aşırı nüfuz kullanıyordu. Hangi Mısırlı, İn-

giliz Büyükelçisi'nin Kral'ın sarayını İngiliz tanklarıyla sararak Kral Faruk'u İngiliz yanlısı Nahas Paşa'yı başbakan olarak atamaya zorladığı, o küçük düşürücü 1941 olaylarını unutabilir?

Bir Mısır vatanseveri olmak demek, Mısır'ı İngilizlerden temizlemeye ve Mısır'ın toprak bütünlüğünü korumaya çalışmak anlamına gelecekti. Haziran 1952'de bu iki amaca erişmek için ordu monarşiye karşı darbe yaptı. Darbenin lideri General Muhammed Necip'ti; ancak gerçek güç Albay Cemal Abdül Nasır'ın lideri olduğu bilinen on bir kişilik genç subaylar komitesindeydi. Hemen Mısır'ın siyasal ve ekonomik sistemlerinin reformu (en nihayetine onları dönüştürmek) için çalışmaya başladılar. Reformun bu başlangıç evresinde Arap problemleriyle hiç ilgilenmediler. Ancak, Mısır'ı güney komşuları Sudan'la birleştirmek gibi, kendi sınırlarını aşan amaçları da yok değildi. Arap milliyetçilerine göre bu, Mısır'ın yeni yöneticilerinin firavun dönemine olan ilgilerinin ötesine giden bir ilgi olma özelliğine sahipti. Fakat Mısırlılara göre Mısır ve Sudan'ın entegrasyonu, yerel bağlamda "Nil vadisinin birleşmesi" olarak görülen bir "iç" meseleydi.

Sudan, on dokuzuncu yüzyılın başlarından bu yana, resmi anlamda Mısır'ın bölünemez bir parçası olarak kabul edilmekteydi. Ancak bölgenin gerçek kontrolü Mısır'ı 1882'de işgal etmesinden sonra Britanya'ya geçmişti. Sudan'da İngiliz siyasal üstünlüğü, daha sonra Mısır'la yapılan ve Mısır'ın Britanya'nın Sudan'da hükümranlığını tanıdığı, 1899 Anlaşması'yla meşrulaştırılmıştı. Britanya Sudan konusuyla ilgili esneklik işaretleri göstermeye başlayınca, Nasır ve yeni cunta Sudan'da kamuoyu görüşünü etkilemek için çaba göstermeye başladı. Büyük miktarlarda para harcandı ve Sudanlıların eğilimlerini tekrar kuzeye, Mısır'a döndürmek için yoğun propaganda yapıldı. Fakat bütün bu çabalar boşa gitti. Sudanlılar Mısır hâkimiyeti olasılığına, o sıradaki İngiliz kontrolüne olduğu kadar olumsuz baktı. Ve gerçekten de, en nihayetinde tam bağımsızlığı tercih ettiler ve bu Nasır için "büyük bir kişisel facia"[11] oldu. Pek fazla

alternatifi olmayan Mısırlılar Sudanlıların kararını kabul etti. Bereketli Hilal'deki daha önceki çabalar gibi, iki Arapça konuşan ülkeyi birleştirmeye yönelik bu girişim de, hayal kırıklığı yaratan bir sonuçla bitti.

Sudan girişiminin başarısızlığa uğramasıyla Nasır ve arkadaşları, enerjilerini yeniden İngiliz siyasal nüfuzunu ve askeri varlığını Mısır'dan atmaya odakladı. Bu Britanya ve onun Batılı müttefiklerine karşı şiddetli bir kampanyaya dönüştü. Arap milliyetçiliği en güçlü sesini, esasen emperyalizm karşıtı bu tavırda buldu. Hatta Nasır'ın Arap milliyetçiliğine neredeyse anti-emperyalizmin arka kapısından girdiği söylenebilir. Nasır, Arap milliyetçiliği düşüncesini Sati el-Husri'nin ele aldığı biçimde, bağımsız bir kategori olarak görmüyordu. Nasır, milliyetçiliği daha çok başka bazı amaç ve değerlere ulaşmak için bir araç olarak gördü. Bu dönemde birinci amaç ve en üstün değer İngilizlerin ve Batılı emperyalistlerin politikalarına karşı mücadele etmekti. Filistin Savaşı'ndaki tecrübeleri hakkında düşünürken Nasır, yalnızca Mısır'ın değil, bütün bölgenin emperyalist planların konusu olduğunu yazar ve durum bu olunca, ona göre, emperyalist düşmanlara karşı kolektif olarak savaşmak için bölgenin en azından çaba ve amaç birliğine sahip olması çok önemlidir.[12] Böylece 1953'te Batı ittifakı fikri Mısır'ın yalnızlığa itilmesi tehlikesini ortaya çıkardığında Nasır, ideolojik ve siyasal ilgisini Mısır'dan, daha geniş Arap dünyasına kaydırmaya başladı. Ve böyle yapınca, Arap dünyası içinde buna hazır bir kitle buldu.

Arap dünyası temel demografik ve sosyal değişimler yaşamaktaydı; bunların bazıları baş döndürücü bir hızda cereyan ediyordu. Hızlı nüfus artışı, geleneksel ekonomik ilişkilerdeki değişiklikler, kırsal alandan kente hızlı göçler ve çağdaş eğitimin yaygınlaşması devrimci hareketlere katılmaya hazır bir sosyal ve entelektüel kitle yaratmıştı. Bu değişimlerden en belirleyici olanı eğitim alanında ortaya çıktı. Mısır'da orta dereceli okullardaki öğrenci sayısı, 1933'te 15.000 iken, bu rakam 1951'de 41.000'e çıkmıştı.[13] Suriye'deki orta dereceli devlet okullarında 1939-1940 yılların-

da bile sadece 4.000 öğrenci vardı; 1955-1956 yıllarında ise Suriye, 60.000 öğrencinin kayıtlı olduğu 258 orta dereceli devlet okuluyla övünülebilirdi.[14] Irak'ta 1920'de sadece 200 öğrenci orta dereceli okul eğitimi almıştı; 1958'de ise orta dereceli okullarda 74.000 öğrenci vardı.[15] Eğitimden yalnızca siyasal olarak üstün olan Sünniler değil, Şiiler de yararlanmıştı.[16] Bu değişim, yüksek öğrenimin genişlemesinde de kendini gösterdi; 1951'de 1.091 öğrenci dokuz farklı okuldan derece almıştı.[17] Bu çarpıcı gelişme bile, bütün okul çağındaki çocukların yüzde 25 ila 35'inden fazlasını kapsamıyordu; fakat bu, okuryazar ve siyasal olarak bilinçli olan ve radikal milliyetçiliğin propagandasında aktif olarak öncülük rolü üstlenen bir orta sınıfın genişlemesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. 1950'leri karakterize eden siyasal çalkantıların çoğu, öğrencilerin başlattığı sayısız sokak gösterileri ve ayaklanmalarla başlamıştır ve pek çok durumda, orta sınıfın diğer kesimleri, özellikle de subaylar tarafından desteklenmiştir. Elbette, eğitimin yaygınlaşması dahil sosyal değişim süreci iki savaş arasındaki yıllarda başladı; fakat onun neticeleri -sosyal gerilim, siyasal huzursuzluk ve geleneksel siyasal fikirleri ve uygulamaları zorlayan daha geniş bilinçlenme- 1950'lerde doruğa çıktı.

Öğrenciler ve orta sınıfın diğer üyeleri, yani radikal milliyetçi anlayışın muhafızları, Nasır'ın milliyetçi kuşağını meydana getirecek olan, Arap milliyetçiliğinin hizmetinde onun emirlerini almaya hazır, ona bağlı neferlerdi. 1950'lerin başlarında kahramanları gibi, onların da isyankâr tavırlarının ana odağı emperyalizmdi.[18] Buna, topraklarındaki yabancı birliklerin ve personelin delirten görüntüsü,[19] bölgede sömürgeci ve emperyalistlerin hâkimiyetinin süreceği korkusu, yerli liderlerin pek çoğunun sömürgeci yabancıların kuklasından başka bir şey olmadığı kanısı, İsrail'in Arap dünyasına karşı hain emperyalist komploların gayri meşru çocuğu olduğu biçimindeki sarsılmaz inanç eşlik ediyordu. Batı'nın kötü niyetli olduğuna dair neredeyse kendiliğinden ortaya çıkan bu inanç, Soğuk Savaş'ın artarak keskinleşmesiyle daha da pekişti. Batı'nın güvenlik anlaşması olarak

gördüğünü, eğitimli ve siyasal olarak bilinçli Araplar, Batı komplosu olarak yorumlayacaktı. Nasır'a göre Mısır toprağında İngilizlerin var olması, Mısır'ın Batı'yla herhangi bir güvenlik anlaşmasına girmesini neredeyse imkânsız kıldı. Fakat Mısır tek başına Batı'nın baskılarına direnemezdi. Batı ittifakına karşı bir saldırıya girişmek için, Mısır'ın, filizlenen emperyalizm karşıtı Arap potansiyelini kullanması gerekiyordu. Ve Nasır, bunu yapmak için Mısır'ın tekrar Arap milliyetçiliği yoluna yönelmesi gerektiğini biliyordu.

ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, 1953'te Kahire'ye, bölgedeki Sovyet amaçlarına karşı bir savunma ittifakı oluşturma fikrini götürdü. Fakat Amerikalıların amaçları Mısırlılarınkiyle derin bir biçimde çelişiyordu. Nasır ve askeri cuntanın diğer üyeleri, Nasır'ın Dulles'a da söylediği gibi, "beş bin mil uzaktaki"[20] Sovyetler Birliği'nden gelecek tehditlerden kaygı duymuyordu. Dulles'a bunun yerine, Süveyş Kanalı'nın İngilizler tarafından "işgali"nin, sadece Mısır'ın istikrarına değil, aynı zamanda ülkenin askeri liderlerinin meşruluğuna ve olası kalıcılığına karşı asıl tehdidi yarattığını anlattılar. Dulles Kahire'yi terk ederken Mısırlılardan aldığı bu soğuk karşılık dışında bir şey elde edememişti.

Fakat Mısırlılar sorunun burada kalmayacağını biliyordu. Onlar bölgedeki diğer devletlerin, özellikle Irak, Ürdün ve Lübnan'ın büyük bir olasılıkla böyle bir ittifaka katılacağını ve onlar katılırsa Suriye'nin kuşatılacağını ve belki de onlara katılması için zorlanacağını düşünüyordu. Bu kaçınılmaz olarak Mısır'ın bölgede siyasal ve stratejik olarak soyutlanmasına neden olacaktı. Mısırlı liderlere göre Dulles'ın geri çevrilmesi yeterli değildi; Arap devletlerinin böyle bir ittifaka girmesi aktif bir biçimde engellenmeye çalışılmalıydı. Hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, diğer Arap devletlerinin yurttaşlarını Batılı ittifaklara karşı harekete geçirmeye yönelik bir Mısır kampanyası, halihazırda en fazla kabul gören ve Mısırlıları ve diğer Arapları bir arada tutan bağı, yani Arap milliyetçiliğini; siyasal olarak bölünmüş olsalar da, Arapların hâlâ tek ve bölünmez bir millet olduklarını, Mısır radyo istasyonu "Arapların Sesi"nde dile getirildiği gi-

bi, "bu milletin bir parçasını etkileyen şeyin tanım gereği diğer parçaları de etkileyeceği"[21] anlayışını kullanmak zorundaydı. Eğer Arap hükümetleri, Nasır'ın ve Mısır liderlerinin kendi içişlerine karıştığından yakınırlarsa, Mısırlı liderler kendi politikalarını meşrulaştırmak için "Arap milliyetçiliği" ve "Arap milleti"ne üyelik bağlarına başvuracaktı.

Arap milliyetçiliğinin 1950'lerde olgusal bir hızla bölgedeki en önemli radikal ve Batı karşıtı ideoloji haline gelmesi, daha çok Mısır'ın Batılı ittifaklara saldırısının bir sonucuydu. Ve Mısır'ın şüpheye yer bırakmayan başarısına önemli ölçüde farklı iki faktör katkıda bulundu: Ülkenin kendi gücü ve Nasır'ın fedakâr liderliğiyle amaçlarını hiç sapmadan takip etmesi.

Tabiat, Mısır'a en önemli Arap devleti olma özelliğini bağışlamıştı. Coğrafi olarak Arap dünyasının doğusu ve batısı arasında bir köprü meydana getirmekteydi ve yasal statüleri eski emperyalist güçler tarafından yapay sınırlarla çizilen diğer Arap devletlerinin tersine, Mısır dört bin yıldan bu yana özel bir coğrafi birim olagelmişti. Mısır aynı zamanda bütün Arap devletleri arasında en fazla nüfusa sahip olanıydı. 1958'de Arap devletlerinin toplam nüfusunun yüzde 35'ini barındırmaktaydı.[22] Ülkeyi ve halkını diğer Arap ülkelerinden bir asır önce Batı medeniyetine açan Napolyon sonrası Rönesans sayesinde Mısır, bölgede hatırı sayılır bir kültürel ve entelektüel üstünlük elde etmişti (Bkz., alttaki tablo).

1957 yılında Mısır'la Arap Ülkeleri arasındaki Kitap, Film ve Gazete İhracat ve İthalatı.

Tür	*İthalat (1.000 kg)*	*İhracat* (1.000 kg)
Kitaplar	104.8	1421.0
Filmler	1.9	10.0
Gazeteler	64.5	498.8
Toplam	171.2	1929.8

Kaynak: A. I. Davişa, *Egypt in the Arab World: The Elements of Foreign Policy* (Londra: Macmillan, 1976), s. 176-177.

Örneğin Kahire'de, 1947'de on dört günlük gazete ve yirmi üç haftalık yayın çıkmaktaydı; bunların bir kısmı diğer Arap ülkelerinde de dağıtılıyordu. Mısır kendi ayakları üzerinde durabilen bir sinema endüstrisine sahip tek Arap ülkesiydi ve Mısır filmleri 1940'larda ve 1950'lerde, Arap sinemalarında Batılı olanlarla çetin bir biçimde rekabet etmişti. Kemal el-Şenavi, Clark Gable ve Tyrone Power kadar sevilmekteydi; İsmail Yasin, Bob Hope ve Danny Kaye'den daha büyük bir komedi ustasıydı. Fatin Hamama ve Leyla Murad, Vivien Leigh ve Doris Day'den daha popüler kadın oyunculardı. Müzik sektöründe Mısır'ın rakibi yoktu. Mısırlı şarkıcı ve müzisyenler bütün bölgede tanınmaktaydı; içlerinde en fazla sevilip sayılanı, Arapların bir ikonu haline gelen muhteşem Ümmü Gülsüm'dü. Her ayın ilk perşembesinde gerçekleştirilen ve beş saat süren efsanevi konserleri Bağdat, Şam, Kazablanka ve Amman gibi Arap dünyasının birçok şehrinde insanları radyoların başına toplardı. Ümmü Gülsüm, 3 Şubat 1975'teki ölümüne kadar, Araplar arası iç çatışmaları aşarak, Arap müziğinin en büyük ve rakipsiz kraliçesi olmayı başardı. Ölümünden önce hastanede yattığı iki hafta boyunca Arap dünyasındaki bütün radyolar onun durumunu periyodik olarak yayınladılar ve ölüm haberinin duyulmasıyla düzenli programların yerini Kuran yayını aldı.[23] Ümmü Gülsüm'ün yanında Abdül Halim Hafız, Nejad el-Sagira ve Muhammed Abdülvahap gibi diğer Mısırlı şarkıcı ve şarkı sözü yazarları da ün kazandı ve bütün Arap dünyasında sevildi. Mısırlı olmayan şarkıcılar, Suriyeli Ferid el-Atraş ve Esmahan, Lübnanlı Sabah ve Cezayirli Varda el-Cezeriye de ancak Mısır'da çalışmaya başladıktan ve oraya yerleştikten sonra bütün Arap dünyasında tanındı.[24] Bu şarkıcıların ve Mısır filmlerinin yoğun etkisi "Mısır lehçesini" bölgedeki tek genel Arap lehçesi yaptı.

Mısır'ın Arap dünyasındaki merkeziliğinin bu nesnel unsurları zamanla diğer Arapların davranışlarında kalıcı izler bıraktı. Daha önce de gördüğümüz gibi, Sati el-Husri, entelektüel etkilerini Irak'ta gösteren bir Suriyeli olsa da, Arap

dünyasında Mısır'ın merkeziliğini, Arap milliyetçiliğinin olası tek lideri olduğunu ilan ederek, açık bir biçimde kabul etmektedir.[25] Bu kanı tüm Arap dünyasında yaygındı. Suriyeli bir bürokratın söylediği gibi; "Coğrafi, sosyal ve kültürel konumu nedeniyle Araplar, Mısır'ı her zaman Arap milliyetçiliğinin merkezi olarak gördü."[26] Aynı doğrultuda, Iraklı bir milliyetçi lider Mısır'ın "Arap milletinin sağlam bir temeli, hayati ve emin bir merkezi olduğunda" ısrar eder. Irak'ın böyle bir merkez olarak hareket edemeyeceğini de ekler; çünkü Irak "bu görevi üstlenme gücüne sahip değildir." Ancak, "Mısır'ın gücü yeterlidir".[27] Mısır'ın üstünlüğüne ve merkeziliğine olan bu yerleşmiş inanç, diğer Arapların en azından Mısır'ın desteğini almayan herhangi bir projeyi yürütmekte ihtiyatlı olacağı anlamına gelir. Örneğin, Baas Partisi'ni kuran Suriyeli Michel Eflak, Mısır olmadan Arap birliğinin de olamayacağını çünkü "onun, kendini dışta bırakan herhangi bir Arap birliği hareketine başarılı bir biçimde karşı koyabileceğini"[28] kabul eder. Aynı şekilde, Ağustos 1962'de Mısır'ın Arap Ligi'nden çekilme tehdidi, Lübnan Devlet Başkanı Fuad Şihab'ı Mısır'ı fikrini değiştirmeye çağırmaya itti; Mısır Lig'in "en büyük ve en güçlü üye devleti olduğu için, o çekilirse Lig'in hiçbir değeri kalmayacaktı."[29] Çeşitli zamanlarda bölgedeki Nasırcılık karşıtı güçlerin kilit adamı olan Suudi Arabistan Kralı Faysal'ın, Nasır'a, Suudi Arabistan'ın kurucusu olan babası Kral Abdülaziz'in çocuklarına verdiği en önemli öğüdü itiraf etmesi çarpıcıdır: "Bize Mısır'ın rolüne dikkat etmemizi söyledi, Mısır olmadan Araplar tarih boyunca değersiz kalmıştır."[30] Bu tutumlar Arapların, Mısır olmadan Arap milliyetçiliğinin büyüyemeyeceğine olan sağlam inancını gösterir. Samimi milliyetçiler, düşünce ve eylemde birleşmiş bir Arap milletinin, bağımsızlığa ve ilerlemeye doğru zafer yürüyüşünde bütün şüphecilerle ve düşmanlarla baş edebileceğine inanmış olabilirler. Fakat bu inançta olanlar, aynı zamanda Irak, Suriye, Ürdün veya Suudi Arabistan'ın bu muazzam gücün motoru olamayacağını, bu rolü yalnızca Mısır'ın üstlenebileceğini biliyordu.

Şu ana kadar da gördüğümüz gibi sorun, Mısır'ın Arap milliyetçiliğine öncü olma gücüne sahip olmasına rağmen, bunu yürekten istememesiydi. Bu Nasır döneminin başlangıcında da böyleydi. Devrimci rejim tarafından monarşi altında öğretilen mevcut programın yerini almak üzere geliştirilen 1953-1954 akademik yılı lise tarih programı, Arap milleti ve Arap milliyetçiliğine çok az gönderme içeriyordu. Bunun yerine, Mısır'ın dünya tarihinde bir yıldız rolü oynadığı; "dünya medeniyetinin yaratılmasına" eşsiz katkısı, saygın tarihsel kimliği ve "diğer bütün milletleri (*Umum*) geride bırakan" muazzam başarıları vurgulanmıştı.[31] Anlatılmak istenen Mısır'ın tam bir millet olduğuydu. 1953'te, monarşi sonrası sistemin birleştirici siyasal örgütü olarak kurulan Kurtuluş Hareketi (Liberation Rally), Arap birliği hakkında hiçbir şey söylemedi; fakat sadece "Arap halklarla bağları güçlendirme" çağrısı yaptı.[32] Burada, Arap milliyetçileri tarafından kullanılan tek Arap halkı (*el-Şaeb el-Arabi*) ifadesi yerine, çok sayıda Arap halkları (*el-Şuub el-Arabiye*) ifadesinin kullanılması anlamlıdır. Diğer Araplarla özel ve kökü eskiye dayanan bağları olduğunu kabul etseler de, Nasır ve Mısırlı yeni liderler, eski rejimin tutum ve politikalarına damgasını vuran kültürel bireycilik ve milli müstesnalık anlayışını hissetmeye ve ifade etmeye devam etti.

1950'lerde Nasır'a yakın ve etkili bir Lübnanlı gazeteci olan Riyad Taha, 1956 Mısır Anayasası'nın yürürlüğe konmasından önce yapılan tartışmaların "Mısır milleti"ne yapılan göndermelerle dolu olduğunu nakleder. Taha, Nasır'a yaptığı kişisel talebin ardından Mısır halkının "Arap milletinin bir parçası" olduğunu ilan eden bir maddenin Anayasa'ya konulduğunu iddia eder. Ancak o zaman bile madde, "Mısır"a "millet" kavramının eklendiği Anayasa'daki diğer ifadelerle ters düşmüştü.[33] Bu yerleşmiş görünen "Mısırcı" tutumlar, Arap dünyasına öncülük için Mısır'ın kullanımındaki gücün fazlalığının, liderlik rolünü üstlenme iradesindeki dikkate değer noksanlıkla dengelendiği anlamına gelir. Bu, Nasır'ın, Arap ülkelerini Sovyet karşıtı askeri ittifaka

dahil ederek Mısır'ı yalnız bırakma çabasındaki Batılı güçlerle mücadele etmenin en etkili aracının, ortak Arap milliyetçiliği aracılığıyla Arap halkının gönlünü fethetmek olacağını anlamasına kadar sürdü. Nasır, ancak o zaman Mısır'ın kimliğini genel Arap kimliği içinde görmeye karar verdi.

Nasır'ın, Mısır'ın geniş imkânlarını, özellikle kültürel üstünlüğünü kullanacağı Arap milliyetçiliği davasına bu coşkulu dönüşü, radyo aracılığıyla Arap dünyasının geri kalanına iletilecekti. Nasır radyonun muazzam gücünü, kendisinden önceki ve kendi çağdaşları arasındaki bütün Mısırlı ve Arap liderlerden daha iyi gördü. Bu gücü büyüleyici bir hatip olarak canlı ve etkin bir biçimde kullandı. Rejimin ilk yıllarından itibaren Nasır, radyo yayınının genişletilmesinde kullanılmak üzere önemli miktarda mali kaynak ayırdı. "Arapların Sesi" Arap dünyasına radyo yayınını Haziran 1953'te başlattı. Zamanlama manidardır. İki aydan az bir süre önce, Nasır, John Foster Dulles'ın kendisine getirdiği Batı ittifakı fikrini reddetmişti. Bu arada, ABD Dışişleri Bakanı'nın, daha esnek diğer Arap ülkelerini ikna edeceğini anlamıştı. "Arapların Sesi"nin yaratılması, bu bakımdan, Nasır'ın Arap milliyetçiliğine ideolojik bağlılığının bir kanıtı olmaktan çok, Arap politikalarına faydacı yaklaşımın bir sonucuydu. Yeni radyo istasyonunun yayın süresi Ocak 1954'te üç kat artırıldı ve radyo açık bir biçimde "Arapların Sesi'nin Araplar adına konuştuğunu, onlar için mücadele ettiğini ve onların birliğini anlatmaya çalıştığını" ilan etti.[34] Diğer bir vesileyle Araplara, Mısır'ın "Arap milletinin hizmetinde olduğu, mücadelesinin Batı emperyalizmi ve onun Arap dünyasındaki uşaklarıyla"[35] olduğu hatırlatıldı. Arap liderler, radyonun kullandığı üsluba bakarak onları nelerin beklediğini önceden anlamalıydı. Radyo istasyonu, pek çok durumda diğer Arap liderlerin fikirleriyle taban tabana zıt fikirlerin propagandasını yapmakta Nasır'ın temel aracı oldu. Mısır'ın yurtiçi yayını "Kahire Radyosu" aynı şekilde Arap dünyasının çoğunu kapsamak üzere genişletildi ve "Arapların Sesi" ile birlikte Irak, Ürdün ve Lübnan gibi ülkelerde istikrarsızlığın temel aracı oldu.

Mısır'da radyo yayıncılığı çok hızlı gelişti ve büyüdü. "Arapların Sesi"nin günlük yayını 1953'te otuz dakikayken 1960'ta neredeyse yirmi dört saate çıktı.[36] Aynı dönem içinde artık bütün Arap dünyasından dinlenebilen yurtiçi yayın, günlük süresini on bir saatten yirmi saate çıkardı.[37] Ülkenin radyo yayın gücü 1952'de 72 kilovat iken, on yıl sonra 1.642 kilovata yükselmişti.[38] Gerçekten, haftalık yayın akışı bakımından Mısır 1960'ta ABD, Sovyetler Birliği, Çin, Batı Almanya ve Britanya'nın ardından altıncı en büyük uluslararası radyo yayıncısıydı.[39] Böylece birkaç yıl içinde Nasır, Mısır'ın radyo yayın sistemini güçlü bir propaganda silahına dönüştürdü ve yayınların dikkate değer başarısı, özellikle 1950'lerde, Mısır'ın ve Nasır'ın, Arap milliyetçiliği hareketinin liderliğini planlamasında ve sağlamlaştırmasında temel rolü oynadı.

Bu başarıya üç faktörün katkısı oldu. Mısır'ın kültürel bakımdan üstün olması gerçeği kulakların doğal olarak Mısır radyo istasyonlarına dikilmesine neden oldu. Diğer Arap ülkelerinin üreteceği oyunlar, sürekli radyo dizileri, komedi ve sanat programları, Mısır programcılığının derinliğini yakalayamazdı. Daha önce de gördüğümüz gibi konserleri rakipsiz, şarkıcıları efsanevi olan Mısır, müzikte en ileri ülkeydi. Bu sanatçılar zaman zaman Nasır'ı ve onun ideolojik mesajını öven şarkılar söyledi. Ümmü Gülsüm özellikle Nasır'a yakındı[40] ve bir kısmı Nasır'a da övgüler yağdıran "vatan için yazılmış" en az 31 şarkı söyledi.[41] Aynı biçimde, en ünlü Arap erkek şarkıcı/besteci olan Muhammed Abdülvahab, çok popüler olan *ya Cemal, ya Cemal* nakaratlı bir şarkı söyledi. Bürokratların yapması gereken, bu zengin kültürel malzeme içine siyasi mesajlar sokuşturmaktı.

Radyo propagandasında Mısır'ın üstünlüğünün ikinci nedeni, diğer Arap ülkelerinin radyonun gücünü çok geç anlamalarıydı. Kendi radyo yayınlarını geliştirmeye başladıklarında Mısır'ın çok gerisindeydiler. Bu yüzden hayati yıllar olan 1950 ve 1960'larda onlar Mısır'ın yayın gücünü yakalamaktan çok uzaktı. Radyo programları, dinleyicileri Mısır programlarından çekmeye yetecek kadar gelişmemiş-

ti. Üstelik onların neredeyse hiç parazit gücü yoktu. 1950'lerin ortasında Mısır'ın bölgedeki en güçlü rakibi olan Irak'ın dahi, komşusu Arap ülkelerine güvenilir radyo sinyalleri ulaştırabilmek bir yana, kendi ülkesinin tamamına bir Arapça radyo yayını ulaştırmaya yetecek kadar yayın gücü yoktu."[42]

Son olarak Mısır'ın radyo yayıncılığının başarısı aynı zamanda Nasır'ın kendi hitabet gücünün bir fonksiyonudur. Dinleyicilerini büyüleyerek, onların genelde uzun süren konuşmaları boyunca kendini pür dikkat dinlemesini sağlayan etkileyici bir hatip olan Nasır, duyguları şaha kaldırarak dinleyicilerden istenilen neticeleri almak için ideal bir iletişim aracı olan Arap dilini, yaratıcı biçimde evirip çevirmekte çok yetenekliydi. Klasik Arapça'ya hâkimdi; fakat dinleyicilerin bilincine halktan birisi olduğu imajını yerleştirmek için sözleri arasına konuşma dilini serpiştirmekten korkmuyordu. Eğer Nasır'ın hitabet gücünü tek bir kelimeyle özetleyecek olsak, o kelime ermişlere mahsus iş anlamına gelen *keramet*'tir. Mısır'daki ve Arap dünyasının geri kalanındaki milyonlarca sıradan insan yıllarca, sömürgecilerin küçük düşürücü sayısız hareketinden zarar görmüştü; *keramet* kesinlikle onların kalbinde yankı bulacaktı. Nasır'ın Arapların şerefli geçmişini tekrar hatırlama ve onun parlaklığını, yabancılara uşaklığın kötü çağdaş koşullarının karşısına koyma mesajı, tam da zamanın çalkantılı ortamına uygun bir mesajdı. Nasır bütün milliyetçilerin kullandığı aracı kullandı: "Şu anı çökertmek için geçmişi kullanmak."[43] Ve Batı taraftarlarının cevap olarak kullanabileceği, aynı duygusal güçte tezler yok denecek kadar azdı.

Mısır'ın propagandasını yaptığı iddialara, onları inanılır kılmak için düzenlenmiş somut politikalar eşlik etti. Nasır ve yönetimi, Mısır'ın nesnel gücünü artırmak için birkaç cephede birden harekete geçti. Yeni hükümet heyecanlı bir biçimde eğitimi toplumun bütün kesimlerine götürmeyi üstlendi. Öyle ki, her hafta en az iki okulun açıldığı dönemler oldu; böylece, 1953 ve 1958 arasında öğrenci sayısı yüzde 50 oranında muazzam bir artış gösterdi; buna öğretmen sa-

yısındaki yüzde 57'lik artış eşlik etti.[44] Her ne kadar Mısır'ın kendi eğitimindeki genişleme nedeniyle kendi öğretmenlerine ihtiyacı devam etmişse de, hükümet, ülkenin diğer Arap ülkelerindeki okullara geleneksel öğretmen ihraç etme durumunu devam ettirdi, hatta bunu hızlandırdı. Mısırlı öğretmenler, yalnızca Mısır'ın üstünlüğünün değil aynı zamanda Nasır'ın politikalarının ve prensiplerinin de canlı birer kanıtıydı.

Kültürel üstünlük arayışına paralel olarak Nasır, Mısır'ın askeri üstünlüğünü sürdürmek için her türlü çabayı gösterdi. Siyasi güç kullanmada, askeri olarak güçlü olma izleniminin hayati rol oynadığının bilincinde olan Nasır, diğer Arapların Mısır ordusunun gücünün farkında olmasını sağlayacaktı. 1961'de Nasır'ın Ürdün Kralı Hüseyin'e gururla Mısır ordusunun gücünün "her Arap'ın düşlerini gerçekleştirmeye" yeteceğini hatırlatması, "Arap milletinin ortak düşmanına karşı sorumluluk üstlenme konusunda" Mısır'ın kararlı olduğunu gösterir.[45] Bu boş bir böbürlenme değildi; çünkü Nasır orduya önemli miktarda kaynak pompalamıştı. 1957'de Mısır'ın savunma harcamaları 264 milyon dolarken, Suriye, Irak ve Ürdün'ün harcamalarının toplamı 156 milyon dolardı.[46] Bu yüzden Cezayir Lideri Ahmed bin Bella'nın Fransa'ya karşı Cezayir Devrimi'ni ilan etmeden önce, Nasır'ın görüşünü almak için Kahire'ye gelmesi pek de şaşırtıcı değildir.[47] Nitekim Cezayir Milli Özgürlük Cephesi'nin, 1 Kasım 1954'te Fransa'ya karşı devrim hareketinin başlatıldığını ilan eden ilk resmi bildirisi, Mısır'a ait "Arapların Sesi" radyosunda yayımlandı.[48] Bin Bella'nın davranışı, Nasır'ın desteğini almak için Mısır'a gitmesi, sayısız Arap lider tarafından sonraki yıllarda defalarca tekrarlanacaktı.

Nasır Mısır'ının, Arap dünyasındaki ağırlığı ve merkeziliği, Nasır'ın liderliğindeki 1954 ve 1970 arasında, Arap dünyasında çeşitli birleşme planlarının gözden geçirilmesiyle kendini gösterecekti. Mısır'ı da kapsayan, sekiz birleşme planı önerisi ve/veya teşebbüsünün üçü Suriye, üçü Irak ve ikisi Yemen tarafından başlatıldı.[49] Bu girişimler, yalnızca

liderlerin Arap birliği fikrine kalıcı bağlılıkları nedeniyle değil (elbette bunun da bir miktar payı vardı), birleşme girişimleri bu liderlerin ilgili ülkede meşrulaşmalarına hızla ve önemli oranda katkı sağladığı için yapıldı. Ve bu bize, Mısır'ın ve onun karizmatik liderinin, Arap liderlerin ve vatandaşların gözündeki itibarı hakkında ipuçları verir.

Nasır'ın Mısır'ı, elbette herkes tarafından sevilmiyordu; kızgın olanlar da vardı, ondan korkanlar da. İster nefret edilsin ister saygı duyulsun, Nasır'ın devrimci Arap milliyetçiliğinin lideri olduğu, 1950'lerin ortasından Ekim 1970'de ölümüne kadar, hem dostları hem de düşmanları tarafından kabul edildi. Irak'la Mısır arasındaki düşmanlığın şiddetli olduğu 1950'li yıllarda, değişik zamanlarda Irak'ın Başbakanı ve Dışişleri Bakanı olan Muhammed Fazıl el-Cemali, *Nasırizm* ibaresini ilk kendisinin kullandığını iddia eder.[50] Bunu ilk defa 1958'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yaptığı, Mısır Lideri'ni belirli sorun ve politikalarda kendisiyle aynı biçimde düşünmeyen Arap devletlerinin istikrarını bozmaya yönelik bir kampanya başlatmakla suçladığı konuşmasında kullandı. Cemali'nin iddiası uluslararası hukukun, devlet egemenliğinin çiğnenemez olduğuna ilişkin temel ilkesine dayanıyordu. Cemali, Irak'ın, bir egemen devlet olarak, tartışmasız bir biçimde, diğer devletlerin müdahalesi olmadan, kendi devlet çıkarlarını takip etmeye hakkı olduğunu belirtmişti. Bu uluslararası hukuk hükmüne ek olarak, bütün Arap devletlerinin uyması beklenen belge olan Arap Ligi Şartı, her Arap devletinin bağımsızlığına ve egemenliğine saygıyı ve kendi dış politikasını izleme hakkını ısrarla vurgular.[51] Nasır'ın bütün bu suçlamalara Arap milliyetçiliğine toptan ve samimi desteğinden kaynaklanan hazır ve güçlü bir cevabı vardı.[52] Nasır'ın açık olarak ilan edilen ve radyo aracılığıyla iletilen görüşü, devrimci Arap milliyetçiliğine Mısır'ın Arap ve dış politikasını belirlemede en önemli yeri veriyordu. Nasır Arap milliyetçiliğinin her şeyden, devlet egemenliğinden bile öncelikli olduğunu savundu. Nasır'a göre, Arap milliyetçiliği her Arabın birincil ideolojik ve duygusal kimliği olduğu için,

Arap milliyetçiliği ilkelerine göre hareket etmeyen diğer ülkelerin işlerine karışma, Mısır'ın yalnızca hakkı değil aynı zamanda sorumluluğuydu da. O halde, Nasır Mısır'ının hem geleneksel devlet rolünü, hem de Arap milliyetçiliğinin yüksek çıkarlarına hizmet eden devrimci üs olma rolünü oynama görevi vardı. Nasır'ın sır ortağı ve önemli bir gazete olan *el-Ehram*'ın editörü olan Muhammed Hasaneyn Haykal, Mısır'ın bu ikili rolünü şöyle açıklar:

> İki şeyi birbirinden ayırmalıyız: Bir devlet olarak Mısır ve bir devrim olarak Mısır... Bir devlet olarak Mısır, diğer devletlerle ilişkilerinde sınırları tanır; bir devrim olarak Mısır, bu sınırları aşmakta asla tereddüt etmemeli, aksine *devrimci bir misyon olan gelecekte Arapların birleşmesi misyonunu başlatmak için* mesajını sınırların ötesine götürmelidir... Hükümetlerle işbirliği için elimizden geleni yapmalıyız; *fakat halk hareketlerini etkileyecekse böyle bir işbirliğini geliştirmekten vazgeçmeliyiz*. Sonuçlar ve zorluklar ne olursa olsun, takip edilecek politika bu olmalıdır.[53] (İtalikler eklenmiştir.)

Mısırlıların kanaatlerine göre, 1960'ların başında Arap milliyetçiliği on yıl öncesinde bulunduğu duruma kıyasla oldukça fazla yol katetmişti. O dönemde entelektüeller arasında sadece bir tartışma ve diyalog konusu veya bencil politikacıların inanır gibi göründüğü uygun bir politik araçtı. Cemal Abdül Nasır'ın başında bulunduğu Mısır'ın kararlı liderliği sayesinde, Arap milliyetçiliği, Arap halk kitleleri arasında, bu insanların yaşadığı ülke hangi siyasal parça içinde bulunursa bulunsun, yoğun yankı bulan devrimci bir hareket olmuştur. Şu anda, Arapların çoğu Arap milliyetçiliği hareketini Mısır'ın ve onun karizmatik liderinin önderliği olmadan düşünemez.

Nasır karizması ve arkasına aldığı Mısır'ın ağırlığıyla, 1950'lerde Arap milliyetçiliğinin popülaritesinde ortaya çıkan büyük sıçrayış, diğer radikal hareket ve partilerde de etkisini gösterecekti. Nasır'ın görüşlerini paylaşanlar kendi

şanslarının yükseldiğini görecek, paylaşmayanlarsa yenilgi, gerileyiş ve bazen de yok oluşla karşı karşıya kalacaktı.

Arap milliyetçiliği konusunda Nasır'ın görüşlerini paylaşan Baas Partisi, daha önce de gördüğümüz gibi resmi olarak 1947'de kurulmuştu. Parti, 1930'larda Paris'te eğitim gördükleri günlerde yakın arkadaş olan Suriyeli iki genç entelektüelin, Michel Eflak ve Selahaddin Bitar'ın fikriydi. Partinin filozofu olma rolünü üstlenmiş olan Eflak, bütün kariyerini "bölünmez bir Arap milleti" fikrinin geçerliliğini ortaya koymaya çalışarak harcadı. Eflak'a göre bu millet, sömürgecilik ve emperyalizm tarafından zorla bölünmüştü ve bu bölünme Arap ruhunun bozulmasına ve zayıflamasına neden olmuştu. Baas Partisi'nin en temel amacı, bu eğilimi tersine çevirmek ve "ezeli ve ebedi bir misyonu olan tek Arap milletini" yaratmada canlı bir araç olma görevi üstlenecek olan Arap iradesini yeniden yaratmaktır.[54] Arap milleti o derece kötü bir duruma düşmüştü ki, yeniden dirilme ihtiyacı çok acildi ve kademeli bir evrimci dönüşüme bırakılamazdı. Böylece, Nasır'ın fikirlerinde olduğu gibi, Eflak'ın fikirlerinde de "devrim" sürekli olarak ön saflardaki yerini korudu.

Devrimci eğilim 1953'te Baas Partisi'nin, Arap Sosyalist Partisi'yle Ekrem Hourani'nin liderliği altında birleşmesiyle daha da güçlendi. Hourani'nin siyasal gücü, büyük toprak sahibi ailelere karşı başarılı köylü ayaklanmaları organize ettiği Suriye'nin Hama şehri çevresindeki tarımsal bölgenin merkezi olduğu bir siyasal güç tabanından gelmekteydi.[55] Gizli örgüt faaliyetlerinde oldukça yetenekliydi ve orduyla sağlam bağlantılar kurmuştu. Eflak, devrimi kuramsal ve felsefi terimlerle düşünürken, Hourani'nin kendi devrim tecrübesi kavramı oldukça somutlaştırmaktaydı. Birleşmeden sonra partinin adı Arap Sosyalist Baas Partisi olarak değiştirildi. Eflak partinin ideolojiden sorumlu genel sekreteri oldu. Fakat Hourani çok geçmeden kendini gerçek bir lider olarak kabul ettirdi; profesyoneller, öğrenciler ve subaylar çevresinde toplandı. "Manda döneminin sonuna yaklaştığı ve bağımsızlığın ufukta göründüğü yıllarda bü-

yümekte olan kuşak içinde en fazla bu gruplar göze çarpmaktaydı."[56] Hourani ağırlıklı olarak askeri kademelerden ve eğitim kurumlarından taraftar topladı. 1954'e gelindiğinde, Baas Partisi ülkede siyasal varlığını kurumlaştırmakta başarılı olmuştu. Aynı yıl içinde yapılan seçimde Parti, 141 üyeli Milli Meclis'in 13 üyeliğini kazandı.[57] Parlamento'da aslan payını elde tutan geleneksel politikacılarla boy ölçüşemese bile, daha on yıl önce resmi olarak mevcut olmayan bir parti için bu oldukça etkileyici bir başarıydı.[58]

1950'lerin başlarında Parti, faaliyetlerini Suriye dışında da sürdürmeye başladı; çabalarını özellikle komşu Haşimi krallıklar olan Irak ve Ürdün'de yoğunlaştırdı. Gizli çalışarak (her iki hükümet de devrimci Baas felsefesini hoş karşılamayacaktı) üye sayısında göz alıcı olmasa da düzenli bir artış kaydetti. Partinin siyasal şansı, Nasır'ın Süveyş Kanalı'nı Mısır'ın milli sınırlarına katması ve bunun ardından Mısır'a yapılan üçlü saldırıyla arttı. Ekim 1956'da Süveyş Krizi doruktayken, belki de o zamana kadar yapılan seçimlerin en özgürü olan seçimle Ürdünlü iki Baasçı Parlamento'ya girdi. Baasçılar, Arap milliyetçisi programları, Ürdün'de Nasır'ın hayranı olduğu düşünülen Süleyman Nabulsi'nin lideri olduğu Ulusal Sosyalist Parti'nin programına rakip olmasaydı daha fazla sandalye de elde edebilirdi.[59]

Irak'ta gizli Baasçı faaliyetler 1951'de başladı fakat üye sayısı ağır hükümet baskısı ve uzun geçmişi olan gizli Komünist Parti'nin rekabeti nedeniyle oldukça yavaş arttı. Parti'nin büyüme hızı 1954'ten sonra, Nasır'ın çok geçmeden Irak merkezli olacak Batı ittifak sistemine saldırısıyla eşzamanlı olarak ivme kazandı. Ürdün'de olduğu gibi Parti, Süveyş krizinden sonra, o zamana kadar Arap milliyetçiliğinin genel kabul görmüş lideri olduğunu ve ilkelerini kabul ettirmiş olan Nasır'ın fikirlerini aksettirmeye başlamasından itibaren büyük sıçrama kaydetti.[60] Haziran 1958'deki Irak Devrimi'ne değin Baasçılar, Irak Krallığı'nın gerilemesinde en önemli rolü oynayan "ilerici" güçlerin tanınan unsuru olmuştu. Nitekim, Parti'nin bölge yö-

netiminin (Irak Şubesi) genel sekreteri Fuad el-Rikabi, Irak Cumhuriyeti'nin ilk kabinesine girmişti.

1951'de bir kısım Filistinli öğrenci ve profesyonel tarafından Hıristiyan Filistinli George Habbaş[61] liderliğinde kurulan Arap Milliyetçi Hareketi (AMH) de en az Baas kadar, kendi siyasal geleceğini 1950'lerin ve 1960'ların büyük bölümünde yolundan gittiği Nasır'a bağlamıştı. Nitekim, 1960'larda ona ve politikalarına şiddetli biçimde saldırarak ve farklı bir Arap milliyetçiliği yoluna girerek çeşitli zamanlarda Nasır'dan kopan Baas'ın tersine, AMH, Nasır'a ve onun Arap milliyetçiliğine Haziran 1967 Altı Gün Savaşı'ndaki feci Arap yenilgisine kadar bütünüyle bağlı kaldı.[62] AMH, Filistin, Irak, Körfez ve Güney Arabistan'da halk içindeki faaliyetleri ve Arap milliyetçiliğini yayma çabalarıyla kendisini Nasırcı politikaların bir kolu gibi görüyordu.[63] Kuşkusuz Nasır'la bu yakın, neredeyse sembiyotik özdeşleşme AMH'ye yararlar sağladı; Nasır'ın zaferleri onların zaferiydi ve örgütleri onun karizmasından yararlandı. Fakat bu özdeşliğin maliyeti de vardı. Nasır'ın yenilgileri AMH'de olumsuz etkiler yarattı. Örgütün 1960'ların ortasında, Nasır'ın Mısır'ının Arap dünyasında birtakım başarısızlıklara uğramasıyla çökmeye başlaması tesadüfi değildir. Gerçekten de AMH, Altı Gün Savaşı'nın hemen ardından bölündü. Ayrıca, Nasır'la özdeşleşme yüzünden örgütün ayrı bir kimliği de kalmamıştı. Kendini Nasırcı ya da Arap milliyetçisi olarak tanımlayan birinin AMH'ye katılmasına ne ihtiyaç vardı? Belki de AMH'nin, kendi siyasal kimliğini korumada her zaman dikkatli olan Baas'ın siyasal başarısını asla yakalayamamış olmasının nedeni de buydu. Ancak toplamda Nasır'la özdeşleşme AMH'nin yararına oldu; Nasır'ın karizmatik Arap milliyetçiliği propagandasını desteklemeseydi, örgütün kitle tabanı bu kadar büyümeyecekti.

Yelpazenin diğer tarafında, Mısır Lideri'nin ideolojik eğilimlerini desteklemeyen siyasal gruplar ve partiler kendi siyasal şanslarında dikkate değer düşüş kaydettiler. Her ne kadar Antun Sa'ada'nın ölümü Suriye Ulusal Partisi'ne

(SUP) önemli bir darbe vurmuşsa da, Parti "Büyük Suriye" fikrini çekici bulan yeni üyeler kazanmaya ve örgütlenmeye devam etti. 1950'lerin birinci yarısında, her ikisi de gizlice aynı toplumsal tabandan taraftarlar edinmeye çalıştığı için, SUP belki de Baas'ın en önemli rakibiydi. Bunun sonucu olarak iki parti arasında büyük bir düşmanlık gelişti. Mart 1955'te Batıcı askeri ittifaklara karşı Nasır önderliğindeki Arap milliyetçisi saldırı hız kazandığı ve Arap kamuoyunda taraftar bulmaya başladığı günlerde, SUP popüler Baasçı Subay Adnan Maliki suikastına karıştı. SUP'nin Batılı istihbarat servisleriyle Suriye'deki Komünist Parti'ye ve Nasırcı ve Baasçı Arap milliyetçiliğine karşı çalıştığı söylentileri ortalığa yayıldı.[64] O tarihten sonra Parti'nin faaliyetleri kısıtlandı ve üyelerine karşı bir cadı avı başlatıldı. Arap milliyetçisi subay ve bürokratlar tarafından yürütülen bu kampanya ile SUP en sonunda Suriye dışına çıkarıldı.[65] Ancak siyasal eziyetin ötesinde, Parti'nin Suriye'deki günleri zaten sayılıydı; 1950'lerin ortasında Mısır yanlısı Arap milliyetçiliğinde meydana gelen sıçrama Parti'yi etkisiz hale getirmişti.[66]

Nasır öncülüğündeki Arap milliyetçisi hareketle çatışan diğer parti Irak Komünist Partisi'ydi. 1950'lerin ortasına değin, Baas ve diğer Arap milliyetçisi ve "ilerici" gruplardan çok önce Parti, krallık yönetimine karşı gizli faaliyetlerin merkeziydi. Komünistler Irak'ın değişik kasaba ve şehirlerinde yapılan, "krallık döneminde ortaya çıkan en şiddetli kitle ayaklanması olan"[67] ünlü *el-Vasbe* de dahil olmak üzere, bir kısım hükümet karşıtı direnişlerin başını çekmişti. *El-Vasbe* Ocak 1948'de on bir gün sürdü ve 200 ila 300 arasında kişinin ölümüne sebep oldu. Fakat sonucunda Britanya'yla yapılan ana anlaşmalardan biri rafa kaldırıldı ve anlaşmayı yapan hükümet de düştü. Irak Başbakanı Saleh Cabbar apar topar kendi aşiretinin bölgesine gitti ve oradan da İngiltere'ye kaçtı. 1956'ya kadar Komünistler Necef şehrinde ve Hayy kasabasında kitle ayaklanmaları başlatma gücüne sahipti. Gizli bir polis belgesi, Hayy'da Komünizmin "bütün sınıflarda yaygınlaştığını"[68] belirtir. Her iki

isyan da en sonunda büyük güçlüklerle ve çok sayıda kayıpla hükümet güçleri tarafından bastırılmıştı.

Komünistlerin yoğun yeraltı faaliyetleri yaptığı bu dönemde Baas Partisi, ülkenin muhalif güçleri arasında kendini kabul ettirmeye çalışıyordu. Ancak 1958'deki Irak Devrimi sırasında, Baasçılar ve diğer Arap milliyetçileri, Komünistlerin gücünü dengelediklerini iddia edebilirlerdi. Komünistler Irak Cumhuriyeti'nin ilk iki yılında iyi bir konumda olsalar da, yükselen milliyetçi dalga tarafından çok geçmeden geri plana itilecekti. O dönem kendilerine toleranslı davranan Irak diktatörü Abdülkerim Kasım'ın müttefiki olan Komünistler, resmi olarak yasaklı olan ve yeraltında faaliyet gösteren Irak Baas Partisi'nin 1962'de, Cezayir Başbakanı Ahmed bin Bella'nın Bağdat'a ilk ziyaretini sevinçle karşıladıklarını ifade etmek için Bağdat'ta büyük bir gösteri düzenleme başarısını gösterdiklerinde, duvarlardaki yazıyı görmüş olmalılar. Binlerce gösterici hükümete meydan okuyarak, şu sloganın yazılı olduğu pankartlar taşımıştı:[69]

Bin Bella, hoş geldin
Baas Partisi seni selamlar

Birkaç ay sonra Baas Partisi, diğer milliyetçiler tarafından da desteklenen başarılı bir askeri ihtilal yaptı ve bu Irak Komünistleri için sonun başlangıcı oldu. Gerçekten de 1960'ların ortalarında, bir zamanların en güçlü yeraltı örgütü çok zayıf bir duruma düşmüştü. Gençleri saflarına kazanamayan parti artık, o sırada, pek fazla şanslarının kalmadığını ve bunun gelecekte daha da kötü olacağını düşünen bir kısım üzgün eski tüfekten ibaret kalmıştı.

Irak Komünist Parti, Arap milliyetçiliği düşüncesine katılmayan diğer grup ve örgütler gibi, milliyetçi dalganın giderek yükselen gücüyle baş edemezdi. Bu dalga, 1955'in ilk günlerinde Cemal Abdül Nasır, Bağdat Paktı'nın propagandacı ve destekçileriyle mücadele etmeye karar verdiği zaman yükselmeye başladı.

7

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN İLERLEYİŞİ, 1955-1957

Eğer 1950'lerde Arap milliyetçiliğinin görkemli ilerleyişinin göstergesi olarak birtakım olaylar seçilecek olursa, göze çarpan üç olay 1955 Bağdat Paktı, 1956 Süveyş Krizi ve Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin (BAC) 1958'de kurulmasıdır. Mısır'ın Süveyş Krizi'nden zaferle çıktığına ilişkin kanaat ve Mısır'la Suriye'nin birleşerek BAC'ı meydana getirmesi, iki müstakil olay olarak, Arap milliyetçiliği sembolleri ve fikirlerini benimseyen Arap kamuoyunu kuvvetlendirdi; fakat dönemi milliyetçi dönem yapan bir dizi siyasal girişim ve tepkilere yol açacak olan belirleyici olay, Bağdat Paktı'nın kurulmasıdır. Bu dönem içinde Arap fikrinin gücüyle büyülenmiş ve Cemal Abdül Nasır'ın karizmasına kapılmış eğitimli kesimlerin büyük bir kısmı tutkuyla ve zamanla ortaya çıkacağı gibi safça, Arap milliyetçiliğinin kesin ve kaçınılmaz zaferine inandı. Her şey bir yana, Mısır'ı tam, açık ve güçlü olarak Arap siyasetinin kalbine oturtan Bağdat Paktı'ydı.

Her şey sessiz bir biçimde Mayıs 1953'te başladı. ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, batısında NATO ve doğusunda henüz plan aşamasında olan bir Güneydoğu Asya İttifakı (1954'te kuruldu) ile bağlantılı olacak Ortadoğu merkezli bir Batılı savunma ittifakına destek arayışı için Kahire'yi ziyaret etti. Bu ittifaklar, Sovyetleri ve diğer Komünist ülkeleri kontrol altında tutmayı amaçlayan, Kuşatma Politikası (Policy of Containment) olarak bilinen büyük bir güvenlik politikasının parçasıydı. Ancak Nasır ve çevresindekiler fikre sıcak bakmamıştı. Daha sonra bir mülakatta da söyleyeceği gibi, Nasır "beş bin mil uzakta olan"[1] bir gücün bölgeyi tehdit ettiğine dair bir Amerikan savını ciddiye alamazdı. İtiraz edilen daha ciddi diğer bir fikir ise böyle bir ittifakta güçler dengesinin ne olacağıyla ilgilidir. Nasır Dulles'e şunları belirtir:

> Eğer küçük bir devlet güçlü bir devletle ittifak oluşturursa, hâkimiyet ve liderlik büyük devlette olacaktır ve küçük devlet emir alan bir uşak konumuna düşecektir. Bu yüzden bölgemizin savunmasının yabancıların katılımı olmadan bölgenin kendi içinden gelmesi gerektiğine inanıyoruz.[2]

Dulles'in Kahire'den eli boş dönmesi ilişkilerin kaçınılmaz olarak çıkmaza girmesi anlamına gelmiyordu. Ancak bu çok kısa bir süre içinde değişecekti. Mısır'ın Amerikan projesini reddiyle karşı karşıya kalan, inatçı ve dirençli Amerikan Dışişleri Bakanı dikkatini Bağdat'a çevirdi; orada tamamıyla Batı yanlısı olan Irak Hükümeti, sürekli, Irak'ı Arap dünyası içinde Mısır'ı dengeleyen bir kutup yapma gayreti içindeydi. Ocak 1954'te ABD Irak'ın askeri yardım talebine yanıt verirken, Amerika'nın onayının "bölgesel bir güvenlik anlaşması"na Irak'ın katılımına bağlı olduğu izlenimi veren bir açıklama yaptı.[3] Irak'ın siyasal elitlerinin siyasal eğilimleri, özellikle Irak'ın güçlü adamı Nuri el-Said'inki dikkate alındığında Irak'ın Amerika'nın önerisine olumlu cevap vereceği önceden belliydi.

1954'ün sonbaharından itibaren Nuri el-Said Bağdat Paktı'nın ilanıyla sonuçlanacak süreci başlattı. Said, her şeyden önce, ülke içindeki uyumu garanti etmek zorundaydı. Bu yüzden, Eylül 1954'te bir seçime gidilmesi için çağrı yaptı ve seçim öyle tezgahlandı ki, yeni parlamentonun 135 koltuğunun en az 100'ü sıkı Nuri destekçisi olacaktı. Nitekim yalnızca 23 koltuk için ciddi rekabet yaşandı, geri kalanlar kolaylıkla kazanıldı.[4] İçeride işleri sağlama aldıktan sonra Nuri, Nasır'la güvenlik konusunu konuşmak üzere Kahire'ye gitti. Toplantı, Nasır'ın bölgesel güvenliği sağlama görevinin Arap ülkelerinin kendi üzerlerinde olması gerektiği biçimindeki görüşünü tekrarlaması ve Nuri'nin ise, Irak'ın ve bölgenin Sovyet ve Komünistlerin saldırısından ancak Batı'nın yardımıyla korunabileceğinde ısrar etmesiyle sonuçsuz kaldı.[5] Problemin kaynağı, Nasır'ın Süper Güçler arasındaki ideolojik ve siyasal savaşta Arapların tarafsız kalması gerektiğini vurgulamasına karşın, Nuri'nin Araplar için Batı'dan farklı bir siyasal yol görmemesiydi. Nuri, daha sonra, toplantıya ilişkin olarak şöyle yazacaktı: Nasır,

> Batı'nın, Ortadoğu'da Rus etkisine müsaade etmeyeceğini anlayamamıştı. O, Batı'nın Araplara tarafsızlık lüksünü vermeyeceğini, bölgenin böyle bir aptallık yapılmasına izin vermeyecek kadar hayati olduğunu anlayamadı. O, Ortadoğu'nun Batı'ya ekonomik olarak içinden çıkılamayacak derecede bağlı olduğunu -örneğin Arap petrolü için bu derecede başka büyük pazar olmadığını- anlayamadı. Asker kökenli olmasına rağmen, Nasır, Batı'nın düşman olması halinde, Rusya'nın Ortadoğu'yu korumaya gücünün yetmeyeceğini anlayamadı.[6]

Nasır, toplantının sonunda hayal kırıklığına uğramış olarak Nuri'ye, Irak için doğru olduğunu düşündüğü şeyi yapmakta serbest olduğunu;[7] fakat Batı'yla anlaşmada acele etmemesini tavsiye ettiğini söyledi. Diğer taraftan, Nuri kendi konumunu Nasır'a açıkça anlattığına ve Mısır Lideri'nin Irak'ın planlarını hayata geçirmesine ciddi biçimde

karşı çıkmayacağına inanarak, harekete geçmek için uygun zamanın geldiğine karar verdi.

1955'te Ocak ayının başlarında, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'in ziyareti sırasında Irak ve Türkiye'nin askeri ittifak oluşturma niyetinde oldukları ilan edildi. Bu, Nasır'ı ve Mısırlı liderleri oldukça şaşırttı. Nasır, Nuri'den Batı'yla ittifak yolunda Kahire'ye danışmadan önemli bir adım atmayacağına dair söz aldığını düşünmüştü.[8] Nasır, tepki olarak, Irak'ın girişimini kınamak amacıyla Arap başbakanlarını Kahire'de bir toplantıya davet etti. Fakat başbakanlar yalnızca Nuri'yi vazgeçmeye veya en azından henüz neticeye bağlanmamış olan anlaşmayı ertelemeye ikna etmek üzere Irak'a bir heyet göndermek üzerinde anlaşabildi. Heyette Mısır'daki yönetici grubun yaşlı bir üyesi olan Albay Salah Salem de vardı. Nuri geri adım atmayacaktı ve Salem'e ayrılırken, "Abdül Nasır'ın ordusunda bir asker değilim. Lütfen ona emirlerine uymayacağımı söyle"[9] demişti. Ve gerçekten de söylediği gibi yaptı. 25 Şubat 1955'te Irak Türkiye'yle *Mitak Bağdad* olarak bilinen güvenlik antlaşması Bağdat Paktı'nı imzaladı. Antlaşma, Pakistan ve İran'ı da kapsayan ve gelecekte ABD'yle Büyük Britanya'nın olası üyeliğinin de söz konusu olduğu bölgesel güvenlik ittifakının ilk adımı olarak düzenlenmişti. Nuri hemen diğer Arap ülkelerini de antlaşmaya katılmaya davet etti.

Mısır'ın tepkisi hızlı ve kesindi. Siyasal seviyede, Kahire kendi diplomatik pozisyonunu güvence altına almaya ve Irak'ı bölgede siyasal olarak izole etmeye çalıştı. Mart ayının başlarında Bağdat Paktı'nın resmi olarak ilan edilmesinin üzerinden iki hafta bile geçmeden Mısır, Suriye'yle kendi ittifakını kurdu; bu Haşimilerin geleneksel düşmanı olan Suudi Arabistan tarafından da onaylandı. Anlamlı olarak, ittifakın Arap dünyasının daha ileri derecede entegrasyonu için ilk adım olduğu ifade edildi.[10] Nasır, gözdağı vermek için Mısır güçlerini Suriye'nin Irak ve Türkiye sınırlarına sevk etti. Bu hareketler yıl içinde, Arap milliyetçiliği adına Mısır-Suriye Karşılıklı Savunma Paktı'nın imzalanmasıyla

ve bundan bir hafta sonra, Yemen'in katıldığı bir başka paktın Suudi Arabistan ile kurulmasıyla daha da arttı. Bu girişimler, Nasır'ın Irak'ı izole etmeye ve Arap kamuoyuna somut olarak Batı ittifakının alternatifleri olduğunu göstermeye yönelik kararlı çabalarını yansıtır. Ancak Nasır bunun kendi başına, güç dengesinin Mısır'ın lehine olmaya devam etmesine yetmeyeceğini biliyordu.

Diplomasiye ek olarak Kahire, Bağdat Paktı'nı imzalayanlara ve onu imzalamayı düşünenlere karşı, yoğun bir kampanya başlattı. Kampanya, daha önce de gördüğümüz gibi, bölgeye hâkim olan "Arapların Sesi" radyosuyla yürütüldü. Irak'ın Mısır'la mücadele etmeye yetecek gücü yoktu ve kendi arka bahçesindeki Mısır radyo yayınını engellemek için yeterli kapasiteye sahip değildi. Böylece tek mesaj, yani yalnızca Nasır'ın mesajını işiten Mısırlıların tersine, Iraklılar iki mesaja maruz kalıyordu: Bir tarafta kendi liderleri onları statükoyu desteklemeye ve büyük güçlerin koruması altında eski ilişkiler ve bağımlılık yolunda devam etmeye çağırıyordu, diğer tarafta ise Mısır onları kendi kendine yeterli olmaya ve yabancının açgözlülüğü ve kötü niyetine karşı kendine güvenmeye davet ediyordu. Her bir mesajın kendi başına değeri ne olursa olsun, hangi pozisyonun Arap halkının, en azından onun siyasi olarak etkili olan kesiminin, yani hızla genişleyen orta sınıfın –meslek sahipleri, subaylar, tüccarlar ve bu dönemde hayati önemde olan ve hızlı bir biçimde kendi ülkelerinde Nasır'ın birer emir erine dönüşen üniversite ve lise öğrencilerinin- kalbini ve kafasını kazanacağı önceden belliydi.

Arap dilinin anlatım özelliklerini duyguları harekete geçirmek ve "kanı kaynatmak" için kullanan Nasır'ın propagandası oldukça kışkırtıcıydı.[11] Ondan en fazla etkilenen hedefin, rasyonel iddialardan çok duygusal çekiciliğe açık olan gençlerin olması tesadüfi değildir. Mısırlı liderlerin isteği üzerine "Arapların Sesi" Irak Hükümeti'ne, Bağdat Paktı'yla ilgili olarak, milliyetçi davaya ihanet suçlamaları içeren bir karalama kampanyası başlattı ve Nuri el-Said'i "vatan haini" ilan etti.[12] Daha fazla ayrıntıya girmeye ge-

rek yoktu; bu sıfat Arap davasının zararına Nuri'nin yabancı güçlere bağımlılığını, Bağdat ve diğer Irak şehirlerindeki Araplara açıkça ifade ediyordu. Üstelik "Arapların Sesi" Nuri'nin yabancılara eğilimli olmasını pek de şaşırtıcı bulmamıştı; Nuri'nin kendisi zaten "Türk asıllı"[13] değil miydi? Iraklı Arap subayları atıp onların yerini "Irak ordusunun itaatini garanti etmek ve onu emperyalist güçlere bağlı kalmaya zorlamak için Türkmen subaylarla" doldurmuyor muydu?[14] Doğru olup olmadığı belirsiz olan bu tür iddialar siyasal liderler için propagandanın ne kadar çekici olduğunu ortaya koyar. Örneğin, "Arapların Sesi"nin doğruluğunun kanıtlanması için daha fazla açıklama gerektirmeyen genel kabul görmüş bir gerçek olarak takdim ettiği, Nuri'nin "Türk asıllı" olduğu iddiasını ele alalım. Gerçek çok daha karmaşıktır. Nuri'nin ailesi, kendi soyunu ve Bağdat'ta ikametini üç asır öncesine, İstanbullu bir Türk kadınla evli olan dedelerine kadar götürebiliyordu. Sonraki üç yüz yıl boyunca aile Bağdat'ta yaşamıştı ve Arap olarak biliniyor ve saygı görüyordu. Nuri'nin kendisi Osmanlı Türklerine karşı başarıyla gerçekleştirilen 1916 İsyanı'nın önde gelen komutanlarındandı.[15]

Nuri ve Irak Hükümeti sessiz kalmadı; onlar da sözlerini sakınmadan karşı koydular. Fakat Arap milli çıkarını tanımlama hakkı için yapılan bu dev mücadelede Irak kaybedeceği bir savaşa girmişti. Mesajı, Mısır'ın mesajının çekiciliğine sahip değildi, radyo yayını kapasitesi Kahire'ninkinin çok altındaydı ve Nasır kadar karizmatik, Arap dünyasında onun kadar prestijli bir başka lider yoktu.

Nasır'ın çekiciliği hem ABD hem de Sovyetler Birliği'yle ittifak kurmayı reddeden, bunun yerine ittifaklar dışı bir konumu tercih eden bir dünya liderleri hareketiyle daha da arttı. Hareketin ilk önemli toplantısı Nisan 1955'te Endonezya'nın Bandung şehrinde yapıldı. Nasır bu konferansa, başta Yugoslavya lideri Mareşal Tito, Hindistan Başbakanı Nehru, Çin Başbakanı Chou En-Lai ve Endonazya Başkanı Sukarno olmak üzere, 1950'lerin Soğuk Savaş'ın patlamaya hazır yıllarında, uzlaşması imkansız görünen Doğu ve

Batı pozisyonları arasında kendi ülkelerine tarafsız bir konum belirlemeye çalışan zamanın önde gelen Üçüncü Dünya liderleriyle birlikte katıldı. Bandung Toplantısı uluslararası bir olay olarak dünyanın dikkatini yoğun bir biçimde üzerine çekti. Bandung, Nasır'ın Arap liderlerin Batı'dan bağımsız politikalar izleyebileceğine ilişkin savını Arapların kafasında doğrulamıştı. Bizim konumuzla yakından ilgili husus ise, Nasır'ın sözlerinin, diğer liderler ve medya tarafından, sadece Mısır'ı değil, Arap dünyasını temsil ettiğinin kabul edilmesiydi. Konuşurken, Arap nüfusunu arkasına aldığını bilen birisinin kendine güveni ve tavrıyla konuşuyordu. Arap milliyetçiliğinin lideri ve Arapların bütün yabancı çıkar ve ideolojilerden bağımsız olması gerektiği mesajının sözcüsü rolüne gittikçe alışıyordu.

Nasır "bağımsız" olma durumunun lafta kaldığını, özden yoksun olduğunu düşünenleri çok geçmeden şaşırtacaktı. 27 Eylül 1955'te, silah satışında Batı'nın bölgedeki tekelini kırarak Çekoslovakya'yla bir anlaşma imzaladı. Aslında bu, bir Arap ülkesinin Sovyet Bloku'na dahil bir ülkeyle imzaladığı ilk silah anlaşması değildi. Suriye o zamana kadar Sovyet Bloku'ndan birçok silah almıştı ve bu Batı başkentlerinde bazı endişelere neden olmuştu. Fakat en güçlü Arap ülkesiyle yapılan, Arap milliyetçiliğinin karizmatik lideri olduğu düşünülen bir kimse tarafından imzalanan Çek Silah Anlaşması'nın ilan edilmesi, Batılı güçler ve onların bölgedeki müttefikleri arasında panik derecesine varan endişelere neden olacaktı.

Çek Silah Anlaşması'nın kökleri Arap-İsrail anlaşmazlığına kadar uzanır. Kendi nüfusu arasında Nasır'ın artan popüleritesinden endişe eden yalnızca Batı yanlısı Arap liderler değildi. İsrailliler de, Nasır liderliğinde yükselen militan Arap milliyetçiliği dalgasının kendi genç ülkelerinde yaratacağı olası kötü sonuçlardan endişeleniyordu. O sırada bile, kendilerini *fedayin* olarak adlandırılan Mısırlılar ve Filistinliler zaman zaman Mısır'dan İsrail'e sızmaktaydı. İsrail devletinin lideri David Ben-Gurion özellikle kaygılıydı. İsrailliilerin Nasır'a bir ders vermesi hatta onu yerinden et-

mesi gerektiğine inanmıştı. Ben-Gurion kabine arkadaşlarına "Onu devirmek kesinlikle mümkün, hatta bunu yapmak bir *mitzvah* (kutsal bir görev). Bu Nasser-Shmasser de kim oluyor?"[16] demişti. Mısır Lideri'nin Araplar arasındaki popülaritesine zarar vermenin bir yolu, onun askeri olarak güçsüz olduğunu göstermek olacaktı. Böylece o, Arapların liderliğinden Nasser-Shmasser'liğe düşecekti. Böylece 28 Şubat 1955'te, Ariel Şaron (daha sonra Şubat 2001'de İsrail Başbakanı olacaktı) liderliğindeki İsrail güçleri, Mısır kontrolündeki Gazze Şeridi'ne yoğun bir saldırı başlattı ve askeri karargâhı tahrip ederek, otuz sekiz askeri öldürdü ve otuz bir askeri de yaraladı.

Nasır yükselen milliyetçi hareketin dinamik lideri olarak saldırının imajını kötü etkilediğinin farkındaydı. Nitekim İngilizlerden ve Amerikalılardan silah satın almaya çalıştı; ancak elde edebildiğinin hepsi birkaç Centurion tankıydı ve hiçbir şekilde İsrail'in Fransa'dan almaya başladığı silah teslimatlarını karşılamıyordu.[17] Amerikalılar Nasır'ın 28 milyon dolarlık silah talebini Mısır'ın nakit ödeme yapamayacağı bahanesiyle kesin bir tavırla geri çevirdi.[18] Bu yüzden Bandung Konferansı'nda Nasır, Çin Başbakanı Chou En-Lai'ye, Çin'in Mısır'a silah satmasının mümkün olup olmadığını sordu. Chou En-Lai, Çin'in Rusya'ya bağımlı olduğunu söyleyerek bu isteği geri çevirdi; ancak Mısır'ın isteğini Sovyetler'e ileteceğine söz verdi ve çok geçmeden bu anlaşma yapıldı.[19] Çek Silah Anlaşması, Çekoslovakya'nın aracı olarak yer aldığı, aslında Sovyetler'le yapılan bir anlaşmaydı.[20]

Silah anlaşmaları Sovyetler Birliği'nin Arap ve Ortadoğu siyasetine girişine izin verecekti ve bölgede güçler dengesini tamamen değiştirecekti. Bundan itibaren Batı, bölgenin güvenlik (ve bunun sonucu olarak da siyasal) işlerinde tekelini kaybedecekti ve bu Arapların gözünde Nasır'ın Arapların bağımsız olması gerektiği savının en nihayetinde doğrulanmasından başka bir şey değildi. Nasır'a pek de yakın olmayan Ürdün Kralı Hüseyin bile silah anlaşmalarının büyük çaplı etkilerini kabul edecekti:

> Nasır'ın Sovyet Bloku'yla silah anlaşması yaptığını ilan etmesi Arap dünyasında bomba etkisi yarattı. Bir anda her şey değişti. Kahire Radyosu'ndan yayılan propagandayı duyan yüz binlerce Ürdünlü Nasır'ı mistik bir kurtarıcı... ve İsrail karşısında gelecekleri için en iyi yol olarak gördü... Nasır, Batı'nın zincirlerini gerçek anlamda kıran ilk Arap liderdi. Bu bakış açısına büyük ölçüde sempati duyduğumu kabul etmeliyim.[21]

Gerçekten de Hüseyin'in kendi parlamentosu Nasır'a bir telgraf gönderdi. Telgrafın dili Arap halkının gözünde Nasır'ın sahip olduğu imajı bize gösterir: "Ürdün Millet Meclisi sizi, Arapçılığın ruhunu kutlar ve Arap ülkelerinin savunması için silah temin etme çabalarınızda sınırsız ve şartsız olarak destekler."[22] Kendi kralının da aynı unvanla anılmak istendiği bir ülkede Nasır, *Arapçılığın Ruhu* olarak nitelendirilmekle kalmıyor, vekiller silah anlaşmasının yalnızca Mısır'ın güvenliğini değil, *Arap ülkelerinin savunmasını* da güçlendirdiğini düşünüyorlardı.

Bu yüzden Arap dünyası oldukça sevinçliydi. Şam, Bağdat, Amman ve hatta muhafazakâr ve daha az gelişmiş olan yabancı himayesi altındaki Körfez ülkelerinin[23] sokaklarına dökülen halk, Çek Silah Anlaşması'nda yalnızca Mısır'ın bağımsızlığının teyit edilişini değil, aynı zamanda "emperyalizm"e ve onun "gayri meşru çocuğu" İsrail'e karşı kazanılmış bir Arap zaferini de gördü. "Arapların Sesi" daha sonra aylarca anlaşmanın Arap milliyetçiliğinin tarihi ilerleyişinde bir dönüm noktası olduğunu anlatmaya devam etti.

Eğer hâlâ bazı Arap liderler kendi yurttaşlarının Nasır'a aşırı sevgi duyduğundan kuşku duyuyorsa, Ürdün'ün Bağdat Paktı'na katılmasıyla ilgili olaylar bu tür şüpheleri hemen yok edecekti. Kral Hüseyin, "Mısır'ın yıpratıcı propagandasına maruz kalmak dışında hiçbir şey elde edemeyeceğini"[24] düşündüğü Irak-Türkiye ittifakına katılma fikrine soğuk bakıyordu. Fakat diğer Arap ülkelerini Pakt'ın içine çekememeleri nedeniyle hayal kırıklığına uğramış olan, Na-

sır ve onun propagandasına karşı savaşı kaybetmekten korkan Irak, Türkiye ve Britanya, Batı yanlısı Haşimi Ürdün'ü anlaşmaya dahil etmek için birlikte çaba harcadılar. Irak mali yardım yapacaktı;[25] Türkiye, İsrail ve Suriye'ye karşı Ürdün'ün savunmasını destekleyeceğine üstü kapalı söz verdi;[26] Britanya 5.5 milyon sterlinlik silah yardımı yanında sanayi ve enerji için daha fazla yadım önerdi ve Anglo-Ürdün Antlaşması'nı tekrar gözden geçirme sözü verdi.[27] Britanya Aralık 1955'te Genel Kurmay Başkanı Sir Gerald Templer'i yardım paketini Ürdünlülere sunmak ve Ürdün'ün Pakt'a üyeliğinin mekaniklerini tartışmak üzere Ürdün'e gönderdi. Mısır hemen Templer'in misyonuna karşı sözel saldırılarda bulundu ve ülke Hüseyin'in siyasal düzeninin temelini sarsan bir ayaklanmalar, gösteriler ve grevler dalgasına maruz kaldı.[28] Templer misyonunun ardından çıkan siyasal krizin en çarpıcı ve canlı tasvirini Kral'ın kendisinin yapması ilginçtir:

> Hiçbir uyarı yapmadan Mısırlılar Ürdün'e karşı ağır bir propaganda saldırısı başlattı. Propagandayla kafaları karışan insanlar, Arap dünyasının yeni *efsanesi* Nasır'a kulak vererek ayaklandığı için, Amman'ın düzeni bir saat içinde allak bullak oldu... Silahlarıma yapışıp kaldım. Baskılara dayanamayan Başbakan Said Mufti -iyi fakat yaşlı bir adam- istifa etti ve hükümet düştü. Ardından ayaklanmalar tekrar patlak verdi. Hükümetin istifa etmesi, dolaylı olarak, onların bu keskin adımı vatanseverlik duyguları nedeniyle attığı ve belki de Kahire'nin "emperyalizm ve Yahudileri gözden çıkarmakta" haklı olduğu anlamına geliyordu... Kalabalık, sokakları doldurmaktayken, Hezza Paşa Majali'yi getirttim... O, halka Bağdat Paktı'nı desteklediğini ilan etti ve bu büyük vatanseverle beraber elimizden gelen her şeyi yaptık. Fakat neredeyse çaresizdik... Hâlâ dayanabilirdik fakat 19 Aralık'ta İçişleri Bakanı ve Majili'nin Hükümeti'nden diğer iki üye daha istifa etti... Majali onların yerini doldurmaya çalıştı fakat boşunaydı. Üç dört ay içinde seçim vaadiyle... hükümeti dağıtmaktan baş-

> ka yapabileceğim bir şey yoktu. Ürdün Yüksek Mahkemesi kararnameyi anayasaya aykırı buldu; eski vekiller tekrar görevlerine dönmeliydi. Artık kıyamet kopacaktı... Daha önce benzerini hiç görmediğimiz ayaklanmalar... ülkeyi altüst etti. Bu defa kundakçı takımları hükümet dairelerini, özel şahıslara ait evleri ve yabancılara ait mülkleri yakıp yağmalamaya başladı. Orduyu (Legion) çağırmak dışında alternatifim yoktu; ordu göz yaşartıcı gaz kullanarak ve kararlılıkla güce güçle karşılık verdi. Ülkede on günlük sokağa çıkma yasağı ilan ettim.[29]

Ürdün ordusunu Ürdün şehirlerinin sokaklarında düzeni yeniden sağlamaya davet etmenin yanında, kendi konumu tehlikeye giren Kral, Iraklı birlikler de istemek zorunda kaldı.[30] Gerçekten panik Londra'ya da sıçradı. Britanya Başbakanı Anthony Eden, Kıbrıs'a iki paraşüt taburu ve bir piyade taburu gönderdi. Aynı zamanda Akabe'deki zırhlı alaya Amman'ın yakınına kaymasını emretti.[31] En sonunda aceleyle atanmış diğer bir başbakan Samir Rifa'i Ürdün Hükümeti'nin Bağdat Paktı'na katılmayı düşünmeyeceğini ifade etti. Ancak bundan sonra sükûnet sağlandı ve hayat normale döndü. Nasır kazanmıştı; hem de çok büyük bir zaferdi bu. Kendi isteğini inatçı bir Arap lidere, askeri güçle değil, liderin kendi halkının duygularını şekillendirerek kabul ettirmişti. Nasır duyguları harekete geçirmeyi Arap milliyetçiliğine başvurarak başarmıştı.

Ürdün olayları yalnızca Haşimi krallığın Bağdat Paktı'na girmesini önlemekle kalmadı, aynı zamanda Batı kaynaklı ittifaka girmeyi düşünen diğer Arap ülkelerine şiddetli bir uyarı mesajı gönderdi. Nitekim Bağdat Paktı Arap dünyasında büyüyemedi ve en sonunda 1959'da Irak'ın yeni cumhuriyetçi hükümeti üyeliğini çekince hükümsüz kaldı. Pakt bölgesel üyeliğin Türkiye, İran ve Pakistan ile sınırlı olduğu, Merkezi Antlaşma Teşkilatı (CENTO) olarak yeni bir hayata kavuşacaktı. Ancak hiçbir "merkez" Arap ülkesinin katılmaması nedeniyle CENTO, Dulles ve ilk planlayıcılarının başarmayı ümit ettiklerinin bir gölgesi olarak kaldı.

Mısır'ın zaferi Nasır'ın karizmasına (veya Kral Hüseyin'in de anılarında belirttiği gibi onun *gizil gücüne*) ve radyo savaşında Mısır'ın karşı konulamaz üstünlüğüne çok şey borçluydu. Fakat mesaj güçlü olmasa başarı bu kadar kolay gelmezdi. Aralık 1955'teki Ürdün olayları, Arap milliyetçiliğinin gücünün ilk fiili göstergesidir. Britanya, Ürdün silahlı güçlerinin nitelik ve nicelik olarak geliştirilmesini başlatmaya söz vermişti. Irak'la ekonomisi çok kötü olan Ürdün'e ekonomik yardım sözü de vermişti. Anglo-Ürdün Antlaşması'nı Ürdün lehine yeniden gözden geçirme sözü de vardı. Fakat Ürdünlü göstericileri harekete geçiren şey rasyonellik ve milli çıkar veya güç politikaları değildi; Ürdünlüleri sokaklara döken şey karizmatik liderin dillendirdiği Arap milliyetçiliğinin duygusal ve gizemli gücüydü. Bağdat Paktı ile ilgili mücadele, kendisini Arap olarak adlandıran ülkelerin ve bölgelerin vatandaşları arasında Arap milliyetçiliğinin rakipsiz ideolojik güç olduğu bir dönemde başladı.

Bağdat Paktı sonrası dönem bize, Benedict Anderson'ın milleti hayali bir cemaat olarak tanımlayışını anımsatır.

> [Millet] hayalidir; çünkü en küçük milletin bile üyeleri kendi milletlerinin diğer üyelerinin çoğunu tanımaz, onlarla karşılaşmaz ve onları duymaz, buna rağmen hepsinin zihninde kendi birlikteliklerinin bir hayali yaşar.[32]

Bağdat Paktı'nı izleyen birkaç yıl boyunca, özellikle yükselen Arap milliyetçiliğinin doruğunu temsil eden 1955-1958 yıllarında, bir Iraklı avukat, bir Ürdünlü öğrenci, bir Bahreynli şair, bir Suriyeli doktor ve bir Faslı işadamı birbirlerinin isimlerini ve mesleklerini bilmeseler de, Arap milliyetçiliği felsefesine bağlı, aynı kanaat ve hayalleri paylaşan kardeşlerdi. Bu bireyler birbirini tanımayabilir ve Arap dilinin lehçelerindeki büyük bölgesel farklılıklar nedeniyle, karşılaştıkları zaman sözlü iletişim kurmakta zorluk çekebilirdi; fakat bu birkaç yıl boyunca onları manevi olarak birbirine bağlayan bir bağ vardı ve nitekim *zihinlerinde ait oldukları toplumun bir hayalini taşıyorlardı.*

Eski dünya çökmekteydi; geleneksel değerler ve gelenekler sorgulanıyordu; eski otorite biçimlerine gittikçe daha fazla hücum ediliyordu ve Nasırcı Arap milliyetçiliği, mücadeleye Arap dünyasının her yerinde, en uzak bölgelerde ve geleneklerine çok fazla bağlı yerlerde bile öncülük ediyordu. R. Stephen Humphreys genç bir İngiliz akademisyenin tecrübelerini aktarır:

> Bir arkadaşım ve ben, Peygamber Muhammed soyundan gelen, oldukça nüfuzlu emirler kabilesinin hâkim olduğu Hadramut'un (Yemen) doğusundaki büyük vadide bulunan eski şehirlerden biri olan Seyyun'daydık... Sokakta bu aileden iki genç adamla karşılaştık... yeşil sarıkları... onların kutsallığını ve konumlarının üstünlüğünü gösteriyordu... Sokakta rastladığımız öğrencilerimden birisi durup genç Emir'in elini saygıyla öpünce, kutsallık ve ayinleşmiş ince düzen ve uyum duygusu daha da arttı... Benim gibi on yedi on sekiz yaşlarında bir genç olan öğrenciyle bir gün sonra karşılaştım. Bana bir açıklama yaptı. "Onların elini şu anda öpüyoruz" dedi "ancak yarına kadar bekle." Nasırcıydı... Mısır Başkanı'nın davasına sempati duyan gençlerin katıldığı bir kültür derneğine üyeydi. Bu dava, emperyalizmle muhafazakâr ve gerici güçlerin kontrolüne karşı olan bütün Arapların davası olarak tanımlanmıştı.[33]

Arap milliyetçiliği aynı zamanda bazı kemikleşmiş toplumsal bölünmeleri de aşıyordu. Örneğin Irak'taki keskin Sünni-Şii bölünmüşlüğünü ele alalım. Ülke laikleştikçe ve dini okulların nüfuzu azaldıkça,[34] daha fazla Şii Iraklı siyasete katılmaya başladı. Bazıları sistem içinde çalıştı ve siyasal olarak önemli mevkilere geldi, diğerleri yeraltı muhalefete katıldı. 1940'larda ve 1950'lerin başlarında, Şii gençlerin pek çoğu Arap milliyetçisi gruplardan uzaklaşarak Komünist Parti'ye yöneldi.[35] Bunun sebeplerinden biri, Şiilerin, Arap milliyetçiliğini, esas olarak, bir Sünni projesi olarak görmeleri ve onun nüfusu ağırlıklı olarak Sünni olan Arap devletlerini birleştirerek Iraklı Şiileri (Irakta çoğun-

lukta olan grup) önemsiz bir azınlık durumuna düşürmeyi amaçladığından endişe etmeleriydi. Fakat mezhepsel bölünmenin en az seviyede olduğu bir dönem varsa, bu dönem 1950'lerdeydi ve özellikle 1955-1958 yılları arasındaydı. Bütün Şiiler ateşli milliyetçi olmadıysa da, çoğu ister Nasırcı, Kavmiyen Arap (Arap milliyetçileri) ister Baasçı olarak, milliyetçi saflara katılmıştı. Nitekim, 1950'lerde Irak Baas Patisi'nin on yedi liderinin, Genel Sekreter Fuad el-Rikabi de dahil olmak üzere, sekizi Şii'ydi.[36] Özellikle 1950'lerin ortalarında, milliyetçiler olarak, kimlikleri giderek artan oranda milliyetçilikleri tarafından belirlenir oldu; öyle ki mezhep bağı merak edilmeye bile değmeyecek kadar önemsiz hale geldi. Abdülkerim Kasım'dan Şubat 1963'te iktidarı devralan Baasçı Hükümet'in ilk dışişleri bakanı olan Talib Şabib, parti yönetimindeki üyelerin birbirlerinin mezhebini asla tartışmadığını, hatta bilmediğini söyler.[37]

Arap milliyetçiliğinin yükselişine katkıda bulunan diğer önemli olay, 1956 Süveyş Krizi'dir: Nasır'ın Anglo-Fransız Süveyş Kanalı Şirketi'ni millileştirmesi ve ardından Mısır'ın İsrail, Britanya ve Fransa tarafından işgal edilmesi. Krizin başlangıcı, Nasır ve arkadaşlarının Asuan Barajı'nı yapma girişimlerine kadar götürülebilir. Bu, devrimin ilk yılından beri, yeni rejim tarafından planlanmış olan en önemli gelişim projesiydi. Baraj sürekli olarak dinamik ve sanayileşmiş yeni Mısır'ın sembolü olarak ilan edildi. Baraj sulamayı Yukarı Mısır'a kadar genişleterek, 125 milyon dönüm kurak toprağın ıslahını mümkün kılacaktı. Baraj aynı zamanda, Nasır'ın Mısır'ın tamamen kendi kendine yeterli duruma gelmesine ve "gelişmiş ve sanayileşmiş" Batı'yı yakalamasına yardım edeceğine inandığı yoğun sanayileşme programını gerçekleştirmek için zaruri olan elektriği sağlayacaktı. Aralık 1955'te ABD, Büyük Britanya ve Dünya Bankası, Mısır'a barajın yapımında yardımcı olmayı önerdi. Ancak bu öneri birkaç koşula bağlıydı. Bunlar arasında Mısır'ın bütçe ve ödemeler dengesini Dünya Bankası'nın denetlemesi ve Mısır'ın Komünist kaynaklardan yardım almamaya söz vermesi de vardı. Nasır, Mısır ekonomisi ve

dış politikası üzerinde yabancı kontrolü anlamına geldiğini düşündüğü bu koşulları kabul etmedi. ABD ve Britanya, öte yandan, teklife eklenen koşullara Nasır'ın vereceği cevabın onun gelecekte Batı'yla işbirliğine yanaşıp yanaşmayacağına ilişkin önemli ipuçları vereceğini düşünüyordu.[38] 1956'nın ilk aylarında Nasır tereddüt içindeydi ve itiraz etmekteydi; Dulles ve Britanya Başbakanı Anthony Eden, Çek Silah Anlaşması'nın henüz akıllarda taze olduğu bu dönemde, Mısır Lideri'nin Sovyetlerle başka bir anlaşma için görüştüğüne karar verdi. Daha sonra, Batı'nın yardım teklifinin en sonunda sonuçsuz kalmasına neden olacak iki olay meydana geldi.

Mart 1956'da Ürdün Kralı Hüseyin, Ürdün Silahlı Kuvvetleri'nin İngiliz komutanı John Glubb'ı görevinden aldı. Belli ki, Mısır Radyosu'nun, Templer olayı sırasındaki saldırıları ve bir Arap ülkesinin ordusuna bir İngiliz'in komuta etmesine izin verdiği için ona sürekli olarak sataşması Kral'ın canını sıkmıştı. Mısır Radyosu sürekli olarak bunun Ürdün'ün, Britanya'nın hizmetçisi olmak dışında bir şey olmadığının kesin kanıtı olduğunu işliyordu. Kral, Glubb ordunun komutanı olduğu sürece, Mısır propagandasının hedefi olacağını anlamıştı. Bunun da ötesinde, Sandhurst-eğitimli, kendini asker olarak gören genç Kral, gittikçe Glubb'ı ve onun ordu üzerindeki mükemmel kontrolünü kıskanmaya başlamıştı ve bu da Glubb'ın ani ve teklifsizce görevden alınmasına neden oldu.

Glubb'ın görevden alınmasının nedeni ne olursa olsun, Eden bundan dolayı tamamıyla Nasır'ı suçladı.[39] O andan itibaren Eden, İngiliz ve Batı çıkarlarına yönelik bu tehditten dünyayı kurtarmaya azmetti. Dışişleri Bakanı Anthony Nutting ona, Nasır'ın devrilmesi halinde Mısır'da siyasal kaos olasılığından bahseden ve bunun yerine Mısır Lideri'ni etkisiz hale getirmek için çeşitli önlemler öneren kısa bir not gönderdiğinde, Eden telefonda ona şöyle bağıracaktı: "Bana gönderdiğin bu saçmalıklar da ne?... Nasır'ı izole etmek veya etkisiz hale getirmek de ne demek? Onu yok etmek istiyorum, anlamıyor musun? Onun devrilmesini isti-

yorum... Ve Mısır'da anarşi ve kaos olup olmayacağı da umurumda değil."[40]

Eğer Glubb'ın görevden alınması Eden'in Nasır'a kızmasına neden olmuşsa, Mısır'ın Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıması da John Foster Dulles'ın tepesini attırmıştı. Mısır'daki siyasal seçkinlerin önemli simalarından Abdüllatif el-Bağdadi, tarafsızlar kampında yerini sağlam bir biçimde almış olan Mısır'ın, artık (daha sonra Tayvan olarak adlandırılacak olan) küçük Formosa Adası Hükümeti'ni Çin halkının gerçek ve meşru temsilcisi olarak görme şeklindeki Amerikan oyununa razı olamayacağını belirtmişti. Üstelik Sovyet lideri Nikita Kruçev Ortadoğu'yla ilgili bir silah kontrolü programında Batı'yla ortak hareket etmeye istekli olduğunu beyan etmişti. Böyle bir durumda, Mısır, Çin'i tanımanın üçüncü bir kanal, yani Çin aracılığıyla Mısır'a silah göndermede Sovyetler'e kamuflaj sağlayacağını düşündü.[41] Ancak bunları düşünmek için Dulles'in çok az zamanı vardı. O Mısır'ın Çin'i tanımasının, Nasır'ın Komünist dünyaya geri çevrilemez eğiliminin kanıtı olduğunu düşündü. 19 Haziran 1956'da, "projenin başarısını temin etmek için Mısır'ın projeye yeterli kaynak ayırma gücü, teklifin yapıldığı zamana göre daha belirsiz olduğu için",[42] Mısır'a yardım teklifi resmi olarak geri alındı. Bu sadece bir ret değil, Mısır'ın yeterli kredisi olmadığını gösteren küçük düşürücü bir şamardı.

Bu duruma çok sinirlenmiş olan Nasır, bir hafta sonra yaptığı önemli bir konuşmada, Batı'nın Asuan Barajı'nın finansmanına yardım etmek istememesi nedeniyle, Mısır'ın kendi başına kaynak aramaktan başka alternatifi kalmadığını açıkladı. Süveyş Kanalı Şirketi (Suez Canal Company) millileştirilirse gerekli kaynak bulunabilirdi. Böylece Anglo-Fransız şirketini millileştirmek üzere bir yasa çıkarıldı ve Nasır, anlamlı bir biçimde, onu dinleyen coşkulu kitleye, o anın öneminin yalnızca Mısırlılar tarafından değil bütün Araplar tarafından bilinmesi gerektiğini; çünkü onun Arap egemenliği, saygınlığı ve gururunun bir doğrulanışı ve Arapların ve onların muzaffer milliyetçiliğinin sö-

mürgeci ve emperyalist güçlere karşı bir zaferi olduğunu hatırlattı.

Karar göründüğü kadar gayri ihtiyari değildi. Dulles'in baraj için yardım teklifini geri çektiklerini ilan etmesinin ardından Nasır bir hafta boyunca, Süveyş Kanalı Şirketi'nin millileştirilmesine karşı olası uluslararası tepkileri ve bunların bir ertelemeyi hatta vazgeçmeyi gerektirip gerektirmeyeceğini değerlendirdi.[43] Dulles'in, Eden'in görüşlerini paylaşmakla birlikte, askeri yöntemler kullanmak istemeyeceğini, bunun yerine Mısır'a ekonomik ve mali baskı yapmayı tercih edeceğini düşündü. Fransa'yla ilgili olarak da, Nasır onların Cezayir Devrimi'nin yükselen şiddeti nedeniyle çamura saplanmış olduklarından ve Mısır'a karşı bir askeri operasyon için ek güç toplayamayacağından emindi. Mısır'a karşı bir saldırıya İsrail'in dahil olması olasılığını aklından bile geçirmedi. Fakat İngiltere'nin tepkisiyle ilgili değerlendirmesi farklıydı. Nasır, Eden'in askeri hareketi gözden geçireceğinden emindi; fakat Britanya'nın bölgedeki askeri gücünün mevcut jeostratejik durumunu değerlendirerek Mısır'ın şiddetli mali ihtiyaçları ışığında riskin alınmaya değer olduğunu hissetti. Altı yıl sonraki bir mülakatta o sırada aklından geçenleri şöyle açıkladı:

> Temelde [problem] basitti. Planı rafa kaldırmak düşünülemezdi; mutlaka para bulunmalıydı; milli geliri önemli miktarda artırmanın tek yolu, Süveyş Kanalı'nı [Şirketi] millileştirmekti. Önemli bir risk aldığımı biliyordum. Kişisel tecrübelerimden Anthony Eden'in İngiliz çıkarlarını korumak için harekete geçmeyi düşüneceğini; fakat aynı zamanda Britanya'nın saldırı için en yakın üsler olan Kenya'da, Kıbrıs'ta ve Aden'de yeterli birliklerinin olmadığını da biliyordum. Onun yeterli gücü harekete geçirmeye hazır olmasına kadar geçecek olan süre içinde, barışçı bir çözüme ulaşacağımıza inanmıştım.[44]

Nasır'ın hesapları yanlıştı. Eden, Fransa (Mısır'a Cezayir Devrimi'ni desteklediği için kızgın) ve İsrailliler (feda-

yinlerin İsrail baskınlarına bir son vermek arayışı içinde) ile, gizli bir anlaşma çerçevesinde, işbirliği içinde cevap verdi. Gizli anlaşmanın amacı, Kanal üzerinde Batı egemenliğini yeniden sağlamak ve Mısır'ı askeri olarak yenerek Nasır'ın prestijine ve Arap milliyetçiliği hareketinin liderliğine zarar vermekti. Üçlü saldırı İsrail'in Sina'yı işgal etmesiyle 29 Ekim'de başladı; sonraki gün her iki tarafın da savaşı yirmi dört saat içinde durdurmasını ve güçlerini, Anglo-Fransız güçlerinin savaşan tarafların arasından ilerleyebilmesine izin verecek şekilde kanalın her iki tarafından on mil uzağa çekmesini isteyen önceden düzenlenmiş bir Anglo-Fransız ültimatomu gönderildi. Mısırlıların güçlerini 100 mil boyunca geri çekmesini isteyen ve İsraillilerin Kanal boyunca hiçbir engelle karşılaşmadan ilerlemesine izin verecek olan ültimatom Nasır'a çok mantıksız geldiği için başlangıçta onun bir blöf olduğunu düşündü.[45] Fakat 31 Ekim'de İngiliz ve Fransız uçakları Mısır havaalanlarını bombalamaya başladı. Maksat yalnızca Süveyş Kanalı Şirketi'ni Anglo-Fransız olarak geri almak değil, Nasır'ı devirmekti. İlk bombalı saldırıdan hemen sonra, Kıbrıs'taki bir İngiliz radyo istasyonu Mısırlıları Nasır'a karşı isyan etmeye çağırdı, radyo spikerine göre o "delirmiş ve Süveyş Kanalı'nı gasp etmişti... adil bir çözümü reddetmişti... onları İsrail saldırılarına maruz bırakmıştı... Mısır'a ihanet etmişti... [ve] diktatörlük uygulamıştı."[46] Yirmi dört saatten daha az bir süre içinde saldırganlar Mısır'ın hava üslerini etkisiz hale getirmeyi başarmıştı. 4 Kasım'da İngiliz ve Fransız paraşütçü birlikleri Kanal'ın Akdeniz ucundaki Port Said'e indi ve iki gün içinde 650-1000 arasında Mısırlının öldüğü ağır bir savaş sonunda şehri ele geçirdiler. Hemen sonra, bir İngiliz zırhlı birliği Kanal boyunca aşağı doğru, Kanal'ın diğer iki önemli şehri İsmailiye ve Süveyş yönünde ilerlemeye başladı. Mısırlılar artık Anglo-Fransız güçlerin Kahire'ye doğru ilerlemekte olduğuna ikna olmuştu. Nasır ve arkadaşları, acilen toplanarak işgalciler tarafından tutsak alınarak millet önünde küçük düşürülme riskine karşın zehri içmeye karar verdiler. Fakat lider kadrosunun önde

gelen üyelerinden Abdüllatif el-Bağdadi toplantıda yoktu; bu yüzden bir temsilci onu bulup toplantıya getirmek üzere görevlendirildi; liderler kadrosunun diğer bir üyesi de gerekli zehri tedarik etmeye gönderildi. Nasır ve arkadaşları Bağdadi'nin gelmesini ve zehrin getirilmesini beklerken, Kahire'ye, New York'tan savaşa son vermek üzere İngiliz ve Fransızların anlaştığına ilişkin haberler ulaştı.[47]

Nasır'ın ve Mısır'ın kaderindeki ani değişiklik, doğal olarak, Mısırlı propagandacılar tarafından Mısır'ın sert direnişinin direkt sonucu olarak ilan edildi. Fakat savaşı sona erdiren rolünü oynayan Washington'du. Başkan Eisenhower ve Dışişleri Bakanı Dulles güç kullanılmaması yönünde uyarılarda bulunmuştu ve İngilizler ve Fransızlar tarafından kendilerine danışılmamasına kızmışlardı; gerçekten de Eden ve Fransa Başbakanı Guy Mollet tarafından kasıtlı olarak aldatıldıklarını düşünüyorlardı. Üstelik, Süveyş'teki krizin onları Sovyetlerle nükleer savaşa sürüklemesinden endişe ediyorlardı. İngilizler ve Fransızlar, Mısırlılar Süveyş Kanalı'nı gemileri batırarak bloke ettikten ve Suriyeliler de Irak'taki petrol yataklarından İngiliz petrolünü Akdeniz'deki Lazkiye Limanı'na götüren boru hatlarını havaya uçurduktan sonra, alternatif petrol arzlarının ekstra maliyetlerini karşılamak için ümitsizce Amerikan mali yardımına ihtiyaç duyuyordu. Ancak Amerikalılar mali yardımın savaşın durdurulmasına bağlı olduğunu iyi anlatmıştı. İlk sonuç uluslararası piyasalarda sterlinin değerinin düşmesiydi; üstelik buna en yakın ve sağlam dostların bile desteklediği bir küresel kınama kampanyası da eklenmişti, bu yüzden İngiliz ve Fransızların işgali sona erdirmekten başka alternatifi yoktu. Halkın önünde olmasa bile, Nasır, Washington'un rolünü teslim ediyordu. İşgalin sona ermesinden sonra, ilk bakanlar kurulu toplantısında, Nasır, ABD'nin ve onun başkanının "üçlü komplo"yu önlemede oynadığı rolü kabul etti. Toplantıdaki bakanlara şunları söyledi: "Her ne kadar komplo onu Yahudilerin oylarına ihtiyaç duyduğu bir dönemde, ikinci defa seçilmek için yaptığı seçim kampanyasının ortasında yakaladıysa da, Eisen-

hower, Britanya, Fransa ve İsrail'e karşı koymakta en büyük ve sonuç verici rolü oynamıştır... Eisenhower, bütün bu koşulları dikkate almadı ve kararlı bir biçimde Mısır'ın lehine adım attı."[48] Amerikan desteğinin olmaması talihsiz Anglo-Fransız operasyonunun sonunun başlangıcı oldu; en sonunda 22 Aralık 1956'da, amaçlarının hiçbirine ulaşamadan, askerlerinin hepsi utanç içinde Mısır'dan çekildi.

Nasır'ın yaygarası çok yapılan silahlı güçleri oldukça çabuk yenilmişti. Fakat siyasal olarak Nasır, Mısır içinde ve Arap dünyasında ünlü ve dillere destan bir zafer elde etti. "Süveyş Kanalı Krizi'yle" John Badeau'ye göre, "bölgesel bir kahraman olarak Nasır, aniden Ortadoğu'nun ufkunu doldurdu. Huzursuz ve hayal kırıklığına uğramış Arap milliyetçilerine, Batı emperyalizmini geri çevirdiği için İkinci Selaaddin gibi göründü."[49] Gerçekten de Araplar kriz boyunca Nasır'ı tamamıyla desteklemişlerdi. Arap şehirleri yaygın bir biçimde Batı karşıtı gösteri ve ayaklanmalara sahne olmuştu. İnsanlar sokağa çıkmış ve Arapların emperyalist güçlere karşı kararlı direnişinin sembolü olarak Nasır'ın ismini haykırmışlardı. Irak, Suriye ve Suudi Arabistan'daki petrol boruları sabote edilmişti.[50] Halk İngiliz ve Fransız mallarını boykot etmek için güçlü bir çaba harcadı.[51] Yoğun halk baskısı altındaki hükümetler, kendi politikalarını mümkün olduğu kadar Mısır'a uydurdular. Suriye ve Suudi Arabistan, Britanya ve Fransa'yla ilişkilerini kesti. Suriye birlikleri Ürdün'e girdi ve Ürdün birimleriyle bağlantı kurdu.[52] Suriye ve Ürdün hükümetleri Mısır'a yardım için birliklerini göndermeyi teklif etti ancak Nasır bu teklifi reddetti; bu sırada Ürdün ordusu (Arap Legion) Amman'daki bazı İngiliz silah depolarına el koydu. Süleyman Nabulsi'nin yeni seçilmiş milliyetçi hükümeti Ürdün'ü Suriye ve Mısır'la birlikte bir askeri pakta soktu; Ocak 1957'de "Arap Dayanışma Antlaşması" Mısır, Ürdün, Suudi Arabistan ve Suriye arasında on yıllık bir dönem için karara bağlandı.[53]

Fakat Süveyş Krizi'nin en büyük etkisi Irak'ta hissedildi. Nasır'ın Arap dünyasındaki en önemli rakibi Nuri el-Said,

Mısır'a yapılan saldırıyı önceden öğrenmiş ve İngilizlerle görüşüp onların yandaşı olmuştu.[54] Nuri ilk saldırı haberlerine o kadar sevinmişti ki, radyoda zamanın çok popüler olan aşk şarkısı *el-postakiye iştaki min kizrat marasil*'in (Postacı mektuplarımın çokluğundan yakındı) çalınmasını istemişti. Şarkı Nuri'nin romantik ruh halinin bir yansıması değildi; bu, Nasır'a babasının alt tabakadan bir postacı olması nedeniyle yapılan alaycı ve dolaylı bir göndermeydi.[55] Ancak Nasır'ın karşı konulamaz öfkesini gören Nuri, Anglo-Fransız hareketini İsrail'le birlikte girişilen ahlaksız bir oyun olarak kınamaya kendini mecbur hissetmişti. Irak Hükümeti Bağdat Paktı toplantısında Britanya'yla yan yana oturmayı reddederek Fransa'yla diplomatik ilişkileri gerginleştirdi. Ancak bu ihtiyatlı tepki, büyük kalabalıklar halinde sokaklara dökülen halkın öfkesini yatıştırmaya yetmedi.[56] Irak'ın üç büyük şehri Bağdat, Basra ve Musul ile Komünistlerin güçlü olduğu Şii şehirleri, Kufa, Necef, Hillah'ta, isyanlar çıktı.[57] Necef'te durum o kadar kötüye gitti ki, olayları yatıştırmakta yetersiz kalan polise yardım etmek ve tekrar düzeni sağlamak üzere, Musul'dan özel bir tabur şehre gönderildi.[58] Bağdat'ta isyanın sadece ilk iki gününde, 378 gösterici tutuklandı.[59] Irak Hükümeti sıkı yönetim ilan etmek zorunda kaldı. Yine de, Nuri Irak'ta iki günden daha fazla istikrar garanti edemeyeceğini hissetti. İngiliz Büyükelçisi kendi hükümetine Nuri'nin "hiç bu derece cesareti kırılmış ve keyifsiz olduğunun" görülmediğini[60] rapor etti; Türkiye Başbakanı Adnan Menderes de Irak liderlerinin "neredeyse panik"[61] içinde olduklarını düşündü. Yeni dönemin şartlarının Arap milliyetçiliğine açık bağlılığı gerektirdiğini anlamış olan Nuri, 23 Kasım 1956'da bir radyo konuşmasıyla halkına kendisinin güçlü ve köklü bir Arap milliyetçisi olduğuna ilişkin deliller açıkladı:

> Yurttaşlarım, "Arap" kelimesinin onu söyleyenin hayatına mal olduğu bir dönemde, benim, Arapların bağımsızlığı ve birleşmesi ve Arap'ın saygınlığının yükselmesi için çalışan mücadeleci bir genç olduğumu biliyorsunuz. O zaman öy-

> le bir zamandı ki, bugün Arap milliyetçiliğini savunanlar, o günlerde zalimlerin ve emperyalistlerin ayağına kapanmıştı ve bizi vatana ihanet ve ateistlikle suçlamıştı. Bugüne kadar pek çok tehlikeye maruz kaldım ancak Arapların bağımsızlığı, Arapların şan ve şerefi ve Arapların saygınlığı dışında hiçbir şey istemeden yoluma devam ettim... Arap milliyetçiliğine çağrı benim için geçici değildir; o benim benliğime işlemiştir. Onunla gurur duyuyorum ve ister hükümet içinde ister dışında olayım onu yüceltmek ve korumak için mücadele edeceğim.[62]

Nuri, kendi halkına bu tür milliyetçi çağrılar yaparken, Irak sınırları dışında sesini duyurmaya ve Nasır'ın Mısır'ına karşı durmaya devam etti. Bunu daha önce hükümetinin başlattığı mümkün olduğu kadar gazete ve dergi satın alma politikasına ağırlık vererek sürdürdü. Örneğin Majali'ye, Nasır karşıtı dergi, *Savt el-Urdun*'u (Ürdün'ün Sesi) kurması için 1.000 Ürdün dinarı ödendi. Aynı şekilde Suriye'deki Nasırcı yükselişin önünü kesmek için Şam'daki Bağdat Konsolosluğu, buradaki gazete ve dergilere ayda on bir bin Suriye lirası ödedi.[63]

Fakat faydası yoktu. Arap milliyetçiliği inancı o zamana kadar Arap halkının zihninde Cemal Abdül Nasır'ın kişiliğinde değiştirilemez bir biçimde yer etmişti. Ve bu, üç dört yıl önce kendilerini Mısır vatanseverleri olarak gören, öyle takdim eden ve pek de Arap milliyetçiliğinden bahsetmeyen Mısırlı siyasal elitlerin tarihin bir kısmını yeniden yazmasını gerektirmişti. Mart 1957'de, Kahire'nin oldukça etkili gazetesi *el-Ehram*'daki bir makalede, Özgür Subaylar'ın ilk üyelerinden, daha sonra başkan olarak Nasır'ın yerini alan Enver Sedat şunları yazıyordu:

> Bizim askeri devrimimizin arkasında yeni bir tarihsel uyanış başlatan... Arap milliyetçiliği dışında başka bir şey yok... Mısır Devrimi Arap milletini aynı tarihi paylaşan ve aynı kadere inanan tek bir millet yapmıştır... bu yüzden Arap milletinin üyeleri arasındaki bu bağı beslemeliyiz.[64]

1956'nın sonlarına gelindiğinde dünyanın Arapça konuşulan her yerinde Arap milliyetçiliği hâkim ideoloji olmuştu ve Nasır onun lideri ve o bilincin koruyucusu olarak yüceltilmekteydi. Ürdün'de, 1956'nın sonlarında ilk defa gerçek anlamda serbest olarak yapılan seçimlerde bunun ilginç bir örneği sergilendi: Bir Müslüman aday (Haziran 1967'ye kadar Ürdün kontrolünde olan) kutsal el-Aksa Camii'nde bir topluluğa konuşma yaptı. Konuşmanın sonunda hepsi dindar olan Müslüman dinleyiciler ona sordu: "Nasır seni destekliyor mu?" O bilmediğini söyledi. Bunun üzerine, Nasır tarafından desteklenen bir gruba ait olan Hıristiyan Komünist aday seçimi kazandı.[65] Arap milliyetçiliği fikrinin bu birkaç yıllık olgusal yükselişinde, Nasır'ın Süveyş Krizi'nden zaferle çıktığı kanısı ve Nasır'ın Mısır'ın radyo yayıncılığındaki rakipsiz üstünlüğüyle desteklenen karizması hiç şüpheye yer bırakmayacak biçimde etkili olmuştur. Revaçta olan *El-Ümmetül Arabiye min el-Muhitül Atlasî ila el-Halicül Arabî* (Atlantik Okyanusu'ndan Arap Körfezi'ne Arap milleti) ifadesi konferanslarda, makalelerde ve konuşmalarda sık sık kullanılmıştır. Bu ifade şiirsel bir biçime de sokulmuştu ve Arap dünyasının bir ucundan diğer ucuna Arap milliyetçisi kalabalıkların dillerindeydi:

Başkaldıran Körfez'den
Kükreyen okyanusa
Senin hizmetinde
Ey Abdül Nasır

Bu şiirsel sloganın genel popülerliğine, 1957'de resmi bir ziyaret için Fas'a giden Irak'ın hava kuvvetlerinden bir grup üst düzey subay tanıklık eder. Iraklılara göre Fas kendilerine, coğrafi olarak uzak olduğu kadar kültürel olarak da uzaktı. Subaylar, ordu mensupları dahil çeşitli meslekten Faslılar tarafından söylenen bu şiirsel sloganı duyunca gerçekten çok şaşırdılar. Iraklı Subaylar, yalnızca Nasır'ın, Nuri el-Said'e karşı er geç zafer kazanacağına değil, aynı zamanda amacı Nasır liderliğinde tek Arap devleti yarat-

mak olan Arap milliyetçiliğinin kaçınılmaz olarak başarılı olacağına da ikna olarak Irak'a geri döndüler.[66]

"Arap milletinin bölünmezliği"ne ve Nasır'ın bundaki öncülük rolüne, belki de romantik olarak, daha fazla insanın inanmaya başlaması ve Mısırlıların daha önceki dar görüşlülüklerini aşarak Arap milliyetçiliği felsefesine bağlılıklarını açık olarak ortaya koymasıyla, Kahire'nin birlik isteyen diğer Arapların yöneleceği hedef olma konumuna gelmesi kaçınılmaz oldu. Böylece, Mısır'ın o zamana kadar propagandasını yaptığı şeyin arkasında durarak, tek bir devlet kurmak üzere kendileriyle birlikte hareket etmesini talep etmek, iç bölünmüşlükten çok zarar gören hevesli Arapçılar olan Suriyelilere düştü.

8

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN ZİRVESİ: BİRLEŞİK ARAP CUMHURİYETİ VE IRAK DEVRİMİ, OCAK-EYLÜL 1958

Mısır ve Suriye'nin birleşmesiyle 1 Şubat 1958'de Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin (BAC) kurulması Arap ve Arap olmayan pek çok kişiyi şaşırttı. Beklentilerini rasyonel değerlendirmeyle oluşturan hiç kimse, bu kadar kısa bir süre içinde, Arap devletleri arasında organik bir birliğin kurulmasının mümkün olacağını düşünemezdi. Şaşırtıcı olan fiili birleşme değildi; Arap milliyetçileri Arap ülkelerinin *önünde sonunda* birleşeceğine hararetle inanıyordu. Ancak olaylar öyle bir hızla gelişti ki, kimse (daha sonra göreceğimiz gibi başlıca katılımcılar bile) buna hazır değildi.

Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdül Nasır'dan organik bir birlik talep eden ve bunu 1958'de gerçekleştiren Suriye-

liler, Mısır'la daha gevşek birlik biçimleri için, daha önce de önerilerde bulunmuştu. Daha 1955'in ilkbaharında, görünüşte Bağdat Paktı'na bir tepki olarak, o sıradaki Suriye Başbakanı Halid el-Azimi, iki ordunun entegrasyonunu, iki ülke arasında ekonomik ve mali işbirliği ve dışişlerinde daha fazla ortaklık önermişti.[1] Oysa, Mısırlılar böyle bir öneriyi değerlendirmeye bile hazır değildi.[2] Suriyeliler 1956 Yaz'ında birliği tekrar tartışmaya çalıştıklarında Mısırlılar eskisinden daha hazırlıklı değildi.[3] Nasır, 1957 İlkbahar'ında bile, sıkı bir Arap milliyetçisi olan Lübnanlı bir gazeteciye, Arap devletleri arasında herhangi bir birleşme projesinin İngilizlerin ve Amerikalıların etkin bir gizli muhalefetiyle karşılaşacağını ve hatta Sovyetler Birliği'nin bile böyle bir fikre razı olmayacağını söylemişti.[4] Nasır, Arap milliyetçiliği için çalışmıştı ve onun nihai amacının farkındaydı; fakat hiç kuşkusuz bu düşüncenin önündeki çeşitli engelleri hesap edebilecek kadar da realistti. Zaten Arap dünyasındaki siyasal güç dengesi Süveyş Krizi'nin ardından Nasır'ın lehine dönmüştü; bu öyle bir güçler dengesiydi ki, Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistan'ı Mısır'la ittifak içinde tutuyordu. O zamana kadar hayali söylemler dünyasında kalan "Arap birliği"ni pratik politikalar alanına indirerek, Ürdün ve Suudi krallıklarını ürkütmenin anlamı yoktu.

Dış güçler kadar iç güçlerin de etkisiyle 1957'nin yazında gelişmeler hız kazandı. Süveyş Krizi sonrası Arap milliyetçiliği dalgası, Arap ülkelerindeki her cadde, sokak ve kahvehaneyi vurduğu ve onu kendi iradesiyle, Arap kamuoyunun dikkatini giderek kuşatılan kendi hükümetleri üzerine çekmek için kullanan Nasır'ın, Arap milliyetçiliğinin tek muhafızı olarak görüldüğü o günlerde, Nasır'ın bazı siyasal müttefikleri durumlarını gözden geçirmeye başlamıştı. Bu, özellikle Suudi Arabistan ve Ürdün kralları için doğruydu. Kral Suud Irak'a karşı ülkesini ailesinin Haşimilerle tarihi düşmanlığı nedeniyle Mısır'la ittifaka sokmuştu. Suud'un babası Suudi Arabistan Krallığı'nı ancak Haşimilerin Hicaz'dan çıkarılmasından sonra kurabilmişti ve Suud, Haşimilerin kötü kaderlerini unutmadığından ve ülkesinde

hak iddia etmekten vazgeçmediğinden şüpheleniyordu. Nasır'a yakınlığı, onların inanç sistemlerinin uyumluluğundan değil, siyasal ve stratejik sebeplerden kaynaklanıyordu. Ürdün cephesindeyse, Kral Hüseyin Ekim 1956'da seçimle gelen Süleyman el-Nabulsi'nin milliyetçi hükümetinin Ürdün'ün dış politikasını yönlendirmesine izin vermişti; o da, tahmin edileceği gibi, Nasır'ın Mısır'ını izlemişti. Hüseyin bir müddet aldırmaz göründü, görünüşte dost "Arapların Sesi"nin sağladığı huzurlu aradan hoşlanıyordu. Fakat balayı sonsuza kadar süremezdi. Bu iki ülkenin muhafazakâr ve statükocu temelleri, Arap milliyetçiliğinin radikal ve devrimci ilkeleriyle taban tabana zıttı. Barış, bozulmayı bekleyen bir ateşkesten başka bir şey değildi.

Suudi politikalarında ilk değişme işareti Kasım 1956'da Kral Suud'un Beyrut'ta katıldığı Arap Devlet Başkanları Konferansı'na katıldığı sırada görüldü. Batı yanlısı Lübnan Başkanı Camille Şamon tarafından düzenlenen Konferans, krallıkların ve statükocu cumhuriyetlerin Süveyş Krizi sonrasında kararsızlığını ve devrimci Arap milliyetçiliğinin yükselişini su yüzüne çıkarttı. Suud'un aynı zamanda Irak Kralı II. Faysal'la özel olarak görüşme fırsatı oldu ve görüşmede her iki taraf birbirine geleneksel Suudi-Haşimi düşmanlığını sona erdirme sözü verdi.[5] Fakat Suudi dış politikasında büyük sonuçlar doğuran radikal değişikliğe, Ocak 1957'de millete sesleniş konuşmasında Başkan Eisenhower tarafından başlatılan ve daha sonra "Eisenhower Doktrini" olarak anılacak olan bir ABD girişimi neden olmuştu. Eisenhower, "uluslararası komünizm tarafından kontrol edilen herhangi bir milletin açık saldırısına karşı"[6] Amerikan yardımı talep eden ülkelere, asker gönderme dahil, yardım vaat etmekteydi. Aynı ay içinde Suudi petrolünün kontrolünü elinde tutan Amerikan petrol şirketi ARAMCO, Kral Suud için, onun bölgedeki Nasır karşıtı güçleri desteklemeye razı edilmesi umuduyla, bir Washington ziyareti tertipledi.[7] Ve bu girişimler son derece başarılı oldu.

Suud'un siyasal eğiliminde dikkat çekici ilk kayma, Nasır yanlısı Başbakan Süleyman el-Nabulsi'ye karşı Kral Hü-

seyin'e yardım için Ürdün'e asker gönderdiği Nisan 1957'de görüldü. Önce Irak Kralı II. Faysal ile samimi görüşme ve şimdi Ürdün Kralı'nın yardımına gelme kararı, Suud'un, (büyük olasılıkla Amerikalıların da teşvikiyle) Suudiler ve Haşimiler arasındaki eski ve şiddetli rekabetin bölgedeki radikal ve Nasır tarafından kışkırtılan milliyetçiliğin istikrar bozucu etkilerine karşı mücadelede, statükocu liderlerin çıkar ortaklığı tarafından aşılması gerektiğine karar verdiğini göstermekteydi.

Suud'un düşüncelerinin değişmesine sadece kişisel çıkarları ya da siyasal olarak hayatta kalma hesapları neden olmamıştı. Nasır'ınkinden tamamıyla farklı bir çevrenin ürünü olduğu için, Suud'un Arap milliyetçiliğinden anladığı, Nasır'ın anladığından oldukça farklıdır. Bir analizci şu gözlemleri yapar:

> Suudi yöneticilere göre, onların Araplığı o kadar aşikârdı ki, teorik olarak bu konuda kafa yormaya gerek yoktu. Kabile soyundan geldikleri için onlar kendilerini etnik bakımdan saf, gerçek Araplar olarak görmekteydi. Arap ülkeleri arasındaki özel bağı tanısalar da, onlar bunu Arapçılık kadar din ve yakınlığa da atfeder. Arap milliyetçiliğinden kaynaklanan mistik bağları tanımazlar. Birlik bir amaç olacaksa, o Arapçılıktan çok İslam'a dayanmalıdır.[8]

İster siyasal çıkar veya ideoloji, isterse her ikisinin bir bileşiminden kaynaklansın, Suud'un Arap politikasındaki değişim Eisenhower yönetimi için önemli bir başarıydı. Yine de Bağdat Paktı uyuşmazlığı boyunca, Çek Silah Anlaşması ve Süveyş Krizi'yle ilgili olarak, Suudi Arabistan Mısır'ın en samimi müttefiki olmuştu. Nitekim, bölgedeki politikaları Mısır'ınkine o derece yakındı ki, bir gözlemciye göre Suudi Arabistan "Mısır'ın en değerli kolonisi olma yolundaydı."[9] Washington Suud'un düşüncelerinin değişmiş olmasından memnun olmalıydı. Bu değişim o denli aşırı boyutlara ulaşmıştı ki, Nasır, Mart 1958'de Suriye'yle birliği

engellemek için Suud'un kendisine suikast girişiminde bulunduğunu açıklayacaktı.[10]

Ürdün'de Kral Hüseyin kendi halkı tarafından seçilen başbakanının izlediği dış politikadan giderek endişelenmeye başlamıştı. Nasır yanlısı Süleyman el-Nabulsi, Sovyetler Birliği'yle diplomatik ilişkiler kurmayı savunuyor, Moskova'dan dış yardım kabul ediyor ve ABD'den herhangi bir yardımı "Arap birliğine zarar verme ve Abdül Nasır'ı izole etme çabaları"[11] nedeniyle reddediyordu. Bu politikalar ve onun sık sık yaptığı Nasır yanlısı açıklamalar Ürdün içinde Nabulsi'nin popülaritesini artırdı; fakat Kral'la ilişkiler iyi gitmiyordu. 10 Nisan 1957'de Hüseyin, Nabulsi'yi görevden aldı ve hemen Irak ve Suudi Arabistan'dan askeri yardım istedi. Bunu izleyen iki hafta boyunca, ülkeyi yoğun bir huzursuzluk dalgası sardı ve Hüseyin kendisine karşı Ürdün ordusu içindeki Nabulsi/Nasır yanlısı subaylar tarafından yapılan iki "askeri darbe" girişimini bastırdı.[12] İsyancılar, Nabulsi'nin görevden alınması ve bunun sonucunda güvenlik durumunun kötüleşmesinden dolayı Kral'ı ve "Saraydaki" diğer "emperyalizm ajanlarını" suçlayan "Arapların Sesi" ve "Kahire Radyosu" tarafından teşvik ediliyordu.[13] Kaosun ortasında, ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, Kral Hüseyin'i Amerikan yardımı istemeye davet etti. Kral, hemen bir basın toplantısı düzenledi ve Mısır'daki isyanların ve iki başarısız darbe girişiminin arkasında onun olduğunu iddia ederek Nasır'ı kınadı.[14] Sıkıyönetim ilan etti ve ordu ve ülke içindeki Nabulsi taraftarını tutuklamaya başladı. Bu girişimi, ABD'nin 70 milyon dolarlık askeri ve ekonomik yardımı izledi. ABD'nin dışişleri bakanlığı sözcüsü soğukkanlılıkla, Hüseyin'in basın konferansı, Dulles'ın açıklaması ve Eisenhower Doktrini arasındaki açık bağlantıya dikkat çekti.[15] Nasır buna hem tavır hem de içerik bakımından o derece şiddetli bir propaganda başlatarak cevap verdi ki, baskı altındaki Kral haziranda Mısır'la olan diplomatik ilişkileri koparmak zorunda kaldı.

1957 Yaz'ında, Arap siyasal güçler dengesi, Arap milliyetçiliğinin malum lideri için oldukça karmaşıktı. Halk kit-

leleri arasında diğer ideolojilerin hiçbirinin ciddi rekabetiyle karşılaşmayan Arap milliyetçiliği en üstün ideolojiydi ve bunun sonucu olarak hiçbir Arap lider Nasır'ın genel popülaritesine dokunamazdı. Fakat Arap milliyetçiliği dalgasının şampiyonu, Arap ülkelerinin liderleri arasında artık çok tasvip edilen birisi değildi. Onun tek fiili müttefiki Suriye'ydi ve 1957 Yaz'ında uğursuz bir uluslararası kriz bataklığına saplanmıştı. Ağustos ayında, tanınmış bir toprak sahibi ailenin reisi olan ancak sosyalist olduğunu açıklayan Savunma Bakanı Halid el-Azimi, Moskova'yla önemli bir askeri ve ekonomik yardım anlaşması yaptı. Bunu, Komünizme sempati duyduğu bilinen bir subay olan Afif el-Bizri'yi ülkenin genelkurmay başkanı olarak ataması izledi. Bu Soğuk Savaş döneminde Komünizm nevrozuna yakalanmış ve bölgedeki Nasır karşıtı güçler tarafından tahrik edilmiş olan Amerikalılar, Suriye'de Komünist devrimin yaklaşmakta olduğuna ikna edildi. ABD'nin dışişleri bakanlığı üst düzey görevlisi Loy Henderson'un da katıldığı Ankara'daki Bağdat Paktı toplantısında "Suriye'deki mevcut rejimin gitmesi gerektiğine, aksi takdirde Komünist devrimin yakında tamamlanacağına"[16] karar verildi. Eylülde Türk birlikleri Suriye sınırına kaydırıldı ve Türk Hükümeti Suriye'de Komünistlerin yönetimi ele geçirmesine toleranslı bakmayacağını belli etti.

Nasır, kalan tek radikal müttefikinin yanında olmak zorundaydı. ABD'ye ve onun Arap dünyasındaki "yardakçılarına" karşı yoğun bir propaganda başlattı. İki haftadan daha fazla bir süre boyunca Mısır radyosu "Amerikan emperyalizmi" ve onun Arap hükümetleri arasındaki bilinen temsilcileri ve destekçilerine karşı aralıksız saldırı yayını yaptı. Nasır, buna ek olarak, Suriye'ye savunmada yardımcı olmak üzere bir miktar asker gönderdi. Bu, askeri caydırıcılığı bakımından pek değerli olmasa da, sembolik olarak Arap kamuoyu üzerinde oldukça etkili olmuştur. Suriye karşısında, Arap olmayan Türkiye'ye destek vererek Arap milliyetçiliğine bağlılıklarının pek de sağlam olmadığını iyice belli eden diğer Arap liderlerin tersine bu, Nasır'ı Arap

milliyetçiliği ilkelerinin değişmez savunucusu olarak gösterdi. Eylülün başlarında, kendi pozisyonlarının siyasal maliyetinin tamamen farkına varan liderlerin, telaşlı bir biçimde politikalarını yeniden gözden geçirmeye başlamalarıyla Nasır'ın siyasal stratejisi meyvesini vermeye başlamıştı. Amerika'nın yanında yer alan liderler tek tek ve hızla geri adım atmaya başladılar. Ürdün Dışişleri Bakanı, Ürdün'ün niyetinin asla Suriye'nin içişlerine karışmak olmadığını ilan etti; Irak Başbakanı kendine oldukça acı vermiş olabilecek bir açıklamayla "Suriye Başkanı'nı anlayışla karşıladığını"[17] ilan etti; Suudi kral şaşırmış ve canı sıkılmış olan Amerikan başkanına dikkatli ve ılımlı olmayı tavsiye eden bir mesaj gönderdi. Kriz sona erdiğinde Suriye ve Mısır'ın kazandığı açıkça ortadaydı. Bundan duyulan mutluluk devam ederken, o sırada Mısır Parlamentosu'nun sözcüsü olan Enver Sedat başkanlığında bir parlamenterler grubu Şam'ı ziyaret etti ve bunun sonucunda Suriye Parlamentosu oybirliğiyle Mısır'la hemen birleşmeye karar verdi.

Eğer Suriyeliler Arap milliyetçiliğinin şampiyonunun onların teklifine atlayacağını düşünmüşlerse, çok geçmeden hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Nasır şüpheciydi. Suriye delegasyonuna, Suriye Silahlı Kuvvetleri'nin, ülkenin iç politikasına sürekli karışma eğiliminde olmasından kaygı duyduğunu açıkladı. Baasçı Selahaddin Bitar'a, "Son beş yılımı Mısır ordusunu siyasetten uzaklaştırmak için harcadım"[18] dedi. Aynı zamanda Suriye'yle siyasal olarak birleşme konusunda isteksizliğini açıklamak üzere bir hükümet temsilcisi gönderdi. Suriye ordusuyla ilgili aynı itirazlar dile getirildi; ayrıca Suriyelilere, iki ülkenin ekonomilerinin uyuşmazlığı ve iki parti sistemi arasındaki dengesizliklerle ilgili kaygılar da aktarıldı.[19] Oldukça duygusal zamanlar yaşanmaktaydı; Nasır'ın bu çok önemli ve tahmin edilemeyen sonuçlar doğurabilecek proje hakkında doğru karar verebilmek için zaman kazanmaya çalıştığı açıktı. Suriye'yle olası bir birleşme konusunda, Nasır'ın şüphelerinin büyüklüğünü gören Suriyeli liderler, yalnızca Arap milliyetçiliği felsefesine bağlılıkları nedeniyle değil, aynı zamanda Mısır'la

birleşmenin Suriye içinde birliği sağlamanın tek çaresi olduğu için de, onu zorlamak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar.

1957'nin sonlarında Suriye'de siyasal hayat neredeyse felç olmuştu. Yaz sonlarında meydana gelen kriz hafiflemiş ancak ardında birbiriyle rekabet halinde üç güç bırakmıştı: Muhafazakâr feodal yapı ve sermaye sınıfları; Baasçı ya da Nasırcı Arap milliyetçileri; Komünistler ve onların sempatizanları. Eğer bu bölünmüşlük, bir grubun diğerlerine kendi iradesini empoze edebileceği ölçüde dağılımının olduğu ordunun kademeleri içinde yansımasını bulmasaydı, belki de bu kadar kritik olmayacaktı.

Bütün bu rakip gruplar içinde, Baas Patisi, tutarlı ve samimi biçimde "Arap milleti"nin siyasal birliği için çalışan tek organize kurum olarak öne çıktı. Suriye'deki siyasal çevreleri çıkmaza sokan, Mısır'la birleşmeye yönelik halktan gelen istekle de ters düşen problemin farkında olan Baas, aralıkta federal birlik için bir proje taslağı hazırladı. Taslak Baas destekçilerini ve diğer milliyetçileri şaşırtmadı. Şaşırtıcı olan taslağın üslubu ve önerilen birlik türüydü. Bir "federal birlik", Arap dünyası, siyasal bölünmeler ve karşılıklı sert suçlamalardan çok zarar görmekteyken, dikkate değer önemli bir adım olabilirdi. Fakat sıkı Baasçılar ve diğer Arap milliyetçileri için "ebedi ve bölünemez Arap milletinin yapay olarak bölünmüş bölgeleri"nin organik birliği dışındaki hiçbir alternatif güçlü bir alternatif değildi. Fakat Baasçı liderlerin ideolojik arzudan çok siyasal gerçeklere dayanan kendi sebepleri vardı. Michel Eflak'a göre:

> Birbiriyle çelişir gibi görünen iki şey istedik. Bir taraftan içerideki muhaliflerin, diğer taraftan dışarıdaki yabancı hükümetlerin manevralarına karşı koyabilecek derecede güçlü ve merkezi bir federal devlet istedik. Federal kurumlar sembolik olmanın ötesinde olacaktı... Fakat bizim güçlü hükümet isteğimiz ikinci bir nedenden dolayı yumuşatıldı. Her iki ülkenin farklı siyasal geçmişini hesaba katacak bir federasyon arzu ediyorduk. Yerel geleneklere duyulan

> hassasiyetin yalnızca önerilen birliğin çıkarına değil, aynı zamanda diğer Arap ülkelerini de birliğe çekmek için gerekli olduğuna inandık. Örneğin, projemizde her bölge için yerel bir parlamento ve hükümet öngördük.[20]

Geçmişe bakıldığında birleşme için bu, en sonunda üzerinde anlaşılandan daha iyi ve daha uygulanabilir bir prototip olabilirdi; fakat gelişen olaylar yüzünden hazırlanır hazırlanmaz değiştirildi. Komünistler ve onların sempatizanları her ne kadar, içinde, partilerinin yasal olarak faaliyet gösterebileceği daha gevşek bir federasyon taraftarı olsalar da, Baasçıların girişimi üstlenmesine hiç sevinmemişlerdi. Taktik basitti: Her şeyi göze almak ve tam organik bir birlik talep etmek. 1957'nin sonlarında, parçalanmış Suriye siyasetini iyi karakterize eden sıra kapmaca oyununda, Komünistler Baasçıların önüne geçecekti; fakat gevşek federasyona bile karşı olduğunu gösteren Nasır'ın öneriyi hemen reddedeceğini bildikleri için güvende kalacaklardı. Fakat Baasçıları oyuna getirmeye çalışan Komünistler en sonunda kendi kendilerini oyuna getirmişlerdi. Çünkü onlar Mısır'la birleşmeyle ilgili konuşmalar ve vaatlerle sarhoş olan halkın ateşlediği olayların bu derece hızlı gelişmesine hazırlıklı değillerdi. Komünizm sempatizanı olan Suriye'nin o zamanki Genelkurmay Başkanı Afif el-Bizri, Suriye halkının dalgalanan duygularıyla etkileşimli olarak, siyasal partilerin birbirlerini geride bırakmaya çalıştığı durumun, Suriyeli subayların Kahire'ye gönderilmesine ve en sonunda kendi ülkelerini Nasır'a teslim etmelerine varan gelişimini şöyle açıklar: Aslında,

> ... kimse birlik istemiyordu. Abdül Nasır bile istemiyordu... Bu yüzden... uygun anı bekledim ve dedim ki, şimdi Abdül Nasır'a birlik önerisi götüreceğiz. Çünkü onların hepsi birlik diye tutturmuştu. Kimse hayır demeye cesaret edemezdi. Kitleler ona karşı ayaklanırdı. Bu yüzden kitleleri takip ediyorduk. Kalabalık sarhoştu... Böyle bir anda kim hayır demeye cesaret edebilirdi? Halk onların kafasını uçururdu.[21]

Bizri ve ordu, olayları kendi kontrolleri altına almaya karar verdi. 11 Ocak 1958'de, Bizri liderliğinde on beş subay Şam'daki Mısır Askeri Ataşesi'ne, Kahire'ye gitme niyetlerini bildirdiler ve hemen ardından askeri bir uçakla Mısır'a gittiler. Subaylar Kahire'ye varana kadar hiçbir Suriyeli siyasetçiye seyahat hakkında bilgi verilmedi. Suriye'nin girişimiyle ilgili olarak bilgilendirilen Mısır'ın Suriye Büyükelçisi Mahmud Riyad, gelişmeleri Suriye Başkanı Şükrü el-Kuvartli'yle görüşmek üzere, aceleyle Başkanlık Sarayı'na gitti. Riyad'ı ortaklıkla suçlayan ve tekrar tekrar Bizri'nin ve diğer subayların davranışını askeri darbe olarak nitelendiren Kuvartli'nin çok kızgın olduğu anlaşılıyordu. Birleşme kararı almaya sadece Suriye Hükümeti'nin yetkili olduğunu söyledi.[22] Suriyeli siyasetçilerin, yalnızca Suriye'yi Mısır'ın bir uydusu yapmakla kalmayıp aynı zamanda, Suriye'nin siyasal liderlerini kendi ülkelerinde siyasal hayatın kıyısına itecek olan bir birliğe istekli olmaları pek de beklenemezdi.

Birlik önerisine Mısırlı liderlerin Suriyeli meslektaşları kadar ihtiyatlı bakmaları ilginçtir. Mısır'ın siyaset yapan üst tabaka seçkinlerinin hemen hepsi, Nasır'a, birlik önerisine balıklama atlamamak gerektiği yönünde tavsiyelerde bulundu. İstihbarat subayları, subayların olağanüstü güçlerine ve onların siyasal sürece düzenli müdahalelerine işaret ederek, Suriye'nin istikrarına ilişkin pek de iç açıcı olmayan teşhislerini ortaya koydular. Nasır'ın üst düzey görevlerdeki arkadaşlarının bazıları iki siyasal sistemin uyumsuzluğunu vurguladılar. Mısır tek ve sıkı kontrol altında bir "Milli Birlik" kurarak, siyasal partileri yasaklamıştı; Suriye ideolojik yelpazenin en sol ucundan en sağ ucuna kadar uzanan çok partili bir sisteme sahipti. Suriye'deki Baas ve Komünist partileri faal ve iyi örgütlenmişlerdi ve gizli faaliyet gösterecekleri bir siyasal hayatı kabul edip etmeyecekleri belli değildi. Her şey bir yana, onların kısa bir zaman içinde entrika ve komplo kaynağı olma olasılığı vardı.

Ayrıca ortak bir coğrafi sınırın olmaması da sorundu. Üstelik önerilen birleşik devletin iki parçası arasındaki dev-

let İsrail'di. Genel olarak siyasal ve jeostratejik engeller yıldırıcı gibi gözükmekteydi.[23] Ekonomik koşullar da pek umut verici değildi. Para birimi sterlin olan Mısır'da ekonomide merkezi planlamaya doğru bir kayma vardı; Suriye'de para birimi liraydı ve ekonomi esas olarak kontrolsüz uygulamalar ve iş ilişkilerine dayanıyordu.[24] Bu yüzden Mısırlılar Suriye'nin daha küçük ekonomisinin Mısır'ın hazinesine bir yük olacağından kaygılandılar. Ve o sırada Suriye'de Hıristiyan liderlik rollerinin var olmasını hoş karşılamayan, en önemlileri arasında da Kemalettin Hüseyin'in olduğu İslami eğilimli Mısırlı liderler vardı. Nasır tarafından Suriye'yle birlik hakkında görüşü sorulduğunda, Hüseyin şu cevabı verdi: "Onlara güvenmiyorum... Şu andaki Baasçı liderler ajandır. Ve Antun Sa'ada en büyük ajanlardır. Ve onlar İslam'a karşı çalışıyorlar."[25] Belki de en çarpıcı tavsiye Nasır'ın yakın çevresine mensup olan diğer bir üyeden, Fethi Rıdvan'dan geldi. Rıdvan başkanını uyardı: "Yarın Suriye devletinin başkanı olacaksın ve şu ana kadar oraya ayak bile basmamışsın, orası hakkında fazla bir şey bilmiyorsun ve bu adım üzerinde fazla kafa yormuş da değilsin."[26] Nasır bunu kolaylıkla kabul etti ve Rıdvan'a, 16 Ocak'ta Kahire'de görüşmelere katılmış olan ve Nasır'ı Suriye'nin teklifini kabul etmeye teşvik eden Baasçı lider ve Suriye'nin Dışişleri Bakanı Selahaddin Bitar ile aralarında geçen bir konuşmayı aktardı. "Bitar bana dedi ki, yüzme havuzuna dalmaya hazırlanan bir insan başlangıçta sudan korkar; fakat bir kere suya atladıktan sonra bu korku kaybolur. Ben de ona şunu söyledim: Kardeşim Selahaddin, beni korkutan boş bir havuza dalıyor olma ihtimalidir."[27] Bütün bu korku ve kaygılar ortadayken, 11 Ocak'ta Kahire'ye havalanan subayların ne kadar zor bir işe kalkıştıklarının farkında olup olmadıkları pek de açık değildir.

Kahire'ye uçan subaylar ordunun bölünmüşlüğünün küçük bir örneğini temsil eder. Aralarında Baasçılar, Nasırcılar, Komünist sempatizanlar, feodal/tüccar oligarşisinin temsilcileri vardı. Nasır'ın daha sonra da belirteceği gibi, Suriye ordusu "klanlara ve partilere bölünmüş"[28] gözük-

mekteydi. Fakat ideolojik olarak bölünmüş olsalar da, şimdi Mısır'ın bütün itirazlarına karşı koymakta ve Nasır'a, birleşme olmazsa Suriye'nin mutlaka patlayacağını söylemekte birlik olmuşlardı. Ayrıca grup içindeki Arap milliyetçileri, Suriye'nin Komünistlerin eline düşmek üzere olduğuna işaret etti. Böylece Suriyeliler Nasır'ı alternatifsiz bırakttı. Nasır gerçekten köşeye sıkıştırılmıştı. Her şeyden önce Arap milliyetçiliğinin "kahramanı"ydı; sadece birkaç ay önce Türkiye, Irak ve ABD'nin "emperyalist" tehdidiyle karşı karşıya kalan Suriye'nin yardımına gelen, bütün Arap milliyetçilerinin alkışını, övgüsünü ve sonsuz minnettarlığını hak eden adamdı. [Suriye'yi] şimdi nasıl bir iç bölünmeye ve siyasal yıkıma bırakabilirdi? Arap milliyetçiliğinin peygamberi, Arap milliyetçiliği adına yapılan bu acil çağrılara kulak tıkayabilir miydi? 1955'ten bu yana, Arap dünyasının geri kalanıyla siyasal ilişkilerini şekillendiren Arap milliyetçisi söylem tarafından, seçenekleri oldukça sınırlandırılmış olan Nasır, sağduyulu davranarak aldığı kendi kararına rağmen, kabul etmek dışında başka seçeneğe sahip değildi. Daha sonra görüşmeleri şekillendiren diyalog hakkında şu yorumu yapacaktı:

> Onlara dedim ki, öncelikle gelin, birliğin yolunu açalım; çünkü birlik hazırlık gerektirir; çünkü birlik pek çok zorluk ve sorunlar doğuracaktır ve çünkü bu iki karışım arasında olacaktır. Ben bunları söylediğimde onlar da bana, bugüne kadar savunduğum hedeflerin nerede olduğunu sordular: İlan etmiş olduğun hedefler nerede? Bu hedeflerden döndün mü?... Suriye'yi kavga sonucu bölünmeye mi terk edeceksin? Asla, dedim. Bana göre... o, üzerine yemin ettiğim Arap anavatanının bir parçasıdır. Dedim ki: Birleşmeyi kabul ediyorum.[29]

Nasır'ın onayını aldıktan sonra, Suriyeli subaylar Şam'a geri uçtu; önceden Nasır'a bildirildiği gibi, Kahire'de neler olduğunu Suriye kabinesine bildirdiler ve onlara Mısır'ın başkentine gitmeye hazır olmalarını emrettiler. 31 Ocak'ta

subaylar Afif el-Bizri'nin yönetiminde kabineyi topladı ve onları Kahire'ye gidecek olan uçağa bindirdi. Halid el-Azimi, subayların yüzsüzce, içlerinde kendisi gibi Nasır'ın kişisel yönetim tarzından kuşku duyanların bulunduğu siyasetçilere iradelerini nasıl empoze ettiklerini acı duyarak anlatır. Azimi "Subaylar bizi koyun gibi götürdüler" diyerek başlar anlatmaya; "hepimizi -Başkan, bakanlar ve üst düzey subaylar- Kahire'ye gidecek olan uçağa bindirdiler, toplantı el-Kubbe Sarayı'nda yapıldı ve birlik anlaşmasının imzalanmasıyla neticelendi... Sonraki gün bizi bir askeri havaalanına geri götürdüler, orada bize metal tabaklarda servisi yapılan pirinç, et ve ekmekten oluşan öğle yemeği verdiler."[30] Bu, Azimi gibi zengin bir aristokratı, her ne kadar sol eğilimli olduğunu ilan etmiş olsa da, özellikle sinirlendirmiş olmalı. Patrick Seale, subayların otoriter olduğunu doğrular. Bizri'nin gerçekten Kabine üyelerine, kalkacak olan uçağa binmelerini emrettiğini ve grup içinden isteksiz olanlara şunu söylediğini yazar: "Sizin için açık olan iki yol var, birisi Mezza'ya (ünlü bir hapishane) gider; diğeri ise Kahire'ye."[31] Çarçabuk Kahire'ye giden yüksek yolu seçmeye karar verdiler. Ertesi gün, 1 Şubat 1958'de Mısır ve Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) olarak birleştiği ilan edildi.

Nasır birleşmeye kendi kararına rağmen itildiyse de, birleşmiş devletin Suriyelilerin şartlarına göre değil, kendi şartlarına göre kurulacağını açıkça ortaya koydu. Suriye'nin siyasal ve sosyal kurumlarını adapte ederek, siyasal sistemini Mısır'ınkiyle bütünleştireceği geniş kapsamlı bir birleşmede ısrar etti. Bu, bütün siyasal partilerin feshedilmesi, Suriye ordusunun siyasetten elini çekmesi, iki ekonominin birleştirilmesi ve devlet kontrolü ve tarım reformunun Suriye'ye uzanması anlamına geliyordu.

Nasır'ın koşulları doğal olarak Suriyeli siyasetçileri pek heyecanlandırmamıştı. Muhafazakârlar ve Komünistler geleceklerinin çok kötü olacağını biliyorlardı; onların Mısır'daki benzerleri de Nasır'ın Mısır'da inşa etmekte olduğu toplumdan pek de hoşnut değillerdi. Baasçılar bile ken-

di partilerinin feshedilmesinden heyecan duymuyor ve ilk federal devlet önerisine geri dönmek için ümitsiz çabalar harcıyorlardı.[32] Gizli müzakereler üzerine, Suriye kabinesindeki çeşitli gruplar bir araya geldi ve her ülkeye Nasır'ın önerdiğinden daha fazla otonomi vererek birliğin "federal" karakterini vurgulayan karşı bir öneri üzerinde anlaştı. Fakat Suriyeliler olmayacak duaya amin diyordu ve kendileri de bunun farkındaydı. Gelişmeler bu aşamaya ulaştıktan sonra, Bizri'nin ürkütücü sözleriyle, "kafalarının halk tarafından koparılmasını istemedikçe" geri dönüş yoktu. Bütün Arap dünyası çılgınca, acil birleşme isteğiyle ve bunun Nasır'ın istediği gibi olmasını bekleyerek görüşmelerin gelişimini heyecanla izliyordu. Bu yüzden Nasır, sadece kendi birlik anlayışının masada olduğunda ısrar ederek, Suriye tarafından gözden geçirilmiş taslağı reddettiği zaman, Suriyeli partilerin ve siyasetçilerin kendilerine ayrılmış yere imzalarını atmak dışında başka şansı yoktu.

Araplar birleşme haberlerini, kısa sürede kontrol edilemez mutluluk gösterilerine dönüşen büyük bir coşkuyla karşıladı. Arap dünyasının pek çok kısmında kendiliğinden gelişen kutlamalar yapıldı ve insanlar birbirlerini evlerinde, sokaklarda ve bürolarında kutladılar. Tanınmış bir Arap gazetecisi, BAC'ın ilanını "Selahattin [Eyyübi]'nin zaferlerinden sonra... Arap dünyasının en önemli anı"[33] olarak görür. BAC için coşkulu halk desteği en büyük ifadesini Suriye'de buldu. Baasçı liderlerden ve Suriye Parlamentosu'nun başkanlığını yapan Ekrem el-Hourani, BAC'ın ilanını takip eden günlerde Şam'ı saran mutluluğu canlı bir biçimde anlatır.[34] Şam'ın Halep, Hama, Homs, Lazkiye ve Suriye'nin diğer şehirlerinden gelen kalabalıklarla dolup taştığını yazar. Şamlı yurttaşlarıyla birlikte onlar başkentin her sokağını, her karesini doldurdu. Sevinçlerini kontrol altında tutamayıp şarkılar söylediler, doğaçlama vatan nutukları dinlediler, *dabka* (Suriye halk dansı) yaptılar, ritmik olarak söylenen ve herkes tarafından tekrarlanan anlık, şiirsel sloganlar ürettiler. Aşağıda bu ritmik sloganların birkaçına yer verilmiştir. Bunlar, o önemli günlerde Suriye

halkının siyasal duygularını yansıtmaları bakımından ilginçtir:

Mısır ve Suriye'nin birleşmesi
Arap birliğinin köprüsüdür
ve gericiliğin gözünde, bir dikendir
emperyalizme karşı ve
onun askeri müttefiklerine

Arap milliyetçiliğinin laik olduğunu ve onun eşitlikçi sosyal adalet vaadini vurgulamak için sevinç içindeki kalabalık hep bir ağızdan:

İslam'ın ve Hıristiyanlığın
Arap birliğini istiyoruz
ve sosyal adalet.

Doğal olarak Mısır ve Suriye'nin birleşmesi akla hâlâ canlı olan diğer Arap kaygılarını getirdi. Bunlar arasında en önemlisi, aşağıdaki gibi ifade edilen, Fransız sömürgeciliğine karşı yapılan dört yaşındaki Cezayir Devrimi'ydi:

Cezayir'e,
devrimci Arap
anavatanına özgürlük

Ve bu repertuar kendi milliyetçi kuşağının gözünde Arap milliyetçiliğinin en kötü düşmanı olan adama gönderme yapmadan tamam olamazdı.

Vatan haini Nuri el-Said
bizim halkımız çeliktendir

Bunlar ve çoğu zaman o anda oluşan diğer şarkılar ve sloganlar birkaç gün boyunca, geceleri de kesilmeden süren kutlamalara damgasını vurdu. Daha sonra her iki ülkede de yapılan referandumlar yeni birleşmiş devletin Suriye'de

99.25 ve Mısır'da 99.8 oranında aldığı oyla neredeyse oybirliğiyle kayıt altına aldı. Bazıları bu rakamların doğruluğunu tartışmaya açmıştır. Birleşmeye şiddetle karşı olan Halid el-Azimi, oy sandıklarının gizlice oyla doldurulduğunu, hatta bazı seçim bölgelerinde oyların kayıtlı seçmen sayısını aştığını iddia eder.[35] Genel destek gören bir birlik resminin yeni siyasal liderlerin çıkarına olması bir yana, BAC, hiçbir şüpheye yer bırakmayacak bir biçimde, Suriyelilerin ağırlıklı çoğunluğunun, çok büyük ve coşku dolu desteğini kazanmıştı. Ancak, Arap milliyetçiliği bilincinin Suriye'ye kıyasla oldukça geride kaldığı Mısır'da rakam gerçekten de merkeziyetçi hükümet tarafından şişirilmiş olabilir.

Suriye'deki halk çılgınlığı hakkında bilgilendirilmiş olan Nasır, 24 Şubat sabahı önceden duyurmadan Şam'a ulaştı ve direkt olarak Başkan Şükrü el-Kuvartli'nin evine gitti. Nasır'ın geldiği haberinin yayılmasıyla yaşlısıyla genciyle çok sayıda insan, kimisi hâlâ gece kıyafeti içinde, işyerini ve evini bırakıp Kuvartli'nin evinin yolunu tuttu. "Dehşet bir görüntüydü", Hourani hatırlar, "bu göz açıp kapayıncaya kadar biriken uçsuz bucaksız insan denizi."[36] İki başkan ve diğer ileri gelenler Kuvartli'in evinden 150 metre uzaktaki resmi konukevine gitmeye karar verdiğinde yüz binleri bulan kalabalık bölgeyi doldurmuştu.[37] Resmi araba askerler tarafından çember içine alınsa da, kalabalık o dereceydi ki, Kuvartli neredeyse bayılacaktı. Yürüyerek beş dakikada alınabilecek olan bu mesafe, üstü açık resmi arabayla iki saatten daha fazla zamanda alındı.[38] Nasır ve maiyetindeki Mısırlılar bir hafta boyunca başkanlık konukevinde kaldılar ve bu süre zarfında, dışarıda kamp kuran tutkulu kalabalığa yüzlerce konuşma yapıldı. Nasır'ın maiyeti arasında bulunan Enver Sedat otobiyografisinde şunları yazar:

> O haftayı anlatmak imkânsız. Bitmeyen bir çılgınlık gibiydi; gece gündüz süren konuşmalar... Kalabalık anlatılanlara doymuyordu ve gittikçe çılgına dönüyordu. Söylenen her şey selamlanıyor, alkışlanıyor ve kutlanıyordu. İnsanlar şarkı söyledi, çığlık attı ve daha fazlasını istedi. Bir haf-

ta boyunca kalabalık konukevini kuşatma altında tuttu. Dışarıdaki geniş alanda yediler, içtiler ve açık havada uyudular.[39]

Şamatalı karşılama Nasır da etkiledi. Üç hafta önce, Mısır Ulusal Meclisi'ne yaptığı bir konuşmada, Mısırlıları önlerinde duran kaçınılmaz problemleri hafif görerek mevcut durumun duygu ve heyecanına kapılmamaları için uyarmıştı.[40] Fakat halk meydanının neredeyse ibadet mekânına döndüğü Şam'da şimdi Nasır, kendisini saran sevgi gösterilerinden dolayı hareket edemiyordu. Fakat şimdi rüzgâra, kalabalığın coşkun sevinç seline o da kapılmıştı; bütün Arap halklarının daha geniş birliğini istediğini açık olarak beyan etti.[41] Bu o anın kuvvetli duygularının etkisinde yapılmış bir açıklama olabilirdi; ancak, bu sözcüklerin etkisi Şam'ın veya Suriye'nin dışına taştı.[42]

Batı için en üzücü olanı bölgedeki Nasır karşıtı güçlerin merkezi olan Irak'ın tepkisiydi. Krallık düzeninin önemli bir ismi olan ve sık sık kabinede yer alan Abdülkerim el-Uzri, halktaki ve yönetici elit düzeyindeki tepkileri anılarında anlatır:

> [BAC] eğitimli ve siyasal olarak bilinçli Iraklılarda büyük neşe ve heyecan doğurdu ve onların, hayallerde kalmayıp gerçekleşebilecek, büyük amaçlar edinmelerine neden oldu. [BAC'ın kurulması] mevcut Irak siyasal düzenine yönelik, Irak'ı Arapçı dalganın dışında tuttuğu ve birleştirici Arap milliyetçisi hareketten uzaklaştırdığı için aşırı rahatsızlık doğurdu. Mısır ve Suriye arasındaki birlik, Iraklı yöneticiler, Irak'ın Batılı destekçileri, bazı komşu ülkeler ve Bağdat Paktı üyeleri arasında, sadece Irak'a değil, Ürdün Haşimi Krallığı ve genel olarak bölgedeki Batılı çıkarları için büyük tehlikeler ortaya çıkaracağı için, korku dalgasına ve karışıklığa neden oldu.[43]

Irak'ın orta sınıfı -öğrenciler, meslek sahipleri, işadamları, ordu mensupları ve benzerleri- arasında sevinç o dere-

ceye ulaşmıştı ki, Mısır-Suriye birleşmesinin onaylandığını göstermek için büyük siyasal riskler alındı. Nuri el-Said'e ve onun korku saçan güvenlik güçlerine meydan okurcasına, önde gelen bazı Iraklı siyasetçiler, gazeteciler ve akademisyenler, Nasır'a bir kutlama telgrafı gönderdi; telgrafta BAC'ın doğuşunun "birinci amacı Arap milliyetçiliğine hizmet etmek olan Arap milletinin tarihinde yeni bir dönem anlamına geldiği"[44] belirtildi. BAC'ın tasvibinin açıkça ifadesi ve yaygınlığı ülkenin yöneticilerini neredeyse umutsuzluğa düşürdü. Irak'ın Britanya Büyükelçisi'ne göre, Veliaht Abdullah "eğer o sırada Irak'ın içindeki ve komşu ülkelerdeki olayların gelişimi dizginlenmeden devam ederse, durumun birkaç ay içinde ve kesinlikle yıl sonundan önce telafi edilemez bir biçimde kötüleşeceğine"[45] inanmaktaydı. Uzri de, kendisine "BAC'ın Irak için tehlikeli ve Irak'ın varlığı için bir tehdit olduğunu" söyleyen Veliaht'ın "büyük korku ve panik içinde" olduğunu gözlemler.[46] Abdullah "Mısır-Suriye birliğinin sadece Irak'ın çıkarlarını değil, aynı zamanda Bağdat Paktı üyeliği biçiminde ifadesini bulan dış politikasını da hedef aldığını"[47] iddia ederek, diğer Bağdat Paktı üyelerini BAC'ı tanımamaya ikna etmek için büyük çabalar harcadı. Fakat Veliaht hayal kırıklığına uğrayacaktı. Nasır karşıtı güçler için can sıkıcı olsa da BAC kurulmuştu, yurtiçinden büyük destek almıştı ve ABD, Suudi Arabistan gibi ülkeler tarafından da diplomatik olarak tanınmıştı. Bu yüzden Bağdat Paktı üyesi ülkeler ileri bir adım attı ve BAC'ı tanıdı. Irak tarafından ise ancak Haziran 1958 Devrimi'nden sonra tanındı.

Iraklı yöneticilerin yaşadığı şaşkınlık, oldukça büyük ve radikal Filistinli nüfus yüzünden işi zor olan Ürdün Kralı Hüseyin'in aksettirdiğinden daha fazlaydı. BAC'ın kurulmasından hemen sonra, Kral Hüseyin Iraklı liderlerle 14 Şubat 1958'de, "Arap Birliği" adıyla bir federasyonun kurulmasıyla sonuçlanacak bir dizi toplantı başlattı. Haşimi birliğini ilan eden ilk bildiride, yeni federal birimin yurttaşlarına, Arap milliyetçiliğinin gerçek muhafızlarının Haşimiler (ima ile Nasır değil) olduğu hatırlatıldı; çünkü 1916

"Büyük Arap İsyanı"nın ve onun "ezeli ve ebedi milliyetçi mesajının" mirasçıları Ürdün'de Hüseyin, Irak'taysa Faysal'dı. İki Haşimi kral "kapsayıcı ve evrensel birlik amacına doğru yürüyüşünde Arap milletine rehberlik edecek olan ateşi"[48] yaktı. Bu deklarasyonun ifade tazı dönemin siyasal duygu ve duyarlıklarının bir tanığıdır. İki kralın Arap milliyetçiliğinin en yüksek seviyede hâkim olduğu bir bölgede, zamanın güncel siyasal söylemine başvurması anlamlıdır.

Fakat bu ikili kaybedecekleri bir mücadeleye girmişlerdi. Onların birliği "[kendi] zayıflıklarını kabul etmeleri"nden[49] başka bir şey değildi. "Arap Birliği"nin ilanından önceki tartışmalar, Amman ve Bağdat'ın, Nasır'ın durdurulamaz gibi görünen Arap milliyetçisi ilerleyişine karşı, neredeyse hiç ümit vaat etmeyen ve yenilgiye mahkûm bir direniş başlattıklarını ortaya koyar. Böylece Ürdün Dışişleri Bakanı diğer katılımcılara "Mısırlı yöneticilerin... kendi amaçlarını genişlettiğini ve [Mısır'ın ötesinde] Arap ve İslam dünyalarını da içine alan devrimci bir felsefeye taraftar olduğunu" hatırlatır. "Bu yüzden Irak ve Ürdün hükümetlerinin görevi buna karşı koymaktır; çünkü onları Irak ve Suudi Arabistan'a bağlayacak ilk köprü olduğu için, Ürdün ilk hedeftir."[50] Fakat birlik halk desteğine sahip değildi. BAC'ın gördüğü popüler halk desteğinin aksine, "Arap Birliği" genel bir sessizlik ve ilgisizlikle karşılaştı.[51] Ve gerçekten de Haşimiler kendilerinin uzun süre önce popülerlik yarışını kaybettiklerini çok iyi anladılar; bunu anlamış olmaları onların BAC'a öfkesini daha da artırdı. Bu, Arap Birliği'nin kurulmasından sonra, Veliaht Abdullah ile Nasır'ın birbirlerine yazdıkları mektuplarda da çok belirgindir. Her ne kadar Haşimiler BAC'ı tanımasa da, Nasır Arap Birliği'nin kurulmasının hemen ardından sıcak bir kutlama mektubu gönderdi. Nasır mektubunda, Arap Birliği'nin Arap milletinin gücüne güç katacağına ve bu milletin düşmanlarına karşı bir kalkan olacağına olan inancından bahsetti. Nasır aynı zamanda, Arap Birliği'nin kuruluşunun Arap milliyetçiliği için gurur verici bir olay olduğunu ifade etti.[52] Genç Kral Faysal adına yazan Abdullah, önce teşek-

kür ettikten sonra, Haşimilerin Arap milliyetçiliği adına verdiklerini iddia ettiği tam Arap birliği yönündeki büyük mücadeleye devam edeceklerini belirterek cevap verdi. Ve mektubuna Allah'tan Araplara ve Müslümanlara başarı ve zenginlik vermesini dileyerek son verdi.[53] BAC'dan hiç bahsedilmedi.

Abdullah'ın cevabı Arap Birliği'nin içine doğduğu psikolojik manzarayı yansıtıyordu. Haşimilerin girişimi yaratıcı olmaktan çok savunmacıydı ve heyecandan çok, korkudan doğmuştu. Birliğin söylemi dış görünüş itibariyle Arap milliyetçisi olsa da gerçek farklıydı: O, Nasır'a karşı bölgede diplomatik ve stratejik dengeleyici bir güç oluşturmak için tasarlanmış, kurumsal evliliğe dayalı siyasal bir girişimdi. Amacı yalnızca iki kralın değil, güçlü bir biçimde Mısır tarafından yapılan propaganda ve zaman zaman onun istihbarat servisleri tarafından desteklenen Arap milliyetçiliğinin popüler cazibesinin tehdit ettiği diğer devletlerin de, güvenlik ve asayişini korumak ve güçlendirmekti. Tehdit altındaki bu devletlerden biri de nüfusu içinde keskin mezhep kutuplaşmaları olan Lübnan'dı.

Lübnan'ın siyasal düzeni, Hıristiyan ve Müslüman liderler arasında yapılan ve devlet sorumluluklarını dinsel cemaatler arasında paylaştıran "1943 Paktı"na dayanıyordu. Bu nazik düzenleme, sistem dış baskı altında kalmayana dek çalıştı. Fakat Arap milliyetçiliğinin yükselişi bu kırılgan dengeye zarar verdi; çünkü ülkenin siyasal bakımdan ağırlıklı Hıristiyan cemaati, Arap milliyetçiliği ve onun nihai tam Arap birliği hedefinin kendi farklı kimliklerinin yok olmasına ve siyasal bağımsızlıklarını kaybetmelerine neden olacağını düşündü. Bu yüzden iki cemaatin BAC'ın ilanına tamamıyla farklı tepki göstermeleri şaşırtıcı değildir. Genel olarak Müslümanların çoğu çok sevinçliydi; pek çok Müslüman okulu kutlamalar düzenledi, hükümetin yasaklamasına rağmen, Lübnan'ın her yerinde yeni kurulan devleti desteklemek için gösteriler yapıldı. Suriyeli liderleri "tarihi kararlarından" ötürü kutlamak için Suriye'ye heyet ardına heyet gitti. Ancak Hıristiyanların çoğu, bir ağızdan ve güç-

lü bir biçimde Lübnan'ın egemenliğine olan inançlarını ve onu koruma ümitlerini tekrar ediyordu.

Artan kutuplaşma Mayıs 1958'de tam anlamıyla bir iç savaşın patlak vermesine neden oldu; her ikisi de Hıristiyan olan Başkan Camille Şamon ve Dışişleri Bakanı Charles Malik, bunun sorumlusunun tamamıyla BAC ve onun liderleri olduğunu iddia etti. Şam'a giden ve Nasır'ın liderliğinde Arap birliği için haykıran Lübnanlı kalabalıkların can sıkıcı manzarasından rahatsız olan Malik,[54] toprakları birleştirme amacı güden Nasırcı dalgaya karşı ilk defa savunma önlemleri aldı. BAC'ın Lübnan'ın içişlerine karıştığı gerekçesiyle Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne gitmeye Şamon'u ikna eden Malik'ti. Güvenlik Konseyi'nde yaptığı konuşmasında Malik, müdahalenin hükümet karşıtı güçlere büyük miktarda silah temini, yıkıcı unsurların Suriye'de eğitimi, BAC uyrukluların iç savaşa katılımı ve Lübnan Hükümeti'ne karşı düşmanca basın ve radyo kampanyası düzenleme yollarıyla yapıldığını iddia etti.[55] Lübnan'a gönderilen Birleşmiş Milletler gözlemcileri, BAC'ın silah temin ettiğine ve BAC'dan şahsi sızmalar olduğuna dair Malik'in iddialarını doğrulamadı. Fakat Malik'in olmazsa olmaz amacı bu değildi. Onun ve Şamon'un gerçekte ne istediği, BAC'ın faaliyetlerinin "uluslararası barış ve güvenlik için bir tehlike"[56] teşkil ettiğini belirttikleri şikâyetin sonuç kısmından anlaşılabilirdi. Bunlar Eisenhower Doktrini'nde kullanılan sözcüklerdi; Malik dikkatli bir biçimde BAC hareketini uluslararası Komünizm'le ilişkilendirirken,[57] çağrısı ABD'ye onun müttefiklerine ve özellikle Bağdat Paktı üyelerine yönelikti.

Sorunu Irak'ın ciddiye alması şaşırtıcı değildir. Bağdat Paktı'nın tek Arap üyesi olarak Irak, olayla ilgili aktif bir tutum sergileyecekti. Ve her ne olursa olsun, Lübnan'ın bölünmesi veya daha da kötüsü, onun BAC tarafından yutulması olasılığı, Iraklı liderlerin çok dikkat etmeleri gereken bir konuydu. Gerçekten, Irak Dışişleri Bakanı Muhammed Fazıl el-Cemali Birleşmiş Milletler'e gönderildi; Charles Malik'le birlikte çalıştı ve "Nasırizm" felaketine karşı

Irak'ın Lübnan'a verdiği içten desteği ortaya koyan bir konuşma yaptı.[58] Bu diplomatik hareketi, Nuri el-Said'in Bağdat Paktı'nı, 14 Haziran'da İstanbul'da acil toplantıya çağırması takip etti. Eş zamanlı olarak, ordu birliklerinin Kuzey Ürdün'e, Suriye ve Lübnan sınırının yakınlarına kaydırılmasını emretti.

Fakat Bağdat Paktı toplandığı zaman Irak'ın koltuğu boştu ve ordu birlikleri de Ürdün'e asla ulaşmadı. Bağdat'ın yaklaşık 90 mil kuzeyine konuşlanan ordu birlikleri, Amman'a seferlerini durdurdu, onun yerine Irak'ın başkentini işgal etti ve diğer birliklerin yardımıyla Nuri el-Said, Kral II. Faysal, Veliaht Abdullah ve kraliyet ailesinin diğer üyelerini öldürerek krallık düzenine son verdi ve Irak Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etti. Dehşet verici biçimde kanlı da olsa, dramatik bir günde Nasır, en büyük muhalifi ve en güçlü düşmanının ölümünü gördü. Devrimci Arap milliyetçiliği önemli bir zafer daha kazanmıştı. Mutlaka diğerleri de yoldaydı veya herkes böyle olacağına inanmıştı.

Arap milliyetçiliği çağının sıradaki kurbanı Haşimi Ürdün'dü. Kral Hüseyin'in kendini korumak için katıldığı bir proje olan Arap birliği, onun gibi Nasır ve Arap milliyetçiliğine direnmeye cesaret eden diğerlerinin kanlarında boğularak harabeye dönmüştü. Derin bir ümitsizlik içinde, insanları hareketten ayırmaya çalıştı: "Nasır'ın, Arap milliyetçiliğinin o doğmadan önce doğduğunu bilmesini isteriz."[59] Doğruydu; fakat zamanın siyasal ortamında bu sözcükler sığ sözcüklerdi; "gerici geçmişin" kalıntıları üzerinden, muzaffer Arap milliyetçiliğinin baş tacı edilen kahramanı olan zamanın adamına çamur atmaya çalışan ümitleri kırılmış birinin sözleriydi. Pek çok Arap'a, hatta Arap olmayana göre Hüseyin'in akıbeti şimdiden belliydi. Irak Devrimi'nin ardından, Amman'da bulunan İngiliz gazeteci Peter Snow, Kral için yazdığı biyografide, o günlerdeki karamsarlık ve beklentileri tüm çıplaklığıyla anlatır:

> İnsanlar her sabah Kral'ın suikasta uğradığını duymayı bekleyerek uyanmaktaydı. Kulaktan kulağa komplo söy-

lentileri yayılıyordu. Birkaç kere bombalar patlamıştı; Hüseyin'in güvenlik güçleri çok sayıda tutuklama yapmıştı ve acımasız bir baskı uyguluyordu. Basın üzerinde sıkı sansür uygulanıyordu. Bugünler Kral'ın şimdiye kadar yaşadığı en gergin günlerdi. Haber için ülke dışına çıkmak zorunda olan pek çok gazeteci, başkan Nasır'a açık halk desteğinden bahsediyor ve Irak'tan sonra Ürdün'de de devrim olacağını düşünüyordu.[60]

ABD Hükümeti bile Kral'ın geleceğini karartan kötü son duygusunu paylaşır görünüyordu. Bir ABD Ulusal Güvenlik Konseyi kararına göre, "son gelişmeler Ürdün'ün şu andaki siyasal statüsünün sonsuza kadar devam etmesinin gerçekçi olmayacağını ortaya koymuştur." Karar daha da ileri gider ve şunu tavsiye eder: "Milliyetçiliğin, monarşi ve sömürge karşıtlığının karşı konulamaz gücü karşısında, ümit edilebilecek en iyi şey, Hüseyin'in ağırbaşlı bir biçimde çekilmesi ve Ürdün'ün Arap komşuları tarafından anlaşmalı olarak kendilerine dahil edilmesi biçiminde gelişecek olan düzenli geçiştir."[61]

Hüseyin, belki de, eğer hızlı hareket etmezse saatlerinin sayılı olduğunun farkına vararak, İngilizlerden askeri yardım talep etti. Başbakan Harold Macmillan hemen Kıbrıs'tan Amman'a 15 bin askerin havayoluyla nakline karar verdi. Fakat uçaklar normalde isteksiz olan İsraillilerin hava sahası üzerinden uçmak zorundaydı. Ancak İsraillilerin onayına duyulan şüphenin gereksiz olduğu ortaya çıktı; çünkü Dışişleri Bakanı Golda Meir'in söylediğine göre İsrailliler "Kral Hüseyin'in güvenliği ve başarısı için günde üç defa"[62] dua ediyordu. 17 Haziran'da İngiliz paraşüt birlikleri Amman'a indi; sayıları en sonunda dört bine ulaştı. Birlikler Kral'ın tehlikenin geçtiği kanaatine varmasına kadar Amman'da kaldılar. Hiç şüphesiz, askerlerin varlığı sallanmakta olan krallık için oldukça büyük bir desteğin var olması demekti; ne var ki Kral'ın gözünde onlar, "emperyalizm"in Arap milliyetçiliğinin büyük öfkesinden ve onun dünyanın her tarafındaki samimi taraftarlarından kendile-

rini korumaya çalışan "gerici" Arap liderlerin yardımcısı olduğu biçimindeki Mısır iddialarının utandırıcı bir delilini temsil etmekteydi. Mısır, Amerikan askerlerinin diğer şanssız "gerici" lider Camille Şamon'u kurtarmak için Lübnan'ın başkenti Beyrut'a girmesi üzerine daha iki gün önce alaycı suçlamalarda bulunmuştu.

Irak'ta General Abdülkerim Kasım ve Albay Abdülselam Arif liderliğindeki yeni devrimci hükümet, kendilerinin Arap milliyetçiliği mücadelesinin bir parçası olduğunu ilan ederek, önceki politikaları hemen iptal etti. Dış politika alanında yapılan ilk iş BAC'ı tanımak oldu. Askeri darbeden beş gün sonra, 19 Haziran'da, Albay Arif'in başkanlık ettiği bir üst düzey heyet Şam'a gitti ve orada Nasır'la görüştü. Çok büyük ve kendinden geçmiş kalabalıklara yapılan bir dizi konuşmada, her ikisi de, Irak Devrimi'ni Arap milliyetçiliğinin en büyük başarısı olarak nitelendirdi. Ve gerçekten de bunu yaparken iki lider yalnızca insanların duygusuna tercüman oluyordu; çünkü Irak'ta devrim olduğu haberinin Suriye'nin başkentine ulaşmasından itibaren, Şam'ın sokaklarını dolduran kalabalıkların attığı sloganların ana teması bu olmuştu.[63] Ve Suriyeli göstericiler, Irak'taki sokakları dolduran ve coşkun marş ve sloganlarla Nasır'ın izinden gittiklerini ve onun sadık neferleri olduklarını haykıran Iraklı kardeşlerini aksettiriyordu.[64] Bu nedenle Nasır ve Irak heyeti arasındaki toplantılarda Arif'in "Irak'ın yakında BAC'a katılacağını ifade etmesi"[65] şaşırtıcı değildir. Sokakları dolduran kalabalıklar da şarkı söylüyor, dans ediyor ve aynı şeyi ümit ediyordu.

Eğer bir araştırmacı geriye doğru gidecek ve birbirini izleyen tarihi gelişim dizisinden ister bir gün, ister bir ay, isterse de bir yıl olsun, tek bir dönemi belirleyecek ve bunu, anlatmakta olduğu tarihi hikâyenin, her ne hikâye olursa olsun, zirvesi, en son noktası olarak gösterecek olursa, o zaman, Irak Devrimi'nin hemen ardından gelen dönem, her ne kadar daha sonra da görüldüğü gibi kısa sürse de, Arap milliyetçiliğinin amansız yükselişinin doruğunu temsil eder. Bu kısa tarihi anda, sevinçli ve enerjik kitleler, samimi ola-

rak ve hararetle, Arap milliyetçiliğinin düşmanı olarak gördükleri kimselerin, kesin ve aşağılayıcı yenilgilerine tanık olduklarına inandılar. Bu zafer ruhu tarafından harekete geçirilerek, onlar, son dört yüz yıl içinde ilk defa, görkemli geçmişlerini parlak ve kahramanlık dolu bir geleceğe dönüştürmeyi ümit etmeye başlamışlardı. Süreç, şimdiden de belli olduğu gibi, Irak'ın BAC'a girmesiyle başlayacaktı ve bu Nasır'ın üzerine Arap ulus devletini kuracağı sağlam bir zemin olacaktı. Nihayet, Mısır, Suriye ve Irak, Arap dünyasının coğrafi ve kültürel kalbi olacaktı ve onların birliği bütün şüphecileri ve muhalifleri yok edecek olan büyük bir tarihi dalga başlatacaktı.

Milliyetçi kuşak hiç şüphesiz tek bir millet meydana getirdiğine inanmıştı ve sıra devlet kurmaya gelmişti.

9

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DÜŞÜŞE GEÇMESİ, 1958-1967

Bağdat Radyosu'ndan 11 Eylül 1958'de yapılan anons, anormal bir biçimde, devrimin başlangıcından bu yana Iraklı dinleyicilerin alıştığı mübalağadan yoksun ve kısaydı. Kısaca şunu söylüyordu: "Kamu yararının gerekleri açısından ve Savunma Bakanı'nın tavsiyeleri üzerine aşağıdaki kararı aldık: Kurmay Albay Abdülselam Arif Silahlı Kuvvetlerin Başkomutan Yardımcılığı görevinden alınmıştır."[1] Üç hafta kadar sonra, daha kısa bir açıklamayla General Abdülkerim Kasım, Arif'i kabinedeki bütün görevlerinden uzaklaştırdı ve yaraya tuz basarcasına, Bonn Büyükelçisi olarak atadı.[2]

Arif'in görevden uzaklaştırıldığına dair haber her Arap milliyetçisinin yüreğine oturmuş olmalı. Irak Devrimi'nin iki lideri, yalnızca Arap milliyetçiliği ideallerine ve ilkelerine değil, aynı zamanda Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) ile birleşmeye de tam ve koşulsuz inanmış görünüyordu.

Irak'taki askeri ihtilalden birkaç gün sonra, Cemal Abdül Nasır'la Şam'da gerçekleşen ilk konuşmalarında, Kasım'a danışmadan, BAC ile hemen birleşme talep eden Arif'ti. Onun Nasır'a, "Irak'ın Necip"i[3] (Daha sonra Nasır tarafından devre dışı bırakılan Mısır Devrimi'nin ilk simgesi) olarak nitelediği kıdemli ortağı Kasım konusunda endişelenmemesini söylediği belirtilmiştir. Arif o kadar ileri gitti ki, Nasır'a eğer Kasım BAC ile birleşmeye karşı çıkarsa, onu tek kurşunla öldüreceğini söyledi. Çok şaşıran Nasır Arif'in sözünü keserek ona, "Hayır, Abdülselam Kardeş. Bu tür konuşmalardan uzak duralım. O (Kasım) senin kıdemli meslektaşın, bu yüzden işler diyalog ve iknayla halledilmeli"[4] dedi. Irak'a döndüğünde Arif, ülke içinde bir uçtan ötekine Arap birliğinin erdemini ve Nasır'ın liderliğini övdüğü sayısız konuşmalar yaparak kendi tarzını sürdürdü. BAC Başkanı hiç şüphesiz onun kahramanıydı, bir düşmanının söylediğine göre Arif, "devrimin liderini (Kasım) göz ardı etti ve Cemal Abdül Nasır'ı övdü. Abdül Nasır devrimin lideri miydi?"[5] Gerçekten de, o zamana kadar destekçileri tarafından *el-Za'im el-Avhad* (tek lider) olarak adlandırılan Kasım, genç ortağı tarafından pek sevilmiyordu. Yabancı ziyaretçilerin nazarında, Arif'in Irak Devrimi içindeki rolünü küçümsemişti.[6] Daha somut olarak Kasım, yurtiçi konferans gezileriyle meşgul olan Arif'in kanatlarını, onun ordu içindeki güçlü zeminini zayıflatarak yavaş yavaş kırmaya başladı.[7] Eylül ayına gelindiğinde Kasım, kendisini Arif'i Bonn'a gönderecek derecede güçlü hissetti. Fakat Arif bu nezaketsiz davranışa direndi ve bu yüzden 4 Kasım'da "anavatanın güvenliği için tehlikeli komplo hazırlamakla suçlanarak"[8] tutuklandı. Bu tarih, o zamana kadar yenilgisiz ilerlediği gözlenen Arap milliyetçiliğinde ilk aşınmanın meydana geldiği tarihtir.

Arap milliyetçilerini özellikle kaygılandıran şey, Arif'in tutuklanmasının, yalnızca Irak Devrimi'nin iki lideri arasındaki kişisel rekabetten değil, *eski rejimi* birlikte deviren "ilerici" güçler arasındaki ve içindeki daha geniş siyasal bölünmeden kaynaklanmasıydı. Arif'i, acil birleşme talep

eden milliyetçiler destekliyordu: Baasçılar, Nasırcılar ve benzerleri. Ancak Kasım, Komünistler, Kürtler, hiçbir yere bağlı olmayan solcular ve Ulusal Demokrasi Partisi mensupları gibi Irak milliyetçilerinden oluşan bir koalisyon yaratmıştı. Mücadele şiddetlendikçe, uyuyan mezhep duyarlıkları tekrar yüzeye çıkmaya başladı ve Arap birliği gayreti, Sünni olmayan grupları tahakküm altına almak için planlanmış bir Sünni proje olarak nitelendirildi. Kasım'ın çevresinde toplanan grup, Arap milliyetçilerinin "hemen birlik" talebine karşı "önce Irak" sloganını geliştirdi. "Önce Irak" grubu herhangi bir birleşmeye kati olarak karşı değildi; fakat onlarınki Arap milliyetçilerininkinden oldukça gevşek bir birlik anlayışıydı; bu, en fazla Irak'ın otonomisini önemli ölçüde koruduğu bir federal yapı olabilirdi.

Anlaşmazlık 9 Mart 1959'da, Arap milliyetçisi subaylar tarafından Kasım'a karşı girişilen bir darbe başarısızlığa uğrayınca son noktaya ulaştı. Kuzeydeki Musul şehri merkezli olan isyan BAC'dan önemli miktarda yardım almıştı. Kuşkuların üzerinde yoğunlaştığı adam, BAC'ın kuzey bölgesi (Suriye) istihbarat sorumlusu Albay Abdülhamid Sarac'dı. Sarac, komplodan başlangıcından itibaren haberdar olmuştu; Sarac'ın adamları, silah ve para almak yerine isyanın ilanından önce Kasım taraftarlarının kontrolü altında olan "Bağdat Radyosu"nu dengelemek için bir radyo vericisi alan Iraklı komplocularla bir dizi toplantılar yapmıştı. Nitekim, Şam'ı ziyaret eden Nasır, darbenin başarılı olacağını ve Kasım'ın devrileceğini tahmin ederek ziyaretini uzattı.[9] Gerginlik artık kopuş noktasına ulaşmıştı, karamsarlık hiç olmadığı kadar büyüktü ve sarfedilen sözler kulak tırmalayıcı ve kişiseldi.

Ağır hakaret, Irak'ın krallık rejiminin önde gelen üyelerinin halka açık ve televizyonda gösterilen yargılamasının gerçekleştiği *Mahkemet el-Şa'ab*'ta (Halk mahkemesi) başladı. Savcı BAC'ı başarısızlığa uğrayan darbe teşebbüsünden sorumlu tuttu ve direkt olarak iştirak etmekle suçladı ve Nasır'ın bir firavun olduğunu söyledi.[10] Mahkeme başkanı, Albay Fadıl el-Mehdevi, firavunun "Ramses"den başka bi-

ri olamayacağını tespit etti ve hemen doğaçlama bir kafiye ekledi: "*Nasır ya Ramsis, ya Hadım el-Ingilis*" (Nasır, Ey Ramses, Ey İngiliz uşağı).[11] Her ne kadar anlamsız gibi görünse de, Kasım'ı ölümünü destekleyenlerle dolu *Mahkemet el-Şa'ab*'ın bulunduğu tiyatro salonunda bu mısralar coşkulu bir onayla karşılandı. Nasır kendi kişisel hakaret kalıplarıyla cevap verdi; Kasım'ı Komünist, Arap Karşıtı ve en ünlüsü *Kasım el-Irak* (Irak'ın bölücüsü) olarak nitelendirdi.[12] Aynı zamanda Kasım'ın Irak Devrimi'ndeki rolünün küçük olduğunu ve devrimin gerçek liderinin Abdülselam Arif olduğunu iddia etti.[13] BAC'ın propaganda makinesi, her türlü Arap karşıtı olay ve girişimle Kasım'ı ilişkilendirirken, özellikle Irak'taki Nasır yanlısı milliyetçilerle mücadelesinde giderek solcu ve Komünistlere daha fazla dayanması noktasından saldırarak, aralıksız olarak bu kişilik yıpratma savaşına devam etti. Doğal olarak "Arapların Sesi" herkesin rahatsız olduğu İsrail'i de işin içine katacaktı:

> İsrail, Arap birliğinin başarılmasını istemez, Arap davasının başarılı olmasını ve zafer kazanmasını da. [Kasım] ve Komünistler de aynısını ister. İsrail BAC'ın Irak Cumhuriyeti'yle iyi ilişkiler kurmasını ve işbirliği yapmasını istemez. Komünistler ve [Kasım] hükümetinin istekleri de aynı yöndedir. Bütün bu amaçlar, kararlar ve suçlamalar Bağdat'ın, Komünistlerin ve İsrail'in propagandalarında uyum içinde mevcuttur.[14]

İsrail'in isteklerini yapıyor olmakla suçlanmak Iraklı liderler için bardağı taşıran son damla oldu. Albay el-Mehdevi, göz kamaştırıcı televizyon ışıkları altında "açık ve kesin olarak Suriye ve Mısır'ın... Nasır'ın faşist yönetiminden kurtulması gerektiğini"[15] ilan etti. Kasım, Mehdevi ve diğerlerinin belden aşağı vuruşlar yapmasına izin vererek, kendi demokrasiyi teşvik etme gayretlerini Nasır'ın ona güvensizliğiyle karşılaştırdığı ve açıklamasının özellikle Suriye ile ilgili olduğunu belirttiği 1 Nisan'a kadar, çamur atma yarışından uzak durdu.[16] Ve insanların açıklamayı 1 Nisan

şakası sanmaması için, hükümetinin Nuri el-Said tarafından tasarlanan "Bereketli Hilal" planına ilgisini yeniden açıkladı. Kasım, Nuri'nin planının gerici olduğunu düşünmüş olduğunu kabul etti; ancak şimdi Irak özgürleştiğine göre plan iki ülkeye ve bölgeye hizmet edebilirdi.[17] Sözel şiddet o ana kadar öylesine bir kişisel intikama dönüşmüştü ki, daha önceki Nasır ve Nuri el-Said arasındaki radyo savaşını gölgede bırakırdı.

Nasır'ı ve Arap milliyetçilerini en çok Kasım'ın sicili kızdırıyordu. Her şeyden önce o milliyetçi saldırı için kolay bir av değildi. Irak'ta Nuri el-Said'in, Lübnan'da Camille Şamon'un, Ürdün'de Kral Hüseyin'in, Suudi Arabistan'da Kral Suud'un tersine "gerici" değildi; özellikle köylüler, işçiler ve gecekondu sakinleri arasında olmak üzere, hatırı sayılır yurtiçi desteğe sahip olan, kendi yolunda bir devrimciydi. O emperyalizmin bir düşmanıydı ve Kremlin'deki Nasır'ın danışmanlarının bir arkadaşıydı. Bütün bunlar onu Nasır ve Arap milliyetçiliği için Nuri'den daha büyük bir tehlike yapıyordu. Üstelik Arap milliyetçisi tez, Arap birliğinin Arap devletlerinin kendilerini emperyalizmden kurtarmayı başarmalarından sonra ortaya çıkacağıydı. Ve Irak ortadaydı, kurtulmuştu, özgürlüğüne kavuşmuş ve serbestti; ancak Nasır'ın öncülüğündeki Arap milliyetçisi kervandan başka bir yola, bağımsız bir yola, hatta karşı bir yola gidiyordu.

Nasır ve Kasım arasındaki kavga aslında iki lider arasındaki hatta iki ülke arasındaki anlaşmazlıktan başka bir şeydi. O farklı iki ideolojinin bir karşılaşmasıydı: *el-kavmiye* (Arap milliyetçiliği) ve *el-vataniye* (devlet egemenliğine dayalı milliyetçilik). Bir bakıma bu on dokuzuncu yüzyılda Alman ve Anglo-Fransız okulları arasında geçen felsefi tartışmanın tekrarıydı. Alman okulu, birleştirici dil ve devamlılık arzeden tarihi tecrübeyi esas alan halkların tekliğine (*volk*) *el-kavmiye*'ye önem verecekti. Bir milletin üyelerini ayırabilen siyasal ve coğrafi bölünmeler yapaydı ve bu yüzden *el-kavmiye*'nin tanımında esas alınmıyordu. Oysa Anglo-Fransız okul, *el-vataniye*'yi, farklı diller konuşan ve/veya

farklı etnik kimliklere sahip olduklarını iddia eden yurttaşlar var olsa da, devlet kurumları vasıtasıyla coğrafi olarak sınırlı bir alanda kurulan (en azından beslenen) milliyetçiliği, benimseyecekti. Irak'ta *el-vataniye*'yi destekleyenler "önce Irak" politikasını savunan farklı gruplardı. *Vataniye* bayrağının kararlı taşıyıcıları olan bu gruplar, Arap milliyetçiliğinin tam Arap birliğine doğru önü alınamaz ilerleyişine ilk ciddi meydan okuyuşu başlatmışlardı.

"İlk ciddi meydan okuyuş" ifadesi, üzerinde düşünüldükten sonra kullanılmıştır. Yine de Nasır liderliğindeki Arap milliyetçiliği Irak Devrimi'nden önce de devlet milliyetçiliğiyle mücadele etmişti. Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, Irak, Ürdün ve Suudi Arabistan krallıkları, Mısır'ın herkesi kapsayıcı, yayılmacı Arap milliyetçiliğine şiddetle karşı çıkmıştı; kendilerinin daha geniş bir kültürel topluluğun üyesi olduklarını kabul etmekle beraber, devlet egemenliğinin vazgeçilmezliğini savunmuşlardı. Bağımsızlığını yeni kazanmış olan Tunus devleti de bu duyarlılıklara sahipti. 1956'da bağımsızlığını kazanan Tunus'ta Habib Burgiba, Nasır'ın "Batı karşıtı" seferberliği doruktayken Batı yanlısı bir politika takip etti ve bu ihlal yüzünden de Mısır'ın suçlamalarına maruz kaldı. Ödünsüz bir siyasetçi olan Burgiba, Nasır'dan korkmayacaktı. Tunus'un egemen bir devlet olarak kendi milli çıkarlarını takip etmeye hakkı olduğundan hareketle Mısır'ı, diğer Arap Ligi üyelerine kabadayılık etmekle suçladı ve 1958'de Mısır'a karşı kampanya başlattı ve Mısır radyosu alışılmış acımasız saldırısıyla cevap verince, Tunus Mısır'la diplomatik ilişkilerini kesti.

Nasır'ın Arap milliyetçiliğine "gerçek bir meydan okuma" her ne kadar önemli olsa da, asıl önemli olan *vataniye*'nin Tunus ve diğer üç krallık tarafından benimsenmesi değil, Irak'ın Kasım'ının yaptığıydı. Krallıklar, Mısırlılar tarafından kolaylıkla alt edilmişti; çünkü onlar Batı emperyalizminin kuklalarıydı ve onların *vataniye*'si sadece yabancı efendilerin sözcülüğünü yapan ve Irak, Ürdün ve Suudi Arabistan'daki Arap halkalarının gerçek çıkarlarını ve is-

teklerini temsil edemeyen, izole edilmiş ve korkmuş siyasal elit tarafından girişilen gerici bir tepki olarak değersiz gösterilmişti. Tunus'ta, Burgiba'nın halk arasında popüler olduğundan hiç şüphe yoktu; fakat Tunus *vataniye*'si Nasır'ın Arap milliyetçiliği için gerçek bir tehdit olamazdı; çünkü bu Kuzey Afrika ülkesi, gerçekten Arap dünyasının merkezinden hem coğrafi olarak hem de algısal olarak çok uzaktaydı. Kuzey Afrika, Arap siyasal ve entelektüel aktivitelerinin merkezinden, Mısır ve Bereketli Hilal'den çok uzaktaydı.

İşte bu yüzden, Kasım'ın, "önce Irak" koalisyonu tarafından da desteklenen, Irak'ın siyasal bağımsızlığında ısrarı, milliyetçi (*kavmi*) Arap birliği ümitlerine ilk gerçek meydan okuyuştu. Bir zamanlar gerçek bir Arap birliği, milliyetçi idealist ve hayalciler için fantezi olmaktan başka bir şey değildi; ancak o BAC'ın yaratılması ve özellikle de Irak krallığının devrilmesi ve azılı Nasır-karşıtı Nuri el-Said'in ölmesiyle inanılmayacak bir biçimde, bazılarına göre mucizevi olarak gerçekleşebilir bir ümide dönüşmüştü. Ve şimdi bu coşku dolu *kavmiyeen*'ler (milliyetçiler), Arap milliyetçisi ilerleyiş kendi nihai Arap birliği amacına bu kadar yaklaşmışken, incinmiş ve hayretler içinde bırakılmış bir biçimde, *vataniye*'nin "önce Irak" barikatıyla karşı karşıya gelmişti. Şansın bu biçimde ani ters dönüşü, Nasır'ın Irak'ta gelişen olayları Arap milliyetçiliğinin sonu olarak nitelendirmesine neden olacak biçimde, bir hayal kırıklığı duymasına neden oldu.[18] Bu tabii ki, çok aşırı bir değerlendirmeydi. Geriye dönüp bakıldığında bu, Arap milliyetçiliğinin sonu değildi; daha açık ifade edilecek olursa, dört yıllık sürekli ve zaman zaman göz alıcı yükselişten sonra, Arap milliyetçiliğinin yavaş yavaş inişe geçişinin başlangıcıydı. Fakat yol hâlâ oldukça uzundu ve Arap milliyetçiliğinin aşağı doğru kayışında karşılaşılacak pek çok başka çukur vardı. Arap milliyetçiliğinin kaderindeki bir sonraki ciddi erozyon, üç yıl sonra Suriye'nin BAC'dan ayrılmasıyla meydana geldi.

Birliğin ilan edilmesinde karşılaşılan problemler dikkate alındığında, yeni devletin sorunlar ve zorluklarla karşılaşa-

cağı ortadaydı. Her şeyden önce Nasır, Suriye hakkında çok az şey biliyordu. 1954'te daha Arap milliyetçiliği davasını benimsemeden önce, bir Suriyeli bürokrata Suriye'nin Suriye halkı onay verdikten sonra Irak, Ürdün veya Türkiye'yle birleşmekte özgür olduğunu söylediği zaman, Suriyeli Baasçılar tarafından sert bir biçimde eleştirilmişti. Baasçılar ve diğer Arap milliyetçilerine göre, bir Arap lider, Arap ve Türk'ü ayırt etmeyerek en büyük günahı işlemişti.[19] Ve bu açıklama o daha Suriye'nin Başkanı olmadan dört yıl önce yapılmıştı! Sırdaşı gazeteci Muhammed Hasaneyn Haykal'a göre, Nasır'ın Suriye'ye ilgisizliği bu dört yılda gittikçe artmıştı.[20]

Fakat Mısır-Suriye birliğinin ilanı sırasında Baas, Nasır'ın başlıca müttefiki olmuştu. Baasçı ilkelerin yeni devletin ideolojik temeli olacağına inanarak Baas Partisi'ni feshetmişlerdi. Michel Eflak şu açıklamayı yapmıştı: "Resmi olarak feshedileceğiz fakat birleşmiş yeni partide, Milli Birlik'te varlığımızı sürdüreceğiz. İki ülkenin birleşmesi sonucunda doğan bu parti, bu [birlik partisi] yalnızca Baas'ın ilkeleriyle canlanabilir."[21] Baas bu bakımdan Nasır'ı "kişisel prestiji [Baasçı] fikirlere güç katacak olan mükemmel bir kazanç ya da yeni üye"[22] olarak görmüştü. Birlikten önce Suriye'nin savunma bakanı olan Halid el-Azimi'ye göre, birliğin ilk aşamasında partinin Nasır'a bağlılığı, Nasır'ın Baas Partisi'ne Suriye'de verdiği büyük güçten kaynaklanmıştı; öyle ki bu güç, birliğin ilk yılında partinin Suriye'de hâkim siyasal grup olmasını mümkün kılmıştı.[23] Diğer taraftan, Nasır'ın bu dönemde Baas'a güvenmesinin nedeni, Baasçı liderler tarafından yaratılmış olan partinin, birliği destekleyen popüler güçlerin omurgasını oluşturduğuna dair aldatıcı görüntüye inanmasıdır.[24] Fakat çok geçmeden hem Nasır hem de Baas derin hayal kırıklıklarına uğrayacaktı.

1959'un ortalarına gelindiğinde Baasçıların, Nasır'la gücü paylaşma umutları neredeyse yok olmuştu. Selahaddin Bitar, umutların suya düşmesinden, "Arap davasının ve onunla ilgili politikaların yönetiminde diğer ilerici liderlerin

zorunlu yardımını almayı"[25] başaramadığı için, Nasır'ı sorumlu tutacaktı. Aynı biçimde, Baas da, paylaşmaya daha esnek bir anlam veriyor gibi göründü. Örneğin, Kuzey bölgesindeki (Suriye) Baasçı bakanlar, kendi bakanlıklarına daha çok Baasçı personel atamaya başladı; bu uygulama partiyle bağlantısı olmayan pek çok çalışanı rahatsız etti. Nasır ideolojik kayırmaları engellemek üzere bütün atamaları gözetleyecek partizan olmayan bir komitenin kurulmasında ısrar ederek buna tepki gösterdi. Baasçılar bunu partiye karşı sergilenen bir Mısır düşmanlığı olarak algıladı.[26] Baasçı öfke, partinin Suriye ordusu içindeki taraftarlarına da sızmaya başladı. Bu söylentilerin Nasır'ın kulağına gitmesi kaçınılmazdı; bu yüzden yirmisi Baasçı olan kırk subay Mısır'a transfer edildi.[27]

Siyasal liderler seviyesinde, Baas için ilk kötü işaret daha 1958'de Nasır'ın ilk BAC kabinesini ilanıyla ortaya çıktı. Otuz dört üye arasında Suriyeli olan yalnızca on dört üye vardı ve bütün kilit koltuklar Mısırlılara gitmişti. 1959 yılı boyunca, Baasçılar sık sık Mısırlıların kendilerine giderek daha az danıştığından ve onların Suriye'deki siyasal tabanlarından koparılması için çaba harcanmakta olduğundan yakındılar.[28] Haziran 1959'daki Suriye seçimlerinde, Baas Partisi sandalyelerin yalnız yüzde 5'ini elde edebildi; bunun ardından Mısırlı liderleri ve onların Suriye'deki destekçilerini seçime hile karıştırmakla suçladı.[29] Kasımda, Nasır ve Baas arasındaki anlaşmazlık çözülemez hale gelmişti. Önde gelen Baasçı kabine üyeleri hükümetteki Suriyeli meslektaşlarına danışmaksızın, BAC'ın merkezi ve bölgesel kabinelerinden istifa ettiler.[30] Sonraki iki yıl boyunca Baas, Suriye'deki Nasır yönetimine çok sert eleştiriler yöneltti.

Selahaddin Bitar ve Ekrem Hourani gibi önde gelen Baasçıların istifası, sadece BAC'a değil aynı zamanda bölgedeki Arap milliyetçisi harekete indirilmiş çok büyük bir darbeydi. BAC Arap dünyasındaki çeşitli milliyetçi gruplar için hedef birliği sağlayamamıştı. Baasçı istifalar hareketi böldü; artık bir tarafta Baasçılar, diğer taraftaysa Nasırcılar,

George Habbaş'ın grubu *Hareket el-Kavmiyen el-Arab* (Arap Milliyetçisi Hareket) ve hiçbir gruba bağlı olmayan çok sayıda milliyetçi vardı. Bu, Baas Partisi içinde bazı ayrılıklara sebep olmuştu; bunların en önemlileri partinin Irak ve Ürdün'deki iki üst düzey sözcüsü Fuad el-Rikabi ve Abdullah el-Rimavi'ydi. Bütün bunlar Arap milliyetçiliği hareketini zayıflattı. Bunu Nasır da kabul eder. Nasır 1963'te şunu söyledi: "Baasçı kabine üyelerinin istifası büyük bir hataydı ve benim bu istifaları kabul etmemin de büyük bir hata olduğunu söyleme cesaretine sahibim."[31]

Birleşmeyi kuvvetli bir biçimde destekleyen Baas'dan başka grup ve unsurlar da düşüncelerini gözden geçiriyordu. Suriyeliler BAC'ın Nasır'ın liderliğinde eşitlerin birliği olduğunu düşünmüştü. Sorun, niyetler ve amaçlar ne olursa olsun, yirmi altı milyonluk bir ülkeyle dört milyonluk bir ülke arasında eşitliğin mümkün olmamasıydı. Suriye'nin, Mısır'a benzemek, işleri onun yaptığı gibi yapmak dışında şansı yoktu. Suriyelilere, özellikle yürütme, yasama ve askeri sistemlerinin giderek Mısır'ınkilere dahil edilmesi üzüntü veriyordu.

En nihayetinde, BAC'ın istikrarının bozulmasına, büyük ölçüde, Suriyelilerin büyük çaplı askeri değişikliklere ve ordunun ana birimlerine yapılan atamalara duyduğu kızgınlığın giderek artması neden olmuştu. En büyük küskünlerden biri, Suriye'nin Genelkurmay Başkanı olarak, Mısır'la Suriye arasında oluşan tam birlik kavramını gönülsüz siyasetçilere zorla kabul ettiren General Afif el-Bizri'ydi. Ancak BAC'ın ilanından kısa bir süre sonra, Suriye ordusunun Mısır'dan ilham alınarak değiştirilmesine karşı çıkması, Nasır'ın bu solcu komutanı görevden almasını mümkün kılmıştı. Bizri buna, Iraklı general Kasım'a, "içinde Suriyelilerin bağımsızlığını ve kimliğini kaybettiği"[32] BAC'a katılmamaya çağırdığı acil bir mesaj göndererek karşılık verdi. Daha sonra 2000 yılında ölümüne kadar, otuz yıl boyunca, Suriye'yi yönetecek olan Hafız Esad, genç bir Hava Kuvvetleri subayıyken eğitim için gittiği Moşkova'dan döndüğünde, kendisinin eğitimini almış olduğu Halep Hava Akade-

misi'nin, Homs Askeri Koleji'nin bir kısmıyla birlikte Mısır'a taşındığını öğrenince çok kızdığını belirtir. Esad, "Suriye'deki askeri birimlerin, görevden alma, nakil ve zorba Mısırlıların işgüzarlıklarıyla ilgili söylentilerle" kaynadığını görür.[33]

Suriye'deki coşku seli dinmeye yüz tutup Suriye toplumunun anahtar unsurlarının öfkesi arttıkça, Nasır'ın buna karşılığı kendi istihbarat ve güvenlik birimlerindeki küçük ajan grubuna daha fazla yaslanmak oldu. 1959 Yaz'ına gelindiğinde, herkes tarafından korkulan ve sevilmeyen güvenlik aygıtı *Duxieme Bureau*'nun başkanı Albay Abdülhamid Sarac, Suriye'nin en güçlü siyasal figürü olmuştu. Nasır'ın en hararetli ve sadık destekçilerinden bazıları, onu Sarac'ın taşkınlıkları ve nefes aldırmayan otoriterliği konusunda uyarmaktaydı. Tanınmış bir Lübnanlı gazeteci ve bazen Nasır'ın sırdaşı olan Riyad Taha, anılarında Nasır'a daha Haziran 1959'da artık BAC'ın güvende olmadığını çünkü daha önce onu desteklemiş olanların bile artık onun ilerlemesini durdurmaya çalıştıklarını söylediğini yazar. Taha gayet haklı olarak Nasır'a "Suriyeliler senin etrafında toplandığında artık bir polis devletinde yaşamayacaklarını düşünmüşlerdi; ancak hâlâ Abdülhamid el-Sarac'ın yönetiminde yaşıyorlar" der. Başkan'a daha sonra şunu hatırlatır: "Suriyeliler geçmişte demokratik özgürlükleri tattı ve onlarla büyüdü."[34] Fakat faydası yoktu. O zamana kadar, Nasır'ın başarısı siyasal çoğulculuk üzerine değil, tek adam merkezli otoriterlik üzerine inşa edilmişti; güçlü ve merkezileştirici bir otoriter yönetime eğilimiydi. Nasır "güçler ayrılığı" anlayışını, "büyük bir aldatmaca" olarak niteleyerek ve gerçekte olmadığını belirterek reddeder.[35] Üstelik Nasır, Suriye toplumu ve siyasetinin tamamen anarşik olduğu kanaatini taşımaktadır. Sonuç olarak Nasır, Suriyeli destekçilerinin tavsiyelerini dinlemek yerine, esas olarak Suriye ve BAC'ın gelecekte istikrarını Sarac'ın "demir pençe"sinin vahşetine bağlayarak, Sarac'a daha fazla yetki verecekti. Şubat 1958'de Suriyeli kitlenin karşısına Nasır'la yan yana çıkmış olan eski başkan Şükrü el-Kuvartli, daha sonra "Na-

sırcı sistemin, korkuyla yöneterek ve yurttaşların onur ve saygınlığını ayaklar altına alarak Suriye nüfusunun çoğunluğunu vatan haini kategorisine soktuğunu" söyleyecekti.[36] Nasır'ın yakın arkadaşı ve sırdaşı olan Mısırlı gazeteci Muhammed Hasaneyn Haykal, BAC'ın en sonunda başarısız oluşunun nedenlerini sayarken, Sarac tarafından yaratılan aşırı baskıcı polis sistemine dikkat çeker. Haykal'ın kelimeleriyle, Nasır'ın Suriye'deki sağ kolunun zalim aygıtı "ağır ve öldürücü bir kansere" dönüşmüştü.[37] Oysa, bunun başkanı ve arkadaşının birlikte yaşamaktan hoşnut kaldığı bir kanser olduğunu eklemeliydi.

Siyasal hastalıklara ek olarak ekonomik problemler de tırmanıştaydı. Suriye ekonomisi özel girişim temeli üzerine inşa edilmişti ve devletin ekonomiye müdahalesi çok düşüktü. Mısır-Suriye birliğinden üç yıl önce, Uluslararası Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası (International Bank for Reconstruction and Development, IBRD) tarafından hazırlanan bir rapor, Suriye ekonomisini hızlı gelişen bir ekonomi olarak betimlemişti ve bunun ana özelliklerinden birisi "tamamen özel girişim yoluyla başarılmış" olmasıydı.[38] Oysa, BAC içinde Mısır ile birlikte bulunmak, Mısır'da uygulanmakta olan ekonominin devlet kontrolünde olmasına ilişkin sosyalist ilkeye Suriye'nin de uyması anlamına gelmekteydi. Fakat Suriye'deki işadamları sınıfı, Nasır'ın ekonomik sınırlamalarını, Mısır'daki benzerleri kadar kolay kabul edemezdi. Üstelik, Kahire'nin BAC'ın başkenti olmasıyla, Suriyeli işadamları lisanslarını ve izinlerini bir Mısır şehrinden almak zorunda kalacaktı. Pek de dostane olmayan bir ortamda işleri halletmeye çalışmak yetmiyormuş gibi Suriyeliler, Mısır'daki başkente gitmek ve oraya ulaştıklarında da Mısır'ın bürokrasi labirentinde çıkış yolu bulmaya çalışmak zorunda kalacaktı; bu birlik öncesinde Suriyeli işadamları ve hükümet arasında varolan kişisel ve doğrudan ilişkiye kıyasla oldukça zor bir durumdu.[39] Nasır'ın hantal siyasal yapıyı verimlilikten çok, her iki tarafın duyarlıklarını tatmin etmek için yaratması nedeniyle,[40] Suriyeli işadamları sorunlarını çözmek için Kahire'de bulunan

Merkezi Kabine'deki Suriyeli bakanlara güvenemezdi.[41] Kısa bir süre sonra para Suriye'yi terk etmeye ve Avrupa başkentlerine akmaya başladı ve bu da Suriye ekonomisinin daha fazla kötüleşmesine neden olacaktı.[42] Suriyeli işadamlarının rahatsızlığı, daha önce yaşanan, ülkedeki toprak sahibi sınıfın yabancılaşmasına benziyordu. Kasım 1958'de yürürlüğe giren Tarım Reformu Yasası, Suriye'nin güçlü toprak sahipleri tarafından büyük bir tepkiyle karşılaşmış ve durum, temel tüketim maddeleri kıtlığıyla sonuçlanan kötü hasat nedeniyle daha da kötüleşmişti.

Tırmanan bu problemlerin ortasındaki Suriye'de, Nasır'ın Iraklı düşmanı Abdülkerim Kasım'ın da dahil olduğu ani bir bölgesel kriz patlak verdi. Bu kriz, Nasır'ı Arap milliyetçiliğinin anlamı ve niyeti hakkında kolay olmayan bazı tercihlerle karşı karşıya bıraktı. Olay Haziran 1962'de olumlu bir biçimde Britanya'nın ve Kuveyt yönetiminin, bu küçük Körfez şeyhliğinin İngiliz koruması altında olma statüsüne son verilmesi konusunda anlaşmasıyla başladı. Anlaşmanın ilanından birkaç gün sonra, Kasım'ın önemli bir konuşmada yalnızca yeni devleti tanımamakla kalmayıp aynı zamanda Kuveyt'i, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Irak'ın bir parçası olduğu, önceki statüsüne döndürmeye niyetli olduğunu açıklamasıyla kutlamalar aniden kesildi.[43] Üstelik Kasım, petrol zengini şeyhliğin yöneticisini, aylık yaklaşık 500 dolar ücretli bir görev olan Kuveyt Belediye Başkanlığı'na atadı. Kasım'ın açıklamasıyla endişeye kapılan Kuveyt yöneticisi hemen bir İngiliz koruması istedi ve 1 Haziran'da İngiliz askerleri Kuveyt'e akmaya başladı. Eşzamanlı olarak Mısır, Kuveyt'in egemenliğini meşrulaştırmak için, Arap Ligi'ne girişini hızlandırmaya öncülük etti. Lig aynı zamanda Mısırlılar, Ürdünlüler ve Suudilerden oluşan Arap güçlerinin İngilizlerin yerini alması için Arap gücü gönderilmesini onayladı. Sorun eylülde oldukça hafiflemişti.[44] Irak'ın askeri operasyon tehdidi önlenmiş,[45] uluslararası toplumun büyük bir kısmı Kuveyt'i tanımıştı.

Iraklı düşmanı için tamamen bir hayal kırıklığı yaratan bir soruna dönüşen konuda Nasır rahat bir rol alabildiyse

de, Kuveyt krizi onu hiç de rahat olmayan bazı sorunlarla karşı karşıya getirecekti. Her şeyden önce Kuveyt, Arap milliyetçiliği yolunda parlayan bir ışık değildi. Zengin, gerici, despotik ve feodal bir düzen içinde yönetilen Kuveyt, BAC liderinin nefret ettiği ve karşı çıktığı her şeyin olduğu bir yerdi. Nasır'ın Kasım'ı küçümsemesi bir yana, Irak'ın "ilerici" bir ülke olduğu düşünülüyordu. "Arap gericiliği"ne karşı ilan ettiği savaş ve devrimci "Arap birliği" yoluna baş koyduğu düşünülürse, Nasır'ın Irak'ı desteklemesi beklenirdi. Son tahlilde, Mısır'ın bölgedeki tutumu, kendi devrimci misyonlarını gerçekleştiren devrimci ve ilerici güçlerin, "modası geçmiş" sınır ve egemenlik anlayışları tarafından durdurulmaması ilkesine dayanıyordu.[46] Ancak Kasım yönetiminin can düşmanı olan Mısırlı liderler, Kuveytlilerin bağımsızlıklarını koruma ve kendi kaderlerini belirleme haklarına sahip olduklarını ilan ettiler. Daha sonra, "emperyalist" Britanya güçleri, Kuveyt'e askeri güçlerini indirince Mısır, kendi ilan ettiği amaçlarla ilgili, daha da derin bir ikilemle karşılaştı. Bu, "Kuveyt halkını Kasım'ın aptallığına karşı desteklerken, Mısır'ın aynı zamanda İngilizlerin kendilerinin yakınında yoğunlaşmasına karşı olan Irak halkını da desteklediği" anlamına geliyordu.[47] Bundan çıkan sonuç, ister özgürce ister zorla girilsin, birlik planlarının ancak Mısır'ın katılımıyla, en azından onun onayıyla başarılacağıydı.

Nasır'ın Kasım karşısında kazandığı zafer, bozulan ekonomik koşulların siyasal durumdaki hızlı kötüleşmeyi daha da derinleştirdiği ve silahlı kuvvetler içinde başlayan siyasal gerilimi daha da şiddetlendirdiği Suriye'deki durum nedeniyle sönük göründü. Nasır, muhafazakâr ve Batı yanlısı Suudi Arabistan ve Ürdün rejimleri tarafından kışkırtılan tüccarların, toprak sahiplerinin ve kapitalist sınıfın diğer üyelerinin BAC'ı zayıflatmak amacıyla kasıtlı olarak ekonomiye zarar vererek rahatsızlık yarattığına kanaat getirdi. Uzlaşma ve birlikte varolma çabalarının artık savunulamaz olduğuna karar verdi. Ekonominin bütünüyle sosyalizasyonu başladı. Bütün pamuk ticaretine el konuldu ve ithalat-

ihracat firmaları kamu kontrolü altına alındı. Bütün bankalar, sigorta şirketleri, ağır sanayi, orta ölçekli ve küçük endüstrilerin çoğu kamulaştırıldı. Sahip olunabilecek en fazla toprak miktarı yarıya, yüz feddana (yaklaşık 40 hektar) indirildi ve hiçbir birimde gelirin 14.350 doları aşmasına izin verilmedi. Bu önlemler vazgeçilmez ekonomik çıkarlara indirilen son darbeydi. Suriye kapitalizminin yabancılaşması tamamdı.[48] Finans ve toprak sahibi sınıf, Suriye içindeki öteki muhalif unsurlar ve dışarıdaki Mısır karşıtlarıyla birlikte aktif olarak çalışmaya başladı.[49] Suriye'nin ayrılışından kısa bir süre sonra, Şam Radyosu'nda temel anlaşmazlık sebeplerinden en önemlisinin "şahsi girişimle gelişen Suriye ekonomisi" olduğunu ilan eden bir resmi açıklama yayımlanması ipucu verici niteliktedir.[50] 28 Eylül'de Suriye ordusu harekete geçti.

Başlangıçta ayrılıkçı subaylar silahlı kuvvetler içinde bazı reformlar dışında başka bir şey istemediklerini belirtiyordu.[51] Nasır'ın başkanlığında BAC'a bağlı olduklarını tekrarladılar ve o sırada Şam'da bulunan, BAC Silahlı Kuvvetleri'nin Mısırlı Başkomutanı Mareşal Abdül Hakim Amer'le resmi görüşme talep ettiler. Görüşmeler sonucunda askeri hareketin bir sonucu olarak askeri reformun yasalaşacağını ve Suriye ordusunun BAC'ın liderliğine güveninin tam olduğunu vurgulayan bir bildiri Suriye radyosunda yayınlandı. Bu bir manevra mıydı,[52] yoksa subaylar yaklaşmakta olan Mısır'ın askeri tepkisinden mi korkmuştu bilinmez; ama[53] çok geçmeden Şam radyosu öncekini inkâr eden ve açıkça "Suriye'yi ve ordusunu küçük düşürenlere" karşı askeri bir ihtilal yapıldığını duyuran başka bir bildiri yayımladı.[54] Bu tema darbeyi takip eden günlerde birkaç kere tekrar edildi;[55] çünkü büyük olasılıkla darbe liderleri darbeye desteğin beklediklerinin çok altında olduğunu çabuk anlamıştı.

Her ne kadar darbe Suriye'nin sosyoekonomik ve siyasal seçkinleri arasında yaygın tasvip görmüşse de, hayal gücü ne kadar zorlanırsa zorlansın popüler bir devrim değildi. Bazı askeri birimler, özellikle Halep ve Lazkiye'dekiler, is-

yanın yapıldığı gün boyunca BAC'a bağlılıklarını radyo aracılığıyla duyurmaya devam ettiler. Ayrılıkçı subaylarla uzun görüşmelerin ardından ve çok kan dökületeceğini anladıktan sonra isyana katılmaya razı oldular. Daha sonra Suriye'nin ana şehirlerinde ayrılıkçılara karşı geniş ve yaygın gösteriler yapıldı; ayrılıkçı ordu birimleri tarafından pek çok gösterici öldürüldü ve yaralandı.[56] Sükûnet, ancak Nasır Suriye'ye müdahale etmeyeceğini açıkladıktan sonra sağlandı. Ne var ki, bu sükûnet rızadan değil, üzüntü ve dehşetten doğan bir sükûnetti. Bir kısım Arap ülkelerinin Suriye'nin ayrılmasına çok memnun olduğu doğrudur. Ürdün mutluluğunu gizleyemezdi ve hemen yeni rejimi tanıdı ve onu aynı derecede sevinçli olan Suudi Arabistan ve Irak izledi. Oysa Hüseyin, Suud ve Kasım'ın memnuniyeti Arapların çoğu tarafından paylaşılmamıştı. Arap şehirleri ve kasabalarındaki pek çok insan haberleri üzüntüyle ve sessizce dinledi.

Suriye'nin ayrılışı çok önemli bir olaydı; ancak Arap milliyetçiliğinin sonu demek değildi. Yaralanmış da olsa, milliyetçi ruh yaşamaya devam etti. İdeolojik görüşleri ne olursa olsun, Arap liderler doğal olarak bu derece kök salmış olan, Arap halkını ve ülkelerini birleştirme amacına sahte bağlılık gösterileriyle durumu idare edemezdi. BAC'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra, yeni Suriye Başbakanı Meymun el-Kuzbari, hükümetinin Arap birliği oluşturmaya yönelik planını açıkladı.[57] Bu, söylemde kalacak bir gösteriş de olsa, insanların kalbinde yattığını düşündüğü duygulara yönelikti. Aynı şekilde, isminin ayrılıkçı hareketle ilişkilendirilmesine izin veren Baasçı lider Ekrem Hourani dahil, sayısız Suriyeli siyasetçi, sosyalist ve demokratik ilkelere dayanan tam birliği savunan bir bildiri yayımladı.[58] Bu, geçmiş günahlarından arınarak halk önünde temize çıkma ve Arap birliğine bağlılıklarını tekrar telaffuz ederek milliyetçiliklerini tazeleme çabasıydı.

Asla ölmemiş olan Arap milliyetçiliği yeni bir başarısızlıktan zarar görüyordu. Eğer Irak'ın BAC'a katılmayı reddetmesi Arap milliyetçiliğinin zapt edilemez zırhlı gücünde

küçük bir delik ise, BAC'ın dağılması önemli bir kırılmaydı. Üç yıl gibi kısa bir süre önce, 1958'in yaz ve sonbaharında, iki devletin fiili olarak birleşmesi ve bunlara iki hatta üç devletin daha katılma olasılığının belirmesi üzerine Arap dünyasının her yerinden insanlar, Arap birliğinin üzerine kurulacağı temelin tam olarak oluştuğu ümidiyle coşup sokakları doldurmuştu. Şimdi, 1961'in sonbaharında onların yapabileceği tek şey, küle dönmüş hayallerinin enkazı başında hayal kurmaktı. En büyük hayale sahip olanlar ve en sadık taraftarlar bile bundan böyle, ayrılmayı, eğer Nasır'ın perişan oluşu değilse bile onun en büyük yenilgisi ve Arap milliyetçiliğinin birleştirici sembolü ve Arap milliyetçisi yürüyüşün baş tacı edilen liderinin prestijine indirilen büyük bir darbe olarak gördükleri için, o güne kadar alışık oldukları üzere, kurtuluş için kendi kahramanlarına gidemezlerdi.

Nasır da başarısızlığı kabul etmişti. Gözleri ağlamaklı bir halde, Suriye'nin ayrılışının Arap milliyetçiliğine 1956 Süveyş Krizi'ndeki üçlü saldırıdan daha tehlikeli bir saldırı olduğunu belirtti.[59] Onu üzen yalnızca Suriye'nin kaybedilmesi değil, ayrılmanın yükselen Arap milliyetçiliği dalgasına karşı savaşmaya ve onu, nihai hedefi olan Arap birliğini başarmaktan alıkoymaya ant içmiş olanlara verdiği güçtü. Nasır'ın deyişiyle "gerici Araplar" ayrılıştan cesaret alacak ve Arap milliyetçiliğine daha fazla saldıracaktı.[60] Fakat, Arap milliyetçiliğinin asla yenilmeyeceğinde ve BAC'ın (Nasır ismi değiştirmemeye karar vermişti) Arap milliyetçiliği meşalesini taşımaya devam edeceğinde ve onu daha güçlü olarak ve amacını kaybetmeden taşıyacağında ısrar etti. Mayıs 1962'de Nasır yeni bir Milli Plan'dan bahsetti. Bu planda öfkeli ve düşmanlarını kaygılandırıcı bir biçimde şunları belirtiyordu:

> Arap milletinin ayrılmaz bir parçası olduğuna inanan Birleşik Arap Cumhuriyeti, bunun diğerlerinin içişlerine müdahale olarak düşünüleceği biçimindeki modası geçmiş iddia karşısında bir dakika bile tereddüt etmeden, her Arap

> vatandaşının bu konuda iradesini kullanabilmesini mümkün kılmak için, birlik çağrısının ve onun prensiplerinin propagandasını yapmalıdır.[61]

Nasır'ın başına gelen kazalar nedeniyle ayakta kalan gerici Arap liderler, kendilerine yapılan bu meydan okuyuş üzerine Nasır milliyetçiliğine karşı kendi kampanyalarını başlattılar ve şimdi onu artık genel olarak "komünizm" ve "Sovyet sosyalizmi" ile özdeşleştiriyorlardı.[62] Suudiler kendilerine, Müslümanların kutsal şehri Kabe'yi koruma statüsünü biçerek, "dinsizlik doktrinine dayanan uydurma milliyetçiliği"[63] eleştiren "İslam Şartı"nı geliştirdiler. İslam Şartı yalnızca Nasır'ın Arap milliyetçiliğinin kaba bir eleştirisini değil, diğer Arap ve Müslümanlarla özdeşleşebilecekleri farklı bir yol üzerinde düşünmeleri için yapılan bir çağrıyı da temsil ediyordu. İslami alternatif aynı zamanda cazip bir mali teşvik paketiyle birlikte geldi; Suudiler "petrol dolarlarıyla" dolup taşan cüzdanlarını, şüphecilerin doğru yolu görmelerine yardımcı olmak amacıyla açmıştı. Artık güç dengesi, halk seviyesinde olmasa bile devlet seviyesinde, Arap milliyetçiliğinin düşmanları lehine görünüyordu. Bu, Lübnan'ın tatil kasabası Şatura'da Ağustos 1962'de yapılan Arap Ligi toplantısında kolayca görülebilirdi. Toplantı başlar başlamaz Suriyeliler, Mısırlıları Suriye'nin içişlerine karışmakla suçlamıştı; bu Suudi Arabistan, Ürdün ve Irak heyetleri tarafından kolayca ve kuvvetle desteklenebilecek bir iddiaydı. Kibarlık rafa kaldırılmış ve Arap halkı birbirine yumruk atan ve sandalye fırlatan, saçları dökülmüş, şişman ve orta yaşlı insanlar manzarasına maruz kalmıştı. Nahoş kavga Lübnan polisinin müdahalesini zorunlu kıldı. Öfkeli Mısırlılar, yalnız ve izole edilmiş olarak, toplantıyı terk etti; Arap milliyetçiliği, cesareti kırılmış ve darmadağın bir görünüm içindeydi.

O günler gerçekten Arap milliyetçisi kuşak için moral bozucu anlardı. Arap dünyası tam Arap birliğinden, hiç olmadığı kadar uzak düşecek biçimde, çok şiddetli bölünmüştü. O zamana kadar milliyetçiler tarafından kolaylıkla

tarihin çöplüğüne atılabilecek "gericiler" olarak görülerek aşağılanan muhafazakâr Arap liderler, sürmekte olan "Arap Soğuk Savaşı"nda[64] üstünlüğü elde etmiş görünüyordu. En çok üzücü olan da, bu grubun, milliyetçiler tarafından "gerici" olarak görülmemekle birlikte, *vataniye*'nin, yani kendi devletlerinin, Arap milliyetçiliğinin *kavmi* gücüne karşı kutsallığının, sıkı savunucuları olan "ilerici" Irak'ın Kasım'ı ve Tunus'un Burgiba'sı tarafından desteklenmesiydi.

Arap milliyetçiliğinin bu gerileme döneminde, tünelin ucundan en hafif bir ışığın bile görünmediği günlerin birinde, 26 Eylül'de, Arap dünyasındaki en geri kalmış ülkelerden birisi olan Yemen'de, mutlakiyetçi lider İmam Ahmed'in ölümünden sonra, bir grup subay kontrolü ele geçirdi ve Yemen Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etti. Askeri darbecilerin lideri Tuğgeneral Abdullah el-Sallal, hemen Nasır'a darbenin gericiliğe ve tiranlığa karşı sosyal bir hareket olmanın yanında, Arap milliyetçiliğinin tam Arap birliği hedefine kendini adamış siyasal bir hareket olduğunu belirten bir telgraf çekti.[65] Kahire, yeni cumhuriyeti tanımadan önce, Mısırlı liderler "devrimin... Yemenlilerin özgür iradesini temsil ettiğine"[66] ikna oluncaya kadar, birkaç gün bekledi. Arap dünyasının en geri kalmış ülkelerinin birinde devrimci bir cumhuriyet, üstelik bu ülke aynı zamanda Suudi Arabistan'ın da komşusuysa, Nasır ve radikal Arap milliyetçiliği için cesaret verici taze kan anlamına geliyordu.

Aynı gerekçeyle Yemen Devrimi, Suudi Arabistan'ın istikrarı için büyük bir tehlike teşkil ediyordu. Nasır daha sonra "Yirmi dört saat içinde, Kral Suud'un kayıtsız kalmayacağı belli oldu"[67] diyecekti. Suudi Arabistan'ın kararlılığı, baştaki belirsizlikten sonra, Ahmed'in oğlu İmam Bedr'in Yemen dağlarına kaçtığı ve orada Kuzey aşiretlerinden güç toplamaya başladığı belli olduktan sonra daha da güçlendi. Suudi Arabistan hemen para ve silah sözü verdi. Darbenin liderleri buna Mısır yadımı talep ederek cevap verdi. Nasır, sadece sınırlı miktarda askeri destek gerekece-

ğine inanarak 30 Eylül'de Yemen'in başkenti Sana'ya eğitimciler, danışmanlar ve askeri malzeme gönderdi. O sırada, Mısır silahlı güçlerini, sonuç alınmadan beş yıldan daha fazla sürecek ve Mısır'ın moralini ve ekonomisini yıpratacak olan bir çatışmaya sokmak üzere ilk adımları attığının farkında değildi. Yıl sonundan önce başlangıçta yüz olan Mısırlı askerlerin sayısı sekiz bine çıkarıldı ve Mısır genelkurmayının savaşın en ağır yükünü Mısırlıların taşımak zorunda kalacağını anlaması uzun sürmedi. 1963'te Mısırlı askerlerin sayısı yirmi bine yükseldi, daha sonra 1964'te kırk bine çıktı ve 1965'te hayret verici bir rakama, yetmiş bine ulaştı. Nasır daha sonra Yemen macerasının "yanlış bir hesap" olduğunu kabul etmiştir. "Onun başımıza saracağı belaları önceden düşünememiştik."[68]

"Yanlış hesap" neye dayanıyordu? Her şeyden önce Sana'daki askeri harekete büyük halk desteğinin ilk işaretleri Kahire'yi yanıltmıştı. Haykal'ın belirttiğine göre, "bütün halkın devrimin yanında olduğu açıklığa kavuştuktan sonra, BAC tam desteğini verdi."[69] Fakat bu Yemen demografisinin ve coğrafyasının yanlış yorumlanmasından başka bir şey değildi.[70] Darbeye halk desteği daha çok şehirlerden ve güneydeki ovalarda yaşayan nüfustan geliyordu. Fakat doğudaki dağların ve batıdaki çöllerin sakinleri hem kendilerinin hükümdarı hem de inananların kutsal komutanı olarak gördükleri İmam'a sıkı bir biçimde bağlıydı. Bu insanlar kabile kültürüne sahipti, dünyaya daha az açıktı ve savaşçıydı. Ve bulundukları dağlık bölge düşmanlarının onları yenmesini son derece zorlaştırıyordu.

Ve o sırada milliyetçilerin Arap milliyetçiliğinin cazibesine inançları sonsuzdu. Mısırlı liderler ve tabii ki Arap milliyetçiliğine inanmış olanlar, kendi haline bırakılmaları halinde halkın kesin olarak milliyetçi yürüyüşe katılacağına şiddetle inanıp, birer entelektüel olarak, daima halkı yöneticilerinden ayırmıştı. Mısır'ın Bağdat Paktı, Süveyş Krizi ve BAC'ın kuruluşuyla ilgili milliyetçi politikalarına verilen yaygın halk desteğinin yanında, ayrılıkçı darbenin hemen ardından Suriye'de BAC yanlısı gösterilerin yaygın ve ani

olarak başlamış olması, Mısırlı liderlerin kafalarındaki bu lider-halk ayrımını doğruladı. Nasır ve yakın çalışma arkadaşları, gerici liderler tarafından on üçüncü yüzyıl şartlarında yaşatıldığına inandıkları insanların milliyetçi yürüyüşe ve onun modern yaşam tarzına katılmayı reddedeceklerini kabul etmedi.[71] Yemen halkının böyle yapmayı istediklerini gür ve açık bir biçimde ifade etmemiş olması, Mısırlılara göre, altında ezildikleri zalim yönetimin bir sonucundan başka bir şey değildi. Her ne kadar bu görüş şehirler ve okuryazar orta sınıf için büyük ölçüde doğru olsa da, kırsal kesimdeki halk için ve özellikle coğrafi olarak izole edilmiş alanlarda yaşayan ve güçlü kabile kimliği taşıyan gruplar için daha az geçerliydi. Arap milliyetçiliği geleneksel değerleri ve inanç sistemlerini etkileyici biçimde değiştirmiş olsa da, Arap dünyasının her köşesinde zihniyetin değiştiğine ve yüzyıllardan beri varolan manzaranın dönüştüğüne inanmak hüsnükuruntu olurdu. Gerçekten kuzeydeki dağlık bölgeler dışında da, geleneksel alışkanlıkların ve hayat tarzının yok olduğunu telaffuz etmek ve modernliğin zaferini ilan etmek için daha erkendi. Mısır askerleri en sonunda 1962'de geri çekildiğinde, yıpratıcı savaş, Arap siyasetinin bataklık kumuna saplanma tehlikesine karşı içe kapanma isteğini güçlendirerek pek çok Mısırlıyı, Arap milliyetçiliği idealinden uzaklaştırmıştı. Arap milliyetçilerine göre, Yemen Savaşı'nın başarısız bir biçimde sürdürülmesinden duyulan hayal kırıklığı, Arap milliyetçiliği dalgasının, 1955 ve 1958 arasındaki görkemli günlerindeki yenilmezlik halesine gün geçtikçe daha fazla zarar verdi.

Fakat bu 1963'ün başlarında henüz yaygın bir duygu değildi. Tersine, Mısır'ın Yemenli Cumhuriyetçilerin yanında müdahale etme kararı verişini izleyen birkaç ay içinde, "gericilerin" yenilgisinin yakın olduğuna dair ümitlerin yüksek olduğu bu zaman kesitinde, Arap milliyetçiliği ilkelerinin tek savunucusu olarak Nasır'ın prestiji arttı ve bununla Arap milliyetçiliği Suriye'nin ayrılmasıyla kaybettiği hız ve büyünün bir kısmını geri kazandı. Üstelik, dört Suudi Arabistan prensi ve yedi hava kuvvetleri pilotunun, Ürdün Ha-

va Kuvvetleri'nin Başkomutanı ve iki subayının ardından Kahire'ye iltica etmesi bir zafer daha kazandırdı.

Bu süreç, Şubat ve Mart 1963'te Bağdat ve Şam'da gerçekleşen askeri ihtilaller Nasır liderliğindeki Arap milliyetçiliğinin azılı düşmanı olan iki siyasal düzeni yok edince doruğa ulaştı. Her iki ülkede de, Arap milliyetçiliği felsefesine bağlı olduklarını ilan etmiş Baasçı liderlerin görüşünü alan darbeciler, Mısır, Suriye ve Irak arasında üçlü bir birlik planını Nasır'la tartışmak üzere ilk adımı attı. 14 Mart'ta olası birleşme için konuşmalar Kahire'de başladı.

Baasçıların Nasır'a, Arap milliyetçiliğine ve Arap birliğine bağlılıkları kadar iç meşruluk ve istikrar için de yaklaştıkları ortadaydı.[72] Şam ve Bağdat'taki yeni liderlere göre, Mısır ile birlik, "kendi halkları nezdinde kazanabilecekleri en büyük siyasal başarı"[73] olacaktı. Suriye heyetinin bir üyesi Şam'daki yeni yöneticilerin amaçlarını şaşırtıcı bir dürüstlükle açıklar: "Beyefendi, bütün samimiyetimle, sizin ...liderinizin ismini kullanmak istiyoruz. Bunda hiç şüphe yok. Bütün mesele bu. Açık konuşuyoruz."[74] Her iki darbenin de dayanağı sağlam değildi. Her ikisi de ülkelerinde memnun olmayan kesimlere sahipti ve bu yüzden Nasır'ın hâlâ sihirli olan isminin tasvibine ihtiyaç duyuyordu.

Iraklı ve Suriyeli Baasçılar, Nasır'ın karizmasının peşindeydi; ancak onun siyasal kontrolünü küçümsüyorlardı. Özellikle önerilen birlik biçimi üzerinde dikkatliydiler. 1958 deneyiminden ders alarak organik birliği reddettiler. Etnik farklılıkları ve çeşitli mezhepleri barındıran ülkelerinin özel durumu Iraklılar için büyük zorluklar yarattı. Birleşik Arap Devleti olarak adlandırılacak olan federal bir sistemin yaratılmasını savundular.[75] BAC deneyiminden de ders çıkaran Suriyeliler, bu gevşek birliktelik görüşünü paylaştılar. Selahaddin Bitar, "Okyanus'tan Körfez'e biz tek halkız ve tek toplumuz" şeklindeki zorunlu Baas klişesini tekrarladıktan sonra, onu, Baasçılar "farklı bölgelerin varlığını inkâr etmez" diyerek yumuşattı.[76] Dolambaçlı ve çetrefil, Baasçı sözlükte "bölgeler" "devletler" anlamına gelir.

Diğer taraftan, Mısırlılar, konuşmalara, kaynağı, Baasçı bakanların Aralık 1958'de BAC kabinesinden toplu olarak istifasına, Suriye'nin ayrılışının Selahaddin Bitar ve Ekrem Hourani tarafından onaylanmasına, Mısır ordusunda Nasır karşıtı bir hareket yaratmak için Baasçıların girişimlerde bulunduğu suçlamasına dayanan bir korku nedeniyle, büyük güvensizlikle yaklaştılar. Nasır Baasçı görüşmecileri "ayrılışı kolaylaştırmaları" ve "ayrılışın ardından gelen hassas dönemde Mısır'ın durumunu etkilemeye" çalışmaları nedeniyle sert bir biçimde eleştirdi. Baas'ın tutumunun "bir suç olduğunu" düşündü.[77] Nasır o kadar şüpheciydi ki, üçlü birlik arayışı içindeki Baasçı delegelerin gerçek niyetlerini sürekli sorguladı. Bu, Mısır'ı, Suriye çekici ve Irak örsü arasına koymak mıydı?[78] Bu daimi şüphe ışığında ve bir birleşme durumunda Mısır'ın merkezi olma konumunu garanti etmek için Nasır, konuşmalarında, sürekli, kurulacak olan birlikte siyasal liderlerin rolünün ne olacağı üzerinde durdu.[79] Baasçılar, onun şüphelerini, Nasır dışında her ülkenin bir üyesinin yer alacağı ve Nasır'ın da başkan olacağı, bir liderlik yapısı önererek gidermeye çalıştı. Bu biçimde, bir Suriyeli delegenin de belirttiği gibi, "çekiç ile örs arasında kalma problemi de ... ortaya çıkmayacaktı."[80] Fakat ayrılış tecrübesi Nasır üzerinde silinmez bir iz bırakmıştı. Öyle görünüyordu ki, onun Suriyelilere karşı hissettiği sonsuz güvensizlik, birliğe doğru herhangi bir yapıcı hareketin önünde en büyük engeldi. Suriyelilerin "Iraklıları bize [Mısır'a] karşı döndürmeye çalışacağından"[81] şüphe etmişti, hatta bir çeşit kendi kendini doğrulayan bir kehanetle, Suriye'yle gelecekte kaçınılmaz anlaşmazlıların sonucu olarak "Mısır'ın birlikten dört ay geçmeden çekileceği"[82] tahmininde bulunmuştu. Bütün bu şüphe ve güvensizlik nedeniyle sadece birlik düzenlemelerinin en gevşeğinin ortaya çıkması beklenebilirdi. Sonuç olarak, 17 Nisan'da bir deklarasyonla, sonunda federal anayasanın ilan edileceği iki yıl sürecek geçici bir yakın işbirliği dönemi ilan edildi.

Bu çatısal ve oldukça gevşek düzenleme, milliyetçilerin beklentilerinin epey altında olsa da, anlaşmanın ilanı bü-

yük sevinçle karşılandı ve "Arap dünyasının büyük bir kısmında, Nasır, Nasır diye bağıran kalabalıklar toplu halde sokaklara döküldü."[83] Arap milliyetçiliğinin her yükselişinde olduğu gibi, üçlü birlik ilanının en fazla baskısını üzerinde hisseden Arap hükümdarı, başkentinin sokaklarında kopan büyük şiddet olaylarını bastırmak için bir defa daha sert yöntemlere başvurmak zorunda kalan Ürdün'ün Haşimi kralıydı.[84] Hüseyin'in tepkisi öngörülebilirdi; fakat birlik yüzünden işleri en fazla karışan Arap liderler, paradoksal bir biçimde, onu en fazla isteyen liderlerdi. Suriye'nin sokaklarının canlanan Nasır sevgisiyle tekrar dolup taşması, Baasçı liderlere anlaşmayı imzalama bilgeliğini tekrar gözden geçirtti. Onlar Baasçı olmayan milliyetçileri ve Nasırcıları, Nasır'ın kör takipçileri olarak sundukları ve tekrar tekrar ona gösterilen bağlılığı krala gösterilen bağlılık olarak nitelendirdikleri eşgüdümlü bir medya kampanyası başlattılar. İma edilmek istenen, Nasır'ı destekleyen unsurların yalnızca Suriye'de Nasır'ın sözcülüğünü yapmakla kalmayıp aynı zamanda ona sürekli olarak gereğinden fazla değer verdikleriydi.[85] Daha iki hafta bile geçmeden, Mısır Başkanı'nın müttefiki olarak görülenler önce ordudan atıldı ve daha sonra da Suriye'deki siyasal liderler arasından. Bu Şam ve Halep'te, Nasır taraftarlarının çıkarttığı büyük isyanlara neden oldu ve isyanlar Baasçıların kontrolünde olan güvenlik güçleri tarafından vahşice bastırıldı.[86]

Nasır daha fazlasını bekleyemezdi. 17 Mayıs'ta anlaşmanın imzalanmasından tam bir ay sonra, Nasır'ın sırdaşı (ve sözcüsü) Gazeteci Muhammed Hasaneyn Haykal, Suriye Baası'yla, bırakın işbirliğini, birlikte var olmanın bile artık mümkün olmadığını yazdı.[87] Gerilim 18 Haziran'da Baasçıların Suriye'de Nasır yanlısı bir darbeyi bastırmaları ve komplocuların yirmi yedisini idam etmeleriyle şiddetle doruğa ulaştı. Aşırı öfkelenen Nasır, 22 Haziran'daki önemli bir konuşmasında "Suriye'deki mevcut faşist rejime karşı yükümlülükleri olduğunu düşünmeyeceğini" ve Şam hizbinin hileci ve hain olmanın yanında, "insanlık dışı ve ahlak-

sız" da olduğunu ilan ederek sert bir biçimde Suriyeli liderleri suçladı.[88] Artık kopma gerçekleşmişti.

Mısır-Suriye ilişkisinin son bölümünün acı bir biçimde bitişiyle, tam Arap birliği ihtimali bütünüyle kayboldu. Suriye'deki ve Irak'taki Baasçı rejimler arasında, bir çeşit birlik kurmak için pek de heyecanlı olmayan çabalar vardı; bir kültürel işbirliği anlaşmasının imzalanması, gelecekte askeri ve ekonomik birlik vaadi ve Arap davasına bağlılık konuşmalarının ötesinde esasa ilişkin hiçbir başarı elde edilemedi.[89] Bunun böyle olmasının nedeni, kısmen o zamana kadar Irak'taki Baasçı rejimin çözülmeye başlaması kısmen de Iraklı ve Suriyeli liderlerin başlangıçta bu maceraya esas olarak Nasır'ın büyüsü vasıtasıyla meşruluk kazanmak amacıyla girişmiş olmalarıydı. Artık Nasır bu işten vazgeçtiğine göre, egemenlikten vazgeçmenin gözle görülebilir bir yararı yoktu.

Bütün bu gelişmelerden Arap milliyetçiliği davasının da zarar göreceği belli olmuştu. Sokaklarda dans eden ve sevinç çığlıkları atan onca insan için, coşkulu sevinçten umutsuzluğa düşüş ürkütücü bir biçimde ani olmuştu. 17 Nisan Anlaşması'nı kutlayan insanlar için bir ideoloji ve siyasal bir hareket olarak Arap milliyetçiliği, onun nihai amacı olan organik Arap birliği gerçekleştirilemeyecek ise anlamsızdı. Ancak fırsatlar ortaya çıktığında dar siyasal çıkarlar "Arap fikrinin" önüne geçti. Ve Nasır, bütün karizması ve geniş siyasal desteğine rağmen, mızmızcı ve siyasal olarak güvenilmez olan Baasçıların Arap milletinin iyiliği ve saygınlığı için kendi devlet egemenliklerinden vazgeçmelerini sağlayamamıştı. Abdülselam Arif Iraklı Baasçıları, Kasım 1963'te iktidardan uzaklaştırdıktan sonra birlik için hiç acele edilmiyordu. Bu, 1958'deki Irak Devrimi'nin iki liderinden birisi olarak Şam'a giden ve Kasım'ın konuyla ilgili konumunu dikkate almadan, Irak'ı BAC'a sokacağına söz veren Arif'ti. Ancak 1964'teki birkaç kuru jest dışında, bu defa kendi kahramanı, BAC'ın Başkanı'yla siyasal birlik oluşturmaya yönelik ciddi anlamda fazla bir çaba harcamıyordu. Arif, geçen sürede, bulaşıcı siyasal güç mikrobu

kapmıştı; Irak'ın başkanlığını bırakmakta hiç de acele etmiyordu. Bir defasında, bir kabine toplantısında, Mısır ile birlik fikrini, şakayla karışık, herhangi bir birleşme planında, kabine üyeleri içinde, başkan olarak, en çok kendisinin zararlı çıkacağını söyleyerek geçiştirmişti.[90] Görünen oydu ki, *vataniye*, Suriye ve Irak'taki oldukça hassas biçimiyle, bir defa daha başarı kazanmaya başlıyordu.

Sıradaki olay, *vataniye*'nin sürekli yükselişini ve *kavmiye*'ninse düşüşünü doğrulayacaktı ve bu defa katalizör İsrail'di. Paradoksal olarak, 1956 Süveyş Krizi'nden bu yana, Arap milliyetçisi söylemde Yahudi devleti fazla işlenmiyordu. Arap dünyasında genel kabul görmüş varsayıma göre, Arap dünyasının başına gelen her türlü belanın arkasında "meşru olmayan varlık" (Arap medyasında meşru olmayan anlamına gelen *lakita* sözcüğü çok sık olarak İsrail'e yapılan göndermelerle birlikte kullanıldı) vardı. Ne zaman insanlar siyasi bir konuda konuşsa genel kabul gören bu "gerçek"in ötesinde, "Arap soğuk savaşı" söyleminin İsrail ve Siyonizm'den nasıl uzak durduğu ilginçtir. Örneğin, Nasır'ın Eylül 1961 ve Eylül 1962 arasında yaptığı konuşmaların bir içerik analizi, 67 defa anılan "Siyonizm"in, "emperyalizm" (281 defa anılmıştır) ve "gericilik"in (232 defa anılmıştı) çok gerisinde kaldığını ortaya koyar. O zamanki İsrail Başbakanı David Ben-Gurion sadece 17 defa anılır, oysa Kral Suud 143 defa, Kral Hüseyin ise 161 defa anılmıştır. Ve İsrail, Ürdün ve Suudi Arabistan'a kıyasla daha sağlıklı bir referans dozu alsa da, bu istatistiksel eşitsizlik Nasır'ın İsrail'i sadece emperyalizmin bir çocuğu olarak görme eğiliminden kaynaklanıyordu. İsrail nadiren otonom bir kategori olarak anılmıştır; fakat genel olarak neredeyse *ipso facto* "emperyalizm"e eklidir.[91] Dönemin koşullarına göre milliyetçi saldırı İngiliz, Amerikan ve hatta bazen Sovyet emperyalizmini; bölgedeki güçleri, yani Ürdün ve Suudi Arabistan krallarını ve Suriyeli ayrılıkçıları; Komünistler, bloke ediciler ve faşistleri, yani Kasım, Burgiba ve tabii ki 1963 sonrası Nasır'la işbirliği yapmadıkları dönem Suriye Baasçılarını hedef almıştır. Arap milliyetçiliği-

nin düşmanlarının bu listesiyle ilgili olarak şuna dikkat etmek gerekir; İsrail her zaman milliyetçilerin bilincinde vardı ancak Arap milliyetçisi söylemin doğrudan hedefleri arasında en önemli yeri alacak biçimde öne çıkmadı.

Bu, İsrail'in, 1963'te sulama ve endüstriyel gelişim için, Ürdün Nehri'nin yüzde 75'ini çevirme projesinin sona yaklaşmasıyla değişecekti. Arap liderler geçmişte farklı zamanlarda böyle bir çevirmenin savaş sebebi sayılacağını ve güçle karşılık göreceğini belirterek İsrail'i tehdit etmişti. Ancak, sık kadro değişiklikleri ve kendi aralarındaki ilişkilere hâkim olan öfke ve suçlamalardan zarar gören Araplar, genellikle kendi cesur sözlerini askeri ve siyasal hareketle desteklemek için çok az şey yapabilirdi. Bunu yapan sadece Suriyeliler oldu. Fazla atılgan ve devrim ateşiyle yanıp tutuşan Baasçı liderler, çoğu otuzlarının başındaydı; ilk defa askeri alternatife başvurup İsrailliler tarafından kötü bir biçimde yenilgiye uğratıldılar; yenilgilerinin acısını kendi Arap kardeşleri, özellikle de üçlü konuşmaların bir sonuca ulaşmadan bitmesinden sonra onları sert bir biçimde suçlayan ve şimdi İsrail karşısında zayıf ve korkak olarak itham ettikleri Nasır dışında kimden çıkartabilirlerdi?

Fakat Nasır oyuna gelmedi. Özellikle o zamana kadar Yemenli Cumhuriyetçilere Mısır'ın askeri katkısı otuz beş bin askeri geçtiği için, İsrail'e karşı acil bir savaşa sürüklenmeye hazır değildi. Ve bu işin sonu görünmüyordu. Suudi Arabistan tarafından desteklenen ve kışkırtılan kralcı aşiret güçleri üstünlük elde etmekteydi. Eleştirel olarak ideolojik ve diplomatik bir yeniden değerlendirme yapmanın zamanı gelmişti. 23 Aralık 1963'te önemli bir konuşmasında Nasır şunları ilan etti:

> Bize geçen hafta, "Suyu Arapların iradelerine rağmen çevireceğiz ve Araplar istedikleri her şeyi yapabilirler" diyerek meydan okuyan İsrail'e karşı koymak için, aralarındaki uyuşmazlık ve farklılıklara bakılmaksızın Arap krallar ve devlet başkanları arasında mümkün olduğunca erken bir zamanda bir toplantı yapılmalıdır. Bizimle uyuşmazlık

içinde olanlarla görüşmeye hazırız; Filistin için, kavgalı olduklarımızla da görüşme masasına oturmaya hazırız.[92]

Önceden belli olan sonuç, Arap liderlerin, Nasır'ın Mısır'ın ideolojik zeminini yeniden tanımlamasına olumlu cevap vereceğiydi. Tersini nasıl yapabilirlerdi ki? Nasır, açıklamasında, Arap milliyetçiliğinin devrimci misyonunu bir tarafa bırakmıştı ve eskiden beri Arap ülkeleri arasında işbirliğinin egemenlik ve tam eşitlik temeline dayanması gerektiğini vurgulayan kendi Arap muhaliflerinin uzun zamandan beri korudukları pozisyonunu onaylıyordu. Bunun sonucunda, Ocak 1964'te Arap Zirvesi Konferansı'na katılmak üzere Arap liderler Kahire'ye ulaştı. Kahire Havaalanı'ndaki manzara görmeye değerdi. Birkaç gün öncesinin azılı düşmanları olan Arap krallar ve başkanlar, uzun süre görüşmeyen arkadaşlar gibi birbirine sarılıp öpüştüler. Sonraki iki buçuk yıl boyunca Arap dünyası, Ocak 1955'te Bağdat Paktı'nın ilan edilmesinden bu yana görülmeyen bir devletlerarası sükûnet yaşayacaktı. Mısır ve Ürdün arasında diplomatik ilişkiler yeniden kurulmuştu; iki ülke liderleri o derece samimi olmuştu ki, bağımsız Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ve askeri kanadı Filistin Kurtuluş Ordusu'nun (FKO) kurulmasına Kral Hüseyin karşı çıkmadı. Mısır'ın ilişkileri aynı zamanda Baasçı Suriye ve muhafazakâr Fas Kralı'yla da önemli ölçüde gelişti ve Mart 1964'te Mısır ve Suudi Arabistan arasında diplomatik ilişkiler yeniden başladı.

Arap milliyetçileri bütün bu diplomatik girişimleri cesaret kırıcı küçük gelişmeler olarak değil, hedef şaşırtma faaliyetleri olarak değerlendirmiş olmalıydı. Arap milliyetçiliği, başka bir deyişle onların yüce *kavmiye*'si, on yıldır "devlet egemenliğine" karşı amansız bir saldırı ve "yapay" siyasal sınırlara karşı devrimci bir seferberlik anlamına gelmekteydi; bu yüzden de, milliyetçi kuşak olarak çok uzakta olmadığına inandıkları görkemli bir günde, Arap milliyetçilerinin nihai amacı olan tek birleşmiş Arap ulus devletinin gerçekleşmesine tanık olacaklardı. Şimdi, devrimci milliyet-

çiliğin en büyük üstadı, devlet egemenliğinin, o küçümsenen fakat şimdi tekrar canlanabildiği açıklık kazanmış olan *vataniye*'nin sembollerini kucaklıyordu.

Nasır, bu milliyetçi kaygılara duyarsız değildi. Bu yüzden izlemeye başladığı devletlerarası politikaya acilen ideolojik bir gerekçe buldu. Diğer Araplara doğru kayma politikasını, Araplar arası politikada fazla öne çıkmayan İsrail'i suçlayarak açıkladı. Ürdün Nehri'nin suyunu çevirerek İsrail'in yalnızca Suriye ve Ürdün'ü karşısına almakla kalmadığını, aynı zamanda açıkça ve küstahça tüm Arap dünyasına meydan okuduğunu iddia ediyordu. Kendi aralarındaki çatışmalarla yıpranan Araplar güçlü bir biçimde karşı koymazsa, Arap milliyetçiliği davası büyük zarar görecekti. Yeni beliren bu tehlikeli şartlar altında vurgulanması gereken Arapların organik birliği değil, Arap milliyetçiliğinin ezeli düşmanına karşı koymak için Araplar arasında çabaların ve güçlerin birliğiydi.[93] Çok kapsamlı bir açıklamada, Arap milliyetçiliğinin amacı "Arap birliği"nden (bütün Arapların tek devlet olarak kaynaşması), "Arapların dayanışması"na (egemen Arap devletleri arasında gayret ve amaç birliği) indirgendi. Ve gerçekten, bu yeni tanım, Eylül 1964'te, Mısır'ın İskenderiye şehrinde toplanan İkinci Arap Zirvesi'nde alınan bir kararla açık bir şekilde ifade edildi. Kararlara imza koyanlardan biri olarak Mısır, "Anayasalara ve yasalara saygılı olarak Arap devletlerinin her birinin egemenliğine ve onların mevcut rejimlerine saygılı olmaya ve onların içişlerine karışmaktan geri durmaya"[94] söz verdi. Kuşkulu Arap milliyetçilerine göre "egemenlik" Arap milliyetçiliğinin yeni tanımının temel taşı olmuştu.

Bundan, Nasır'ın Arap devletleri arasında dayanışmanın, Arap milliyetçiliğinin entelektüel ilkelerine ve Arap birliğinin anlamına zorunlu olarak karşıt olmadığını ilk defa düşündüğü ve söylediği sonucu çıkarılmamalıdır. Örneğin, Ocak 1958'de Suriye'nin acil birleşme talebinde ısrarını frenlemek için, "Dayanışma birliğe doğru bir adımdır. Eğer birliği başaramazsak, çözüm odur"[95] demiştir. Yine, Ağustos 1961'de Arap birliğinin "Arapların dayanışmasıyla baş-

layan ve anayasal birlikle biten bir süreç olduğunu"[96] iddia etmiştir. 1964'te Arap dayanışmasının onaylanışını milliyetçilerin gözünde farklı ve daha fazla kaygı verici kılan, kavramın Eylül 1964 Zirvesi sonuç bildirisinde kabul edilmesi ve hatta beğenilmesi anlamına gelen geniş bir diplomatik strateji ve politikalar dizisiyle açık bir biçimde kurumlaştırılma biçimiydi. Ve her ne kadar Mısırlı liderler ve milliyetçiliğin sözcüleri Arap milliyetçiliğine inançlarını dile getirmeye devam etse de, 1964 zirvesinin sonuç bildirisi Arap milliyetçiliği davasının nihai amacı için kötü bir gelişmeydi.

Sati el-Husri'den Nasır'a, milliyetçi düşünce ve hareket, zorla siyasal parçalara ayrılmış olan Arapların, kültürel bir birlik meydana getirdiği ve Arapların pek çok devlete bölünmüş olduğu mevcut durumun doğal olmadığı şeklindeki özcü fikre dayandı. Arap milliyetçiliği, tanım gereği, zorunlu olarak ve hatta determinist bir biçimde, Arapların bölünmesi hatasını düzeltmeye, parçalanmış varlığı birleştirmeye ve onu doğal durumuna geri getirmeye mecburdu. Samimi bir Arap milliyetçisine göre, Arap devletlerinin egemenliğini kabul etmek, bu tartışılmaz inancın özünü inkâr etmek anlamına gelir. İsrail'in "öldürücü" tehdidine karşı koyma zorunluluğu, Arap devletlerinin dayanışmasını tercih etmek için Arap birliğinden vazgeçmenin meşru bir aklileştirilişi olabilir; ancak Arap milliyetçileri kalplerinin derinliklerinde bunu *kavmiye*'nin diğer bir başarısızlığı olarak gördüler. Çünkü bu durum Arap milliyetçiliğinin 1958'in yazında ulaştığı göz alıcı mevkiden düşüşünü hızlandırıyordu. Arap birliğinin diyaloğa dayalı bir süreç olduğu ilkesinin öne çıktığı ve onun nihai amacından vazgeçmenin değil; ancak bu amacın geçici olarak rafa kaldırılmasının söz konusu olduğu düşünülebilir. Böyle bir kabulde bile "Arap dayanışması" milliyetçi duyarlıklarının savunulması sorumluluğunu daha geniş olan millete değil egemen Arap devletlerine verdiği için, *vataniye*'nin çok büyük ve tartışmasız bir dayanak kazandığı açıktır.

Devletlerarası sükûnet dönemi, üst üste gelen olayların kısa süren radikal bir dönemi başlatmasıyla, 1966'da sona

erdi. Suudi Arabistan Kralı Faysal (bir saray darbesiyle kardeşi Suud'un yerine tahta geçmişti) İran ve Ürdün'ü ziyaret ederek bütün Müslümanları, İslam'a yabancı fikirlere karşı onları birleştirecek olan İslami bir zirveye davet etti.[97] Mısırlılar, bunun milliyetçi ve sosyalist doktrinleri destekleyen Mısır'a yönelik bir olay olduğunu düşündü. Nasır, özellikle İran'la ilgili olarak kaygı duyuyordu; çünkü İran Şahı, Batılı bir ittifak olan Merkezi Antlaşma Örgütü CENTO'nun önemli bir üyesi, İsrail'e petrol satanların en önde geleni ve Yemenli kralcıların faal bir destekçisiydi. Nasır'ın tepkisi hızlı ve kesindi. Nasır, Şubat 1966'daki önemli bir konuşmasında, "Nasıl Bağdat Paktı'na... ve diğer bütün emperyalist ve gerici hareketlere karşı çıktıysak, aynı şekilde İslam Konferansı'na da karşıyız"[98] dedi. Nasır, iki yıllık sürenin, muhafazakârlara, Mısır'a ve Arap dünyasındaki diğer ilerici güçlere karşı yeni bir taarruz başlatmak için ek güç ve azim verdiğini düşünmüştü. 1966'nın başında Ortadoğu'daki siyasi değişimlerin tehlike işaretleri verdiğini düşünürken, 1966 Yaz'ının başlarında uluslararası komplodan kaygı duymaya başladı. Kısa bir süre sonra, Uluslararası Para Fonu (IMF), Mısır'a 70 milyon dolar borç vermeyi reddetti ve ABD Mısır'ın 150 milyon dolarlık gıda fazlası isteğini görüşmeyi erteledi.[99] Her iki durumda da Mısır'ın Yemen'e müdahale etmesinin askeri olarak pahalılığı gerekçe olarak gösterildi.[100] Bu arada, bağlantısızlar hareketinin ilk kurucularından ikisinin, Endonezya'da Sukarno'nun ve Gana'da Nkrumah'ın iktidardan düşürülmesi, Mısırlıların dünya çapında ilerici güçlere saldırı başlatıldığına dair algılayışını güçlendirdi. Bu yüzden, böyle bir manzara içinde Arap devletleri arasında, ideolojik eğilimlere bakılmaksızın, dayanışma ve işbirliği dönemi sona erdi. 22 Haziran 1966'da Nasır şiddetli bir biçimde "Batı yanlısı Arap gericileri" bu unsurlarla işbirliğinin imkânsız olduğunu ilan ederek kınadı.[101]

"Gericilere" saldırısıyla Nasır, Arap dünyasındaki mevcut "ilerici" güçlere, bazı zamanlarda istemese de, yakınlaşıyordu. Bunun bir örneği onun Suriye'yle oldukça girift

ilişkisidir. Şubat 1966'da, "Arap gericiler"e ve İsrail'e karşı "devrimci mücadele" yürütme niyetinde olan mücadeleci ve Marksist eğilimli neo-Baasçı bir grup, kanlı bir darbeyle iktidarı ele geçirdi. Suriye'nin yeni liderleri, Marksizm'le biçimlenmiş Arap milliyetçilikleriyle, zorunlu bir nihai amaç olarak değil, yeni bir birleşmiş ve ilerici Arap sosyal ve siyasal düzeni kurmakta bir adım olarak, "Filistin'in kurtuluşu"na destek oldular. Onlar, ideolojik yönelimleriyle uyumlu bir biçimde, sürekli olarak 1960'ların sonunda öfkeli, idealist ve yurttaşlık haklarından yoksun gruplar arasında, dünya çapında yaygın olan Vietnam modelini temel alan, kitle mücadelesine duyulan ihtiyaç hakkında konuştular. Suriye'yle tam bir görüş birliği içinde olanlar, hiç kuşkusuz daha yeni oluşan ve kendi halkının mücadelesini başlatan ve en azından o sırada hiçbir Arap Hükümeti'nden emir almayan Filistinli gerilla gruplarıydı. Böylece Suriyelilerin gerillaları aktif olarak desteklemesi zorunluydu ve bunun bir sonucu olarak 1966 yılı boyunca İsrail sınırında şiddet sürekli arttı. Nasır Suriye'nin provokasyona açık tarzından, yani İsrail'le zamansız bir savaşa girişmesinden korksa da, radikal Suriyelileri Yahudi devletine ve Arap dünyasındaki bütün "radikal" ve "ilerici" unsurlara karşı aktif olarak savaşan Arap "gericilerine" karşı destekleme ihtiyacı hissetti. Suriye'ye karşı yaklaşan komplolarla ilgili söylentilerin artmasıyla, Mısır kesin bir dille "Şam emperyalist komplolara tek başına karşı koyamaz"[102] açıklamasını yaptı. Mısır daha sonra Suriye'yle, herhangi bir devlete yapılan saldırının diğerine de yapılmış kabul edileceğini ilan eden bir savunma ittifakı imzalayarak, kışkırtıcı bir jest (zamanında ne kadar kışkırtıcı olduğu anlaşılmamıştı) yaptı.

Bu hareketin neyin sembolü olduğu Arap dünyasında dikkatlerden kaçmadı. Nasır pasif Arap dayanışması yıllarından sonra, Arap haklarının savunucusu ve Arap milliyetçiliğinin varlığını sürdürebilen tek lider olarak tekrar insanlarının bilincinin üzerine çıkmaktaydı. Hiç kuşkusuz Nasır'ın saygınlığı tekrar olağanüstü derecede attı; ancak ne

yazık ki bu kısa sürecekti. Geriye dönüp baktığımızda, Nasır'ı tekrar Arap siyasetinin merkezine çeken hareket olan savunma paktı, feci bir savaşa doğru giden olaylar dizisi için uygun koşulları hazırlayarak Arap milliyetçiliğinin Waterloo'su (kesin yenilgi) oldu.

Nisan 1967'de, Golan Tepeleri üzerinde İsrail ve Suriye arasında gerçekleşen jet uçakları savaşında İsrailliler altı Suriye uçağını düşürdü; saldırgan İsraillilerin ani saldırısına hazırlıksız yakalanan Şam küçük düşmüştü. Halk karşısında bu biçimde küçük düşürülmeye içerlenen ve İsrail'in göz alıcı üstünlüğünün farkında olan Suriye Mısır'dan askeri yardım istedi ve Mısırlılara, tereddütte kalmalarını önlemek için en son savunma paktı çerçevesinde Suriye'ye karşı yükümlülüklerini hatırlattı. Bu hayli duyarlı ortamda, stratejik faydasından çok sembolik değeri için imzaladığı bir askeri ittifakın baskısı altında ve Filistin'deki Arap haklarının geri alınmasını talep eden, gittikçe kontrolden çıkan kamuoyuyla eli kolu bağlanmış olan Nasır, kendi ordusunu Sina'ya gönderip Tiran Boğazı'nı İsrail gemilerine kapatarak öldürücü adımı attı. Araplar, 1948'den bu yana, İsrail gücüne ve küstahlığına bu ilk gerçek karşı koyuş karşısında çılgına döndü. Diğer Arap liderlerin maruz kalacağı baskı çok büyük olacaktı. Mayısın sonunda Kral Hüseyin Mısır'a giderek Mısır'la bir savunma anlaşması imzaladı ve kendi güçlerini Mısır'ın emrine verdi. Kısa bir süre sonra pakta Iraklılar da katıldı ve Suriye cephesinde yardımcı olmak için donanımlı bir tümen gönderdiler. Kendilerini devam eden çılgınlığın içinde bulan Suudiler, cephede Arap kardeşlerine katılması için bir tugay gönderdi. Öyle görünüyordu ki, herkes savaşın kaçınılmazlığına ve "meşru olmayan varlığı" yenmenin kesinliğine inanıyordu. Bu, bazen neredeyse gerçeküstü bir şeydi. Örneğin Suriye cephesine gönderilen mekanize tümene yaptığı veda konuşmasında Irak Başkanı Abdülselam Arif, kendi askerlerinden kısa bir süre sonra gerçekleştirecekleri İsrail işgali sırasında ölçülü ve terbiyeli davranmalarını istedi.[103] Ancak Nasır daha gerçekçiydi. O genel eğilime kapılmadı; İsrail'in gerçek gücü-

nü küçük görenlerden değildi. Güçler, Sina'ya hareket edince Nasır sürekli olarak Tel Aviv'e ve Washington'a krizin siyasal olarak çözülmesini istediğine dair mesajlar göndererek anlaşmazlığı hafifletmeye çalıştı. İsrail'in kabul etmesini ümit etti; bu ona savaş riski olmaksızın bir zafer kazandıracaktı. Fakat savaş yapılacaksa, ona da hazır olduğunu düşündü.[104]

Arap nüfusunun çoğu gibi, o günlerin duygularına kapılan milliyetçiler de, başarının çok yaklaştığını ve bir kere elde edildikten sonra, Arap milliyetçiliğine yeni bir enerji ve güç katarak canlılık aşılayacağına inandı. Fakat onları köşe başında bekleyen tahmin edildiği gibi zafer değil, feci bir askeri ve siyasal felaketti. 1967 Haziran'ının başlarında, İsrail altı gün içinde kendisine cephe almış olan bütün Arap ordularını yendi[105] ve bu sürede komşusu olduğu üç ülkeden büyük miktarda toprak da işgal etti. İsrail, Mısırlılardan, Gazze Şeridi dahil olmak üzere Sina Yarımadası'nı, Suriyelilerden Golan Tepeleri'ni ve Ürdünlülerden Batı Şeria'nın tamamını aldı. En üzücü olanıysa Doğu Kudüs'ün kaybedilmesiydi. Altıncı günün sonunda, 11 Haziran 1967'de İsrailliler isteselerdi, hiçbir engelle karşılaşmadan Şam'a, Kahire'ye ve Amman'a girebilirlerdi. İsrail'in askeri zaferinin boyutu buydu.

Arapların duygusal olarak yıpranması ve psikolojik açıdan hazır olmadıkları bir sırada kaderin ters dönüşüyle şaşkına dönen Arap milliyetçiliği, her ne kadar insanlar farkında olmasa da, olağanüstü yolculuğunun sonuna yaklaşıyordu. Arap milliyetçiliği, görkemli günleri geçmişte kalan eski bir boksör gibi, sert bir darbe almış ve bayılmış bir halde yerde yatıyor ve ona kadar sayılmaya başlanmasını bekliyordu. Arap milliyetçiliğinin üzerine göz alıcı bir parlaklıkta doğan güneş en sonunda batmıştı.

10

1967 VE SONRASI: ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN HÜZÜNLÜ VEDASI

Haziran 1967'deki Altı Gün Savaşı, çağdaş Arap tarihinde genel olarak yeni gelişmelere gebe önemli bir olay olarak kabul edilir; fakat bazı analizciler onun Arap milliyetçiliğinin son çırpınışı olduğuna dair bu tezi kabul etmez. Onların iddiasına göre Haziran 1967'den sonra bile, "Arapçılık, Arap devletlerinin kendilerini nasıl takdim etmeleri gerektiği beklentisini biçimlendirdi; sembolik bir başkentin kaynağını temsil etti ve onları Arap kamuoyu görüşüne tabi kıldı ve birbirlerine karşı sorumlu tuttu."[1] Pek tabii olarak bu doğrudur. Arapçılık bir kimlik olarak kaybolmadı; o Arap rejimlerin ihlal etmekten çekindikleri genel parametreleri belirledi. Arap liderler, kendi devletleri için tasarladıkları politikaların, kendi kara sınırlarının ötesinde daha geniş bir "Arap halkı" tarafından dikkatle izle-

neceğini bilmekteydi. Fakat yaşamaya devam eden Arap milliyetçiliği *değil* Arapçılıktı.[2] Arapçılık kısaca Arap milliyetçiliğinin kalıntısıydı; Arap milliyetçiliğinden Araplara kalan miras Haziran 1967'de harekete geçti. Altı Gün Savaşı'nın yaptığı, Arap milliyetçiliğinden, onun hayati unsuru "birleşme"yi telafi edilemez bir biçimde çıkarmaktı. Araplar, hangi devlette yaşarlarsa yaşasınlar, hem yöneticiler hem de yönetilenler tarafından paylaşılan bir farkında olma ile, "Arap dünyası" olarak adlandırılan kültürel alanın üyesi olduklarının bilincinde olmayı sürdürseler de, organik siyasal birliğin mümkün olduğuna artık inanmıyorlardı. Milliyetçi dönem içinde, yani 1967 Savaşı'ndan önceki on yıl boyunca, insanlar kendi yaşamları sürerken bir çeşit siyasal birliğin ortaya çıkacağının anlaşılmaz olmadığını hissetmişti. Her ne kadar 1958'in sonlarından itibaren Arap milliyetçiliği davasının başına gelen her gerilemeyle bu beklenti daha fazla azalsa da, insanların gönüllerinde özellikle milliyetçi kuşak saflarında var olmaya devam etti. 1963'te Bernard Lewis şu gözlemleri aktarır:

> Yöneticilerin... politikalarında pan-Arap davasından çok kendi devlet ve ülkelerinin çıkarları tarafından yönlendirildiği gözleniyordu. Fakat bu çeşit sadakat ve bağlılık insanların derin duygularına karşılık gelmez. [Devlet] vatanseverliği kendi iddialarına sahiptir; fakat şimdi Arap milliyetçiliğinin yeni diliyle seslendirilen eski inanç ve kan birliği şiarı kıyaslanamayacak bir güce sahiptir.[3]

Arap milliyetçiliği ve onun tam Arap birliği biçimindeki radikal amacı, Cemal Abdül Nasır ve Mısır ağırlıklı Arap siyaseti kadar yaşadı. Irak'ın Birleşmiş Arap Cumhuriyeti'ne (BAC) katılmaktaki isteksizliği, Suriye'nin birlikten ayrılışı, Yemen'deki savurgan ve sonuçsuz askeri hareket, 1963'teki birlik görüşmelerinin başarısızlığa uğraması, Arapların birliğini sağlama gücünün sorgulanmasına yol açarak Nasır'ı yıprattı. Fakat hayalin baştan çıkarıcılığı, insanların özlemi ve Nasır'ın karizmasının onu gerçekleştir-

meye yeteceğine inancı o derece büyüktü ki, yaşamaya devam etti. Nitekim, 1967 Savaşı'nın hemen öncesindeki olaylar umutları tekrar canlandırmıştı ve ünlü zaferi İsrail değil de Mısır ve Araplar kazansaydı neler olacaktı, bunu kim söyleyebilir? Fakat Nasır kaybetti ve adı çok kötü lekelendi. Diğer "yenilgiler"den farklı olarak, bu yenilginin boyutu o derece büyüktü ki, en ateşli ütopyacılar bile Nasır'ın karizmasının kesin olarak sönüşünü fark edebilirdi. Geriye kalanlar bir kültürel yakınlık duygusu, ortak alışkanlık ve geleneklerin entelektüel olarak tanınışıyla "Araplık" denilen bir şeyin var olduğuna dair bir inançtan başka bir şey değildi. Evet onlar, Arapça'nın konuşulduğu çeşitli ülkelerde yaşayanlar, Arap'tı. 1967 sonrası dönemi, *Arap milliyetçiliği* değil, *Arap devletçiliği* niteledi; Arap devletleri arasındaki siyasal ilişkileriyse *kavmiye* değil *vataniye* belirledi. Ve değişim Nasır'ın kendisiyle başladı.

Altı Gün Savaşı, Mısır'a, insan kaybı ve maddi kayıp bakımından, oldukça pahalıya mal oldu. Mısır'ın insan kaybı, savaşta uğranılan yenilgiden birkaç ay sonra, Nasır tarafından hüzünlü bir konuşmada açıklandı. On bin asker ve bin beş yüz subay öldürülmüş, İsrailliler beş bin kişiyi ve beş yüz subayı esir almıştı.[4] Donanım olarak Mısır'ın kaybı altı yüz tank ve üç yüz kırk savaş uçağı olarak tahmin edilmiştir.[5] Bu korkunç kayıpların ötesinde, savaş pek çok iç soruna ve ekonomik probleme yol açmıştır. O anda bile nüfusu aşırı kalabalık olan Kahire'ye, kanal şehirleri İsmailiye, Süveyş, Port Said ve diğerlerinden büyük bir göç başlamıştı ve hâlâ başlarına gelen felaketten dolayı şok içinde olan Mısırlı yetkililer, bu yeni ve potansiyel olarak daha büyük sorunlara gebe olan belayla nasıl baş edeceklerini bilmiyorlardı. Mısır'ın kırılgan ekonomisinin savaş sonrası durumu feci biçimde kötüydü. Mısır'ın ihracat noktası Süveyş Kanalı, uluslararası gemilere kapalıydı ve Sina'daki petrol sahaları İsrail'in kontrolü altındaydı. Ve doğal olarak, bu sıkıntıların en başında İsrail askerlerinin Mısır topraklarında küçük düşürücü ve potansiyel olarak da istikrar bozucu varlığı geliyordu. Nasır'ın Arap milliyetçiliğinin ra-

dikal amaçları yolunda mücadele etmeye yeterli gücünün ve isteğinin kalmamış olmasına şaşırmamak gerekir. Mecburi olarak dikkati Mısır'ın içinde bulunduğu kötü duruma, onun savaş sonrası canavarlaşan ve çözümsüzlüğün eşiğine doğru ilerleyen problemlerine döndü.

Şimdi Mısır'ın birincil amacı "yenilginin sonuçlarını yok etmek"[6] olmuş ve ülkenin bütün faaliyetleri, Araplar arası işlere müdahale dahil, tamamıyla bu üstün amacın gerçekleştirilmesine yöneltilmişti. Mısır'ın politika mantığı tümden devletçi oldu. Nasır açıklar: "Herhangi bir Arap devletine karşı bizim tutumumuz, bu devletin savaşa karşı tutumuna bağlıdır."[7] Gerçekte Nasır'ın "savaş" sözcüğünü çoğul olarak kullanması daha uygun olurdu; çünkü Mısır birden daha fazla alanda çok çetin savaşlar vermekteydi: Savaş bölgesinden yoğun insan akınının yarattığı büyük problemlerin çözülmesi savaşı; savaşın ardından meydana gelen toplum yabancılaşmasının üstesinden gelmek ve toplumun yeniden kendine saygısını kazanması için verilen savaş ve tabii ki işgal altındaki Mısır topraklarını geri almak için verilen savaş. Odaklanılan yerin Mısır olması zorunluydu; *vataniye* artık oyunun adıydı.

Devletçi eğilim, Ağustos 1967'de Sudan'ın başkenti Hartum'da toplanan Arap Devlet Başkanları Zirvesi'nde daha da sağlamlaştırıldı. Zirvenin toplanmasından önce bile toplantının, "egemenlikle uyumlu bir Arapçılık yorumunu"[8] onaylayacağı belliydi. Mısır'ın bu ilkeyi kabul etmesi, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya Krallığı'nın, toprak ve gelir kaybını telafi etmesi için Mısır'a 280 milyon dolar yardım sağlamasıyla daha da kolaylaştı. Nasır şimdi petrol zengini, muhafazakâr ve Batı yanlısı devletlere, yani Arap milliyetçisi saldırısının hedefi olan devletlere, ekonomik olarak minnettar kalma durumuna düşmüştü. Arap milliyetçiliğinin peygamberi, Arap birliği ümidini bırakmaya hazır görünüyordu; sürünün rehberi takip etmesi ve devleti, "devrimci" niteliğinden yoksun bir halde, daha geleneksel anlamda görmeye başlaması sadece doğal bir durumdu.

Tutumlar o kadar hızlı değişecekti ki, birkaç yıl içinde, 1950'lerde ve 1960'larda devrimci milliyetçilerin moda olan söylemi, 1970'lerin pragmatik ve iş âlemi benzeri ortamında acayip bir biçimde yersiz görülmeye başlanacaktı.[9] Daha önce gördüğümüz gibi, Mısır'ı yalnızca bir devlet olarak değil, aynı zamanda devlet sınırlarının üzerinde birleşmiş bir Arap geleceği misyonu taşıyan bir devrim olarak nitelendiren[10] gazeteci Muhammed Hasaneyn Haykal bile, teorisinin devrinin geçtiğini kabul etmekteydi. Haykal, 1967 sonrası dönemde, devletçi petrol zengini ülkelerin yükselişinin ve "para"nın siyasal gücüne gösterilen saygının artmasının, 1967 öncesi dönemin "devrimci mücadele"ye yaptığı vurguyu tamamıyla tarihe gömdüğü gözlemini yapar. Bu dramatik ve önemli dönüşümü ünlü *tharva* (zenginlik), *thavra*'yı (devrimi) yendi sözüyle formüle eder.[11] Hartum Zirvesi ve petro-dolarların gücünün kurumlaşması Araplar arası politikaların temeli olarak *vataniye*'ye meşruluk mührünü vurdu.

Tikelci, ulus-altı kimliğin yükselişi, oldukça paradoksal bir biçimde, devlet dışı "devrimci" bir hareket tarafından gündeme taşındı. Özellikle Filistin milliyetçiliği, Haziran 1967 Savaşı'na kadar Arap milliyetçiliğinin herkesi kuşatan gölgesi altında kaldığı için Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) 1967'ye kadar bağımsız bir hareket olarak ortaya çıkmamıştı. 1967 öncesi dönemde, eğitimli ve siyasal olarak bilinçli Filistinliler Arap milliyetçiliğinin ateşli destekçileri olma eğilimindeydi ve aynen diğer Araplar gibi, Yahudi devletiyle mücadeleyi sadece Filistin-İsrail uyuşmazlığı olarak değil, Arap-İsrail uyuşmazlığı olarak tanımlamışlardı. Peki, neden? Onların Arap kardeşleri Filistinlilerin sahip olmadığı kaynaklara sahipti: Büyük ordular, zenginlik, belki de en hayati olanı üzerinden kaçınılmaz kurtuluş savaşını yürütecekleri egemen topraklar. Mücadele meşalesinin ateşinin tutuşturulması zamanı geldiğinde, Filistinliler, hiç kuşkusuz kendi anavatanlarının kurtarılmasına katılacaktı; *fakat* yalnızca birleşmiş Arap girişiminin bir parçası olarak. Bununla beraber, FKÖ bile 1964'te Arap devletler tarafından ku-

rulmuştu ve ona zamanı geldiğinde diğer Arap ordularıyla birlikte "Arap Filistin"in kurtuluşunda görevini yapacak olan bir de ordu, Filistin Kurtuluş Ordusu (FKO), tahsis edilmişti.

Bu görüşe ve onun örgütleniş biçimine muhalefet, 1967'den önce, Cezayir Bağımsızlık Savaşı'nın destansı zaferiyle gözleri kamaşan bazı genç Filistinlilerin Arap devletlerinden bağımsız olarak devrimci bir kurtuluş yolu planlayan "Direniş" grupları kurmaya başlamalarıyla ortaya çıkmıştır.[12] 1967'ye kadar, bu gruplardan birkaç tanesi, başka hiçbir şey değilse bile, İsrail için can sıkıcı olduğu kesin olan vur-kaç operasyonları başlatmıştı. Bu grupların tanınmış olanlarından bir tanesi el-Fetih'ti; genç, Mısır'da eğitim görmüş bir mühendis Yaser Arafat tarafından kurulmuştu.[13] Fakat Haziran 1967'ye kadar, Araplar Filistin amaçlarının birincil muhafızları olmaya devam etti ve gelenekçilerin ve soyluların FKÖ'sü, Arap sisteminin koruyuculuğundan ve meşruluk kaynağı olmasından yararlanmaya devam etti. Filistin kimliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde oluşmaya başladığını iddia eden tarihçi Raşid Halid gibi Filistin milliyetçiliğinin bu işe kendini adamış hatip bir savunucusu bile, bu kimliğin 1955-1967 döneminde, Arap milliyetçiliğinin yaygın gücü tarafından su yüzüne çıkarıldığını kabul eder. Halid bu dönemde pek çok Filistinli için Arap milliyetçiliğinin, "hem uzun süreden bu yana Filistinliler arasında yaygın olan bir fikir... hem de kendi ülkelerinin kurtuluşu amacını başarmalarında pratik bir yol olarak çekiciliğini koruduğunu"[14] kabul eder.

Arapların Altı Gün Savaşı'ndaki korkunç *hezime*'si (hezimeti) bütün bunları değiştirdi. Tamamıyla utanç verici bu olaydan, kendi işlerini kendilerinin halletmesi gerektiği dersini çıkaran Filistinlilere göre bu olay, Arap milliyetçiliğinin kendi davalarına yardımcı olma gücünün olmadığını ortaya koymuştur. Bu andan itibaren, İsraillilere karşı mücadele Filistin milliyetçiliği bayrağı altında sürdürülecektir. Filistinliler, artık bıkkınlık vermiş ve itibardan düşmüş olan klasik savaş yöntemini bırakacak ve yerine Cezayirlilerin ve

Vietnamlıların olağanüstü başarılarıyla ün kazanan gerilla taktiklerini uygulayacaklardı. Filistinlilerin senaryosu basitti: Gerillalar tuzaklar kuracak, devriyeleri pusuya düşürecek, topraklarını gasp eden, çabucak ve zahmetsizce kazanılan 1967 zaferinin küstahlığı ve kibriyle tatlı bir hayat süren düşmanı hiç beklemediği bir yerde vurarak zarara uğratacak ve korkutacaktı ve gece hareket edip gündüz görünmez olacaktı.

Filistinlilerin psikolojik desteğe ihtiyacı varsa, o da 1968'in ilkbaharında Ürdün'ün kasabası Karameh'ten gelecekti. Kasabanın içindeki gerilla üssünü yok etmek için gönderilen oldukça büyük bir İsrail gücü Filistinli komandolar ve Ürdün ordusunun birimleri tarafından pusuya düşürülecekti. İsrailliler büyük kayıp verdi. Fakat askeri terimlerle ifade edersek İsrail'in operasyonu, üssü yok etmeyi başardığı için kendi amacına ulaşmıştı. Fakat Filistinli savaşçıların, kendi görevlerini yaparak kahramanca savaşıp Ürdünlülerle birlikte "yenilmez" İsraillilere kayıplar verdirmesi, Filistinliler ve Araplar tarafından dikkate değer bir zafer olarak karşılandı. İster tesadüfi olsun ister planlanmış, Filistinliler kendi güçlerini göstermek için doğru yeri seçmişlerdi. Kasabanın ismi Karameh, Arapça'da saygınlık anlamına geldiği için Filistinliler ve Arapların bilincinde İsraillilerle savaş "saygınlık savaşı"[15] halini almıştı; bu saygınlık, bazılarına göre telafisi imkânsız bir biçimde, Haziran 1967'de yitirilmişti.

Karameh, gerillaların adam toplama çabalarına heyecan kazandırdı. Çeşitli Arap ülkelerinden çok sayıda genç, gerilla temsilcileri tarafından kabul edilmeleri için sıraya girdi. Bütün Arap dünyasında kendiliğinden yardım toplama faaliyetleri yapıldı. Arap sokaklarını gerilla yanlısı gösteriler doldurdu ve gerillaların yiğitlikleri camilerde, okullarda ve halkın bir araya geldiği her yerde övüldü. Arap mücadelesinin Haziran 1967 Savaşı'nda itibarının düşüşe geçmesi[16] ve Filistinlilerin Mart 1968'deki Karameh başarısının yüceltilmesi, Arap bilincinde ulusaldan ulus-altına sembolik kaymayı hızlandırdı.

Bu sembolik kayma, Filistin gerillalarının dahil olduğu diğer bir askeri karşılaşmayla daha da hız kazanacaktı. Ancak bu sefer Filistinliler kaybeden tarafta yer almıştı. Filistin gerilla hareketinin sayı ve güç bakımından bu göz alıcı büyüyüşü, önünde sonunda "devlet çıkarları" ile, özellikle pek çok gerillanın sınırları içinde bulunduğu ve toprağından İsrail'i vurduğu Ürdün'ün çıkarlarıyla çatışması noktasına gelecekti. Detaylı askeri, sosyal, ekonomik ve idari kurumlar ağıyla, Haşimi krallıkta Filistinlilerin varlığı neredeyse bir devlet içinde devlet biçimini almıştı. 1970'e kadar Ürdün içinde, birbirinden oldukça bağımsız ve gittikçe birbirinin niyetinden ve amacından daha fazla kaygı duyan iki askeri ve siyasal yapı varlığını sürdürdü: Haşimi krallık ve FKÖ. Kral Hüseyin'in bu durumdan rahatsız olarak gerillaların güç ve faaliyetlerini sınırlandırma çabaları, ülke içinde gerilimin artmasına neden oldu. 1970 Yaz'ında, iki düşman taraf arasında askeri bir karşılaşmanın, ancak Başkan Nasır'ın otoriter müdahalesi sayesinde önlenebileceği iyice açıklık kazanmıştı. Arap milliyetçiliğinin yaralı lideri hâlâ yeterli prestije sahipti ve ülkesi hâlâ Arap jeostratejik politikalarında merkezi rol oynamaktaydı; bu yüzden Kral Hüseyin ve Yaser Arafat (FKÖ lideri) kendi gerekçelerine destek aramak amacıyla Nasır'a, Kahire'ye gidecekti.

Nasır zor bir durumla karşı karşıyaydı. Ülke içinde Filistinli gerillaların "anarşik" davranışlarına karşı Hüseyin'in duyarlılığını paylaştı. Kaldı ki, Hüseyin'in şikâyeti Hartum Zirvesi'nden beri, 1967 sonrası siyasal düzenin ideolojik temelini oluşturan ana kavram olan egemenlik kavramına dayanıyordu. Üstelik Nasır, Filistinli gerilla taktiklerinin İsrail'i yeneceğine ikna olmamıştı. Bu iddianın özü, Haykal'ın bir makalesinde, Karameh sonrası yaygın iyimser havaya ters düşen bir biçimde, sonradan da görüleceği gibi kahince açıklandı. Haykal, gerilla taktiklerinin, arazinin açık, zalimlerin zülüm görenlerden daha fazla olduğu ve Vietnam'la Cezayir'in tersine İsrail'in Arap dünyasındaki her yeri vurma kapasitesine sahip olması nedeniyle gerillaların düşman misilleme ve saldırısına karşı bağışıklık kazanma

şansının bulunmadığı İsrail'de, sonuç verici olmadığını iddia etti. İsrail'i gerilla savaşıyla yenilgiye uğratma fikrinin yanlış bilgilendirilmiş romantiklerin propagandasından başka bir şey olmadığı fikrini öne sürdü. Haykal, İsrail'i yenme görevinin yalnızca, Filistin Direnişi'nin de bir parçası olacağı Arap dünyasının tüm gücüyle başarılabileceği sonucuna varır.[17] Yine de, kendi duygusal eğilimleri ve Mısır'da olduğu gibi Arap dünyasının geri kalanında da Filistin Direnişi'nin bilinen popülerliği dikkate alındığında, Nasır kolay kolay Filistin davasından vazgeçiyor gözükemezdi. Zaten, daha önce Filistin Direnişi'nin yükselişinin, Arapların Haziran 1967 yenilgisiyle dibe vuruştan sonra yeniden kendilerine gelmesinde önemli bir rol oynadığını kabul etmişti.[18]

Yalnızca Nasır değil, diğer "radikal" liderler de aynı iç çelişki nedeniyle sıkıntı çektiler. Cezayirli Huari Bumedyen'in durumunu ele alalım. Bir devlet başkanı olarak o, Ürdün'ün kendi egemenliğini koruma azmini sadece takdir edebilirdi. Fakat Cezayir'in uzun ve kanlı özgürlük savaşının önde gelen siması olarak, "amacı Filistin Direnişi'ne son vermek olan hiçbir harekete karşı tarafsız kalamayacağını"[19] ilan etti. Burada, Ürdün ve Filistinlilere yönelik bu ikilemin elitler seviyesinde kaldığını tekrarlamak yerinde olur. Popüler seviyede, Arap halkının ezici çoğunluğu şartsız olarak Filistin direnişini desteklemekteydi.

Nasır, duygusallığı bir tarafa bırakarak hem Hüseyin hem de Arafat'tan birbirlerine karşı ihtiyatlı ve sabırlı olmalarını istedi. Nasır'ın devrim niteliğindeki bu kararı nedeniyle kaygılı olan Filistinliler onun tavsiyesini dinlemedi. Zaten, Arap milliyetçiliğinin sözde lideri, ABD Dışişleri Bakanı William Rogers'ın hazırladığı ve sadece Mısır-İsrail cephesinde ateşkes sağlanmasını içermekle kalmayıp aynı zamanda Mısır'ın Birleşmiş Milletler temsilcileri aracılığıyla İsraillilerle barış görüşmeleri yapmasını da içeren bir taslağı kabul etmişti.[20] Arafat ve Filistin Direnişi Rogers'ın planına şiddetle karşı çıkmış ve Mısır'ın başlangıçta planı reddetmesinden ve "Arapların kaderini boş sözlerle satın

almaya çalışmak"[21] ve "gerçeği görmemekte muazzam yeteneğe"[22] sahip olmakla suçlanan Amerikan Dışişleri Bakanı'ndan cesaret almıştı. Hiç kuşkusuz, Filistinliler, Nasır'ın daha sonra planı kabul etmesinde, bir mücadeleden vazgeçme ve Mısır'ın "devletçi" çıkarlarının öncelikli olduğunu tasdik etme anlayışı gördüler. Filistinlilere göre, Nasır'ın dikkatli olun tavsiyesi, bir Arap milliyetçisi liderin tavsiyesi değil, Ürdün Kralı'nınkinden farklı olmayan kaygıları dile getiren bir devlet başkanın tavsiyesiydi.[23]

Arafat ve önde gelen yardımcıları, Nasır'ın tavsiyelerini kabul etseydi, kendi örgütleri ve halkını pek çok ıstırap ve rezaletten kurtarabilirdi. Fakat arkalarına aldıkları popüler halk desteği onları o derece sarhoş etmişti ki, Ürdün'deki güçler dengesi gerçeğini göremediler. Ağırlıklı olarak körü körüne bağlı bedevi birimlerden oluşan Ürdün Kraliyet Ordusu, kazanacağından kesin emin olduğu bir kavgaya girme arzusu taşıyordu. Üstelik Filistinliler kendi faaliyetlerini azaltmak yerine, Ürdün devletinin iç otoritesine ve iç istikrarına meydan okumaya devam ettiler. Yazın sonunda, durum savunulamaz bir hal aldı ve kutuplaşma üst seviyeye çıktı. Anarşi hüküm sürüyordu ve artık bir şeyler yapma zamanı gelmişti. Ürdün'de olanları Kral şöyle anlatır:

> Ürdün için bir dönüm noktası olduğuna inandığım bir savaşın içindeydik. [Durumun] daha da kötüleşmemesi için elimizden gelen her şeyi yaptık. Fakat Filistinlilerin direnişi daha da güçlendi. Ürdün vadisinden şehirlere kaymışlardı... Filistinlilerin binlerce yasaları delme ve insanlara saldırma gibi binlerce olayı vardı. Ülkede idare edilmesi zor bir durum vardı ve düzeni sağlamak için çaba harcamaya devam ettim... En sonunda kontrolü kaybetmekte olduğumu hissettim. Ordu içinde isyanlar başlamıştı. Zamanımın çoğunu bir birlikten diğerine koşmakla geçiriyordum.[24]

Eylül 1970'de, Ürdün ordusu ve Filistinli gerillalar arasındaki çatışmalar sıklık ve yoğunluk bakımından oldukça arttı. Filistinlilerin birkaç uçak kaçırma operasyonundan

sonra, askeri çatışmalar 16 Kasım'da tam bir iç savaşa dönüştü.

Altı gün sonra, Filistinliler savaşı korkunç sayıda insan kaybı vererek kaybetmekteyken, Kahire'de acilen bir Arap Devlet Başkanları Zirvesi yapıldı. Hüseyin, Ürdün'ün devlet çıkarlarını savunuyordu ve pişman değildi: "Devlet kendi toprakları üzerinde bulunan herkese karşı egemenliğini tam olarak kullanacaktır. Bu egemenliğe herkes saygı göstermelidir."[25] Hüseyin, başladığı günden on bir gün sonra, savaşı sona erdirmek için bir antlaşma imzalamaya ikna edildiğinde, tahminen üç bin Filistinli gerilla ve sivil ölmüştü ve Filistinli gerillaların çoğu Ürdün'den çıkarılmıştı. Bir sonraki yılın sonuna doğru, Ürdün ordusu kuzeydoğuda kalan birkaç FKÖ grubunu da acımasızca temizlediğinde, kompleks kurumsal yapı, Filistinlilerin gururla ve meydan okurcasına inşa ettikleri devlet içinde devlet, İsrail tarafından değil, devletinin egemenliğini savunma niyetinde olan bir Arap ordusu tarafından darmadağın edilmiş bir vaziyetteydi. Filistinlilerin Arap siyasetinde ilk gezintisi, Hartum Zirvesi'nde ortaya konulan devlet bazlı Arap siyasal düzenine ilk meydan okuma, pahalıya mal olmuş ve acı verici bir başarısızlığa uğramıştı. Zaman zaman düpedüz vahşet boyutuna ulaşan bir taşkınlıkla Ürdün, kendi devlet egemenliğini başarılı bir biçimde savunmayı başarmıştı.

Devletçi *vataniye*'nin bir sonraki önemli teyidi, 1950'lerde ve 1960'larda *kavmiye*'nin kalbi olarak kendini tanıtan ve diğerleri tarafından da böyle görülen ülkeden, Arap milliyetçiliğinin çekirdeği Mısır'dan geldi. 1970 Kahire Zirvesi'nin bitiminden hemen sonra Nasır aniden öldü. Başkan Yardımcısı Enver Sedat onun yerine geçti. *Bikbaşı ayvâ* (Evetçi Albay) olarak alaycı bir biçimde göz ardı edilen ve siyasal tabanı olmayan Sedat, büyük selefinin değerlerini ve politikalarını vefakâr bir biçimde takip etmenin dışında bir şey yapamazdı. Sedat, başkanlığının ilk yılında, kendi yönetimini potansiyel rakiplere karşı meşrulaştırma çabasında, onun kutsal anısına ve prensiplerine ölümsüz bağlılığını ilan ederek sık sık Nasır'ın mirasına başvuracaktı.[26] Hatta

zaman zaman Nasır'dan daha Nasırcı görünüyordu. Nasır'ın Mısır'da yarattığı tek siyasal örgüt olan Arap Sosyalist Birliği'ne (ASB) yaptığı bir konuşmada Sedat, dinleyicilerine Mısır'ın "Arap milletine ortak tarih ve kader bakımından" ait olduğunu hatırlattı ve onun liderliği altında Mısır'ın "Arap milliyetçisi yürüyüşün öncüsü olarak hizmet edeceğine" söz verdi.[27] Bu Nasır'ın 1967 Hartum Zirvesi'nden sonra terk ettiği anlayıştı. Daha sonra göreceğimiz gibi, sonraki olaylar Sedat'ın bu devrimci ve Arap milliyetçisi fikirlere bağlılığını pek de doğrulamaz. Tersine, bu sözler yalnızca başkanlığının ilk aşamasındaki siyasal zayıflığının bir göstergesidir.

Nasır sayesinde bu uzun süremeyecekti. Sedat, Nasır'ın Mısır'da toplumun her kesiminde başkanın birincilliğini korumaya yönelik olarak inşa ettiği bir örgütsel yapıyı miras almıştı. Sedat potansiyel rakipleri yok etmeyi başardıktan sonra,[28] Nasırcı siyasal sistemi ve yönetim yapısını kendi otoritesini ve siyasal kontrolünü sağlamlaştırmak için kullandı. 1972'ye gelindiğinde Sedat, selefinin ezici gölgesinden tamamen çıkmış ve böylece neredeyse rakipsiz bir "önce Mısır" anlayışıyla Mısır'ın ideolojik eğilimi giderek daha içedönük olmaya başlamıştı. Sedat'ın başlangıçtaki "Arap birliği"ne bağlılığı, Nasır yönetiminin son yıllarında etkili olmaya başlamakla birlikte, gerçekte farklı bir ideolojik kategori olarak halka açılmayan ya da açık olarak kutlanmayan bir kavram olan "Mısır vatanseverliği"ne göre ikinci planda kalmıştır. Haziran 1972'de, Nasır'ın ölümünden daha iki yıl bile geçmemişken Sedat, "İsrail'le ileride çıkacak savaşı" öncelikle Arap milliyetçiliğinin ve birliğinin değil, Mısır vatanseverliğinin ve iç birliğinin bir fonksiyonu yapacaktı.[29] Ünlü Mısırlı siyaset bilimcisi Ali Hillal Dessouki, dış politikayla ilgili bir araştırmasında, açık bir biçimde, 1970'li yıllarda Sedat'ın dış politika hedeflerinde kendini gösteren Mısır'ın *vatani* eğilimini teyit eder. Dessouki'ye göre bu hedefler şunlardı: Tercihen görüşmelerle 1967'den bu yana İsrailliler tarafından işgal edilen Mısır topraklarını geri almak; ekonomik maliyeti taşınamaz hale geldiği için

İsrail'le savaşın sona erdirilmesi; ABD İsrail'i etkileme gücüne sahip olan tek ülke olduğu için Washington'la ilişkilerin geliştirilmesi; modern Batı teknolojilerinin ve özel sermayesinin ülkeye getirilmesi yoluyla Mısır ekonomisinin yeniden canlandırılması ve modernleştirilmesi, ayrıca bu hedefleri daha iyi takip etmek için Mısır'ın küresel ve bölgesel politikalarının değiştirilmesi.[30] Şaşırtıcı bir biçimde, Sedat tarafından dile getirilen ve 1981'de suikasta uğramasına kadar etkili olan bu hedefler içinde, Nasır'ın konuşmalarının temel malzemesi olan terimlere, "Arap milliyetçiliği" "Arap birliği" ve "Arap devrimi"ne hiç yer verilmemiştir. "Mısır", Sedat'ın tek kaygısı ve iki çok önemli karar için motivasyon kaynağı olmuştu: Ekim 1973 Savaşı ve onun ardından İsrail'le yapılan barış görüşmeleri.

Her ne kadar başlangıçta "Arap"ların oturduğu topraklar anılmışsa da, 1973 Savaşı en başta özellikle Mısır'ın amaçlarına ulaşması için yapılmıştır. Sedat'ın asıl hedefi Sina Yarımadası'ydı; oradaki mevcut duruma başarılı bir meydan okuyuş, İsraillilerin bölgeyi işgallerini yeniden düşünmelerine neden olacaktı. 6 Ekim 1973'te, İsrail'e yapılan sürpriz saldırının, iki ülkenin askeri birimlerinin aylar süren planlamasından sonra, Mısır ve Suriye cephelerinden eşzamanlı olarak başlatıldığı doğrudur[31] ve bu koordineli saldırı Suriyelilere ve diğer Araplara, "Arap" amaçlarına ulaşmak için birlikte planlanmış bir "Arap" hareketi olarak gözükmüş olabilir; ancak Mısırlılara göre bu yola yalnızca, İsraillileri iki cephede birden savaşmaya zorlayarak vereceği karşılığı zayıflatmak için başvurulmuştu.

Saldırı planlarının ayrıntıları, koordinasyon kadar hile ve aldatmanın da olduğunu gösterir. Patrick Seale, o sırada Mısır Silahlı Kuvvetleri'nin komutanı olan General Sa'ad el-Şazlı'nın anılarına dayanarak Suriye Başkanı Esad'ın, Sedat tarafından aldatıldığı sonucuna varır.[32] Esad savaşın Sina'nın ve Golan Tepeleri'nin her ikisinin de kurtarılmasına kadar sürdürüleceğine inandırılmıştır; fakat Sedat'ın niyeti hiçbir zaman bu olmamıştır. Mısır başkanını sadece Sina ilgilendiriyordu. Sedat'ın, Suriye'yle koordinasyonu yürür-

lükte tutması, kendisinin Mısır'ın çıkarlarını algılayışına bağlıydı; gerçekten de iki ülkenin eşzamanlı olarak saldırıya geçmesiyle başlayan koordinasyonun, başlamasıyla bitmesi bir oldu. Savaşın başlamasından on gün sonra, Mısır Milli Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada Sedat, önceden Esad'a hiç danışmadan, savaşın bitirilmesi için Mısır'ın koşullarını açıkladı. Arkadaşlarına, Sedat'ın önerilerinden onları radyodan öğrenmeden önce haberdar olma hakkının olduğunu hatırlatan Suriye Başkanı, doğal olarak gücenmişti.[33] Daha sonra, 22 Ekim'de, Suriyelilerin şiddetli protestosuna rağmen Sedat tek yanlı olarak bir ateşkes kabul etti. İki gün önce Esad, Sedat'a yoldan çıkmamasını istediği bir mektup göndermişti. Sedat buna cevap vermeye bile tenezzül etmedi.[34] Sonuç olarak, Suriyeliler Mısır'ın kararını ilk defa Güvenlik Konseyi'nde Mısırlı temsilcinin, hükümetinin ateşkesi kabul ettiğini ilan etmesiyle öğrendi.[35]

Eğer Suriyelilerden başka herhangi bir kimse Sedat'ın kendisi ve ülkesi için ayrı bir plan izlemekteki kararlılığından şüphe duymuşsa, bu şüphe, onun Mısırlıların İsrail'e karşı güç kullanmaktan vazgeçmelerine karşılık olarak İsraillilerin Süveyş Kanalı'ndaki mevzilerden geri çekileceğini içeren Amerika Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'in sunduğu bir plana 1975'te imza koymasıyla tamamen kaybolmuştur. Anlaşma kuşkusuz Kanal'ı tekrar açmasına ve Ebu Rudeis'teki petrol sahasını yeniden kazanmasına izin verdiği için Mısır'ın çıkarınaydı. Fakat planın "Arap davası" için bir felaket olduğu Sedat'ın dikkatinden kaçmış olamazdı; çünkü o, Mısır'ı Arap-İsrail çatışmasının dışına çıkararak yalnızca bu en güçlü Arap ülkesini nötralize etmiyordu, ayrıca İsrail'i iki cephede birden savaşma jeostratejik kâbusundan sonsuza kadar kurtarıyordu. Öfkeli Suriyeliler Arap davasına ihanetle suçladıkları Sedat'ı şiddetle eleştirdiler. Fazla şaşırmış görünmeyen Sedat açık bir biçimde sorumluluğunun sadece Mısır'a karşı olduğunu öne sürdü.[36] Patrick Seale'e göre, "Mısır'ın yirmi yıl önce başlayan pan-Arap döneminin bittiği acı bir biçimde açıklığa kavuşmuştu... Sedat'ın ideolojik dönüşü o dereceye ulaşmıştı ki, bir

bakıma, Nasır'ın arkasında durduğu her şeyin tersine bir çeşit 'Süveyş karşıtı' bir durum görünümündeydi."[37] Sedat'ın Kissinger'in planını kabul etmesi, onun Arap *kavmiye*'si pahasına Mısır *vataniye*'sini desteklediğini gösterir.

Tabiri caizse Sedat başarılı bir biçimde *vataniye* politikaları uygulamaktaydı. O şimdi yalnızca, başka her şeyi bir tarafa bırakarak Mısır'ın çıkarlarını, Arap siyasetine yapılan maliyeti yüksek müdahalelerin ve İsrail'le yapılan yıpratıcı savaşların neden olduğundan şüphe duymadığı yıllar süren ekonomik durgunluk yüzünden ülkeyi sarmış olan oldukça büyük sosyal ve ekonomik problemleri hafifletmeyi düşünüyordu. Ekim Savaşı'ndan bu yana aşamalı olarak ve başarılı bir biçimde Mısır'ın politikalarını ve hassasiyetlerini Arap dünyasından uzaklaştırmıştı. Artık yıllardır süren İsrail problemini halletmek zorundaydı. İsrail'le Mısır arasındaki ilişkileri, daha geniş Arap arenasındaki gelişmeler ne olursa olsun, barışın gerçekleştirilebileceği bir noktaya taşıma ihtiyacı hissetti. Bunu yapabilmek için "psikolojik engeli", Araplar ve Yahudiler arasında otuz yıldır süren savaş nedeniyle oluşmuş olan korku ve güvensizlik duvarını yıkmak zorundaydı. Kapsamı bakımından geniş, sonucu bakımındansa etkileyici bir barış işaretine ihtiyacı vardı. Bu arzusunu İsrail'in kalbine, Kudüs'e götürmeye karar verdi. Eğer girişimi diğer Araplara barış getirirse, bu işin bir artısı, pek de zaruri olmayan yararlı bir armağan olacaktı. Ancak, Aralık 1977'de şimşekleri üzerine çeken dramatik İsrail seyahatini, daha çok Mısır'ın çıkarlarına hizmet etmek için yapmıştı. Bu ziyaret İsrailliler ve Batılıları ne derece memnun ettiyse, Arapları da aynı derecede acı bir inançsızlığa düşürerek şaşkına çevirmişti. Kudüs ziyaretinden sonra, 1978'de Camp David Antlaşması'nın imzalanması ve en sonunda İlkbahar 1979'da İsrail-Mısır Barış Antlaşması'nın imzalanması Arapların genel tutumunu değiştirmedi.[38] Bu hemen hemen Arap dünyasının geri kalanıyla diplomatik ilişkilerin kopmasına neden oldu. Ve bir zamanlar Arap siyasetinin kalbi ve merkezi olan Mısır, artık onun en uç noktasında yer alıyordu.

Mısır'ın bu davranışı Araplar tarafından hem halk hem de elitler seviyesinde genel olarak tasvip edilmiyordu. Arap dünyasında herkes barış antlaşmasını Filistinlilerin ve Arapların temel haklarına ihanet olarak gördü ve Sedat'ın, imzaladığı anlaşmanın Filistinlilerin de çıkarına olduğuna dair sözleri, Arap dünyasında alay konusu oldu. Arapların öfkesi, bir bakıma, Arap siyasetinin "devlet çıkarları" tarafından yönlendirilmesinin ve devlet sınırlarını aşan daha geniş Arap çıkarlarının geri plana itilmiş veya terk edilmiş olmasının giderek daha fazla fark edilmesinin bir göstergesiydi. Sedat'ın başardığını, on yıl önce hiçbir Arap lider düşünmeye bile cesaret edemezdi.[39] Onun yaptığını ancak otoriter bir lider yapabilirdi; ancak Mısır'da bazı karşı çıkanlar olsa da, İsrail'le kavganın sona erdirilmesine ve hükümetin enerjisini içerdeki büyük boyutlara ulaşmış problemlere yöneltmesine geniş bir destek olduğuna hiç şüphe yoktu. Michael Barnett, İsrail'le yapılan Barış Antlaşması hakkında yazarken, "Onun (Sedat'ın) Arap milliyetçiliği davasına pek duyarlı olmadığını ve Mısır toplumunun, Mısır merkezli bir Arap siyaseti anlayışına doğru kaymaya ve onun politikalarına daha açık olmaya başladığını"[40] belirtir. Diğer Arap devletleri, Mısır'ın "devletçi" politikalarını, Arap dış politikasının "Arap konsensüsü"nün genel parametrelerinin içinde kalması gerektiğini iddia ederek eleştirse de, tartışmanın kızışmış olması bile, Arap ülkeleri arasından *vataniye* kavramına olan duyarlılığı gösterir. Onlar Mısır'ın kendi milli çıkarları doğrultusunda hareket etme kararına karşı çıkmıyordu; onları kızdıran Sedat'ın onlara danışmadan tek başına hareket etme ve küçümsercesine onları yok sayma eğilimiydi. Kral Hüseyin gibi "anlayışlı" bir Arap lider bile durumu gelip geçici bir rahatsızlığın ötesinde görüyordu:

> Çok kızgındım. Ona gerçekten çok üzülmüştüm... [Sedat] bu maceraya girmeden önce, Başkan Carter'la, ilgili tüm ülkelerin Amerikalılar ve Sovyetler'le birlikte Cenevre'de bir zirvede bir araya gelmeleri fikri üzerinde çalışıyorduk...

> Sedat'ın girişimi, özellikle Nasır'ın, inanılmaz ve feci 1967 Savaşı'nda Ürdün'e verdiği zararları telafi edinceye kadar, İsrail'le tek başına bir işe girişmemek konusunda [vermiş olduğu sözü] varken, beni çok şaşırttı. Sedat tam karşıtıydı... Gene de gittim ve onu gördüm. Peki, dedim. Ve o Washington'a gitti ve onu orada ziyaret ettim... Ve daha sonra ben geri dönerken İspanya'yı geçtiğimiz sırada Camp David Antlaşmaları imzalandı. Yani biz onun asla bir parçası olmadık, gene de Camp David Antlaşmaları, Ürdün'de bize, ortak devriyeler ve bizim hiç fikrimizin sorulmadığı pek çok başka yolla Batı Şeria'da güvenliğin sağlanması rolünü yükledi. Ve bunları kabul edemezdik.[41]

Kısaca Arap yöneticilerin ve hükümetlerin memnuniyetsizliği daha çok Sedat'ın yöntemlerinden, kısmen de Mısır'ın kendi milli çıkarları doğrultusunda hareket etmesinden kaynaklanıyordu. Her şey bir yana, Sedat'ın en şiddetli karşıtlarından bazıları *kavmiye*'den çok *vataniye* kokan politikalar izlemişti veya kısa bir süre içinde izlemeye başlayacaktı.

Suriye'nin 1976'da Lübnan'a yaptığı askeri müdahale, üzerinde durulması gereken bir olaydır. Lübnan'ın siyasal sisteminin özü, 1943 yılında ülkenin çeşitli mezhepleri arasında varılan bir anlaşmaya dayanıyordu; bu sistemde siyasal ve idari görevler bu grupların nüfus içindeki oranlarına göre dağıtılıyordu.[42] Bu potansiyel olarak patlamaya hazır dinsel inanç temelli sistem, Lübnan herhangi bir dış müdahalenin konusu olmadığı müddetçe işlemeye devam etti. Fakat Lübnan içindeki kırılgan cemaat bağları, Nasırcı Arap milliyetçiliğinin büyüyen gücü karşısında gerilmeye başladı ve Haziran 1967'den sonra Filistin direnişinin radikalleşmesiyle kırılma noktasına ulaştı. Filistinlilerin askeri eylemleri Lübnan'ın güneyindeki üslerden yapıldı ve 1970-1971 yıllarında gerillaların Ürdün'den çıkarılmasından sonra Lübnan'ın güneyi onların tek askeri/stratejik cenneti oldu. Bu ülkedeki Müslümanların çoğu Filistinlilere mümkün olan her türlü desteği sağlamanın Lübnan'ın görevi olduğu-

nu hissetti; ancak Hıristiyanların çoğu bunu Lübnan'ın egemenliğine Filistinlilerin maruz görülemez tecavüzü sayarak pek sıcak bakmadı. Bu bölünme, İsrail'in Filistinli gerillaları barındıran ülkelere karşı açık olarak izlediği ani ve cezalandırıcı misilleme politikasıyla daha da güçlendi. İsrail'in sınır köylerini top ateşine tutuşu ve Lübnan toprağına girişi düzenli bir olay halini almıştı ve bu yüzden birkaç yıl içinde, Güney Lübnan'daki pek çok köy boşaltıldı; köylerdeki nüfusun çoğu Lübnan'ın başkenti Beyrut'un varoşlarındaki getto benzeri gecekondu mahallelerine yerleşti. 1975'e gelindiğinde, birbiri üstüne gelen İsrail saldırıları, Filistinlilerin sebep olduğu anarşi ve yaygın nüfus hareketleri Lübnan'ı patlamaya hazır bir bombaya döndürmüştü. Bu yüzden kanlı ve yıpratıcı bir iç savaşın patlak vermesi ve on beş yıl boyunca sürmesi kimseyi şaşırtmadı.

1978'de Suriye askeri güçlerini sınır ötesine, Lübnan'a, gönderdiğinde, Şam'daki siyasal liderler harekete "Arap milliyetçisi" kaygılar nedeniyle girişildiğinde ısrar etti. Lübnan'daki, Filistinlilerin de dahil olduğu, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki inanç uyuşmazlığının, Şam'da "Arap milletini böldüğü ve Arap milliyetçiliğinin ilkelerini zayıflattığı"[43] düşünüldü. "Arap davası ve Arap milleti uğruna"[44] farklı mezhepten insanların birbirini öldürmesine son vermek için her türlü gayret gösterilmelidir. Doğrusu bu duygular, kendini "Arapçılığın çarpan kalbi" olarak niteleyen ve Arap milliyetçiliğinin ateşli savunucusu Baas Partisi tarafından yönetilen bir ülkeden beklenirdi. Suriye askerleri Lübnan'a hareket ettikten sonra yaptığı önemli bir konuşmada, Suriye Başkanı Hafız Esad bu temalara değindi. Suriye'nin askeri müdahalesinin nedenlerini Esad çok açık bir biçimde sıralamıştı: "Lübnan'daki problem Arap milletini ilgilendirir; bu yüzden de Arapların bir iç problemidir." Ve Esad buna Suriye'nin "Arap milleti" adına müdahale ettiğini; çünkü Araplar arasında kan dökülmesine izin vermenin "Arap anavatanında pek çok olumsuz etkiye yol açacağını ve bu etkilerin de Arap milleti bilincine yansıyacağını" ekledi.[45] Fakat Suriye'nin dışında pek az kimse

Esad'ın söylediklerine inanmıştı; Suriye'nin askeri müdahalesinin sebebinin, Suriye'nin milli çıkarları ve Lübnan üzerinde egemenlik kurma isteği olduğu eğilimi yaygındı.

Ve Suriye ilk askeri saldırısının hedefini açıklamakta zorluk çekiyordu. Hedef, "Müslümanların hâkim güç" olacağını düşündükleri bir Arap birliğine karşı, sürekli olarak ve şiddetle Lübnan'ın egemenliğini savunan "Arap milliyetçiliği karşıtı" Lübnanlı Hıristiyanlar değildi; bunun yerine Suriye askeri gücü Müslüman milliyetçilere ve onların müttefiklerine, Filistinlilere karşı harekete geçmişti. Doğal olarak, Arap milliyetçileri, Suriye'nin, başka bir deyişle "Arapçılığın atan kalbi"nin, neden "Arap milliyetçiliği geleneğine karşı olan Hıristiyan ayrılıkçılar"[46] ile birlikte hareket ettiğini merak ediyordu. Diğerleri ayrıntılara daha az dikkat ediyordu. Esad'ın başlıca destekçileri olan Sovyet liderler, Filistinlilere ve Lübnanlı Müslümanlara saldırının sona erdirilmesinde "ısrar etti"; çünkü aksi takdirde "emperyalistler ve onların işbirlikçileri Arap halkını ve bölgedeki ilerici güçleri kendi kontrolleri altına sokmayı başaracaktı."[47] Diğer taraftan, sıkı Arap milliyetçisi denebilecek son kişi, İsrail Başbakanı İzhak Rabin, Filistinli "teröristleri" öldürdüğü için Esad'a tam destek verdi.[48] Araplar, görüş birliği içinde, Suriye'nin Arap milleti adına hareket ettiğini iddia etmesini ciddi bulmuyor ve Suriyeli işgal güçlerinin tamamen çekilmesini talep ediyordu. Arap ve diğer dış ülke başkentlerindeki Suriye büyükelçilikleri önünde Suriye karşıtı gösteriler yapıldı. Bağdat'taki rakip Baasçı rejim, "Filistin Arap halkına karşı işlediği çirkin suçtan dolayı Şam'daki faşist yönetici kliği"[49] sert bir biçimde kınadı ve "tarihi görevlerini yerine getirmek için"[50] gösterişli bir biçimde askerlerini Suriye-Irak sınırına kaydırdı. Doğal olarak sınırın kuzeyindeki meslektaşları kadar kuvvetli olmasa da, Suudi medyası krallarının Lübnan'da olanlardan duyduğu memnuniyetsizliği yansıttı.[51] Mısır hemen Şam'daki diplomatlarını geri çekti ve Suriye'den Kahire'deki büyükelçiliğini kapatmasını istedi. Tüm bunların üstüne, FKÖ lideri Yaser Arafat, Esad'ı şiddetle kınayarak Şam'a karşı bir savaş baş-

latılması çağrısı yaptı. Ve genel olarak Araplar, kendini "Arapçılığın aslanı" ilan eden Hafız Esad'ın "...Arap milliyetçiliğinin kutsal ineğini kestiği"[52] konusunda görüş birliğindeydi. Kısacası, pek çok Arap, Suriye'nin askeri harekâta "Arap milleti"nin çıkarlarına hizmet etmek amacıyla değil, en iyi olasılıkla Suriye'nin milli güvenlik çıkarlarını korumak ve en kötü olasılıkla da toprağına yeni toprak eklemek veya nüfuz alanını genişletmek amacıyla giriştiğine inandı.

Eğer Suriye'nin Lübnan'a müdahalesi ülkeye özgü devlet çıkarlarını yansıtıyorsa, o zaman askeri operasyon belki Suriye'nin "emperyalist" tutumlarıyla[53] değil, liderlerin ülkenin güvenlik çıkarlarını ve demografik yapısını tanımlayış tarzıyla açıklanabilir. Esad ve Suriyeli liderler Lübnan'daki iç savaşın İsrail'e, Hıristiyanları "Müslüman" Araplardan kurtarma iddiasıyla Lübnan'a girme bahanesi sağladığına inandı. Esad, dahası, İsraillilerin bir kere Lübnan'a girdikten sonra, dikkatlerini gerçek hedefleri Suriye üzerinde yoğunlaştıracağından kuşkulandı. Suriye, bu yüzden, daima kendi güvenliğinin Lübnan'ın güvenliğinden ayrı düşünülemeyeceğini tekrarlamıştı.[54] Ve bu İsrail korkusu, kesin olarak Suriye'nin niçin kendi silahlı kuvvetlerini Lübnanlı Hıristiyanları, doğal müttefikleri Müslümanlar-Filistinliler ittifakından kurtarmak amacıyla gönderdiğini açıklar.

Suriye'nin Lübnan'a müdahale etmekte acele etmesinin diğer bir nedeni, kendi nüfusunun farklı mezheplerden oluşan yapısı olabilir. Nüfusun yüzde 65'ini Sünni Müslümanlar oluştursa da, yönetici nüfusun çoğunluğunu, Esad da dahil, Şiiliğin oldukça farklılaşmış bir çeşidi olan Aleviler meydana getirir. Nüfusun sadece yüzde 11'ini temsil eden Alevilerin siyasal hâkimiyetlerinin derin bir Sünni rahatsızlığı doğurması kaçınılmazdır. Bu birincil çatlağın ötesinde diğer küçük ama siyasal ve ekonomik olarak hâlâ önemli büyüklükte olan Dürziler, Hıristiyanlar ve Kürtler gibi grupların varlığı ülkenin sosyal heterojenliğini artırmaktadır.[55] Lübnan'ın Suriye'ye coğrafi, tarihi ve kültürel yakınlığı dikkate alındığında,[56] Lübnan'da inanca dayalı herhangi bir

patlamayı kendi kırılgan nüfusuna sıçramadan önce durdurmak Suriye'nin çıkarınadır. Her durumda, ister egemenlik sahasını genişletme hayalleriyle, isterse de güvenlik ve demografik olarak saldırıya maruz kalma korkusuyla başlatılmış olsun, Suriye'nin, "Arapçılığın atan kalbi"nin, Lübnan'a müdahalesi neredeyse bütün Arap dünyasındaki protestolara karşın öncelikli olarak Suriye'nin milli çıkarları için yapılmıştır.

Ve böylece, 1980'lere gelindiğinde, Arap devletlerinin egemenliği fikri, yalnızca Arap dünyasındaki siyasal ilişkileri yöneten oyun kuralları olarak değil, daha da önemlisi, hem yönetenler hem de yönetilenler dahil Arap halkının bilincinde kurumlaşmıştı. 1980'lerde ve 1990'larda, çok az Arap, Arap milliyetçiliği hakkında bir önceki kuşağın 1967 öncesi dönemde düşündüğü gibi düşünmekteydi. Arap milliyetçiliği, eskiden Arap siyasal birliğiyle eşanlamlıyken, şimdi artık bir çeşit evrenselci kavrama, egemen devletlerin altında kendi işlerini yürütecekleri bir şemsiye sağlama anlamında, belli siyasal sonuçları da olan kültürel bir Arapçılığa dönüştü. 1980'lerde ve 1990'larda, bu oldukça ılımlı beklentinin bile gerçekleşmesi oldukça zor görünüyordu. Bunun bir sebebi, liderleri Arap milliyetçiliğinin sıkı normlarına uymaya zorlayan bir halk baskısının olmamasıydı. İnsanlar kendi devletlerinin güçlerini kabullendi, iç siyasetin içine çekildi ve rejimi pek sevmeseler de en başta kendi devletlerinin yurttaşı oldu. Arapça konuşan halk, kültürel bir grup olarak onları bir araya getiren pek çok bağın farkında olsa da, onlar artik Arap dünyası içindeki parçalanmayı,[57] yani yurttaşlık, ekonomik çıkar, bölgesellik ve artan oranda kimliğe dayanan sınırları kabullenmiştir.

Bu insanların çoğunun artık kendini Arap olarak düşünmediği anlamına gelmez; burada söylenmek istenen Arap milliyetçiliği bağının Arapların nazarında yirmi otuz yıl öncesinde olduğu kadar güçlü olmadığıdır. 1982 Yaz'ında İsrail Lübnan'ı işgal ettiğinde, şüphesiz Arap dünyası çok endişelenmişti; ancak şaşırtıcı bir biçimde artık Arap şehirlerinde yaygın halk gösterileri görülmüyordu. Bunu Mısır'a

1956'da yapılan üçlü saldırının ardından değişik Arap şehirlerinde ortaya çıkan kapsamlı gösteriler, kargaşa ve küçük isyanlarla karşılaştırınız. 1980-1988 yılları arasında Arap Irak, Farisi İran ile ölesiye savaştı; ancak bu Araplaların çok azının umurundaydı ve hatta bazıları Irak'a düşmanca bile davrandı. Suriye Lideri Esad, Saddam Hüseyin'den aşırı derecede nefret ediyordu ve bu yüzden İran'ı koşulsuz destekledi. Suriye kendini "Arapçılığın atan kalbi" olarak gördüğü için bu bazılarını şaşırtmış olabilir.

Fakat insanlar Suriye'nin İran'ı desteklemesi üzerinde pek fazla durmadı. Her şeyden önce Suriye kendi çıkarlarına göre hareket etme ve uluslararası ilişkilerini tanımlama hakkı olan egemen bir devletti. "Milliyetçi" Libya da Irak'a destek konusunda iyi bir örnek olamadı. Değişken lideri Muammer Kaddafi'nin ruh haline bağlı olarak Libya'nın siyasal tutumu savaşan iki taraf arasında aşırı bir biçimde salınıp durdu. Diğerlerinin destek sözü vardı; fakat hepsi sözde kalmıştı. Irak'ın petrol zengini Körfez ülkelerinden para aldığı doğrudur; ancak bu Arap milliyetçiliği için değil, İranlı Ayetullahların kendilerini kurtarıcı sayma tutumlarına karşı Irak'ı bir güvenlik kalkanı olarak desteklemek için yapılmıştır. Halk seviyesinde Irak, "Arap gönüllülerin" ortak düşmanları İran'a karşı savaşmak üzere Irak'a akın edişini ilan etmişti. Ancak bu "gönüllüler"in çoğu, 1970'lerde çalışmak için kalabalıklar halinde Irak'a gelen ve Iraklı yetkililerce Irak ordusuna alınan Mısırlılar ve Sudanlılardan oluşuyordu. Gerçekte, büyük bir olasılıkla, Arap ülkelerinden "Arap" Irak'a savaşta (umutsuzluğun iyice artığı zamanlarda, özellik 1982-1983 ve 1986-1987 yılları arasında) yardım eden "gerçek gönüllüler" Sovyetler Birliği'ne karşı Arap olmayan Afganistan Savaşı'na katılanlardan çok daha azdı. Doğal olarak bunun İslam'la ilgisi vardı; ancak bu özellikle diğer rakip kimlikler karşısında Arap milliyetçiliğinin düşüşünün bir göstergesiydi. Nitekim, Arap dünyasında 1970'lerden sonra, gerçek tek yaygın patlama, 1980'lerde Filistinlilerin yerleşik olduğu topraklarda çıktı ve onun da Arap milliyetçiliğiyle pek fazla ilgisi yoktu. O

tamamıyla Filistinlilerden kaynaklanıyordu; Filistinlilerin kaygıları üzerine inşa edilmişti ve tamamen Filistinlilerin amaçlarını taşıyordu.

Statükocu Arap krallar ve başkanlar devrimci Arap milliyetçiliğinin içini boşaltıyordu. En heyecanlı Arap milliyetçisi olan, "Arap anavatanı"nın bölünemez olduğuna inanan Arap liderler bile tutumlarını değiştiriyordu. İlk gençlik yıllarından bu yana bunlara inanmış olan Baasçı Hafız Esad, şimdi artık devlet egemenliğinden ve bağımsızlıktan söz ediyordu. Suriyelilerin birleşmek için en uygun ülke olduğunu düşündükleri Lübnan'dan bahsederken Esad, Lübnanlılar ve Suriyelilerin aslında tek halk olduklarını söylemiş ve eklemiştir, "Fakat biz iki devletiz."[58] Daha da şaşırtıcı olan dönüşümü diğer eski Baasçı Saddam Hüseyin yaşadı.

1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başlarında, başkanlığın da kuvvetli teşvikiyle Irak, kendi uzun tarihinin derinliklerini, ülkenin Arap/İslam kimliği öncesindeki zengin tarihi mirasını araştırıp gün ışığına çıkarmaya başladı. Bunun edebiyatta, sanatta ve mimaride yansımaları ve ülkenin uzun ve müstesna tarihinden duyulan milli gururu besleyip büyütme etkisi oldu.[59] Bu popüler kültürün taşıyıcıları, Babiller, Akadlar, Asurlar ve Sümerler gibi eski medeniyetlerden Iraklı kadınlardan ve erkeklerden, "dedelerimiz" ve "büyük atalarımız" olarak bahsedecekti.[60] Saddam'ın kutsaması hatta kışkırtmasıyla verilen mesaj şuydu: Irak, daha geniş bir Arap kültürünün ve siyasal düzenlemelerin bir parçası olsa da, pek çok medeniyeti barındırmış olan şanlı tarihinden kaynaklanan ve bunun neticesinde ülkeye bir müstesnalık ve hatta diğer Araplardan üstün olma özelliği kazandıran özgün kimliğinden gurur duymaktadır. Sonuç açıktır: Irak devleti meşru bir varlıktır ve kısaca müstesna halkının bir tezahürüdür.

Irak devletinin meşruluğu konusu, sadece ülkenin "Mezopotamya" mirasına dayanmaz. Eski bir Baasçı ve Arap birliği sevdalısı olan Saddam Hüseyin'e göre bu aynı zamanda, bütün Arapların yaşadığı eleştirel psikolojik dönü-

şümün bir sonucudur. 1980'lere gelindiğinde Saddam, tam ve organik Arap birliğinin artık imkânsız olduğunu ve hatta yeni pragmatik Arapçılar tarafından arzu edilmediğini iddia ediyordu. Bu yeni anlayış, Eylül 1982'de yaptığı ve açık bir biçimde Arap birliğini, bağımsız ve ayrı Arap devletleri arasında siyasal bir dayanışma olarak yorumlayan aşağıdaki açıklamada ifade edilmiştir:

> Arap birliği ancak ülkeler arasındaki sınırların açık bir biçimde tayin edilmesinden sonra gerçekleşebilir. Bunun herhangi bir Arap ülkesinin yerel ve milli niteliklerinin yok edilmesine neden olması gerekmez... Birliği sınırların kaldırılmasıyla ilişkilendirme sorusu, artık şu andaki Arap zihniyetine kabul edilebilir görünmüyor. Bu on ya da yirmi yıl önce kabul edilebilirdi. Arapların düşüncesinde ve ruhunda meydana gelen değişiklikleri hesaba katmak zorundayız. Dünyayı olduğu gibi görmeliyiz. Herhangi bir Arap, Arap milletini tek devlet olarak görmeyi arzu edebilir... Ancak bunlar tamamıyla hayaldir. Arap gerçeği Arapların şu anda yirmi iki devlet olduğudur ve bizim de buna göre hareket etmemiz gerekir... Birlik, katılımcılarına güç vermelidir ve milli kimliği yok etmemelidir.[61]

Ve bu yirmi iki devletin hepsi, kendi milli çıkarlarıyla ilgilenerek, kendi egemen konumunu ve iç güvenliğini güçlendirmek üzere tasarlanmış politikalar geliştirerek kendi farklı yolunu takip edecekti. Eğer Arap siyasal düzenlemeleri düşüncesi akla gelirse, bu yalnızca devletlerin güvenliğini Arap milliyetçiliğinin ölümüyle onun yerini almaya başlayan yeni devrimci hareketlerin yükselen tehdidine karşı güçlendirmenin bir yolu olarak gelecekti. Arap rejimleri için Arap milliyetçiliği 1950'lerde ve 1960'larda ne olmuşsa, radikal İslam da 1980 ve 1990'larda o oldu.

Arap milliyetçiliği en yüksek konuma yükseldiği zaman, diğer fikirleri ve ideolojileri merkezden uzaklaştırmayı ve hatta çok önemsiz bir konuma itmeyi başardı. Ancak liberal anayasacılık ve Marksizm'in tersine İslam insanların

içinden asla sökülüp atılamazdı; o Arap Müslüman toplumunun dokusuna yerleşmişti. Bireysel seviyede İslam, kimliğin en önemli unsurunu meydana getirmeye devam etti; fakat onun yeri orasıydı; Arap milliyetçiliği tarafından üzeri örtüldüğü için kendisini siyasal olarak gösteremezdi. Bunu birkaç defa yaptığında, milliyetçilik anlatısının muhafızları onu uzakta tutmak için devletin acımasız ve affetmez gücünü harekete geçirdi.

Arap milliyetçiliğinin Haziran 1967'de feci bir biçimde yenilmesiyle, radikal İslamcı gruplar daha aktif, daha maceracı ve sonuç olarak, daha önemli olmaya başladı. İnsanlar giderek itibardan düşen laik milliyetçiliğe bir alternatif arayışında, tekrar geçmişe ve İslam'ın birlik ruhuna, bozuk yabancı değerlerin dokunmadığı orijinalliğine yöneldikçe, bu gruplar kolaylıkla yeni üye kazanarak büyüdü. Radikal İslam'ı siyasal faaliyetlerin kenarından merkeze kaydırmak için bir işaret gerekiyordu; o işareti de 1978-1979 İran Devrimi verdi. İnançlarını rehber edinen Müslümanların neler başaracağının inkâr edilemez ispatı ortadaydı. İslam'ın İslam'ı iktidara taşıma gücünün canlı bir örneği ortadaydı.

İran Devrimi ve İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulması Arap dünyasındaki radikal Müslümanlara cesaret verdi. 1980'lerde, Arap devletleri, Mısır, Suriye, Irak, Lübnan, Cezayir, Tunus, Bahreyn ve daha düşük derecede Suudi Arabistan, Ürdün ve Fas'ta köktenci İslamcı hareketlerin mücadelesiyle karşı karşıya kaldı. Bu gruplar yerleşik Arap siyasal düzenine sosyal adalet ve Müslüman birliği adına karşı çıktı.[62] İslami kimlik taşıyıcıları olarak onlar, modernliği "egemenlik" ve "milliyetçilik" fikirleriyle birlikte hakir görürcesine reddetti. Bu fikirleri *hulul müstevrede*, yani İslam karşıtı Batı'dan ithal edilmiş olan ve hemen terk edilmesi gereken fikirler olarak açıkça eleştirdi.[63] Radikal Müslümanlara göre, *el-İslam huva el-hal*, "tek çözüm İslam" idi ve buna ayrıca şu da eklenmeliydi: Varlığına izin verilebilir tek kimlik de İslam kimliğidir. Arap milliyetçiliği kısaca yeni *cahiliye*'nin, İslam öncesi döneme benzeyen çağdaş

"cehalet çağı"nın bir yan ürünüydü. İslamcı saldırı yalnızca Arap milliyetçiliği davasını zayıflatmakla kalmadı, aynı zamanda Arap devletlerini, istikrarlarını korumayı garanti etmek için kurumlarını güçlendirmeye zorladı. Sonuç, devlet egemenliğinin daha fazla vurgulanmasıydı.

"Devlet" çıkarlarının önceliklilişi, yeni bir bölgesel siyasal düzenleme biçimi doğurdu. İran İslam Devrimi'nin ve İran-Irak Savaşı'nın bölgesel yankılarından endişelenen ve İran'ın İslamcı modelinin kendi nüfusları üzerindeki radikalleştirici etkilerinden korkan Körfez devletleri Kuveyt, Bahreyn, Suudi Arabistan, Katar, Umman Sultanlığı ve Birleşik Arap Emirlikleri bir araya geldi ve Eylül 1981'de Körfez İşbirliği Konseyi'ni (KİK) kurdu. İlk bakışta KİK'in tam Arap birliğine giden yolda bir adımı temsil ettiği sanılabilir; ancak bu doğru değildir. İlk olarak bu siyasal oluşumun gerçek temelini milli kimlik değil coğrafya oluşturur. İkinci olarak, KİK'in üyeleri ideolojiyi açık olarak reddetmiştir ve onun yerine egemen devletlerarasında ekonomik ve güvenlik işbirliğine vurgu yapmıştır. Neden sadece altı Körfez devleti de başkaları değil diye sorulduğunda, KİK temsilcileri hiç de rahatsız olmadan ve kararsız kalmadan, altı Körfez devletinin diğer Araplardan farklı olarak belirli tarihsel ve kültürel özellikleri paylaştığını belirterek cevap vermiştir.[64] Benzer biçimde, birbirine coğrafi olarak yakın olan ve ekonomik işbirliği isteyen Fas, Cezayir ve Tunus da Arap Mağribi Birliği'ni kurmuştur.

Yüzyılın sonu yaklaşırken, Arap milliyetçiliğinin de sonu yaklaşıyordu. İnatla onun devrimci mesajına bağlı kalmayı sürdüren birkaç yaşlı adam 1990'larda tamamen çağdışı görünüyordu. 1994'te Beyrut'ta düzenlenen Arap milliyetçiliği ve birliği konferansının bir gözlemcisi şunları yazar:

> Konferans, sanki yabancı sözcükler kullanan nesli tükenmiş bir aşireti temsil ediyordu; gerçekten de o dil günümüzde anlaşılamazdı. Çoğunun saçları beyazlaşmış ve sırtları kambur olmuştu. Bazıları yürüyebilmek için baston

kullanıyordu. Bazıları işitme cihazı kullanıyor ve titreyen elleriyle yazı yazmakta zorlanıyordu ve diğerleriyse söylenenleri duymakta güçlük çekiyordu.[65]

Arap milliyetçiliğinden geriye, yirminci yüzyılın sonunda, onun kırk yıl önceki parlak döneminden, siyaset bilimcisi Şıbley Telhami'nin "Yeni Arapçılık" olarak adlandırdığı, uyarlanmış bir versiyonu kalmıştır. Telhami yeni Arapçılığı eski Arap milliyetçiliğinden iki eğilimin ayırt ettiğini iddia eder. Birincisi, yeni Arapçılığın yönü tabandan tepeyedir; devlet kurumları ya da karizmatik liderler tarafından değil; devletten bağımsız bir siyasal yön tasarlamaya çalışan soğumuş entelektüel elitler tarafından desteklenmiştir. İkincisi, yeni Arapçılık bölge merkezli medya tarafından desteklenmiştir; çünkü kâr amacı güttüğü için birleştiricilik karakteri olan temaları öne çıkarmayı sever.[66] Telhami bu "Yeni Arapçılığı" "Arap dünyasında bağımsız ulus-ötesi bir hareket"[67] olarak görür. Fakat Arapçılık duygusunun bu yeni versiyonunun, 1950'lerin ve 1960'ların doğrudan organik Arap birliği amacına yönelen Arap milliyetçiliğinin benzeri olduğunu düşünmek oldukça zordur. Her şeyden önce, 1990'ların soğumuş Arap elitleri, kendi hükümetleriyle pek çok konuda görüş ayrılığına düşer; fakat kendi devletlerinin egemenliği konusunda da onlarla hemfikirdir. Bunu yeni medyanın haberleri sunuş biçiminde de görmek mümkündür. Arapların yanında Arap olmayan Müslümanların da ve hatta geri kalanların pek çoğunun da desteklediği Filistin davası hariç, bu medya, bölgesel konulara olduğu kadar devletle ilgili konulara da duyarlıdır. Bu "ulus-ötesi Arap hareketi" ne yapmak isterse istesin, kesinlikle Arap devletlerinin meşruluğuna ve egemenliğine karşı çıkamaz hatta bunu sorgulayamaz bile.[68]

Böylece *kavmiye* seviyesinde, yirminci yüzyılın şafağında, Araplara kalan yalnızca siyasal eylem için en iyi olasılıkla açık olmayan genel parametreler koyan kültürel yakınlığın tanınmış olmasıdır. Ve bu yetersiz rolün bile bir işe yarayıp yaramayacağı tartışmalıdır. Arap Suriye, Irak'a

karşı Farisi İran'ı desteklediği zaman veya Ürdün, İsrail'le bir barış anlaşması imzaladığı zaman bu parametreler neredeydi? İkinci durumda birkaç Arap Hükümeti memnuniyetsizliğini dile getirdi; (bunlara, ikiyüzlü bir biçimde, Mısır'ınki de dahil) fakat bunlar çok yetersizdi ve kısa bir süre sonra da unutuldu.

Büyük bir olasılıkla yeni "Arapçılığın" "soğumuş entelektüel eliti" bu politikaları güçlü bir biçimde kınamıştır ve onların Arap ilkelerinin yüzkarası olduğunu düşünmüştür. Fakat kaldırıma bakan kafelerin masalarında somurtmak, milliyetçi kuşağın yirmi otuz yıl önceki kitlesel patlamalarının ortaya çıkardığı öfke selinin yarattığı etkiyi yaratamaz. Arap devletlerinin ve onların yurttaşlarının artık kendilerini Arap olarak görmedikleri veya belli "Arapçı" konulara yeterince duyarlı olmadıkları söylenemez; ancak şu anda devlet çıkarlarının bu tür hassasiyetlere yönlendirilmesi geçmişte kalmış bir durumdur ve Arap milliyetçiliğinin kendisi kadar gizli ve arkaiktir.

11

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN ÖLÜMÜ: BİR OTOPSİ

Arap milliyetçiliğinin ışığının tamamen sönmesi zaman aldı; bu ışığın güç kaynağı zaten Haziran 1967'de devreden çıkmıştı. Altı Gün Savaşı'ndan sonra Arap milliyetçiliğinin marjinalliğe doğru kayışı geri çevrilemez oldu. Ancak Arap milliyetçiliğinin ölüm fermanı, kaybedenin, Cemal Abdül Nasır'ın yönetimi altındaki Mısır'ın oluşuyla imzalanmıştı. Mısır'ın feci bir biçimde yenilmesi, bu kitapta yeterince açıklandığı gibi, Arap milliyetçiliğinin kaderinin 1950 ve 1960'lardaki mücadeleler, zaferler ve gerileyişler esnasında mutlak bir biçimde Mısır'a ve onun karizmatik liderine bağlı olması nedeniyle, Arap milliyetçiliğinin aldığı öldürücü darbeydi. Savaşı kaybeden yalnızca Suriye veya Ürdün hatta her ikisi birden olsaydı, Haziran Savaşı Arap milliyetçiliği için, tam bir yenilgi olmayacaktı. Fakat Arap milliyetçiliği, bu *el-Ma'raka el-Masiriye*'de (kader savaşı), bangır bangır bağırarak heyecan dolu mesajlar

yayan propaganda aracıyla zafer sözü vermiş olan büyük peygamberinin berbat bir biçimde aşağılanmasına dayanamazdı. "Arapların Sesi" kendi kendini aldatan bir tutum içinde, Mısır ordusu kıskıvrak yenildikten çok uzun bir süre sonra bile, Sina savaş alanında zafer ardına zafer kazanıldığını duyurmaya devam etti.[1]

Mısır'ın yenilgisiyle Nasır'ın karizmasını kaybetmesi arasında bağlantı vardır. Max Weber karizmayı, "bir bireyin kişiliğinin sıradan insanlardan ayrılmasına ve ona doğaüstü, insanüstü veya en azından özel istisnai nitelikleri varmış gibi davranılmasına yarayan belirli bir nitelik"[2] olarak tanımlar. Nasır'ın Arap milliyetçisi yürüyüşün rakipsiz lideri olmasına izin veren ve onu Arapları birleştirmeye ve onların düşmanlarını yenmeye gücü yeten tek kişi yapan bu algısal niteliklerdi. Karizmatik hale, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin (BAC) yıkılmasından sonra sönmeye başladı;[3] fakat o hale esas olarak Haziran 1967 hezimetiyle uçup gitti. Fuad Acemi'ye göre, "[Nasır] ile kitleler arasında karizmatik ilişki parlak Bandung ve Süveyş günleri esnasında oluştu ve yenilgiyle tuzla buz oldu; ümitsizlik ve kaybetmişlik duygusundan doğan diğer bir versiyonsa ona ölümüne kadar yetti. O iktidarda kendinden emin, güçlü bir kahraman olarak değil, trajik bir figür, iyi günlerin bir sembolü ve direnme iradesinin bir belirtisi olarak kalacaktı."[4] Acemi, Nasır'ın zayıflığını abartır; çünkü Mısır Başkanı hâlâ en güçlü Arap liderdi. Eylül 1970'de, Ürdün İç Savaşı'nın çok yoğunlaştığı bir sırada Kral Hüseyin, Arafat ve diğer Arap liderler krizi çözmek için Kahire dışında başka bir yere mi gitmişti?[5] Hâlâ güçlü olan Nasır, on yıl öncesinin karizmatik lideri değildi. Kalabalıklar eskisi gibi, insanüstü nitelikler taşıdığını düşünmüyordu; fakat diğer Arap liderler arasında, en azından eşitler arasında birinciydi. En sadık destekçileri ve çömezleri bile onun etki alanından çıkmış ve kendi başına hareket etmeye başlamıştı. 1950'lerin ortasından beri kaderini sorgusuz bir biçimde Nasır'ın kaderine bağlamış olan Arap Milliyetçi Hareketi'nin (AMH) gidişatı bunun bir örneğidir. AMH, 1967 yenilgisinden sonra,

"başarısızlığa mahkûm burjuvacı bir hareket" olarak nitelendirdiği "Nasırcılığı" aleni olarak bıraktı ve onun yerine Marksist-Leninist prensipleri benimsedi.[6] Altı Gün Savaşı, Irak'ın BAC'a katılmayı reddedişinden sonra Nasır'a zarar veren bir dizi başarısızlık ve gerileyişin doruk noktasıydı. Yenilgi artık bir sözcük değil, Nasır'ın karizmasını ve Arap milliyetçiliğinin gizemini yiyip bitiren bir kültürdü.

Bu gerileyişlerin bir sebebi de, "emperyalizm"in giderek Mısır'ın Arap milliyetçiliği davasının hedefi olmaktan çıkmasıdır. Mısır Devrimi'nin meydana geldiği dönemde, "gerçek anlamda" bağımsız çok az Arap devleti vardı. Mısır ve Irak gibi, Bileşmiş Milletler üyesi olan ve egemen oldukları farz edilen ülkelerin bile topraklarında hâlâ İngiliz üsleri ve personeli bulunuyordu. Böylece, Araplar için tanımının kapsamına sömürgecilik de giren emperyalizm, Arap milliyetçiliğinin oldukça fazla ihtiyaç duyduğu "öteki" olmuştu[7]. Emperyalizme karşı seferberlik Mısır'ın, Bağdat Paktı'na saldırılarıyla başlamış ve buradan da bütün emperyalist çıkarlara, planlara ve bölgedeki emperyalizm ajanlarına kaymıştı. Emperyalizm kolay bir "öteki"ydi. "Emperyalist güçler" dışarıdaydı, bölgeye yabancıydı, Arap halkına adil davranmamıştı ve bu yüzden kendilerine yapılan saldırıyı "hakkediyordu." Bu zaten emperyalizme karşı verilen savaşın büyük bir kısmını kısaca tanımlıyordu. Bu, somut politikaların yanında aynı zamanda bir söylemdi. Bir zamanların yenilmez yabancıları hakkında yaralayıcı sözler söylemek onları askeri olarak yenmek kadar iyiydi[8]. Arap milliyetçiliği emperyalizme karşı olduğunu anlatabildiği sürece başarılı oldu.

Oysa 1960'larda emperyalizm eski önemini kaybetmişti: Artık Mısır ve Irak'ta İngiliz varlığına son verilmiş, Bağdat Paktı dağılmış, Ürdün'ün İngiliz Genelkurmay Başkanı Sir John Glubb görevden alınmıştı; Lübnan'da Batı yanlısı Camille Şamon'un yerine bağımsız Fuad Şihab geçmişti; Cezayirliler kahramanca bir mücadelede bir milyon kayıp vererek Fransız sömürge yönetimine karşı zafer kazanmıştı. Arap milliyetçiliği anlatısının muhafızı olarak Nasır, yeni

hedefler, yeni "ötekiler" bulmak zorundaydı. Böylece Arap milliyetçiliğinin öfkesi, Nasır'ın "gerici" olarak nitelendirdiği diğer Arap ülkelerine döndü. Fakat Arap'ın Arap'a düşman olduğu böyle bir ortamda zafer kazanmak kolay değildi. Diğer yandan kavramsal olarak Arap'ı Arap olmayandan, "bizi" "onlar"dan ayıran "emperyalizm karşıtı"nın simgesel gücünü ve duygusal yansımalarını aynı ölçüde taşıyacak başka hiçbir sözcük ya da terim yoktu. Irak'ta Kasım, Suudi Arabistan'da Faysal ve Yemen'de Kralcılar, tek başına sembolizmle yenilgiye uğratılamazdı. 1967'ye gelindiğinde, "emperyalist öteki"nin artık ortadan kalkmış olması, Nasır'ın karizmasına, onun sahip olduğu varsayılan Arap dünyasının diğer kısımlarını Arap milliyetçiliği kervanına katma gücüne önemli ölçüde zarar vermişti. Hiç kuşkusuz, Nasır'ın büyüleme gücündeki bu azalış, Arap milliyetçiliğine, Mısır ve diğer Arapların Haziran 1967 yenilgisi kadar zarar vermiştir.

Haziran 1967'nin ardından Nasır, bütün enerjisini tüketen ve Arap milliyetçiliğini önem verdiği konular arasında oldukça gerilere itmesine neden olan korkunç iç meselelerle karşılaştı. Kahire'ye sadece üç saat mesafede olan Süveyş Kanalı'nın doğu yakasında İsrail askerleri bekliyordu; Nasır, komutanlarının ani bir kararla üç saatlik bir seyahat yapmak istemesi halinde, onları durduracak bir ordusunun olmadığının farkındaydı.Yapısal olarak kırılgan olan ekonominin içinde bulunduğu kötü durum, savaşın yarattığı mali problemler ve iç engellerle daha da kötüleşti. Ülkeyi yeniden inşa etme görevi olağanüstü boyuttaydı ve Nasır'ın o zamanki tartışmalı sınırların ötesine bakma eğilimini engelliyordu.

Devrimci Arap milliyetçiliğinden ve onun asli unsuru olan tam ve organik Arap birliğinden uzaklaşan Nasır bundan diğer rakip kimlik ve ideolojilerin giderek daha fazla öne çıkmasını en azından kısmen sorumlu tutacaktı. Nasır'ın Arap milliyetçiliğine karşı şiddetle mücadele veren statükonun, muhafazakâr Arap devletlerinin mali yardımına artan bağımlılığı da, Arap milliyetçiliğinin ilkelerinin

kalıcılığı ve gücü için iyi şeyler vaat etmiyordu. Nasır'ın bölgedeki statükocu güçlerle arasını yumuşatmaya çalışma kararı üzerinde, pragmatik düşünceler ideolojik bağlılıktan daha fazla etkili oldu. Bu tutum değişikliğinin işaretini, uzun zamandır radikal Arap milliyetçiliğinin sesi olan "Arapların Sesi" radyosunu kapatarak verdi. Hartum Zirvesi sonunda, Araplar arası ilişkileri devlet egemenliği ilkesine göre düzenleyen *vataniye*, hâkim ideoloji olarak öne çıktı.

Daha önce de gördüğümüz gibi, bu birdenbire olmadı. *Kavmiye-vataniye* tartışması uzun zamandan beri devam eden bir mücadeleydi. Arap milliyetçiliği en parlak günlerinde bile, devletçi duyarlıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Sati el-Husri 1950'de basılan bir kitabının girişinde, Arap milliyetçilerinin hayal kırıklığını dile getirir. *Ne Kadar Garip* başlıklı bu giriş kısmında, ağıt yakarcasına şunları dile getirir:

> İngilizlere direndik; Fransızlara direndik...
> Toprağımızı sömürgeleştirenlere ve bizi köleleştirmeye çalışanlara direndik...
> Birkaç kere kızıl devrim yaptık ve birkaç yıldır beyaz devrimimizle yolumuza devam etmekteyiz...
> Bunun için çok acı çektik, çok kayıp verdik ve pek çok kişiyi kurban verdik...
> Fakat:
> En sonunda özgürlüğü kazanınca, onların topraklarımızı böldükten sonra kurumlaştırdığı sınırları kutsal saymaya devam ettik...
> Bu sınırların onların bize dayattığı "hücre hapsi" ve "ev hapsi"nin sınırları olduğunu unuttuk![9]

Bu yasın sebebi, pek çok durumda Arap siyasal ve ekonomik elitlerin çıkarlarının kısmen kendi devletlerinin varlığını sürdürmesine bağlı olmasıdır. Bu elitlerin Arap birliği uğruna, kendi çıkarlarını riske atmakta isteksizliği pek de şaşırtıcı değildir.[10] Böylece, *vataniye*'yi destekleyenler,

Arap milliyetçiliğinin, inatçı yerli elitleri tehdit etmek, zorlamak ve yayılmacılığı güncel tutmak için bir dayanak olarak kullanıldığını iddia etti.[11] *Vataniye* taraftarları kendi iddialarını desteklemek üzere ekonomik çıkarların ötesinde coğrafi ve kültürel iddialara başvurdular. Onlar, kuşatıcı bir Arap kimliğini kabul edebilecek çeşitli Arap devletleri var olsa bile, Arap milliyetçilerinin, coğrafi ve kültürel farklılığın organik Arap birliğini engelleyecek kadar gerçek ve güçlü olduğunu anlamak zorunda olduklarında ısrar ettiler. Gerçekten de 1958'den sonra Arap milliyetçiliğinin düşüşü bu iddianın gücüne tanıklık eder.

Bu noktayla ilgili olarak Irak örneğine bakılabilir. İngiliz yanlısı Nuri el-Said'le mücadelesinde, Nasır'ı destekleyen pek çok Iraklı milliyetçiye, Nasırcılar ve Baasçılar tarafından sürekli olarak kullanılan ve Irak nüfusunun yüzde yirmisini temsil eden Arap olmayan Kürt toplumunun varlığını tanımayan, "Irak'ın Arap halkı" gibi ifadeler kaygı verici geldi.[12] Arap birliği, esas olarak onu Sünni bir proje olarak gören pek çok Arap Şii'ye de kabul ettirilememişti. Irak'ın bu toplumsal mozaiği, zaferden zafere koşan Arap milliyetçiliğinin durdurulamaz olarak görüldüğü bir dönemde Kasım'a, Irak'ın BAC'a katılmasıyla ilgili çabaları engelleme fırsatı verdi. Ülkenin Arap öncesi medeniyetlerin beşiği olma konumunu vurgulayarak "Önce Irak" kimliğini öne çıkardı. Bu amaca yönelik olarak milli bayrağa, Akadların sekiz köşeli İştar yıldızını eklemenin yanında, Irak'ın milli amblemine Güneş Tanrısı Şamaş'ın tacını ekledi.[13] Kasım'ın beş yıllık yönetimi boyunca Irak güçlü bir biçimde, Irak'ın egemenliğini ve milli (*vatani*) çıkarlarını teşvik eden politikalar izlediği için bu dönemde Arap milliyetçiliğinin prestiji büyük zarar gördü.

Gerçekten de Baasçılar 1968'de kontrolü ele geçirdiklerinde, Arap milliyetçiliği projelerinin onlara verdiği büyük heyecan, aşırı milliyetçi olan partilerinin yapabileceklerinin sınırlı olduğunu görmeleri ve ülkelerinin kendi ihtiyaçlarının farkına varmalarıyla eski gücünü kaybetti. Bir parti kararında şunlar kabul edilir:

> Partinin karşılaştığı yerel (vatani) görevler ile... [Arap milliyetçiliğinden kaynaklanan] görevler arasındaki diyalektik ilişkinin anlaşılmasında ve tanımlanmasında eksiklikler ve hatalar vardı... Parti [Arap milliyetçiliği] arenasına, Irak seviyesinde... rejimin istikrarının sağlanması... ve Kürt probleminin [tamamen] çözülmesi gibi... pek çok görev başarılmadan [önce] kendi kapasitesini aşan bir biçimde... itilmişti.[14]

Irak Baas Partisi kendini *kavmiye*'ye adamışlığından vazgeçmiş değildi; fakat dikkatleri ülkeye yöneltmenin -tutarlı bir siyasal bir düzen kurmanın, ekonomiyi yeniden canlandırmanın, altyapıyı kurmanın ve özellikle etnik ve mezhep problemlerini çözmenin- Arap milliyetçiliğine yönelik kapsamlı bir girişimden daha öncelikli olduğunu hissetti. Bir eğitim komitesine hitaben Saddam Hüseyin şunları söylüyordu: "[Arap] milletinden bahsettiğimiz zaman, Iraklıya üzerinde yaşadığı topraktan gurur duymayı öğretmeyi ihmal etmeyelim... [Iraklılar] hem Araplardan hem de Arap olmayanlardan oluşur, [bu yüzden] büyük [Arap] anavatanından bahsettiğimiz zaman, Arap olmayanları Irak'ın dışında bir ülke aramaya sevk etmeyelim."[15] Partinin destekçilerinin ideolojik düşüncelerini yeniden yönlendirme, hatta hayatları boyunca bağlı kaldıkları Baas ilklerini saptırma çabasının daha açık bir ifadesi olabilir mi? *Kavmiye*'den vazgeçilmediği açıktır; fakat dikkatler öncelikle vataniye üzerinde yoğunlaşıyor. Saddam, hayalleri bir tarafa bırakarak esas olarak siyasal realiteler üzerinde duruyor; siyasetin konusu Irak'ın koşullarıdır.

Suriyeli Baasçıların Suriye odaklı politikaları da Irak kadar dikkat çekiciydi. Mart 1963'teki Baasçı darbeden sonra, Nasır'la Birlik hakkında konuşmak üzere Mısır'a gittiklerinde, amaçları bölgesel olmaktan çok yereldi. Halka açıklanan amaç Arap milliyetçiliği olsa da, daha önemli olan amaç, kendilerinin Suriye içinde meşrulaştırılmasıydı. Suriye heyetinin bir üyesi, Nasır'a, "Siz ekselanslarının ismini kullanmak istiyoruz, hepsi bundan ibaret"[16] demişti.

Tam Arap birliğinin sıkı propagandacısı olan Suriyeli Baascılar, görüşmelerde herhangi bir birliği gevşek, neredeyse sonuçsuz kılacak derecede olan bazı otonomi araçlarında ısrar etmişlerdi. Her halükârda Birlik görüşmeleri Suriyeli Baasçılara, Nasır yanlısı birleşme taraftarı unsurlar dahil, Suriye'deki bütün muhalefeti etkisiz hale getirmek için ihtiyaç duydukları zamanı vermişti.

Taktikleri garip görünse de, Suriyeli Baasçılar, gerçekte Suriye'nin sosyo-politik dokusuna *kavmiye* ve *vataniye* olarak, bir taraftan kendini "Arap milliyetçiliğinin atan kalbi", diğer taraftan da *bilad el-Şam*'ın (Büyük Suriye) merkezi olarak görme şeklinde sinmiş olan, ideolojik bir ikilemi yansıtmaktaydı. Sonraki kavrama, daha 1930'larda Antun Sa'ada entelektüel bütünlük kazandırmıştı;[17] her ne kadar Sa'ada 1949'da idam edildikten kısa bir süre sonra partisi yasadışı ilan edilerek parti programı 1950'lerin zafer sarhoşu Arap milliyetçiliği tarafından bir kenara itilse de, onun Suriye'nin benzersiz ve mükemmel olduğuna ilişkin fikri Suriyelilerin dünyasında yankı bulacaktı. Bu farklılık duygusu 1950'lerde Arap milliyetçiliğinin parlak olduğu yıllarda geri plandaydı; fakat daha sonra Suriye'nin BAC tecrübesi onu Suriyelilerin bilincinin yüzeyine çıkardı.[18] Arap milliyetçiliğinin etkileyici söylemine rağmen, Suriyeli liderler en başta Suriye'nin çıkarlarına destek verdiler. 1970'den 2000'e kadar Suriye'yi yöneten Başkan Hafız Esad bundan başka bir şey yapmadı. Hafız Esad her fırsatta Arap milliyetçiliği davulunu çalsa da, bölgesel ve uluslararası politikalar geliştirirken Suriye'nin kendi çıkarlarını esas alan pragmatik hatta Makyevelci bir politikacıydı.[19]

Otoriter devlet tarafından *kavmiye*'yi Mısırlıların bilincine yerleştirmek için her türlü aracın kullanıldığı Mısır'da, Nasır'ın kendi arka bahçesinde, Mısır *vataniye*'si tamamıyla yok edilemezdi. Topyekûn Arap Milliyetçiliği kampanyasından nerdeyse on yıl sonra, 1963 de bile, Nasır kendi vatandaşlarının Arap eğiliminin derinliğinden kuşku duyduğunu dile getirecektir.[20] "Mısırlılık" duygusunun özünde mevcut olan bu güç dikkate alınırsa, onu Nasır'ın halefi

Enver Sedat'ın, kendini gölgede bırakan görkemli selefinin hatıralarından kurtarmak için kullanmasına şaşırmamak gerekir.

Sedat, Birleşik Arap Cumhuriyeti olan devletin adını, Mısır Arap Cumhuriyeti yaparak işe başladı; "burada 'Arap' yalnızca bir sıfat, 'Mısır' ise bir isimdir."[21] Daha önce gördüğümüz gibi, Sedat'ın politikalarının kaynağı, özelikle Ekim 1972'den sonra ve 1979 Mısır-İsrail Barış Antlaşması'yla en yüksek seviyede Mısır'ın çıkarları olmuştur. Bu politikalar diğer Araplar dikkate alınmadan uygulamaya konmuştur; gerçekten de Arap dünyasında onların genel olarak Arap iradesine *karşı* olduğu düşünülmüştür. Sedat buna paralel olarak, kültürel bakımdan Mısır'a yeniden yönelme politikası başlatmıştır. Bu, okul programlarında Mısır'ın uzun tarihi, kültürel üstünlüğü ve müstesna kimliğinin altını çizen ince değişiklikler yapılmasında[22] ve Mısır'ın devlet kontrolündeki medyasında, Mısır'ın içişlerinde ve uluslararası ilişkilerinde, prestiji ve statüsünü öne çıkaran konulara vurgu yapılmasında gözlenebilir. 1970'lerin sonunda *vataniye* tamamen başarıya ulaşmıştı.

İnsanların bağlılığını kazanma konusunda Arap milliyetçiliğiyle yalnızca devlet değil, devlet-altı kimlikler de rekabet etti. Bazı Arap devletlerinde aşiret, din ve mezhep yurttaşların bağlılığının en büyük hatta birincil odağı olmaya devam etti. Daha önce de gördüğümüz gibi, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Arap milliyetçiliğinin büyümesinin önündeki en önemli engellerden biri bu olmuştu. Arap milliyetçiliğinin sözlüğünde, *Şu'ubiya* (etnik ve mezhep özgülcülüğünü gevşek bir biçimde belirtir) veya *el-'aṣabiye el-gabaliye* (aşiret dayanışması) gibi terimlere aşağılayıcı ve alaycı bir ton kazandırıldı. Böylece 1950'lerde Arap milliyetçiliğinin göz alıcı büyümesiyle, aşiret ve mezhebe dayalı bir kimlik iddia etmek kesin olarak zamanı geçmiş bir tutum oldu. Fakat bu, bu kimliklerin insanların bilincinden atıldığı anlamına gelmez; ama onlar kolaylıkla ve yüksek sesle dışa vurulamazdı.

Elbette bazı devletlerde, aşiret bağları yerel liderleri devrimci Arap milliyetçiliğinin ilerleyişine karşı koruyan popü-

ler desteğin en sağlam dayanağıydı. Bu, özellikle aşiret temelli nüfus yapısının siyasal düzenin istikrarına önemli ölçüde katkıda bulunduğu Suudi Arabistan için geçerli bir durumdu. Bedevilerin bağlılıklarını aşiretten devlete aktarma sürecinde, Suudi Arabistan kralları, aşiret liderlerinin lideri olarak davranmaya ve görülmeye çalıştılar. Bu çabanın bir örneği 1952'de bir kral fermanıyla kurumlaştırılan ve gerçek bir aşiret geleneğine uygun olarak her tebaaya kraliyet ailesine ulaşma hakkı tanıyan Meclis'ti. Bu toplantılarda kralın anlaşmazlıkları bir sonuca bağlaması, şikâyetleri dinleyerek daha sonra değerlendirmesi güven tazelemesi, şiirsel övgüleri dinlemesi veya en azından genel olarak konuşmalarda rol alması beklenirdi. Bu tür aşiret kimliğini devam ettirme ve koruma çabaları, Suudi yöneticilerin 1957-1967 yılları arasında Nasır'ın Arap milliyetçisi saldırılarına dayanmasına izin verdi. Fakat Suudiler bununla da yetinmedi. Onlar aynı zamanda, düzenli ordudan bağımsız ve Nasırcı güçlerin düzenli orduya sızmakta başarılı olması durumunda krallığın güvenliğini sağlayacak olan bir askeri gücü, Ulusal Muhafız'ı kurdular. Ulusal Muhafız'ı farklı kılan, onun tamamen Suudi ailesinin geldiği Suudi Arabistan'ın Nejd şehrinde yaşayan kabilelerden gelen bedevilerden oluşmasıydı.

Bedevi askeri personel aynı zamanda Ürdün Kralı Hüseyin'i de zorlu günlerinde korumakla görevliydi. Ürdün'ün "Arap Ordusu" başlangıçta yeni kurulan ülkede bedevi anarşisiyle mücadele etmek amacıyla oluşturulmuştu. Ordunun kurucusu İngiliz subay John Glubb ani bir kararla, bedevilerin savaşçılık özelliğini onları orduya alarak kullanmaya karar verdi. Kısa bir süre içinde, Arap Ordusu Arap dünyasının en disiplinli savaş gücü oldu. Fakat Glubb'ın değiştirmediği şey, her yeni adımla orduyu "Haşimi siyaseti"nin "bedevi aracı"[23] yapacak bir biçimde gelişen bedevi dayanışmasıydı. Bu hiç şüphesiz 1957'de Nasırcı subayların darbe teşebbüsünde Hüseyin'in tahtını korumuştu. Aşağıda anlatılan olaylar aşiret bağları hakkında bir fikir verir:

> 13 Nisan akşamında Hüseyin'i, yanında Zerka'dan yeni gelmiş olan bedevi subaylar bulunan, amcası ziyaret etti. Sansasyonel haberler getirmişlerdi. O sırada, hadari (bedevi olmayan)[24] subaylar, bazı alayları Amman'a yürümeye ve Kralı tutuklayarak hatta öldürerek, "ülkeyi kurtarmaya" kışkırtıyordu. [Hüseyin] darbecilerin lideri olduğundan şüphelenilen Ebu Navar'ı buldu; şaşkınlık içindeydi. Hüseyin daha sonra Ebu Navar'la birlikte... soruşturma için Zerka'ya gitti. Bu sırada Zerka'da heyecan doruktaydı. Bedevi ve hadari birlikleri arasında kanlı çarpışmalar oldu. Bazı durumlarda, bedevi subaylar, [Kral-karşıtı] subaylara saldırdı ve onları etkisiz hale getirdi. Bazı bedevi askerler [kral] diye bağırarak ve Ebu Navar'ı öldürmeye ant içerek Amman sokaklarına döküldü. Hüseyin onlara hitap etti, onları kucakladı ve kardeşlik yemini etti.[25]

Hüseyin'in aşiret bağlarını bilinçli olarak kullanmamasına karşın, birbirini takip eden Irak hükümetleri eğitimle ve devletin zorlayıcı gücünü kullanarak aşiret ruhunu bastırmaya ve aşiret kimliğini Irak devleti kimliğinin gerisine itmeye çalıştı. Bunu, 1950'lerde Arap milliyetçisi saldırı ve onun, aşiretçiliği Arapların çağdaş beklentilerine cevap vermesi imkansız bir "gericilik" olarak küçümsemesi takip etti. Irak'taki milliyetçilerin güçlü bir iddiası vardı: Araplar eskiden büyük bir halktı; fakat daha sonra gaflete düştüler ve yirminci yüzyılın başlarında derin uykularından uyandıklarında kendilerini, artık kendilerinin olmayan bir Batılı dünyada; bir teknoloji, bilim ve modern tarzlarla özdeşleşmiş kültürel ilerlemeler dünyasında buldular. Batı'yı yakalayabilmek için Araplar Batı fikirlerini öğrenmeli, eski tarzları geride bırakmalı, engelleri aşmalı ve modernlik yolunda yürümeye başlamalıdır. Arap aşiret geleneğinin kesinlikle modernlikte yeri yoktur. Bu iddianın 1950'lerin ve 1960'ların siyasal söylemi içindeki yeri ve siyasal gücü dikkate alındığında, aşiretçiliğin ve aşiret değerlerinin tamamıyla gözden düşeceği düşünülebilir. Önde gelen Iraklı sosyolog Ali el-Vardı, 1960'ların sonlarında yazdığı Irak'la il-

gili bir yazısında, modernliğin şehirlerde bile yüzeysel olduğunu, özünde şehir halkının pek çoğunun bedevi olduğunu, Batı tarzı giyinme gibi pek çok modernlik işaretinin sadece derin bir biçimde yerleşmiş olan aşiret değerlerinin kamuflajı olduğunu belirtir.[26] 1982'de bile, Baas Partisi'nin önde gelen bir üyesi, mezhepçilikle birlikte aşiretçiliğin "toplumun birliğini bozduğu"ndan[27] yakınacaktı. Gerçekten de, Körfez Savaşı'nın ardından eski Arap milliyetçisi ve Baas Partisi'nin ömür boyu üyesi olan Saddam Hüseyin, kaybolmakta olan kendine desteği tekrar canlandırmak amacıyla varolan bu aşiret değerleri potansiyelini gün ışığına çıkaracak ve aşiretçiliği Irak'ın siyasal ve ideolojik gündemine taşıyacaktı.[28]

Irak'taki mezhep farklılığı nedeniyle bölünmüşlük, Arap milliyetçiliğinin önündeki diğer engeldi. Ülkenin Şii çoğunluğu, Arap milliyetçiliğinin esas olarak bir Sünni projesi olduğuna dair şüphesini hiçbir zaman yenemedi. Şiiler daha çok Irak'ın siyasal düzenine Sünnilerin hâkim olmasından şikâyetçiydiler; yani Sünnilerle aralarında varolan problem siyasaldı. Şiiler, sayılarının karar verici seçkinler içinde ve idari ve askeri kurumların kademelerinde azlığına dikkat çekecekti.[29] Arap milliyetçiliğini baş tacı yapan fakat Şiilere karşı ön yargılarıyla bilinen Abdülselam Arif gibi Arap milliyetçileri bu mezhep kaynaklı gerginliği daha da artıracaktı.[30] Dolayısıyla, Arap birliği projelerinin Şiilerde uyandırdığı heyecan bu projelerin onları Sünni Arap dünyasında azınlık konumuna düşüreceği korkusuyla törpülendi.[31]

Buraya kadar anlatılanlar, Şiilerin Arap milliyetçiliğine inanmadığı veya kendilerini Arap olarak görmedikleri anlamına gelmez. Başlıca Arapça eserlerden bazıları Şii öğretisine mensup yazarlar tarafından kaleme alınmıştır.[32] Daha önce de gördüğümüz gibi her dinden ve inançtan Iraklılar 1950'lerde ve 1960'larda, Nasır'ın liderliğindeki Arap milliyetçiliği davası altında toplanmıştı. Fakat bu silinemeyecek derecede yer etmiş olan mezhepçiliğin ve aşiretçiliğin yok olduğu anlamına gelmez; onlar yalnızca insanların bilincinin daha derinliklerine itilmişti. Arap milliyetçiliğinin

gerilemeye ve Nasır'ın büyüsünün sorgulanmaya başlamasıyla, bütün yerele özgü ve milliyetçilik karşıtı eğilimler tekrar gelişmeye ve ortaya çıkmaya başladı.

Yandaş kazanmada Arap milliyetçiliğinin diğer bir rakibi, radikal İslam'dı. Bu rekabet bir bakıma şaşırtıcıdır; çünkü her ikisinde de mevcut olan bazı ortak unsurlar vardır. Arapların ağırlıklı çoğunluğu Müslüman'dır ve Arap tarihinin en görkemli dönemi, Ortaçağ'daki parlak İslam imparatorlukları dönemidir. Benzer biçimde, bütün Müslümanlar ister ılımlı ister radikal olsun, dinlerinde Arapların merkezi rolünü kabul eder. Her şey bir yana İslam, Arap Yarımadası'nda doğmuştu; Muhammed Peygamber Arap'tı ve Allah'ın mesajı Arapça olarak gönderilmişti. İki sosyal hareketin birbiriyle yapıcı [birbirini destekleyici] bir işbirliği kurması beklenir; ancak bu ilişki tamamen düşmancaydı. Arap milliyetçileri, Husri'den Nasır'a ve Eflak'a, İslam'ın Arap milliyetçisi hareket içindeki özel yerini kabul eder;[33] fakat her üçü de İslam'ın ahlaki ve manevi yönüne önem verir. Onlar İslam'ın siyasal ve anayasal olarak uygulamaya konulmasını kararlı bir biçimde reddeder ve tamamıyla Arap milliyetçiliğinin altında olmasında ısrar eder. Milliyetçiler şiddetli bir biçimde Arap milletini tek bir bütün oluşturacak biçimde birbirine bağlayan bağların dinsel olmayıp kültürel ve tarihsel olduğunu iddia eder.

Bu, tabii ki, radikal İslamcı gruplara göre, kesin olarak küfür (dinden çıkma) anlamına geliyordu ve bu yüzden de milliyetçiler bu grupların *Cihad*'ının hedefi oldu. Cihad yeni kutsal mücadele kavramı, İslamcı militanların sözlüğünde merkezi kavram olarak yer alır. Cihad, İslam'ın düşmanı olarak görülenlere, yani Müslüman topluma özelikle Batı'dan ithal edilen yabancı ve dine aykırı fikirleri sokmaya çalışanlara karşı yapılacaktı. Radikal İslamcılara göre, belki de en büyük düşman din aleyhine ırkçılık propagandası yapan ve İslam'ın siyasetten uzaklaştırmasını savunan laik milliyetçilerdi.

Mücadeleci İslamcılık başlangıçta laik Arap milliyetçiliğinin prensipleri ve vaatleriyle beslenen Arap halkı arasın-

da pek de yaygınlaşmamıştı; fakat Arap milliyetçiliği üzerinde batan güneş, mücadeleci İslam üzerinde doğuyordu. Bu, 1950'lerde ve 1960'larda gözle görülür bir İslamcı muhalefetin olmadığı anlamına gelmez. Tersine böyle bir muhalefet vardı; fakat gücü, hem nesnel olarak hem de karşıtlarının gözünde, 1967'den sonra, milliyetçilik ölümcül yaralarını sarmaya çalışırken büyük sıçrama gösterdi. Yirminci yüzyılın son otuz yılında radikal İslam, pek çoğu Arap milliyetçiliğiyle bağlantılı olan Arap liderlere karşı ana muhalif güç olmuştur. *İslamiyun* (radikal İslamcılar kendilerini böyle adlandırıyorlardı) bütün Ortadoğu'da Arap Hükümeti'ne karşı ciddi mücadele vermiştir; bunların en fazla dikkat çekenleri, 1970'lerin sonlarında Irak'taki Baasçı Hükümet'e, 1980'lerde Suriye'deki diğer Baasçı rejime, 1990'larda Cezayir'deki laik liderlere ve Mısır'da otuz yıl boyunca birbiri ardına gelen tüm hükümetlere karşı verilen mücadeleler olmuştur. İslam'ın radikal bir siyasal alternatif olarak yeniden doğuşu, Arap milliyetçiliğinin 1967'den sonra giriştiği kendini toparlama çabalarının başarı şansını tamamen yok etti. Arap milliyetçiliği kendisini resmi devlet seviyesinde *vataniye*'nin hâkimiyetiyle, halk seviyesinde de radikal İslam tarafından siyasal alandan silinmeye çalışılırken buldu.

Arap milliyetçiliği yükselen diğer siyasal güçlerin niçin bu kadar kolay avı oldu? Bir zamanlar o denli güçlü olan bir ideoloji birkaç başarısızlıkla nasıl çöker ve çözülür? Yoksa yenilmez gibi görünen Arap milliyetçiliği özünde güçlü olma ve hayatta kalma özeliklerine sahip değil miydi? Bu sorular çok soruldu ve pek çok da cevap verildi. R. Stephen Humphreys'in cevabı en ikna edici olandır.

> Arap milliyetçisi düşünürler... kendilerinin ve halklarının önündeki hayati problemleri kurumlarla ilgili bir problem olmaktan çok bir kimlik problemi olarak gördüler. Cevabı aranan soru, Arapların nasıl ortak bir siyasal hayat veya etkin devlet kurumları kurabileceği değil, kimin Arap olduğuydu?... [Öngörülen Arap] devletinin nasıl oluşturula-

> cağını, onun farklı bölgeleri arasındaki ilişkilerin nasıl tanımlanacağını ve siyasal sistem içinde farklı sosyal grupların nasıl temsil edileceğini ciddi biçimde çok az yazar sordu.[34]

Her ne kadar Humphreys telaffuz etmese de, burada Arap milliyetçiliğinin küçük siyasal başarısızlıkların ardından eski gücüne kavuşamamasının nedeninin, onun muhafızlarının işleyen demokratik kurumlar yaratmaya ilgi duymamaları olduğu ima edilmektedir.[35] Demokrasilerde en üst yönetici, yetkiyi siyasal sisteminin anayasal meşruluğundan alır; ancak otoriter sistemler, kendi siyasal liderlerini, yasal kurumsal yapı üzerinde yer alan bir kontrol mevkisine taşır ve böylece siyasal sistemin meşruluğunu ve onun değerlerini yalnızca liderin güvenilirliğine bağlı kılar. Başka bir deyişle, otoriter bir lider düştüğü zaman, sistemin ideolojisi ve değerleri, liderden bağımsız olarak anayasal düzenlemelerle desteklenmeyişleri nedeniyle, tamamıyla tehlikeye açık hale gelir. Diğer taraftan, demokratik sistemler ve onların değerleri, onların siyasal liderlerinin kişiliğini, politikalarını ve/veya yaşamını aşar. Eski İngiliz özdeyişi "Kral öldü, yaşasın Kral", anayasal olmasa bile en azından sürece bağlı meşruluğu ifade eder. Daha sonra, popüler demokrasinin yaygınlaşmasıyla bu özdeyiş, siyasal kurumların meşruluğunun kendi liderlerine bağlı kalmaksızın sürdüğünü vurgulayarak anayasal bir içerik kazanacaktı.

Milliyetçilik, görkemli günlerini bir otoriter rejimler denizinde yaşadı ve bunun böyle olmasının nedeni birtakım talihsiz şartlar değildi. Gerçekten de demokrasinin olmayışından, tamamen olmasa bile en azından kısmen, Arap milliyetçiliğinin tanımlanış ve gelişim tarzı sorumlu tutulabilir. Ve en sonunda milliyetçilik çöktüğünde onun imdadına koşacak çok az kurum vardı.

Sati el-Husri tarafından formüle edilen Arap milliyetçiliğinin ilkelerinin on dokuzuncu yüzyıl Alman kültürel milliyetçiliğinden esinlendiğini daha önce gördük. Milliyetçi Alman düşünürlere göre, milleti birleştirmek, bireysel irade-

nin milli iradenin altında yer almasını zorunlu kılan üstün bir amaç ve kutsal bir eylemdi.[36] Özgürlük ve serbestlik sapmaydı ve milli iradeyle çeliştikleri zaman bastırılmalıydı. Tanınmış Alman tarihçi Heinrich von Trietschke, Alsace'nin Almanca konuşmasına rağmen siyasal olarak Fransa içinde kalmayı isteyen halkının 1871'de ilhakına başka nasıl meşruluk kazandırabilirdi? Trietschke, katı bir biçimde "karşı olsalar bile onları kendilerine döndüreceğiz"[37] der.

Alman kültürel milliyetçiliğinin bu otoriter ve zorlayıcı yönü, Prusya'nın 1806'da, Jenna'da, Napolyon tarafından yenilgiye uğratılmasının ardından teşvik edildi. Özgürlük kelimesi yeniden yorumlandı ve bu kelimeye İngiliz ve Fransızların kullandığından farklı, yeni bir anlam yüklendi. İngiliz ve Fransız milliyetçilikleri, yurtiçindeki mutlakiyetçi devleti liberalleştirme ve liberal ve erdemli bir toplum yaratma çabalarına yönelik ideolojik cevaplar olarak görülebilir. Diğer taraftan Alman milliyetçiliği Fransa'yla yapılan savaşın ardından zirveye ulaşmıştı. Onun amaçları:

> ... daha iyi yönetim, bireysel özgürlük ve yasaların adil uygulanması [değil], yabancı yönetimi kovmak ve milli bağımsızlığı garanti altına almaktı. Özgürlük kelimesi öncelikli olarak, Batı'da olduğu gibi, bireyin haklarının devlete karşı teminat altına alınması anlamına değil, milletin yabancı yönetimden bağımsızlığı anlamina geliyordu... Batı halkları uyanış mücadelesi verirken öncelikli olarak bireysel özgürlükle ilgileniyordu; ancak Orta ve Doğu Avrupa'da ise, uyanış mücadelesi talebi daha çok birlik ve grup gücü üzerinde odaklanmaktaydı.[38]

Husri'nin kendi Arap milliyetçiliği teorisini üzerine kurduğu entelektüel miras buydu. Arap milliyetçiliği, yirminci yüzyılda gerçekleşen çöküşüne kadar, Alman kültürel milliyetçiliğinin ilkelerini yansıtmaya devam etti. Arap milliyetçileri, Arap milletinin yeniden canlandırılmasını, siyasal birliğini ve laik ve egemen olması gerektiğini savundu. Ancak kültürel milliyetçiliğin liberal olmayan yansımalarının

etkisiyle, Arap milliyetçiliği kişisel özgürlükler konusuyla pek fazla ilgilenmeyecekti. Husri bir defasında, "hükümet biçiminin ne olacağı beni pek de ilgilendirmez... halk birlik problemi üzerinde durmalı: Arapların birliğini başarma gücüne sahip olan lideri desteklemek her Arap'ın milli görevidir"[39] demişti. Arap milliyetçileri kişisel özgürlükten nadiren bahsederdi ve her bahsedişlerinin ardından da, hemen sadık Arap milliyetçisinin önceliğinin kendi kişisel özgürlüğü olmadığını, milletinin birliği olduğunu vurgulardı. Husri'nin kendi sözcükleriyle "vatanseverlik ve milliyetçilik her şeyin üstündedir... hatta özgürlüğün bile."[40] Daha önce de gördüğümüz gibi, Husri'nin sözlerindeki bu liberal olmayan ton, özellikle onun düşüncelerini paylaşmayan ve pek de Arap olarak anılma ateşiyle yanmayan fakat Arapça konuşan insanları hedef almaktadır. Husri bu konuda uzlaşmacı değildir: "Hiçbir şart altında 'bir [Arap], Arap olmak istemediği ve kendi Araplığını hor gördüğü sürece bu kimse bir Arap değildir' diyemeyiz. O istese de istemese de bir Arap'tır. İster ihmalkâr, ister kayıtsız, isterse de sorumsuz ve sadakatsiz olsun, o bir Arap'tır ve duygusuz, bilinçsiz ve belki de vicdansız bir Arap'tır."[41]

Husri "vicdansız Araplar"ın, Trietschke'nin sözcükleriyle, "kendilerine getirilmeleri" için bir çare ya da özel bir yöntem önermez. Michel Eflak bu kadar çekingen değildir. Baas Partisi'nin kurucusu ve filozofu olan ve fikirleri açık bir biçimde Husri'nin fikirlerinin etkisini taşıyan Eflak içtenlikle, "şiddet"in arzu edilen dönüşümü gerçekleştirmede en güvenilir araç olduğunu söyler: "Biz başkalarına karşı acımasız davrandığımızda, acımasızlığımızın onları ihmal ettikleri gerçek benliklerine döndürmek için olduğunu biliriz."[42] Eflak şiddeti bu bağlamda, milliyetçilerin kendi halkına duyduğu sevgi olarak nitelendirmektedir.

Tabii ki Husri'nin milliyetçi inançları, yirmi yıl boyunca Arap milliyetçiliğinin çığ gibi ilerleyişinin gür sesi olarak 1950'lere ve 1960'lara taşındı. O zamana kadar Arap kültürel milliyetçiliği, Arap milliyetçiliğinin kendi parlak geçmişini müstesna bir geleceğe dönüştürmede bir araç olaca-

ğına ateşli bir biçimde inanan bir kuşak olan Arap milliyetçisi kuşağın kalbini ve kafasını kazanarak diğer rakip ideolojiler ve kimlikler karşısında oldukça başarılı olmuştu. Fakat bunun yapılması söylenmesi kadar kolay değildi. Bekleyen görev sayısız zorluklarla ve engellerle doluydu: Arap toprağının çoğu hâlâ yabancı kontrolü altındaydı; Arapların kendi uyuşukluğu ve bir amaca sahip olmayışı ciddi bir sorundu; milliyetçilerin yapay olarak yaratıldığına inandığı fakat zamanın geçmesiyle açık bir biçimde kabullenilen ve daha fazla meşruluk kazanan siyasal bölünmeler söz konusuydu ve Arap milliyetçilerinin sömürgecilerin ve emperyalistlerin teşvik ettiğine ve devamlı kıldığına inandığı "yanlış bilinçlenmenin" ürünü olan bölgeye, mezhebe ve aşirete dayanan kimlikler vardı. Bu çok büyük bir mücadeleydi ve buna girişen milliyetçilerin doğal olarak özgürlük ve demokrasiye çok az tahammülü vardı.[43] Diğer bir bakış açısını dinlemeye, karşıt bir iddiada bulunmaya ne ihtiyaç vardı? O, mücadele yolundan bir sapma değil miydi? Bütün Araplar, topraklarının ve halklarının organik birliğinin gerçekleştirilmesine ve Batı hâkimiyetinden kurtarılmasına yönelik kutsal amaçta birleşmiş değil miydi? Buna karşı bir tavır olabilir miydi?

Husri'nin entelektüel geleneği yalnızca milliyetçi ruh haline iyi uymakla kalmadı, aynı zamanda dönemin siyasal şartları tarafından da doğrulandı ve vurgulandı. 1950'lerin ve 1960'ların milliyetçi kuşağı, Batı'nın kasıtlı olarak ve etkili bir biçimde Arap milliyetçiliğinin amaçlarını engelleyeceği ve milliyetçilerin bağımsız ve kendini hissettiren Arap milleti vizyonunu Batı'nın bölgedeki ekonomik ve siyasal çıkarlarına karşı tehlikeli bir hareket olarak göreceği inancına ulaştı. Bu yüzden milliyetçi mücadele esas olarak Batı'ya karşı bir mücadele oldu.

Milliyetçi mayalanmanın tam ortasında karizmatik lider Nasır ortaya çıktı. Ve o Batı'yı, olağanüstü derecede hain "öteki", Arapların ebedi rakibi ve onların ilerlemesinin önündeki azimli engel olarak nitelendirecekti. Nasır, ateşli konuşmalarında sürekli olarak Araplara, onların muhteşem

tarihini ve Batı'ya kıyasla entelektüel ve askeri üstünlüğünü hatırlatacaktı. Husri'nin kültürel milliyetçiliğindeki bütün önemli ifadeler onda da mevcuttu: Arap mirasının ihtişamı, atalarının mükemmelliği ve orijinalliği, birleşmeleri halinde Arapların sahip olacağı ezici güç, Arapların kendi aralarındaki kavga ve küçük parçalara ayrılmaları nedeniyle devam eden zayıflığı ve tekrar özgür ve güçlü olmak için hemen birleşmenin zaruriliği.

Araplara onları özgürlüğe kavuşturma sözü verirken Nasır, Husri gibi konuşur; önemli olan kişisel özgürlük ve serbesti değildir, Batı'nın hâkimiyetinden kurtulmaktır. Bu yeni düzende liberal demokrasinin yeri yoktur.[44] Nasır bunu önermemekle kalmadı aynı zamanda hor da gördü. Bir keresinde "Güçler ayrılığının büyük bir aldatmaca olduğunu çünkü gerçekte güçlerin ayrılması diye bir şeyin olmadığını"[45] söylemiştir. Fakat kuvvetli oldukları bugünlerde milliyetçi çoğunluk ne demokrasi arayışına girdi ne de talep etti. Kültürel milliyetçiliğin liberal olmayan bu entelektüel geleneği, pek çok Arap'ın zihnine gücün zorunlu olarak merkezileşmesi gerektiği düşüncesini yerleştirerek Nasır'ın popüler, popülist ve tamamen otoriter yönetiminin doğuşuna katkıda bulundu ve 1950'lerde ve 1960'larda doruğa ulaşan Batı karşıtı mücadeleyle birleşerek daha da güçlendi.

Arap milliyetçiliği hareketinin diğer öncüsü Baas Partisi de benzer bir yol izledi. Baasçı ideolojinin muhafızları, entelektüel enerjilerini "Arap birliği" ve "emperyalizm karşıtı mücadele" üzerinde yoğunlaştırdı; fakat demokratik kurumlar hakkında çok az şey söyledi. Baas Partisi'nin anayasası, halkın egemenliği ilkesini teminat altına alırken ve anayasal seçim sistemini desteklerken aynı zamanda partiye ve devam eden Baasçı devlete de siyasal özgürlüklerin sınırını belirlemede merkezi rol verdi. En başından beri Eflak'ın fikirlerinde, "kişinin kendini gerçekleştirmesini toplumun genel iradesine katılımıyla olası kılan güçlü bir devletçi yön"[46] vardı. Ve "özgürlük" genel olarak kişisel özgürlükten çok emperyalizme karşı mücadeleyle özdeşleştiri-

lecekti.[47] Bu liberal olmayan eğilim, 1950'lerde ve 1960'ların başlarında partinin siyasal iktidarla flört etmeye başlamasıyla daha da güçlenecekti ve böylece 1960'da toplanan Altıncı Ulusal Kongre'de, parti açık bir biçimde liberal parlamenter rejimi reddedecekti; onun yerine partinin rolünü devlet içinde "öncü" kurum olarak öngören Sovyetlerin demokratik merkeziyetçilik kavramını benimseyecekti.

Liberal demokrasinin Arap dünyasındaki talihsizliği demokrasinin bölgedeki Batı yanlısı güçlerle özdeşleştirilmesiyle daha da arttı. Milliyetçilere göre Batı'nın "kuklası" yalnızca İsrail değildi; belki de Arap milliyetçiliği davasına daha da fazla zarar veren statükocu, geleneksel Arap elitlerdi. Milliyetçiler, Suudi Arabistan, Lübnan, Ürdün, cumhuriyet öncesi Mısır ve Irak'taki bu liderleri, varlıklarını sürdürmek için tamamen Batılı güçlere bağımlı olmakla suçladı. Batı'nın himayesi ve korumasının karşılığı olarak geleneksel liderler bölgede Batı'nın uşaklığını yapıyordu. "Arap milliyetçiliğinin düşmanlarına" karşı Nasır'ın saldırısının en merkezi ve en çok tekrar edilen unsuru Batı'yla var olduğu düşünülen bu algısal bağlantıydı. Ve Nasır'ın dur durak bilmeyen propaganda makinesi durumun çabuk farkına varmıştı. Batı'nın Arap dostlarına karşı, onları "emperyalizmin uşakları" olarak niteleyerek amansız ve genelde çok şiddetli bir kampanya başlatıldı. Monarşiyle yönetilen Irak'ın liderlerinin kendi ülkelerinin işleri hakkında konuşmaya hiçbir hakkı yoktu; çünkü onlar "Batı emperyalizmi adına"[48] konuşuyordu. Lübnan'ın Hıristiyan başkanı Hıristiyan Araplar hakkında konuşma hakkına sahip değildi; çünkü o "Batı'nın emir kuluydu."[49] Mısır propagandasının favori hedefi olan Ürdün Kralı Hüseyin'le ilgili olarak da, ona babasının bir Filistinli tarafından öldürülmesi hatırlatıldıktan sonra sürekli olarak, "Emperyalizm büyükbabanı halktan kurtarabildi mi?"[50] diye sorulurdu. Bu dönem boyunca, milliyetçi kuşağın zihnindeki en büyük olumsuz değer "Batı emperyalizmi"ne ilişkindi.

Batı emperyalizmine karşı duyulan bu nefretin yalnızca Batı'nın politikalarına değil, aynı zamanda onun kurumla-

rına da yönelik olması demokrasi için önemli bir problemdi. Batı yanlısı birkaç Arap ülkesi İngiliz ve Fransız siyasal sistemlerini model alan parlamenter sistemler oluşturdu. Mısır, Irak ve Ürdün'de 1920'lerden, Suriye ve Lübnan'da ise İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlıklarını kazanmalarından bu yana parlamentolar ve yasama meclisleri vardı. 1940'ların ikinci yarısına ve 1950'lerin başlarına değin bu ülkelerin hepsi çok partili sistemin çeşitli biçimlerini denemişti. Batı standartlarıyla değerlendirildiklerinde bunların hiçbir zaman gerçek liberal demokrasiler olmadığını kabul etmek gerekir. Elbette, seçimlere hile karıştırma, muhalif partileri taciz etme ve olağanüstü hal uygulaması gibi durumlar vardı. Fakat, her şeye rağmen, bu sistemler daha sonra milliyetçi kuşak tarafından kurulanlardan daha açık ve daha medeniydi. Mısır ve Irak basınından örnek verilebilir. Devrim öncesi Mısır'da, Kahire on dört günlük ve yirmi üç haftalık ve Mısır'ın ikinci büyük şehri İskenderiye ise on dört günlük ve yedi haftalık yayına sahip olmakla övünürdü. Hepsinin sahibi ya özel kişiler ya da siyasal partilerdi ve bu yüzden de basın canlı ve bağımsızdı. Irak'ta 1958'deki krallığı deviren ve milliyetçi hükümeti kuran askeri darbeden bir yıl önce, Bağdat'ta on dört, Musul'da beş ve Basra'da dört adet devlete ait olmayan gazete basılırdı. Her ne kadar hükümet kendine yöneltilen ciddi eleştiriler nedeniyle gazeteleri sık sık kapatsa da, yasak tipik olarak kısa bir süre devam eder ve gazete çok geçmeden tekrar yayımlanmaya başlardı. Mısır ve Irak milliyetçi devrimlerinden sonra, basın hükümetin sıkı kontrolü altına girdi ve her iki ülkede de sadece ön sayfadaki başlıkları birbirinden farklı olan bir avuç dolusu devlet gazetesi yayımlanmaya başlandı.

Benzer biçimde, Nasırcı dönem öncesinde, rekabetçi siyasal partiler kavramının ne evrensel olarak ne de birörnek olarak uygulanabilir olduğunu kabul etmek gerekir; ancak 1950'lerdeki ve 1960'lardaki milliyetçi kuşak, kavramın kendisinin meşruluğunu ortadan kaldırmaya çalıştı. Örneğin Irak'ta krallığın Haziran 1958'de yıkılışını kutlayan is-

yancı ve göstericilerin gözde sloganı şuydu: *el-Kavmiye el-Arabiye tufni el-Azab el-Garbiye* (Arap milliyetçiliği Batıcı siyasal partileri yok eder). Vurgulanan yalnızca bütün Arapların tek birleştirici görüşe, adıyla anılacak olursa, milliyetçi felsefeye bağlı olması nedeniyle, farklı görüşleri olan farklı siyasal partilere ihtiyaç olmaması değildir. Söylenmek istenen siyasal partilerin daha fazla tehlikeli olmasıydı; onlar milliyetçiliğin ilerleyişine zarar verecekti; Araplar arasında bölünmeye sebep olacaktı ve dışarıdaki açgözlü güçlerin içerideki ajanları olacaktı. Nasır bu partilerin, özellikle sosyal bölünmelerin ve yabancı hâkimiyetinin zarar verdiği az gelişmiş dünyada,[51] kendi çıkarlarını toplumun iyiliğinin altında görmeyeceklerini iddia etti.[52] Böylece, Mısır'da siyasal partilere izin verilmesi durumunda, Nasır onların yalnızca çeşitli emperyalist güçlerin istihbarat servisleri olarak çalışacaklarını iddia etti.[53] Baasçı yazar ve aktivistler de partinin ideolojisini ve eğilimlerini belirlerken aynı duyguları yansıttı; her ikisi de Batı kaynaklı çok partili sisteme giderek artan oranda kötü gözle baktı. Bir bakıma, Nasır ve Baas'ın aldığı pozisyon, esasında Batı karşıtlığının varoluşçu unsuruyla kültürel milliyetçiliğin entelektüel mirasının bir kaynaşmasıydı. Sonuç, çokpartili sistemlerin saf dışı edilmesi ve onların yerini işlevi tamamıyla kitleleri seferber etmek olan birleştirici siyasal kurumların almasıydı.

Arap milliyetçiliği siyasal ve psikolojik ortama hâkim olduğu müddetçe, otoriter eğilimleri yüzünden çok az zarar gördü. Fakat 1967 Altı Gün Savaşı rezaletiyle doruğa ulaşan gerileyişin başlamasıyla, Arap milliyetçiliği daha önce kendisine güç veren pek çok şeyi kaybetti. En fazla yarayı da, Nasır'ın yalnızca Arap milliyetçiliğini sağlamlaştırmakla kalmayıp aynı zamanda onun otoriter karakterinin ve kurumlarının da meşrulaşmasına katkıda bulunan karizmasını kaybetmesinden aldı. 1967'den sonra, Arap milliyetçiliğinin ayakta kalabilmesine eski uygulama ve politikalar yetmemeye başladı. Hepsi de acı verici bir biçimde eksik olan siyasal temsil ve katılım, ifade özgürlüğü ve hukukun

üstünlüğü, hasta olan ideolojiyi tekrar sağlığına kavuşturmak için esas olan ve çok ihtiyaç duyulan ilacı sağlayabilirdi. Fakat 1967 sonrasında Arap milliyetçisi oluşlarıyla öne çıkan liderlerin çoğu, Nasır gibi mutlak güç tutkunu olmakla beraber, onda olan karizmaya sahip değildi. Onların elinde otoriterlik daha kaba ve acımasız oldu. Bu baskıcı liderlerin totaliter milliyetçiliği halkı Arap milliyetçiliğine daha fazla yabancılaştırdı.

Bazı otoriter Arap yöneticiler demokratik yolu reddederek oldukça dikkatsiz bir biçimde Arap milliyetçiliği davasına yardımcı olmaya çalıştı. Onlar bunu, kendilerine doğal gelen bir tarzda, fiziksel güç ve tehdit kullanarak yaptı. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında, çeşitli zamanlarda, bir kısım Arap ülkeleri diğer Arap ülkelerini ya tehdit etti ya da onlara karşı askeri operasyona girişti. Bu girişimlerin genelde Arap milliyetçiliğiyle pek fazla ilgisi yoktu; yine de Arap dünyasını zorla birleştirecek bir gücün doğmasına sebep olabilirlerdi. Ancak, bölgesel ve uluslararası güçlerin müdahalesi bu girişimleri başarısızlığa uğrattı. Oysa başarılı olsaydı, Arap milliyetçiliğinin nihai amacı olan Arap birliğinin başarılmasında sıçrama tahtası olabilirlerdi.

Büyük bir Arap gücünün olmayışının nasıl açıklanabileceği sorusuna Ian Lustick'in verdiği cevap oldukça ilginçtir.[54] Lustick Arapların durumunu Avrupa'nın on üçüncü ve on dokuzuncu yüzyıllar arasındaki durumuyla kıyaslamanın gerekli cevabı bize sağlayacağını belirtir. Avrupa tarihi, bu dönemde küçük devletlerin yok olarak büyük devletlerin onların yerini almasına şahit oldu ve böylece 1500-1900 yılları arasında, bağımsız siyasal varlıkların sayısı yirmi kat küçüldü. Ve bu ne doğal kötüye gitme eğilimi yüzünden ne de insanların birleşme arzusunun bir sonucu olarak gerçekleşti; bu yalnızca savaş sayesinde oldu. Kaybedenler yok oldu; kazananlar ise daha da büyüdü, daha fazla güçlendi ve daha fazla toprak işgal etmeye çalıştı.[55] Lustick bu güce dayalı entegrasyon sürecinin nasıl olduğunu daha açık birkaç örnekle şöyle açıklar:

> Britanya'da Büyük Alfred, Plantagenet ve Tudor krallarının savaşları Birleşik Krallığı [yarattı]. Fransa'da Ile de France'den Capetian ve Valois krallarının yaptığı savaşlar, yüzyıllar boyunca, Fransa olarak bilinen büyük devleti ortaya çıkardı. Rusya'da çarlar Uralların batısındaki Slav topraklarını ve Uralların doğusundaki Asya'da kalan geniş alanları Moskova'dan yönetilen alana katmak için genişleme ve kontrol altında tutma savaşları yaptılar. Prusya temel alınarak, Bismarkal diplomasi ve Avusturya, Fransa ve diğerlerine karşı yapılan bir dizi savaş, Almanya'yı ortaya çıkardı. İtalya'da, Piedmont Avusturya'ya karşı savaştı, Garibaldi'nin Sicilya'ya çıkarma yapmasını destekledi, eski Burbon Krallığı'nı yok etmek için kendi ordusunu İtalyan Yarımadası'nın içlerine soktu ve böylece o zamana kadar İtalyanları bölen farklı prenslikler ve şehir devletleri arasındaki rekabeti sona erdirdi.[56]

Lustick, bu zor yoluyla ilhak durumlarının, fiili ve potansiyel dış güç müdahalesinin yokluğuyla mümkün olduğunu iddia eder.[57] Karşılaştırma yapma açısından, Ortadoğu'da "büyük güçlerin müdahalesi ve uluslararası normların uygulanışının etkisi, potansiyel bölgesel güçlerin, kendi göreli güçlerini, komşularını işgal etmekte ya da onları zorla kendilerine entegre etmekte kullanmalarını engellemek olmuştur."[58]

Lustick'in iddiası ne derece doğrudur? Haziran 1958 Irak Devrimi'nin ardından meydana gelen olaylar bu konunun açıklığa kavuşturulmasına yardımcı olabilir. Irak kendisini Nasır karşıtı Haşimi yönetimden kurtarmıştı ve ülkenin hemen Nasır'ın Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne (BAC) katılması bekleniyordu. Milliyetçiliğin revaçta olduğu o günlerde, milliyetçiler ve diğerleri, Ürdün ve Lübnan'ın Batı yanlısı "gerici" hükümetlerinin sonunun geldiğini düşünüyordu. Bu iki devletin en kısa zamanda BAC'a dahil edileceğinden kimse şüphe etmiyordu.[59] Hatta Nasır'ın askeri güç kullanmak zorunda kalmayacağını tahmin ediyorlardı. Fakat kaçınılmaz olanın gerçekleşmesini bekleyenler, Ba-

tı'nın "Batı etkisinin Ortadoğu'dan tamamen silinmesine" engel olmak için "kuvvetli bir cevap vermekte" kararlı olduğunu hesaba katmamıştı.[60] Irak Devrimi'ni izleyen ilk günde Amerikan birlikleri Lübnan'a inmiş ve iki gün sonra da İngiliz birlikleri Ürdün'e ulaşmıştı. Ve gerçekten de, eğer iki dış gücün müdahalesi olmasaydı, bu iki rejimin BAC'a dahil edilmekten kurtulduğunu görmek oldukça zor olacaktı.

Bu konuyla ilgili diğer bir örnek, 1962'de başlayan Mısır'ın Yemen'e müdahalesidir. Başarılı bir müdahale, Yemen'i Mısır'a katmayacaktı; Mısır'ın amacı hiçbir zaman bu olmamıştı. Fakat bu Mısır'ın bölgenin hâkim gücü olduğunun teyidi anlamına gelecekti ve milliyetçi bilinci tekrar canlandırarak, Batı'nın çıkarlarına daha güçlü bir biçimde karşı koymasını olası kılacaktı. Ve bu çok kolay bir biçimde, çok az bir maliyetle yapılacaktı; en azından Nasır bu işe girişirken böyle düşünmüştü. Başlangıçta haberler çok cesaret vericiydi. Bir grup milliyetçi subay arkaik ve mutlakiyetçi krallığa karşı askeri darbe yapmıştı. Kral öldürülmüş ve ülke subayların kontrolünü geçmişti. Kralcı anlayışa son darbeyi vuracağını umdukları için Mısır'dan sembolik olarak askeri yardım istemişlerdi. [Böyle bir girişim] aynı zamanda herkese Mısır'ın Arap dünyasındaki merkeziliğini ve rakipsiz prestijini gösterecekti ve Arap Yarımadası'ndaki Suudi Arabistan'ın ve diğer Batı yanlısı rejimlerin istikrarına zarar verebilirdi.[61] Nasır iyi niyet ziyareti yapmak dışında kendisinden fazla bir görev beklenmeyen bir tabur gönderdi. Daha sonra koltuğuna yaslandı ve bu ucuz jestin getireceği şerefi beklemeye başladı. Beş yıl sonra ise Nasır Yemen'den büyük bir Mısır ordusunu geri çekecekti; bu ordunun Mısır Silahlı Kuvvetleri'nin yarısına ulaştığı olmuştu. Daha sonra Nasır, "Bir tabur gönderdim fakat onu yetmiş bin askerle desteklemek zorunda kaldım"[62] diye yakınacaktı. Sembolik jest "Nasır'ın Vietnam"ı olmuştu.

Bu nasıl oldu? Kabul etmek gerekir ki, burada dış müdahaleyle fazla ilgisi olmayan tamamen yerel sebepler söz konusudur: Savaşçı kuzey kabileler darbeyi şehirlerde yaşa-

yanlar kadar desteklememiş ve Cumhuriyetçilerin iddiasının tersine Yemen Kralı İmam Bedr ölmemişti. İmam kaçmayı başarmış ve kendisine aşırı bağlı olan aşiretlere ulaşmıştı. Daha da önemlisi, kralcı güçler Suudi Arabistan'dan ve onun Batılı destekçilerinden beş yıl süren Mısır müdahalesi boyunca sürekli olarak ve önemli miktarda askeri ve maddi destek görmüştü. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleriyle yapılan büyük silah ticareti, Suudi Arabistan'ın ordusunu ve hava kuvvetlerini güçlendirdi[63] ve hatta Mısırlılara bir uyarı olması için yeni alınmış savaş uçaklarını bir müddet İngiliz pilotlar kullandı.[64] Tüm bunlar Suudilerin uçaklar dolusu silahları kralcılara sevk etmesine izin verdi ve sonuçta Mısır ordusu Mısırlılara "binlerce hayata ve milyonlarca dolara"[65] mal olan, kazanılması imkânsız bir savaşa saplanıp kaldı. Mısır'ın Yemen macerasında başarısız olması, önemli ölçüde, dış güçlerin Nasır'ın kendi gücünü ve toprağını Yemen ve Suudi Arabistan gibi bölgesel aktörler aleyhine genişletmesine fırsat vermeme kararlılığının bir sonucudur.

Batı'nın bu kararlılığı yalnızca Nasır'a yönelik değildi. Diğer yayılmacı liderlere de aynı biçimde davranıldı. 1961'de Kuveyt'in İngilizlerden bağımsızlığını kazanmasıyla Irak lideri Abdülkerim Kasım, Kuveyt'in öteden beri Irak'ın bir parçası olduğunu ileri sürerek Kuveyt üzerinde hak iddia etti ve üstelik Irak ordusunu da alarm durumuna geçirdi. Bir dakikası ötekine uymayan bir adam olduğu için Kasım'ın gerçek niyetinin ne olduğunu bilmek zordur; ancak bu açıklamayı yapmasından beş gün sonra, İngiliz birliklerinin Kuveyt'e girerek yerlerine karma bir Arap gücü geçinceye kadar orada kalmasıyla, harekete geçme fırsatı kayboldu. Aşağı yukarı otuz yıl sonra diğer bir Irak lideri daha ileri bir adım attı; Kuveyt'i işgal ederek onu Irak'a dahil etti. Ancak Saddam Hüseyin'in zaferi kısa sürdü; o ve onun uzun süreden beri acı çeken halkı, Batı'nın öfkesinin tam ve acımasız gücünü tecrübe edecekti.

Başka bir örnek daha vermek gerekebilir. Ürdün'deki kanlı Eylül 1970 Savaşı'nda, kral yalnızca Filistinli gerilla-

larla değil, aynı zamanda kuzey komşusu Suriye'deki aşırı milliyetçi Baasçı rejimin entrikalarıyla da uğraşmak zorunda kaldı. Şam Batı yanlısı kralı karalayarak ve kendisini Arapların Filistin davasına adadığına ant içerek, savaş tehdidini yoğunlaştırmaya başlamıştı. Filistinlilerin askeri durumunun kötüleşmesi üzerine Suriyeliler Ürdünlülere karşı koymaya karar verdi. 18 Eylül'de Suriyeli askerler Ürdün'e girdi ve bir sonraki gün Irbid kasabasını aldı. Suriyelilerin amaçlarının ne olduğu açık değildi. Daha sonra Başkan Esad, Patrick Seale'e niyetinin kralı devirmek olmadığını, yalnızca Filistinlileri kesin bir katliamdan korumak istediğini söyleyecekti.[66] Diğer taraftan Kral Hüseyin ve ABD, Suriyelilerin Ürdün Hükümeti'ni devirerek, Lübnan gibi Ürdün'ü de Suriye etkisi altına sokma peşinde olduklarına inanmıştı. Suriye'nin gerçek niyeti ne olursa olsun, Amerikalılar kralı kurtarmak ve statükoyu korumak için hızla harekete geçmeye karar verdi. Fakat bu sefer, Hüseyin'in de onayıyla İsrail'den yardım istediler. Hızlı gelişen olaylar Patrick Seale tarafından oldukça canlı bir biçimde anlatılır:

> Hüseyin'in yardım çağrısından bir gün sonra, 21 Eylül'de, Henry Kissinger ve İsrail'in Washington'daki büyükelçisi İzhak Rabin, bir sonraki gün Suriye'ye karşı hava saldırısı ve zırhlı saldırı başlatacak olan bir plan üzerinde anlaşmaya vardılar. Plan daha sonra Nixon ve Hüseyin tarafından onaylandı. Saldırıya hazırlık çerçevesinde İsrail, Ürdün'e doğru askerlerini aleni olarak kaydırmaya başladı. Washington da hava birliklerini alarma geçirdi ve Amerikan donanması Doğu Akdeniz'e doğru yola çıktı. Bu hazırlıklardan cesaret alan Hüseyin'in kendi zırhlı gücü ve hava gücü 22 Eylül'de Suriyelilere karşı harekete geçti... Hüseyin neyin yaklaşmakta olduğunu fark etmişti. Amerika bir yana, İsrail'e karşı tarafların eşit güçte olmadığı bir savaşa girmeye hiç niyeti yoktu... Böylece 22 Eylül'de, İsrail saldırıya geçmeden önce, sınırın kendi tarafına çekildi.[67]

Bunlar, Batı'nın otoriter ve ezici gücünü kullanarak bölge devletlerinin "devletlerin sayısı, büyüklüğü ve iç rejimleri bakımından önemli değişiklikler" yapmasını engellemesine ilişkin olaylardan birkaçıdır.[68] Sonuç olarak, kendi topraklarını genişleten yerel kralların, daha sonra ülkeyi savaş ve zor kullanarak birleştirdiği yirminci yüzyıl öncesi Avrupa'nın tersine, hiçbir Arap devletinin güçlenip toprağını genişleterek Arap milliyetçiliğinin nihai amacı olan birleşmiş bir Arap devleti olasılığını yaratmasına izin verilmedi. Batılı güçler Arap dünyasına bir Prusya'nın, bir Piedmont'un, bir Ile de France'nin doğmasına izin vermeyecekti. Ve geçekten de öyle yaptılar.

Fuad Acemi, "siyasal fikirlerin kendi gerçeğini yarattığını" belirtir. "Genellikle, mantığa aykırı olarak, fikirler insanları sarar ve zaman içinde insanlar tarafından savunulur hale gelirler; kendi imgeleriyle bir dünya yaratırlar ve sonunda miti yaratanların önceden göremediği gündelik sorunlar yumağı içinde boğulurlar ya da vadesini doldurup artık insanları yeterince etkileyemez hale gelirler.[69] Bu Arap milliyetçiliği için de geçerlidir. Onun sürmekte olan başarısının önünde pek çok engel vardı. Bunlardan bazıları bölge içinden geliyordu, bazıları ise dış kaynaklıydı. Bazıları Arap milliyetçiliği ideolojisinin özünde vardı; diğerleri tarihi gelişmelerin öngörülemeyen sonuçları olarak ortaya çıktı. En nihayetinde Arap milliyetçiliği, hem bir fikir olarak hem de bir ideoloji olarak kendi yolunu yürüdü ve Arap halklarını birleştirme vaadini yerine getiremediği için başarısız oldu.

Yirminci yüzyılın sonuna doğru, Arap milliyetçiliğinin canlılığını ve siyasal yönünü kaybetmesi, insanların artık siyasal olarak tam Arap birliğinin bir hayal olarak bile var olabileceğine inanmamaya başlaması ve milliyetçiliğin devlet *vataniye*'si ve radikal İslam gibi diğer güç ve ideolojiler tarafından geri plana itilmesiyle insanlar, Arap milliyetçiliğinin bir zamanki saygınlığını unutma eğilimi göstermeye başladı. R. Stephen Humphreys'e göre, "Bu yüzyıl içinde Ortadoğu sahnesinde boy gösteren ideolojilerin -burjuva li-

beralizmi, Marksizm, İslam- hiçbirisi, gerek bölge içinde gerek dünya çapında, Arap milliyetçiliği kadar etkili olmadı ve hiçbirisi ondan daha fazla umut ve heyecan yaratmadı."[70]

1930'larda Irak'ta bulunan İngiliz kaşif Freya Stark, yarı tahsilli bir Arap'ın kendine söylediklerini aktarır: "Arkamızdan bizim için söylenecek sözler için değilse, ne için yaşıyoruz?"[71] İnsanların tersine fikirler, ister ölmüş ister yaşıyor olsun, mevcut konumu ve sağlığıyla değil, güçlü oldukları zaman içinde ne başardıklarıyla değerlendirilmelidir. Arap milliyetçiliği parlak günlerinde kendi çocuklarına pek çok hediyeler verdi: Dış güçlerden bağımsızlık, sosyal ve ekonomik modernlik yolunda bilinçli adımlar, uzun yıllar süren sömürgelikten sonra kendine güven duygusu, Arapların kendi tarihlerini anlatmalarına izin veren birkaç kelime ve ifade, ilerleme yolundaki bütün şüphecileri ve engelleyicileri bertaraf edebileceklerine dair sonsuz bir inanç. Araplar çok uzun bir süre, kendi evinin efendisi olmayan insanlara özgü sürekli bir aşağılık duygusundan zarar görerek yabancı kontrolü altında çürümüştü. Ve doğal olarak hataları düzeltmek için çözüm bulmaya çalıştılar. 1950'lerin ve 1960'ların Arap milliyetçiliği dalgasına kadar, Araplar güçlü sömürgecilere karşı direnebilecekleri konusunda kendilerine güvenmeyecekti. Yalnızca cömertliğin değil, teslimiyet ve kendini küçük görmenin bir sonucu olarak, Araplar diğer yanaklarını dönmeye alışıktı; fakat milliyetçiliğin yaygın olduğu yıllarda kendilerine yapılanı onaylayıp onaylamadıklarını açıkça söyleyebilir veya ona karşı koyabilir hale gelmişlerdi. Arap milliyetçiliğinin en büyük hediyesi ve en kalıcı başarısı Arapların kendilerine olan güveni tekrar kazanması ve Araplık bilincinin tekrar canlanmasıdır.

Nasıl karşılaştığı zorluklara dayanamayıp kendi ülkesine büyük zarar vererek yıkılan büyük bir hanedanlık en sonunda başarılarından çok başarısızlıklarıyla hatırlanırsa, Arap milliyetçiliği de yüzyılın sonunda daha çok 1967 Savaşı hezimetiyle, Arapların zayıf düşmesine neden olan bölünmelerle, Filistinli çocukların yardımına koşma konusun-

daki başarısızlığıyla, büyük, yankılı fakat anlamsız sözcükleriyle ve ayırt edici yönleri sadece zayıflıkları olan işleriyle hatırlanıyordu. Yirminci yüzyılın sonuna gelindiğinde, pek çok Arap, Arap milliyetçiliğini kendi görkemli geçmişlerine inmelerine ve önlerindeki fırsatları derlemelerine izin veren bir ayna olarak değil, siyasi liderlerinin kendi halkına tuttuğu, onları boş söylemlerle körleştiren ve onların gerçek, çoğu zaman dehşet verici durumu görmelerini engelleyen bir ayna olarak gördü.

Bunun pek çoğu, milliyetçilerin Arapların uluslararası güç ve hâkimiyetten kurtuluşuna duydukları güven, kaçınılmazlığına inandıkları birleşmiş devletin gerçekleşmesine dayandığı için, aslında haklı görülmüştür de. Fakat bu birlik gerçekleşmeyecekti. Arapların Arap birliğini gerçekleştirmekteki başarısızlıkları Arap milliyetçiliğinin ölüm fermanıydı ve bu başarısızlıkla birlikte Arap milliyetçisi kuşağın ümitleri ve beklentileri iyice dibe çöktü. Ve yirminci yüzyılın sonuna gelindiğinde, Arap milliyetçiliğinin Arapların birliği amacından, tutulmayan sözlerin ve kırılmış umutların dışında, geriye çok az şey kalmıştı.

NOTLAR

1. BÖLÜM

1. El-Cumhuriye el-Arabiye el-Müttahide, *Mecmuat Hirab ve Tasrihat ve Beyanat el-Reis' Cemal Abdül Nasır* (Başkan Cemal Abdül Nasır'ın konuşma, açıklama ve bildirileri koleksiyonu), c. 4 (Kahire: Maslahat el-Isti'lamat) (Buradan itibaren *Hitab* olarak belirtilecektir), s. 175.

2. *Hitab*, s. 455.

3. E. S. Farag, *Nasser Speaks: Basic Documents* (Londra: Morssett Press, 1972), s. 142. Siyasal birliğe aşamalar halinde ulaşılacağı fikri Baas Partisi'nin filozofu Michel Eflak'ın yazılarında da vardır. Örneğin bkz., *Fi Sebil el-Bas* (Diriliş uğruna) (Beyrut: Dar-Tali'ah, 1963), s. 230.

4. *Egyptian Gazette* (Kahire), Ocak 29, 1958.

5. United Arab Republic, *The Charter* (Kahire: Information Department, 1962), s. 79; *El-Ehram* (Kahirę), Ekim 19, 1962; *el-Muharir* (Beyrut), Nisan 2, 1963; *Hitab*, s. 447.

6. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Ma Hiya el-Kavmiye? Abat ve Dirasat ala Dav'iat Ahdat ve el-Nazariyet* (Milliyetçilik nedir? Teoriler ve olaylar ışığında sorular ve incelemeler) (Beyrut: Darül-llm li el-Malayeen, 1963), s. 57.

7. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Ara ve Ahadit fi el-Kavmiye el-Arabiye* (Arap milliyetçiliği hakkında görüş ve tartışmalar) (Beyrut: Darül-llm li el-Malayeen, 1964), s. 23. Iraklı tarihçi Macid Kadduri, Husri'nin kendisine "halkın dikkatinin birlik problemi üzerinde yoğunlaşması gerektiğini, Arap birliğini gerçekleştirebilecek güçte olan bir lideri desteklemenin her Arap'ın milli görevi olduğunu" söylediğini belirtir. Macid Kadduri, *Poli-*

tical Trendis in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1970), s. 201.

8. Ebu Haldun Sati el-Husri, *el-Uruba Avalan* (Önce Arapçılık) (Beyrut: Darül-Ilm li el-Malayeen, 1965), s. 149.

9. Baas Partisi Anayasası'nın İngilizce çevirisi için bkz., Sylvia Haim (der.), *Arab Nationalism: An Anthology* (Berkeley: University of California Press, 1962), s. 233-241. Buraya yapılan alıntı için bkz., s. 233.

10. Eflak, *Fi Sebil el-Bas*, s. 181; bkz., Haim, *Arab Nationalism*, s. 248.

11. John F. Devlin'in Baasçı ideoloji hakkındaki mükemmel incelemesi için bkz., *The Ba'th party: A History from its Origins to 1966* (Standford, California: Hoover Institution Press, 1976), s. 23-45.

12. Elbette Arap milliyetçisi başka grup ve örgütler de vardı, bunların en önemlisi *Hareketül Kavmiyen el-Arab* (Arap Milliyetçisi Hareket) idi; ancak bunların hiçbiri Nasırizm ya da Baasçılık kadar etkili ve dirençli değildi; en azından hepsinin paylaştığı inanç entelektüel alanda Arap birliğinin Arap milliyetçiliğinden ayrı tutulabileceğiydi. Örneğin bkz., Abdullah Selim el-Semarey, "Hareketül Kavmiyen el-Arab ve Devruha fi el-Va'i el-Kavmi" (Arap milliyetçisi hareket ve onun milli bilinçteki rolü), *el-Müstakbel el-Arabi* (Beyrut), sayı 84 (Şubat 1986), s. 75-99.

13. (Londra: Cambridge University Press, 1995).

14. Isreal Gershoni ve James Jankowski, "Print Culture, Social Change and the Process of Redefining Imagined Communities in Egypt; Response to the Review by Charles D. Smith of *Redefining the Egyptian Nation" International Journal of Middle East Studies*, c. 31, sayı 1 (Şubat 1999), s. 82.

15. Charles, D. Smith, "Imagined Identities, Imagined Nationalism: Print Culture and Egyptian Nationalism in Light of Recent Scholarship" *International Journal of Middle East Studies*, c. 29, sayı 4 (Kasım 1997), s. 607-622.

16. (Londra: Verso, 1991).

17. Agy., s. 6-7.

18. Agy., s. 4.

19. Gershoni ve Jankowski, "Print Culture, Social Change and the Process of Redefining Imagined Communities in Egypt" s. 89.

20. Charles, D. Smith, " 'Cultural Constructs' and other Fantasies: Imagined Narratives in *Imagined Communities*; Surrejoinder to Gershoni and Jankowski's 'Print Culture, Social Change, and the Process of Redefining

Imagined Communities in Egypt' ", *International Journal of Middle East Studies*, c. 31, sayı 1 (Şubat 1999), s. 97.

21. Gershoni ve Jankowski, "Print Culture, Social Change and the Process of Redefining Imagined Communities in Egypt", s. 89.

22. Gassan Selame, bunu Arap koşullarına aktararak, Arap birliği arzusunun Arap sorumluların kendilerini sürekli olarak başvurmaya zorunlu hissettikleri bir çeşit meşruluk kaynağı olduğunu iddia eder. Bkz., Selame'nin *el-Siyasetül Hariciye el-Saudia munzuem, 1930* (1940'tan bu yana Suudi Diş Politikası) (Beyrut: Mehed el-İnma'i el-Arabi, 1980), s. 214.

23. Bernard Lewis, *The Multiple İdentities of the Middle East* (New York: Schocken Books, 1998), s. 81.

24. Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism.* (Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1977), s. 3.

25. Alan Ryan, *J. S. Mill* (Londra: Routledge ve Kegan Paul, 1974), s. 214. Ayrıca bkz., Lynn Williams, "National Identity and the Nation State: Construction, Reconstruction and Contradiction", *National Identity*, der.: Keith Cameron. (Exeter, İngiltere: Intellect, 1999), s. 7.

26. John Stuart Mill, "Considerations on representative government" *The Nationalism Reader*, der.: Ömer Dahbour ve Micheline R. Ishay. (Atlantic Heights, New Jersey: Humanities Press, 1995), s. 98. Ayrıca bkz., Ilya Prizel, *National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine* (Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1998), s. 12.

27. H. H. Gerth ve C. Wright Mills (der.), *From Max Weber: Essays in Sociology* (Londra: Routledge ve Kegan Paul, 1948), s. 179.

28. A. I. Davişa, *Egypt in the Arab World: The Element of Foreign Policy* (Londra: Macmillan, 1976), s. 129.

29. Şıbley Telhami, "Power, Legitimacy, and Peace-Making in Arab Countries: The New Arabism" *Ethnic Conflicts and International Politics in the Middle East*, der.: Leanord Binder. (Gainesville: University Press of Florida, 1999), s. 56.

30. Agy., s. 56-57.

31. R. Stephen Humpheys, *Between Memory and Desire: The Middle East in a Troubled Age* (Berkeley: University of California Press, 1999).

32. Agy., s. 60-65.

33. Agy., s. 63-64.

34. Ali E. Hillal Dessouki, "The New Arab Political Order: Implications for the 1980s", *Rich and Poor States in the Middle East: Egypt and the New Arab Order,* der.: Malcolm H. Kerr ve el-Said Yasin (Boulder, Colorado: Westview Press, 1982), s. 326-327.

35. Velid Halidi, "Thinking the Unthinkable: A Sovereign Palestinian State", *Foreign Affairs*, c. 56, sayı 4 (Temmuz 1978), s. 695.

36. Fuad Acemi, "The End of Pan-Arabism" *Foreign Affairs*, c. 57, sayı 2 (Kış 1978/1979), s. 355.

37. Lewis, *The Multiple Identities of the Middle East*, s. 140.

38. Raşid Halidi, Lisa Anderson, Muhammed Müslih ve Reeva S. Simon, *The Origins of Arab Nationalism*, (New York: Columbia University Press, 1991), s. ix.

2. BÖLÜM

1. Raşid Halidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness* (New York: Columbia University Press, 1997), s. 19.

2. Örneğin bkz., Selim Mattar, *el-Zatül Ceraha: İskala el-Haviye fi el-Irak ve el-Alimül Edebi, "el-Şirgani"* (Yaralı Öz: Irak'ta ve "doğu" Arap dünyasında kimlik sorunları) (Beyrut: el-Müessese el-Arabiye li el-Dirasat ve el-Neşr, 1997).

3. Ernest Renan, "What is a Nation" *Nation and Narration*, der.: Hami K. Baba. (Londra: Routledge, 1990) Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (New York: Verso, 1990).

4. Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples* (New York: Warner Books, 1991), s. 4.

5. Anthony Nutting, *The Arabs: A Narrative History from Muhammed to the Present* (New York: New American Library, 1964), s. 212.

6. H.A.R. Gibb, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture* (Londra: Oxford University Press, 1950), s. 160.

7. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age. 1798-1939* (Londra: Oxford University Press, 1970), s. 239.

8. Agy., s. 123

9. Afgani ve Abdu'nun fikirlerinin analizi için bkz., *Arabic Thought in the Liberal Age*, s. 103-160; Macid Kadduri, *Political Trends in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1970), s. 56-65; Nadav Safran, *Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt*, 1804-1952 (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1961), s. 43-46, 62-75; Sylvia Haim (der.), *Arab Nationalism: An Anthology* (Berkeley: California University Press, 1962), s. 6-20.

10. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, s. 113.

11. Bu fikirlerin Elie Chalala tarafından hazırlanan kapsamlı bir özeti için bkz., "Arap Nationalism: A Bibliographical Essay", *Pan-Arabizm ve Arab Nationalism: The Continuing Debate*, der.: Tevfik E. Farah (Boulder, Colorado: Westview Press, 1987), s. 24-25.

12. Nicola Ziadeh, *Şamiyet: Dirasat fi el-Hadbara ve el-Tarih* (Şamiyet: Kültür ve tarih konularında bilimsel çalışmalar) (Londra: Riyad el-Rayyes Books, 1989), s. 287-288.

13. Safran, *Egypt in Search of Political Community*, s. 75.

14. Bkz., Ebu Haldun Sati el-Husri, *Ma Hiya el-Kavmiye? Abas ve Dirasat'ala Dav'i el-Abdet ve el-Nazariyet* (Milliyetçilik nedir? Teoriler ve olaylar ışığında sorular ve incelemeler) (Beyrut: Darül-llm li el-Malayeen, 1959), s. 221.

15. Aktaran Charles C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt: A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammad Abduh* (Londra: Oxford University Press, 1933), s. 59.

16. Malcolm H. Kerr, *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad Abduh and Raşid Rida* (Berkeley: University of California Press, 1966), s. 138-139.

17. Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* (Oxford: Clarendon Press, 1990), s. 18-26; Martin Kramer, *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Çongresses* (New York: Columbia University Press, 1986), s. 7-21.

18. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, s. 240.

19. Kadduri, *Political Trends in the Arab World*, s. 181.

20. Safran, *Egypt in Search of Political Community*, s. 80.

21. Haim, *Arab Nationalism*, s. 22-23.

22. Anis el-Ebyaz, *Raşid Rida: Tarih ve Sira* (Raşid Rida: Tarih ve biyografi) (Tripoli: Jarrus Press, 1993), s. 53.

23. Agy., s. 33.

24. Zeyne Nureddin Zeyne, *Nuşül Kavmiye el-Arabiye ma'a Dirasa Tarihiye fi el-İlakat el-Arabiye el-Türkiye.* (Arap-Türk ilişkilerinin tarihsel bir incelemesi ve Arap milliyetçiliğinin doğuşu) (Beyrut: Darül Nehar li el-Neşr, 1979), s. 43.

25. Safran, *Egypt in Srarch of Political Community*, s. 82; ayrıca bkz., Adams, *Islam and Modernism in Egypt*, s. 183.

26. Landau, *The Politics of Pan-Islam*, s. 126.

27. Raşid Rida, "Islam and the National Idea", *el-Menar*, c. 23 (1933), s. 192; ayrıca bkz., Haim, *Arab Nationalism*, s. 76.

28. William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, 2. bas. (Boulder, Colorado: Westview Press, 2000), s. 126.

29. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, s. 272-273.

30. Haim, *Arab Nationalism*, s. 27.

31. Hourani, *Arabic Thougt in the Liberal Age*, s. 271.

32. Aktaran George Kirk, "The Arab Awakening Reconsidered", *Middle Eastern Affairs*, c. 13, sayı 6 (Haziran-Temmuz 1962), s. 164-165.

33. Bkz., Ziadeh, *Şamiyat*, s. 293; Landau, *The Politics of Pan-Islam*, s. 34. Suriyeli tanınmış yazar Adonis (Ali Ahmed Said) tarafından Kavakibi hakkında yazılan giriş yazısı için bkz., Adonis ve Halide Said, *el-Kavakibi* (Beyrut: Darül-Ilm li el-Malayeen, 1982), s. 7-19.

34. Sadece bir ek ve sonsöz biçimindeki son birkaç sayfa Arapların İslam dünyasında merkeziliğine ve Kureyş'ten bir halifenin zaruriliğine ayrılmıştır. *Umm el-Kura*'nın tam metnini bulmak için bkz., Muhammed Cemal Tehan, *el-Emel el-Kamile li el-Kavakibi* (el-Kavakibi'nin bütün eserleri) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1995), s. 265-411.

35. Agy., s. 397-398.

36. Kadduri, *Political Trends in the Arab World*, s. 16.

37. Tehan, *el-Emel el-Kamile li el-Kavakibi* (el-Kavakibi'nin bütün eserleri), s. 430-535.

38. Yusuf Çueyri, *Arab Nationalism: A History* (Oxford: Blackwell Publishers, 2000), s. 79.

39. Hourani, *Arabic Thought in Liberal Age*, s. 278.

40. Ziadeh, *Şamiyat*, s. 293.

41. Necib Azuri, "Program of the League of Arab Fatherland", Haim, *Arab Nationalism: An Anthology*, s. 81.

42. C. Ernest Dawn, *Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism* (Urbana: University of Illinois Press, 1973), s. 132.

43. Agy.

44. Yuri Zaidan, Francis Marash, Shibli Shumayyil, Farah Antun, Selame Musa ve diğer entelektüellerin fikirlerinin kısa ve öz analizleri için bkz., Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, s. 245-259; ayrıca Kadduri, *Political Trends in the Arab World*, s. 89-94.

45. Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, s. 132-133.

46. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, s. 277.

47. George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (Beyrut: Hayat's, 1938).

48. Agy., s. 121; ayrıca bkz., Kirk, "The Arab Awakening Reconsidered", s. 162.

49. Aktaran Antonius, *The Arab Awakening*, s. 31.

50. Agy., s. 32-33.

51. Zeyne, *Nuşül Kavmiye el-Arabiye ma'a Dirasa Tarihiye fi el-İlakat el-Arabiye el-Türkiye* (Arap-Türk ilişkilerinin tarihsel bir incelemesi ve Arap milliyetçiliğinin doğuşu), s. 43.

52. Antonius, *The Arab Awakening*, s. 53-55.

53. Agy., s. 79-89.

54. Agy., s. 108-121.

55. Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, s. 152-153.

56. Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements* (Londra: Frank Cass, 1993), s. 289.

57. Agy., Tauber bu tür 207 bölgeci aktivist tespit eder. Ayrıca bkz., Efraim ve Inari Karş, "Reflections on Arab Nationalism", *Middle Eastern Studies*, c. 32, sayı 4 (Ekim 1996), s. 373.

58. Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 212.

59. Tauber, *The Emergence of the Atab Movements*, s. 333.

60. Agy., s. 221-222.

61. Antonius, *The Arab Awakening*, s. 54.

62. Agy., s. 55.

63. Haim, *Arab Nationalism*, s. 5.

64. Antonius, *The Arab Awakening*, s. 79.

65. Haim, *Arab Nationalism*, s. 4-5.

66. Zeyne N. Zeyne, *The Emergence of Arab Nationalism: With a Background Study of Arab-Turkish Relations in the Near East*, 3. bas. (Delmar, New York: Caravan Books, 1973), s. 51-54. Ayrıca bkz., Haim, *Arab Nationalism*, s. 4-5; ayrıca Kirk, "The Arab Awakening Reconsidered", s. 163.

67. Janet Wallach, *Desert Queen: The Extraordinary Life of Gertrude Bell* (New York: Doubleday, 1996), s. 77-78.

68. Aktaran Martin Kramer, *Arab Awakening and Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East* (New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 1996), s. 24. Suriye'deki British Council'ın eşinin yorumu da Gertrude Bell'in gözlemiyle aynı paraleldedir: "Suriyeliler birbirinden nefret eder. Sünniler, Şiileri dışlar ve her ikisi de Dürzilerden nefret eder; bunların hiçbiri Alevileri sevmez..." Aktaran Martha Neff Kessler, *Syria: Fragile Mosaic of Power* (Washington, D. C.: National Defense University Press, 1987), s. 22.

69. C. Ernest Dawn, "The Origins of Arab Nationalism", *The Origins of Arab Nationalism*, der.: Raşid Halidi, Lisa Anderson, Muhammed Müslim ve Reeva S. Simon (New York: Columbia Press, 1991), s. 23.

70. Macid Kadduri tarafından özetlenen tam öneriler listesinden yalnızca bizim konumuzla ilgili olanlar alınmıştır, *Political Trends in the Arab World*, s. 17-18.

71. Velid Kazziha, Osmanlı Devleti'nin giderek artan müdahalesine karşın kendi ekonomik ve idari çıkarlarını koruma çabası içine giren *Ayan*'ın (sosyo-ekonomik elit), adem-i merkezileşme ve Arap birliği propagandasının merkezi olduğunu iddia eder. Onun şu makalesine bkz., "el-Kavmiye el-Arabiye fi Merhale ma beyn el-Harbeyn el-Alemiyeteyn" (İki dünya savaşı arasındaki dönemde Arap milliyetçiliği) *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 5 (Ocak 1979), s. 61.

72. Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Londra: Cambridge University Press, 1983), s. 67. Aynı konu için bkz., Albert Hourani, "The Arab Awakening Forty Years After", Albert Hourani, *The Emergence of the Modern Middle East*, (Londra:

Macmillan, 1981); Moşe Moiz, "Attempts to Create a Political Community in Modern Syria", *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within*, der.: Ilan Pappe ve Moşe Moiz (Londra: Tauris Academic Studies, 1997); Karş ve Karş, "Reflections on Arab Nationalism"; Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 212; Kadduri, *Political Trends in the Arab Word*, s. 19.

73. Bkz., Moiz, "Attempts to Create a Political Community in Modern Syria", s. 213.

74. Aktaran Chalala, "Arab Nationalism: A Bibliographic Essay", s. 28.

75. Aziz el-Azmeh, "Nationalism and the Arabs" *Arab Nation, Arab Nationalism*, der.: Derek Hopwood. (New York: St. Martin's Press, Inc., 2000), s. 69.

76. Wilfrid Blunt'ın kaydına göre bu, Hüseyin'in Cemaleddin el-Afgani'ye söylediğiydi. Bkz., Martin Kramer, *Islam Assembled*, s. 20.

77. Haim, *Arab Nationalism*, s. 34. Hüseyin'in oğlu Abdullah İngilizlerle ilk temasında "İstanbul'un dini ve onun haklarını ihmal etmesi" nedeniyle İngilizlerle Osmanlılara karşı işbirliğini hoş karşıladı." Bkz., Mary C. Wilson, "The Hashemites, the Arab Revolt, and Nationalism", Halidi ve diğerleri, *The Origins of Arab Nationalism*, s. 212.

78. Hayriye Kesmiyye, *El-Hükümetül Arabiye fi Dimaşkbeyn, 1918-1920* (Şam'daki Arap hükümeti, 1918-1920) (Kahire: Darül Maarif bi Misr, 1971), s. 107.

79. C. Ernest Dawn, "The Emir of Mekke el-Hüseyn İbn Ali and the Origins of the Arab Revolt" Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, s. 1-53.

80. Karş ve Karş, "Reflections on Arab Nationalism" ve Efraim ve Inari Karş, "Myth in Desert, Or Not the Great Arab Revolt", *Middle Eastern Studies*, c. 33, sayı 3 (Haziran 1997). Bu makaledeki ana savlar daha sonra yazarın kitabında da yer aldı, *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1789-1923* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999), özellikle s. 171-243.

81. Aktaran Karş ve Karş, "Reflections on Arab Nationalism" s. 376.

82. Antonius, *The Arab Awakening*, s. 219.

83. Agy., s. 220.

84. Karş ve Karş, "Reflections on Arab Nationalism" s. 376.

85. Karş ve Karş, *Empires of the Sand*, s. 191.

86. Karş ve Karş, "Reflections on Arab Nationalism," s. 376.

87. Agy., s. 374.

88. Karş ve Karş, *Empires of the Sand*, s. 187.

89. Antonius, *The Arab Awakening*, s. 207.

90. Agy.

91. Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 212.

92. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, s. 78.

93. Kesmiyye, *El-Hükümetül Arabiye fi Dimaşkbeyn 1918-1920* (Şam'daki Arap hükümeti, 1918-1920), s. 107.

94. Kirk, "The Arab Awakening Reconsidered," s. 170.

95. Karş ve Karş, "Reflections on Arab Nationalism," s. 379.

96. Aktaran Karş ve Karş, *Empires of the Sand*, s. 189.

97. Ali el-Vardı, *Lemahat İctimaiye min Tarih el-Irak el-Hadis, el-Cüzül Sadis, min'em 1920 ila Em 1924* (Modern Irak tarihinin sosyolojik yönleri, altıncı bölüm, 1920-1924) (Londra: Dar Kofan li el-Neşr, 1992), s. 128-129.

98. Wallach, *Desert Queen*, s. 236; Karş ve Karş, *Empires of the Sand*, s. 174-177.

99. Karş ve Karş, "Reflections on Arab Nationalism" s. 378.

100. Bkz., örneğin, Hourani, "The Arab Awakening Forty Years Later"; Raşid Halidi, "Arab Nationalism: Historical Problems in the Literature", *American Historical Review*, c. 96, sayı 5, (Aralık 1991); Karş ve Karş, "Reflections on Arab Nationalism"; Liona Lukitz, "The Antonius Papers and *The Arab Awakening Fifty* Years On" *Middle Eastern Studies*, c. 30, sayı 4 (Ekim 1994).

101. Kadduri, *Political Trends in the Arab World*, s. 19.

102. Hourani, "The Arab Awakening Forty Years After", s. 203.

103. Gassan Selame, *El-Siyasetül Hariciye el-Saudia munzuem, 1930* (1930'dan bu yana Suudi dış politikası) (Beyrut: Mehed el-İnmeyal), s. 207.

104. Bkz., Kesmiyye, *El-Hükümetül Arabiye fi Dimaşkbeyn 1918-1920* (Şam'daki Arap hükümeti, 1918-1920), s. 107.

105. Haim, *Arab Nationalism: An Anthology*, s. 35.

106. Süleyman el-Medeni, *Ha'ula'...Hakimu Suriye, 1918-1970* (Suriye'yi yönetenler, 1918-1970) (Şam: Darül Enver, 1996), s. 26.

107. Haim, *Arab Nationalism: An Anthology*, s. 35.

108. Bu paragraftaki bilgi Tabitha Petran'dan alınmıştır, *Syria* (New York: Praeger Publishers, 1972), s. 57-60.

109. Zeyne Nureddin Zeyne, *El-Sira el-Duveli fi el-Şark el-Evsat ve Viladet Devleteyn Suriye ve Lübnan* (Ortadoğu'daki uluslararası mücadele ve Suriye'yle Lübnan'ın iki ayrı devlet olarak doğuşu) (Beyrut: Darül Nahar el-Neşr, 1977), s. 153-155.

110. *Ayan*'ın siyasal eğilimleri ve sosyo-ekonomik durumu arasındaki bağlantı için bkz., Velid Kazziha, "El-Kavmiye el-Arabiye fi Merhale ma beyn el-Harbeyn el-Alemiyeteyn" (İki dünya savaşı arasındaki dönemde Arap milliyetçiliği), *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 5 (Ocak 1979).

111. Bkz., örneğin, Naci Abdülnebi Bazi, *Suriye: Sira'el İstiktab; Dirasa ve Tahlil li Ahdet el-Şark el-Avsat ve el-Tadakulat el-Duveliye fi el-Ahdet el-Suriye, 1917-1973* (Suriye: Kutuplaşmanın mücadelesi; Ortadoğu sorunlarının ve Suriye'nin içişlerine yapılan uluslararası müdahalenin bir incelemesi ve analizi, 1917-1973) (Şam: Dar Ibn el-Arabi, 1996), s. 78-84; ayrıca bkz., Malcolm B. Russell, *The First Modern Arab State: Syria under Faysal, 1918-1920* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1985), s. 174.

112. Bazi, *Suriye: Sira'el İstiktab* (Suriye: Kutuplaşmanın mücadelesi), s. 82-83.

113. Karş ve Karş, *Empires of the Sand*, s. 275.

114. Muhammed İsmet Şeyho, *Suriye ve Kaziyet Filistin, 1920-1949* (Suriye ve Filistin sorunu, 1920-1949) (Şam: Dar Kuteybe, 1982), s. 67-69.

115. Eliezer Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq* (Londra: Frank Cass, 1995), s. 174.

116. Muhammed Müslih, "The Rise of Local Nationalisms in the Arab East" Halidi ve diğerleri, *The Origins of Arab Nationalism*, s. 174.

117. Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, s. 176. Ayrıca bkz., Karş ve Karş, *Empires of the Sand*, s. 282.

118. Aktaran Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, s. 175.

119. Adid Davişa, "The Assembled State: Communal Conflicts and Govermental Control in Iraq", *Ethnic Conflict and International Politics in the Middle East*, der.: Leonard Binder (Gainesville: University Press of Florida, 1999), s. 61.

120. Phepe Marr, *The Modern History of Iraq* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1985), s. 36.

121. Sati el-Husri'nin hayatı ve düşünceleri hakkındaki en iyi İngilizce eser için bkz., William L. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati el-Husri* (Princeton University Press, 1971) ve Bassam Tibi, *Arab Nationalism: A Critical Enquiry* (New York: St. Martin's Press, 1981), bölüm III ve IV.

3. BÖLÜM

1. Israel Gershoni, "Rethinking the Formation of Arab Nationalism in the Middle East, 1920-1945: Old and New Narratives", *Rethinking Nationalism in the Middle East*, der.: James Jankowski ve Isreal Gershoni (New York: Columbia University Press, 1997), s. 6-7.

2. Albert Hourani, *Arabic Thought in Liberal Age, 1798-1939* (Londra: Oxford University Press, 1970), s. 312.

3. Macid Kadduri, *Political Trends in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics* (Baltimore: John Hopkins Press, 1970, s. 199.

4. Sylvia Haim (der.), *Arab Nationalism: An Anthology* (Berkeley: University of California Press, 1962), s. 42-43.

5. Aziz el-Azmeh, "Nationalism and the Arabs" *Arab Nation, Arab Nationalism*, der.: Derek Hopwood. (New York: St. Martin's Press, 2000), s. 69.

6. Vamiz Cemal Umar Necmi, "Fikr Sati el-Husri el-Kavmi (Sati el-Husri'nin milliyetçi düşüncesi), *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 81 (Kasım 1985), s. 148.

7. Velid Kazziha, "El-Kavmiye el-Arabiye fi Merhale ma beyn el-Harbeyn el-Alemiyeteyn" (İki dünya savaşı arasındaki dönemde Arap milliyetçiliği), *el-Müsktabel el-Arabi*, sayı 5 (Ocak 1979), s. 60.

8. Yusuf el-Kerdavi, *el-Hulul el-Müstevrede ve Kaife Cenat ala Ümmetine* (İthal çözümler ve ithal çözümler milletimize nasıl zarar verdi?) (Kahire: Mektubat Vahbed, 1977); ayrıca bkz., Şükrü B. Abed, "Islam and Democracy", *Demoracy, War and Peace in the Middle East*, der.: David Grantham ve Mark Tessler. (Bloomington: Indiana University Press, 1995), s. 124-126; Bassam Tibi, *Arab Nationalism: A Critical Enquiry* (New York: St. Martin's Press, 1990), s.10 ve Bernard Lewis, *The Multiple Identities of the Middle East* (New York: Scribner, 1998), s. 24.

9. Bkz., örneğin, Necmi, "Fikr Sati'el-Husri el-Kavmi" (Sati el-Husri'nin milliyetçi düşüncesi), s. 148-166.

10. Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992), s. 4-9.

11. Bkz., Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992); Hans Kohn, *Prelude to Nation-States: The French and German Experience, 1789-1815* (Londra: D. Van Nostrand Company, Inc., 1967).

12. Aşağıdaki iki okulun tarihsel gelişimini ve felsefi iddialarını ayrıntılı olarak ele alan analiz büyük ölçüde şu makaleye dayanmaktadır; Adid Davişa, "Nation and Nationalism: Historical Antecedents to Contemporary Debates" *International Studies Review*, c. 4, sayı 1 (İlkbahar 2002).

13. K. R. Minogue, *Nationalism* (New York: Basic Books, 1967), s. 43.

14. M. L. Bush, *Renaissance, Reformation and the Outer World* (New York: Humanities Press, 1967), s. 74.

15. Agy., s. 79. İngiltere'nin örf ve âdet hukukunun, VII. Henri ve onu izleyen Tudorlar döneminde büyüme ve gelişiminin daha ayrıntılı bir tartışması için bkz., G. R. Elton, *England Under the Tudors*, 2. bas. (Londra: Methuen, 1974).

16. Greenfeld, *Nationalism*, s. 23.

17. Burbonlar döneminde Fransa'nın ulusal gelişimi için bkz., A. Lloyd Moote, *Louis XIII, The Just* (Berkeley: California University Press, 1989); W.E. Brown, *The First Burbon Century in France* (Londra: University of Londra press, 1971); Vincent Buranelli, *Louis XIV* (New York: Twayne Publishers, Inc., 1966); Maurice Ashley, *The Golden Century: Europe 1598-1715* (New York: Frederick A. Praeger, 1969).

18. Ernest Renan, "What is a Nation?", *Nation and Narration*, der.: Hami K. Baba (Londra: Routledge, 1990, s. 11.

19. Minogue, *Nationalism*, s. 41.

20. Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, J. G. A. Pocock'in sunuş yazısı ve notları da yer almaktadır (Indianapolis: Hackett Publishing Co., 1987), s. 84-85. İrlanda'nın Dublin şehrinde doğan Burke bir İngiliz değildi. Fakat yirmi bir yaşında İngiltere'ye gitti ve hayatının geri kalanını orada geçirdi. Bir Protestan (annesi bir Katolik olsa da) olarak parlamentoya girdi ve kurumun en sıkı savunucularından oldu. Her ne kadar doğuşu itibariyle bir "İrlandalı" olsa da ulusal bağlılığı ve siyasal düşünceleri bakımından o tam bir İngiliz'di.

21. Minogue, *Nationalism*, s. 134.

22. Renan, *What is a Nation?* s. 19.

23. Tibi, *Arab Nationalism*, s. 150.

24. John Hutchinson, *Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation- State* (Londra: Allen ve Unwin, 1989), s. 13.

25. Minogue, *Nationalism*, s. 57.

26. Agy., s. 58.

27. Kohn, *Prelude to Nation-States*, s. 255.

28. Agatha Ramm, *Germany 1789-1919: A Political History* (Londra: Methuen, 1967), s. 69.

29. Greenfeld, *Nationalism*, s. 362.

30. Johann Gottlieb Fichte, "Addresses to the German Nation" *The Nationalism Reader*, der.: Ömer Dahour ve Micheline R. Ishay (New York: Humanity Books, 1999), s. 64.

31. Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1997), s. 24.

32. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (New York: Verso, 1990), s. 39.

33. Bkz., Anthony D. Smith, "The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed" *Reimagining the Nation*, der.: Marjorie Ringrose ve Adam J. Lerner. (Buckingham, İngiltere: Open University Press, 1993), s. 18.

34. Anderson, *Imagined Communities*, s. 42.

35. Aktaran Tibi, *Arab Nationalism*, s. 129.

36. Aktaran Minogue, *Nationalism*, s. 64.

37. Aktaran Lahouari Addi, "The Failure of Third World Nationalism", *Journal of Democracy*, c.8 (Ekim 1997), s. 119.

38. Paul Salem, *Bitter Legacy: Ideology and Politics in the Arab World* (New York: Syracuse University Press, 1994), s. 53.

39. Hazem Zeki Nuseybe, *The Ideas of Arab Nationalism* (Londra: Kennikat Press, 1972), s. 79; bu genel olgu için ayrıca bkz., Dankvart A. Rustov, *A World of Nations* (Washington D.C.: The Brookings Institution, 1967), s. 41-47.

40. Elie Keduri, *Nationalism* (Londra: Hutchinson University Library, 1961), s. 75.

41. Bkz., Kazziha, "el-Kavmiye el-Arabiye fi Merhale ma beyn el-Harbeyn el-Alemiyeteyn" (İki dünya savaşı arasındaki dönemde Arap milliyetçiliği), s. 64.

42. Aktaran Michael Howard, *The Lessons of History* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1991), s. 145; ayrıca bkz., Minogue, *Nationalism*, s. 41; Ilya Prizel, *National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine* (Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1998), s. 404.

43. Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France*, 1870-1914 (Londra: Chatto ve Windus, 1979).

44. Hans Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History* (Princeton, New Jersey: D. Van Nostrand Company, Inc., 1955), s. 26.

45. Hajo Holborn, *A History of Modern Germany, 1648-1840* (New York: Alfred A. Knopf, 1966), s. 342.

46. Keduri, *Nationalism*, s. 83-84.

47. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1983), s. 34.

48. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Abas Muhtara fi el-Kavmiye el-Arabiye* (Arap milliyetçiliği üzerine seçilmiş bilimsel incelemeler) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1985), s. 66; aynı iddia için ayrıca bkz., Ebu Haldun Sati el-Husri, *Ara ve Ehadiz fi el-Kavmiye el-Arabiye* (Arap milliyetçiliği hakkında görüş ve düşünceler) (Beyrut: Darül-llm li el-Malayeen, 1964), s. 41-42; ayrıca bkz., Paul Salem, *Bitter Legecy: Ideology and Politics in the Arab World* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1994), s. 57.

49. Fakat ırksal müstesnalığa dayandırarak değil. Husri Arap kültürüyle gurur duymayı savunuyordu; fakat bunu ırk üstünlüğü olarak almamak konusunda dikkatliydi. Bkz., İlyas Sahab, "Sati el-Husri: el-Müfekkir ve el-Da'iye ve el-Nümuzac," (Sati' el-Husri: Düşünür, dava adamı ve örnek insan), *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 1 (Mayıs 1978), s. 83; ayrıca Tibi, *Arab Nationalism*, s. 121.

50. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Ma Hiya el-Kavmiye? Abas ve Dirasat'ala Davi el-Ahdet ve el-Nazariyet* (Milliyetçilik nedir? Teoriler ve olaylar ışığında sorular ve incelemeler) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1985), s. 117.

51. Tibi, *Arab Nationalism*, s. 127.

52. El-Husri, *Abas Muhtara fi el-Kavmiye el-Arabiye*, s. 35-36. Başka bir yerde, Husri, şöyle yazar: "Bir milletin yaşamı onun dilidir. Dilini kaybe-

den bir [millet]... varlığını sürdüremez." El-Husri, *Ara ve Ehadiz fi el-Kavmiye el-Arabiye*, s. 69-70.

53. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Muhazara fi Nuşu el-Fikre el-Kavmiye* (Milliyetçilik fikrinin doğuşu üzerine konferanslar) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1985), s. 69-74. Ayrıca bkz., Sahab, "Sati el-Husri: el-Müfekkir ve el-Da'iye ve el-Nümuzac" (Sati el-Husri: Düşünür, dava adamı ve örnek insan), s. 84.

54. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Ara ve Ehadiz fi el-Vataniye ve el-Kavmiye* (Vatanseverlik ve milliyetçilik hakkında görüş ve düşünceler) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1984), s. 95-96; ayrıca bkz., William L. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati el-Husri* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1971), s. 143.

55. Velid Kazziha, bu genel kabul görmüş tezi sorgular; o millet kurmada Husri'nin, Fichte'nin tersine, tarihi de dil kadar önemli gördüğünü iddia eder. Bkz., Kazziha, "el-Kavmiye el-Arabiye fi Merhale ma beyn el-Harbeyn el-Alemiyeteyn" (İki dünya savaşı arasındaki dönemde Arap milliyetçiliği), s. 62-63.

56. el-Husri, *Ma Hiya el-Kavmiye? Abas ve Dirasat'ala Dav'i el-Ahdet ve el-Nazariyet* (Milliyetçilik nedir? Teoriler ve olaylar ışığında sorular ve incelemeler), s. 210. Ayrıca bkz., Tibi, *Arab Nationalism*, s. 122.

57. Sahab, "Sati el-Husri: el-Müfekkir ve el-Da'iye ve el-Nümuzac" (Sati el-Husri: Düşünür, dava adamı ve örnek insan), s. 84; ayrıca Kazziha, "el-Kavmiye el-Arabiye fi Merhale ma beyn el-Harbeyn el-Alemiyeteyn," (İki dünya savaşı arasındaki dönemde Arap milliyetçiliği), s. 62.

58. el-Husri, *Ma Hiya el Kavmiye? Abas ve Dirasat'ala Dav'i el-Ahdet ve el-Nazariyet* (Milliyetçilik nedir? Teoriler ve olaylar ışığında sorular ve incelemeler), s. 161; ayrıca bkz., Sahab, "Satiel-Husri: el-Müfekkir ve el-Dai'ye ve el-Nümuzac" (Sati el-Husri: Düşünür, dava adamı ve örnek insan), s. 84.

59. Kavakibi'nin *el-Ümme*'yi bu anlamda kullandığı olmuştur; ancak onun kullanışı asla Husri'ninki gibi tutarlı ve bilinçli değildir. Nitekim genelde Kavakibi *el-Ümme*'nin kabul görmüş dinsel tanımına bağlı kalmıştır. Bkz., Muhammed Ammara, el-Emel el-Kamile li' Abdülrahman el-Kavakibi (Abdülrahman el-Kavakibi'nin bütün eserleri) (Beyrut: el-Müessese el-Arabiye li el-Dirasat ve el-Neşr, 1975), s. 198.

60. Hourani, *Arabic Thought in Liberal Age*, s. 315.

61. Kohn, *Prelude to Nation-States*, s.254.

62. Tibi, *Arab Nationalism: A Critical Enquiry*, s. 136.

63. Velid Kadduri, "El-Kavmiye el-Arabiye ve el-Demokrasiye: Müraca'a Nakdiye" (Arap milliyetçiliği ve demokrasi: Eleştirel bir gözden geçirme), *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 228 (Şubat 1998).

64. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Safahat min el-Mazi el-Karîb* (Yakın tarihten sayfalar) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1984), s. 42. Ayrıca bkz., Haim, *Arab Nationalism*, s. 44 ve Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist*, s. 169-170.

65. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Abaz Muhtara fi el-Kavmiye el-Arabiye* (Arap milliyetçiliği üzerine seçilmiş bilimsel incelemeler), s. 80. Davişa'nın kendi tercümesinin biraz farklı versiyonları için bkz., Tibi, *Arab Nationalism*, s. 163; Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist*, s. 127 ve Martin Kramer, *Arab Awakening and Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East* (Londra: Transaction Press, 1996), s. 28.

66. Muhammed Mehdi Cevahiri, *Zikreyati* (Anılarım) (Şam: Darül Refideyn, 1988), s. 163. Iraklı yazar Selim Mattar, Husri'nin Cevahiri'yi Şii kutsal şehri Necef doğumlu olduğu ve Şii ulemayı övdüğü için işten attığını ima eder. Bkz., Selim Mattar, *el-Zat el-Ceriha: İşkalet el-Haviye fi el-Irak ve el-Alem el-Arabi "el-Şirkani"* (Yaralı Öz: Irak'ta ve "doğu" Arap dünyasında kimlik sorunları) (Beyrut: el-Müessese el-Arabiye li el-Dirasat ve el-Neşr, 1997), s. 121.

67. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist*, s. 62.

68. Bkz., Kazziha, "el-Kavmiye el-Arabiye fi Merhale ma beyn el-Alemiyeteyn" (İki dünya savaşı arasındaki dönemde Arap milliyetçiliği), s. 64. Arap tarihçilerin, tarihin nesnel bir inceleme konusu ve ideolojik bir araç olması arasında yaptığı tercih konusunda bkz., Hazem Zeki Nuseybe, *The Ideas of Arab Nationalism* (Londra: Kennikat Press, 1972), s. 70-82. Daha genel bir ele alış için bkz., Rustov, *A World of Nations*, s. 41-47.

69. Aktaran Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist*, s. 147.

4. BÖLÜM

1. Aktaran Malik Müftü, *Sovereign Creations: Pan Arabism and Political Order in Syria and Iraq* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1996), s. 29.

2. Phebe Marr, "The Development of a Nationalist Ideology in Iraq, 1920-1941" *The Muslim World*, c. 75, sayı 2 (Nisan 1985), s. 95.

3. Reeva S. Simon, "The Teaching of History in Iraq Before the Raşid Ali Coup of 1941" *Middle Eastern Studies*, c. 22, sayı 1 (Ocak 1986), s. 43. Ayrıca bkz., Wiliam L. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist: Otto-*

manism and Arabism in the Life and Thought of Sati' el-Husri (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1971), s. 147.

4. Marr, "The Development of a Nationalist Ideology in Iraq, 1920-1941" s. 96-97.

5. Israel Gershoni, "Rethinking the Formation of Arab Nationalism in the Middle East, 1920-1945: Old and New Narratives" *Rethinking Nationalism in the Arab Middle Eas*, der.: James Jankowski ve Israel Gershoni (New York: Columbia Universty Press, 1997), s. 18.

6. Reeva S. Simon, *Iraq Between the two World Wars: The Creation and Implementation of a Nationalist Ideology* (New York: Columbia University Press, 1986), s. 72-73.

7. Philip S. Khoury, "Continuity and Change in Syrian Political Life: The Nineteenth and Twentieth Centuries" *The American Historical Review*, c. 96, sayı 5 (Aralık 1991), s. 1389.

8. Philip S. Khoury, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1987), s. 626-627.

9. John F. Devlin, *The Ba'th Party: A History from its Origins to 1966*, (Stanford, California: Hoover Institution Press), s. 7; ayrıca Stephen Hemsley Longrig, *Syria and Lebanon Under French Mandate* (Londra: Oxford University Press, 1958), s. 228.

10. Yaşua Porath, *In Search of Arab Unity. 1930-1945* (Londra: Frank Cass, 1986), s. 161.

11. Yaşua Porath, *The Palestinian Arab National Movement: From Riots to Rebellion* (Londra: Frank Cass, 1977), s. 125; ayrıca, Ann Mosely Lesch, *Arab Politics in Palestine, 1917-1939: The Frustration of a National Movement* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1979), s. 105-106; ayrıca, Gershoni, "Rethinking the Formation of Arab Nationalism in the Middle East", s. 20.

12. Porath, *The Palestinian Arab National Movement*, s. 129.

13. Sert eleştiriler Hüseyin'i, oldukça etkileyici olan daha sonraki kitabında, Mısır'ın daha önceki işgalciler kadar Araplara da direndiği iddiasını tekrarlamaktan vazgeçiremez, *Müstakbel el-Zekafa fi Mısr* (Mısır'da kültürün geleceği) (Kahire: el-Heyülumma li el-Kütab, 1993), s. 19.

14. Aktaran Israel Gershoni ve James P. Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945* (Londra: Cambridge University Press, 1995), s. 29.

15. Porath, *In Search for Arab Unity*, s. 154.

16. Israel Gershoni ve James P. Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930* (New York: Oxford University Press, 1986), s. 246; ayrıca Ralph M. Coury, "Who 'Invented' Egyptian Arab Nationalism? 1. bölüm", *International Journal of Middle East Studies*, c. 14, sayı 3 (Ağustos 1982), s. 252.

17. H. G. Koenigsberger, George L. Mosse ve G. Q. Bowler, *Europe in the Sixteenth Century* (Londra: Longman, 1989), s. 267.

18. Aktaran Gershoni ve Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation*, s. 81.

19. İfade Muragi ve Sati el-Husri arasında heyecanlı bir tartışmaya yol açtı. Muragi'nin deklarasyonu için bkz., Ebu Haldun Sati el-Husri, "Redd'üla Tasrihat el-Şeyh el-Muragi" (Şeyh el-Muragi'nin deklarasyonuna bir cevap) onun *Arab'e ve Ehadiz fi el-Vataniye ve el-Kavmiye* (Arap milliyetçiliği hakkında görüş ve düşünceler) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1984), s. 105.

20. Agy., s. 106.

21. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist*, s. 119.

22. Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, 2. bas. (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1966).

23. Peter Gubser, *Politics and Change in el-Karak, Jordan: A Study of a Small Arab Town and Its District* (Londra: Oxford University Press, 1973), s. 22.

24. Raşid Halidi, Filistinli fellahinin (köylülerin), Siyonistlerin üzerlerinde çalıştıkları toprakları satın alma çabalarına karşı verdiği mücadelenin uzun tarihini belgeleriyle anlatır. Bkz., Raşid Halidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness* (New York: Columbia University Press, 1997), s. 89-117. Siyonist hareketle bu direkt karşılaşma Filistinli köylülere diğer şehirli olmayan ve okuma-yazma bilmeyen Arapların sahip olmadığı Siyonist hareketin ne olduğuna dair bilgiyi birinci elden verdi.

25. Bassam Tibi, "The Simultaneity of the Unsimultaneous: Old Tribes and Imposed Nation-Satates in the Modern Middle East" Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner, *Tribes and State Formation in the Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1980), s. 127.

26. 1938-1939'da Bağdat Ticaret Odası'nın 438 üyesinin 255'i (% 55) Yahudi veya Hıristiyan'dı. Bkz., Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'thists, and Frees Officers* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1978), tablo 9-3, s. 245. Yahudiler özellikle ekonomik ve mali sektörde güçlüydü. Lübnanlı bir din adamı 1934-1935 yıllarında Irak'a yaptığı bir ziyarette Şii tüccarların

dinsel yükümlülüklerini geleneksel Cuma günü değil de cumartesi günleri yerine getirdiğini öğrenince hayretler içinde kalmıştı. Yahudi tüccar ve bankacıların cumartesi günü çalışmamaları nedeniyle Şiilerin de tatil günlerini aynı güne almak zorunda kaldıkları söylenmişti. Bkz., İzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq* (Princeton University Press, 1994), s. 233.

27. Müftü, *Sovereign Creations*, s. 23-24.

28. Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, s. 27-28.

29. Bkz., Adid Davişa, "The Assembled State: Communal Conflicts and Governmental Control in Iraq" *Ethnic Conflicts and International Politics in the Middle East*, der.: Bernard Binder (Gainesville: University Press of Florida, 1999), özellikle s. 61-66.

30. Abdülrezzak el-Hasani, *Tarih el-Vizaret el-Irakiye, el-Cüzül Salis, 1930-1933* (Irak Kabineleri Tarihi, c. 3, 1930-1933) (Bağdat: Darül Şüyun el-Zekafiye el-Ümmet, 1988), s. 243.

31. Fazıl el-Barak, *Devrül Ceyş el-Irakî fi Hükümet el-Difa'el-Vatani ve el-Harb ma'a Britanya Senat 1941* (Irak ordusunun Irak milli savunma hükümetinde ve 1941'de Britanya'yla yapılan savaştaki rolü) (Bağdat: el-Darül-Arabiye li el-Tiba'a, 1979), s. 54-56.

32. Aktaran Liona Lukitz, *Iraq: The Search for National Identity* (Londra: Frank Cass, 1995), s. 65; ayrıca bkz., İzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq*, s. 116-117.

33. Ali el-Vardı, *Lemahet İçtimaiye min Tarih el-Irak el-Hadis, el-Cüzül Sadis, min'Em 1920 ila 'Em 1924* (Modern Irak tarihinin sosyolojik yönleri, altıncı bölüm, 1920-1924), s. 128-129.

34. Davişa, "The Assembled State," s. 64-65.

35. Necdet Fethi Safvet, *el-Irak fi Müzakeret el-Diplomasiyen el-Ecanib* (Yabancı diplomatların anılarında Irak) (Bağdat: Mektubat Darül Terbiye, 1984), s. 117.

36. Aktaran Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, s. 28. Irak halkının entegrasyonunu sağlama çabalarında kralın ve hükümetin karşı karşıya kaldığı olağanüstü engelleri ayrıntılı olarak anlatan Faysal'ın mektubu için bkz., Naci Şevkat, *Sira ve Zikriyat Zamaneena Aman, 1894-1974* (Biyografi ve seksen yılın anıları, 1894-1974) (Bağdat: Mektubat el-Yekda el-Arabiye, 1990), s. 622-631.

37. Raymond A. Hinnebusch, *Authoritarian Power and State Formation in Ba'thist Syria: Army, Rarty, and Peasant* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1990), s. 21.

38. Bassam Tibi, "The Simultaneity of the Unsimultaneous: Old Tribes and Imposed Nation-States in the Modern Middle East" s. 138.

39. Agy., s. 148.

40. Khoury, *Syria and theFrench Mandate*, s. 622.

41. Agy., s. 622. Şam ve Halep arasındaki rekabetin daha ayrıntılı bir anlatımı için, bkz., agy., s. 102-104; 440-441.

42. Hinnebusch, *Authoritarian Power and State Formation in Ba'thist Syria*, s. 43.

43. Khoury, *Syria and the French Mandate*, s. 519.

44. M. E. Yapp, *The Near East since the First World War: A History to 1995*, 2. bas. (Londra: Longman, 1996), s. 92. Philip Khoury'ye göre, Dürzi liderlerin amaçları "eski ve bilindik olabilir –Cebel'de güçlerini koruma veya geri kazanma–" ama en azından onların Cebel'in ötesinde aktif olarak müttefik arama taktikleri yenidir. Khoury, *Syria and the French Mandate*, s. 166. Khoury'nin kitabının 151-204 sayfaları isyanın ayrıntılı bir geçmişini verir.

45. Nesim Nasr ve Sami Mufric, *Mülkeka el-Şüub: el-Mucez Tarih Suriye ve Lübnan* (Halkların buluşması: Suriye ve Lübnan'ın kısa tarihi) (Şam: Matbuat el-Cami'a), s. 116-118.

46. Khoury, *Syria and the French Mandate*, s. 519.

47. Agy., s. 523.

48. Yapp, *The Near East Since the First World War*, s. 95.

49. Patrick Seale, *Asad: The Stuggle for the Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1988), s. 18.

50. Khoury, *Syria and the French Mandate*, s. 527; ayrıca bkz., Yapp, *The Near East since the First World War*, s. 95.

51. Khoury, *Syria and the French Mandate*, s. 284.

52. Agy., s. 544.

53. Aktaran Bassam Tibi, *Arab Nationalism: A Critical Enquiry* (New York: St. Martin's Press, 1981), s. 170.

54. Heytem A. Kadir, *The Syrian Social Nationalist Party: Its Ideology and Early History* (Beyrut, 1990), s. 24-56.

55. Selim Mattar, *El-Zat el-Ceriha: Işkalat el-Haviye fi el-Irak ve el-Alem el-Arabi "el-Şirkani"* (Yaralı Öz: Irak'ta ve "doğu" Arap dünyasında kimlik

sorunları) (Beyrut: El-Müessese el-Arabiye li el-Dirasat ve el-Neşr, 1997), s. 248-249.

56. Macid Kadduri, *Political Trends in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1970), s. 189.

57. Enver G. Çecne, "Egyptian Attitudes Toward Pan-Arabism" *Middle East Journal*, c. 11, sayı 3 (Yaz 1957), s. 254.

58. Ayrıca bkz., Patrick Seale, *The Struggle for Syria: A Study of Post-War Arab Politics, 1945-1958* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1986), s. 16; Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist*, s. 132; Coury, "Who Invented Egyptian Arab Nationalist, 1. bölüm" s. 273.

59. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Ara' ve Ehadiz fi el-Kavmiye el-Arabiye* (Arap milliyetçiliği hakkında görüş ve düşünceler) (Beyrut: Darül-İlm li el-Malayeen, 1964), s. 17.

60. Porath, *In Search of Arab Unity*, s. 176.

61. Sylvia Haim (der.), *Arab Nationalism: An Anthology* (Berkeley: California University Press, 1962), s. 52.

62. Nicola Ziadeh, *Şamiyet: Dirasat fi el-Hezara ve el-Tarih* (Şamiyet: Kültür ve tarih çalışmaları) (Londra: Riaz el-Reyyas li el-Kütub ve el-Neşr, 1989), s. 287.

63. Abbas Muhammed el-Akad, "Misr ve el-Misriyun" (Mısır ve Mısırlılar) el-Akad ve diğerleri, *Savt Misr* (Mısır'ın sesi), (Kahire: el-Hey'a el-Mısriye el-Ümme il el-Kütab, 1975), s. 7.

64. Abbas Muhammed el-Akad, *el-Füsul: Mecmuat Mekellat Edebiye ve İçtimaiye* (Bölümler: Edebi ve sosyal yazılar koleksiyonu) (Beyrut: Darül Kitab el-Arabi, 1967), s. 337.

65. Aktaran Gershoni ve Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, s. 109.

66. Selame Musa, *el-Mualefet el-Kamile el-Mücaled el-Eval: Senevat el-Tekvin* (Bütün eserler, üçüncü cilt: Oluşum yılları) (Kahire: Selame Musa li el-Neşr ve el-Tevzi', 1998), s. 658.

67. Selame Musa, *el-Yevm ve el-Gad* (Bugün ve yarın) (Kahire: Elias Antun Elias, 1928), s. 189.

68. Hüseyin, *Müstakbel el-Zekafa fi Misr* (Mısır'da kültürün geleceği), s. 21-33.

69. Agy., s. 18.

70. Tevfik el-Hakim, '*Avdet el-Ruh* (Ruhun dönüşü) (Beyrut: Darül Kitab el-Lübnani, 1974), s. 21-28; ayrıca bkz., Gaha Telhami, *Palestine and Egyptian National Identity* (New York: Praeger, 1992), s. 20-21.

71. Bkz., Charles D. Smith, " 'Cultural Constructs' and Other Fantasies: Imagined Narratives in Imagined Communities; Surrejoinder to Gershoni and Jankowski's 'Print Culture, Social Change, and the Process of Redefining Imagined Communities in Egypt" *International Journal of Middle East Studies*; c. 31 (Şubat 1999), s. 97.

72. Gershoni ve Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation*, s. 82.

73. Haim, *Arab Nationalism: An Anthology*, s. 48.

74. Gershoni ve Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation*, s. 94.

75. Çecne, "Egyptian Attitudes toward Pan-Arabism" s. 253; Gershoni ve Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, s. 245-247; Coury, "Who invented Egyptian Arab Nationalism? 1. böl.," s. 251'de, Zaglul'un yorumundan zorunlu olarak onun ortak Arap kimliğini reddettiği anlamının çıkmadığını iddia eder. Fakat Zaglul'un Arap milliyetçiliğine yakınlığı varsa bile bunun oldukça zayıf olduğu genel kabul görmüştür.

76. Gershoni ve Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, s. 247; Coury, "Who Invented Egyptian Arab Nationalism? 1. böl.," s. 252.

77. Tibi, *Arab Nationalism: A Critical Enquiry*, s. 154; Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist*, s. 132-133.

78. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Abas Muhtara fi el-Kavmiye el-Arabiye* (Arap milliyetçiliği konusunda seçme çalışmalar) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1985), s. 168-169; ayrıca bkz., Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist*, s. 137; ayrıca Haim, *Arab Nationalism: An Anthology*, s. 50.

79. Ebu Haldun Sati el-Husri, "Devr misr fi el-Nehza el-Kavmiye el-Arabiye" (Arap milliyetçisi direnişte Mısır'ın rolü) el-Husri, *Abas Muhtara fi el-Kavmiye el-Arabiye*, s. 105. Alıntının biraz farklı bir biçimi için bkz., Tibi, *Arab Nationalism;* A Critical Enaviry, s. 185, ayrıca Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist*, s. 134-135; ayrıca Haim, Arab Nationalism: An Antihology, s. 50-51.

80. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist*, s. 135.

5. BÖLÜM

1. Phebe Marr, "The Development of a Nationalist Ideology in Iraq, 1920 - 1941" *The Muslim World*, c. 75, sayı 2 (Nisan 1985), s. 100.

2. Hans Kohn'un da belirttiği gibi, "Alman Milliyetçiliği... Fransa'ya karşı savaşta *doğdu*..." (italikler eklenmiştir), bkz., Hans Kohn, "Arendt and the Character of German Nationalism" *The American Historical Review*, c. LIV, sayı 4 (Haziran 1949), s. 789.

3. William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, 2. bas. (Boulder, Colorado: Westview Press, 2000), s. 252-253.

4. Aktaran James Jankowski, "The Government of Egypt and the Palestine Question, 1936-1939" *Middle Eastern Studies*, c. 17, sayı 4 (Ekim 1981), s. 448.

5. Yaşua Porath, *In Search of Arab Unity*, 1930-1945 (Londra: Frank Cass, 1986), s. 165.

6. Agy., s. 275 - 276.

7. Philip S. Khoury, *Syria and the French Mandate* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1987), s. 542 - 544.

8. Philip Khoury'ye göre, bu anlayışın pek çok Filistinli tarafından da paylaşıldığı görülmektedir. Bkz., agy. s. 542. Oysa Raşid Halidi, Filistinlilerin Güney Suriye kavramıyla özdeşleşmesinin Kral Faysal'ın Şam hükümeti sırasında doruğa ulaştığını; fakat bu hükümetin yıkılmasından sonra zayıfladığını ve Filistin kimliğinin doğuşunun böylece mümkün olduğunu iddia eder. Bkz., Raşid Halidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness* (New York: Columbia University Press, 1997), s. 162-175.

9. Khoury, *Syria and the French Mandate*, s. 541-542.

10. Patrick Seale, *The Struggle for Syria: A Study of Post-War Arab Politics, 1945-1958* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1986), s. 17.

11. Porath , *In Search of Arab Unity*, 1930-1945, s. 170; Seale, *The Struggle for Syria*, s. 17.

12. Jankowski, "The Government of Egypt and the Palestine Question, 1936-1939" s. 434.

13. Ralph M. Coury, "Who Invented Egyptian Arab Nationalism? 2. bölüm" *International Journal of Middle East Studies*, c. 14, 1982, s. 463; ayrıca bkz., Israel Gershoni ve James P. Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945* (Londra: Cambridge University Press, 1995); s. 174-176; ayrıca Jankowski, "The Government of Egypt and the Palestine Question, 1936-1939", s. 445.

14. Gershoni ve Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945*, s. 175.

15. Khoury, *Syria and the French Mandate*, s. 554-555; ayrıca Michael N. Barnett, *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order* (New York: Columbia University Press, 1998), s. 72. Konferansın sebeplerinin ve sonuçlarının canlı bir analizi için bkz., Elie Keduri, "The Bludan Congress on Palestine, 1937," *Middle Eastern Studies*, c. 17, sayı 1, Ocak 1981, s. 107-125.

16. Michael Eppel, *The Palestine Conflict in the History of Modern Iraq: The Dynamics of Involvement, 1928-1948* (Londra: Frank Cass, 1994), s. 41-42.

17. Abbas Kelidar, "A Quest for Identity" *Middle Eastern Studies*, c. 33, sayı 2 (Nisan 1997), s. 427.

18. Abdülrezzak Abdülderaci, *Cafer Ebu el-Timmen ve Devrehu fi el-Hareket el-Vataniye fi el-Irak* (Cafer Ebu el-Timman ve Irak milli hareketindeki rolü) (Bağdat: Vizaret el-Zekafa ve el-Fünun, 1978), s. 437-438.

19. Eppel, *The Palestine Conflict in the History of Modern Iraq*, s. 64.

20. Robert Gale Woolbert, "Pan-Arabism and the Palestine Problem" *Foreign Affairs*, c. 16, sayı 2 (Ocak 1938), s. 317.

21. Khoury, *Syria and the French Mandate*, s. 546-547.

22. Agy., s. 552-562.

23. Jankowski, "The Government of Egypt and the Palestine Question, 1936-1939", s. 432-433.

24. Coury, "Who Invented Egyptian Arab Nationalism? 2. bölüm" s. 255.

25. Woolbert, "Pan-Arabism and the Palestin Problem" s. 319; ayrıca bkz., Gershoni ve Jankowski, Redefining the Eyptlan, s. 179.

26. Aktaran Y. Porath, *The Palestinian Arab National Movement: From Riots to Rebellion*, c. 2, 1929-1939 (Londra: Frank Cass, 1977), s. 284.

27. Porath, *In Search of Arab Unity*, 1930-1945, s. 172.

28. Elie Keduri, *Arabic Political Memoirs and Other Studies* (Londra: Frank Cass, 1974), s. 220.

29. Seale, *The Struggle for Syria*, s. 10.

30. Tom Little, *Modern Egypt* (New York: Frederick A. Praeger, 1967), s. 88.

31. Porath, *In Search of Arab Unity, 1930-1945*, s. 258; Gershoni ve Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945*, s. 198.

32. Eppel, *The Palestine Conflict in the History of Modern Iraq*, s. 128.

33. Nuri'nin planının aşağıdaki betimlemesinin alındığı kaynak Suad Rauf, *Nuri el-Said ve Devrehu fi el-Siyaset el-Irakiye, 1932-1945* (Nuri el-Said ve onun Irak siyasetindeki rolü, 1932-1945) (Bağdat: Mektubat el-Yekda el-Arabiye, 1988), s. 250-262.

34. Agy., s. 254.

35. Muhammed, *Nuri el-Said ve Devrehu fi el-Siyaset el-Irakiye, 1932-1945* (Nuri el-Said ve onun Irak siyasetindeki rolü, 1932-1945), s.257-258; ayrıca bkz., Michael N. Barnett, *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order*, s. 76.

36. Irak'ın birlik planıyla ilgili siyasal manevralar için bkz., Macid Kadduri, "The Scheme of Fertile Crescent Unity: A Study in Inter-Arab Relations" *The Near East and the Great Powers*, der.: Richard N. Frye (Cambridg, Massachusetts: Harvard University Press, 1951), s. 137-177.

37. Malik Müftü, *Sovereign Creations: Pan Arabism and Political Order in Syria and Iraq* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1996), s. 46-52.

38. İzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994), s. 133-134.

39. Mısır'ın Arap dünyasındaki ağırlığını ve merkeziliğini kabul etmiş olan bölgedeki milliyetçilerin umduğundan daha önemli bir gelişime. Bkz., örneğin, Ebu Haldun Sati el-Husri, "Devr Misr fi el-Nehza el-Kavmiye el-Arabiye," (Arap milliyetçisi Rönesans'ta Mısır'ın rolü) onun *Abas Muhtara fi el-Kavmiye el-Arabiye* (Arap milliyetçiliği hakkında seçilmiş incelemeler), (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1985), s. 105; ayrıca bkz., İlyas Sahab, "Sati el-Husri: el-Müfekkir ve el-Da'iye ve el-Nümuzac," (Sati el-Husri: Düşünür, dava adamı ve örnek insan), el-Müstakil el-Arabi, sayı 1 (Mayıs 1978), s. 85.

40. Cemil Mattar ve Alaaddin Hilal, *El-Nizam el-Iklimi el-Arabi: Dirasat fi el-Alakat el-Siyasiye el-Arabiye* (Arap bölgesel sistemi: Arap siyasal ilişkileri içinde bir inceleme) (Beyrut: Merkez Dira'sat el-Vahdet el-Arabiye, 1980), s. 63.

41. Bkz., P. J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt: From Muhammed Ali to Mubarak*, 4. bas. (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991), s. 349-356.

42. Elie Keduri, *The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1970), s. 206.

43. Aktaran Gassan Selame, "Inter-Arab Politics: The Return of Geography" *The Middle East: Ten Years After Camp David*, der.: William B. Quandt. (Washington, D. C.: The Brookings Institution, 1988), s. 338.

44. Sylvia Haim (der.), *Arab Nationalism: An Anthology* (Berkeley: University of California Press, 1962), s. 51.

45. Seale, *The Struggle for Syria*, s. 21.

46. Arap Ligi'nin kökenleri ve gelişiminin özlü bir anlatımı için bkz., Cecil A. Hourani, "The Arab League in Perspective" *Middle East Journal*, c. 1, sayı 2 (Nisan 1947), s. 125-136.

47. John F. Devlin, *The Ba'th Party: A History from Its Origins to 1966* (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1976), s. 15.

48. Robert W. Olson, *The Ba'th and Syria, 1947-1982: The Evolution of Ideology, Party and State* (Princeton, New Jersey: Kingston Press, Inc., 1982), s. 21.

49. Baas Partisi Anayasası'nın tam metni için bkz., Haim, *Arab Nationalism: An Anthology*, s. 233-241. Baasçı ideolojinin sürükleyici bir eleştirisi için bkz., Kenan Makiya, *Republic of Fear: The Politics of Modern Iraq*, gözden geçirilmiş baskı (Berkeley: University of California Press, 1998), s. 201-228.

50. John F. Devlin, "The Baath Party: Rise and Metamorphosis" *The American Historical Review*, c. 96, sayı 5 (Aralık 1991), s. 1399.

51. M. E. Yapp, *The Near East Since the First World War: A History to 1945*, 2. bas. (Londra: Longman, 1996), s. 19.

52. Agy., s. 63.

53. Gershoni ve Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation*, s. 216-217.

54. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'thists; and Free Officers* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1978), s. 34. Ayrıca, Phebe Marr, *The Modern History of Iraq* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1985), s. 137-142.

55. Marr, "The Development of Nationalist in Ideology in Iraq, 1920-1941," s. 100.

56. Marr, *The Modern History of Iraq*, s. 139.

57. Raymond A. Hinnebusch, *Authoritarian Power and State Formation in Ba'thist Syria* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1990), s. 51.

58. Mısır'ın problemlerinin öncelikliliğini açık bir biçimde gösteren monarşi dönemi Mısır partileri ve örgütleri hakkındaki en iyi çalışma için bkz., Alaaddin Hilal, *El-Siyase ve el-Hüküm fi Misr: el-Ahd el-Birlimani,*

1923-1952 (Mısır'da siyaset ve yönetim: Parlamenter dönem, 1923-1945) (Kahire: Mektubat Nahzet el-Şark, 1977).

59. Eberhard Kienle, "Arab Unity Schemes Revisited: Interest, Identity, and Policy in Syria and Egypt" *International Journal of Middle East Studies*, c. 27, sayı 1, (Şubat 1997), s. 59.

60. Abdülkerim Uzri, *Tarih fi Zikrayat el-Irak, 1930-1958* (Irak'ın anılarındaki tarih, 1930-1958) (Beyrut: Merkez el-Ebcediye li el-Saf el-Tasvirî, 1982), s. 148-150.

61. Yaşua Landis, "Syria and the Palestine War: Fighting King Abdullah's 'Greater Syria Plan'," Eugene L. Rogan ve Avi Şalim, *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, (Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 2001), s. 185.

62. Avi Şalim, *The Iron Wall: Israel and Arab World* (New York: W.W. Norton and Company, 2000), s. 35.

63. Barnett, *Dialogues in Arab Politics*, s. 91.

64. Abdülrezzak el-Hasani, Tarih el-Vizaret el-Irakiye, el-Cüzül Zemin (Irak kabineleri tarihi, c. 8) (Bağdat: Darül Şuun el-Zekifiye el-'Ama, 1988), s. 36-38.

65. Bu görüşmeler ve Kral Abullah'ın amaçları ve siyasal manevraları için bkz., Avi Şalim, *Collusion across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement and the Partition of Palestine* (Oxford, İngiltere: Clarendon Press, 1988).

66. Ismail Ahmed Yagi, *El'-Alâkat el-Irakiye el-Ürdiniye, 1941-1958* (Irak-Ürdün ilişkileri, 1941-1958) (Kahire: Darülsehva, 1988), s. 28.

67. Kadduri, "The Scheme of Fertile Crescent Unity," s. 162.

68. Ahmed Abdülkerim, *Hasat: Sineen Hesba ve Timar Mura* (Hasat: Bereketli yıllar ve acı meyve) (Beyrut: Biasan li el-Neşr ve el-Tevzi, 1994), s. 154.

69. Halid el-Azm, *Müzakeret Halid el-'Azm, el-Mücaled el-Sani* (Halid el-Azm'ın anıları, ikinci c.) (Beyrut: el-Darül Müttehide li el-Neşr, 1972), s. 220; ayrıca bkz., Müftü, *Sovereign Creations*, s. 53.

70. Enver G. Çecne, "Egyptian Attitudes Toward Pan-Arabism," *Middle East Journal*, c. 11, sayı 3, Yaz 1957, s. 259-261.

71. Agy., s. 262.

72. Ahmed Hamruş, "Fikretül Kavmiye el-Arabiye fi Sevrat Yuliyu," (Haziran Devrimi'nde Arap milliyetçisi düşünce), *Misr ve el-Urube ve Sev-*

rat Yuliyu (Mısır, Arapçılık ve Haziran Devrimi), der.: Saadeddin İbrahim ve diğerleri (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1983), s. 83-84.

6. BÖLÜM

1. Aktaran Patrick Seale, *The Struggle for Syria: A Study of Post-War Arab Politics*, 1945-1958 (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1986), s. 192.

2. Joachim Joesten, *Nasser: the Rise to Power* (Westport, Connecticut: Greenwood Press Publishers, 1974), s. 81; ayrıca Jean Lacouture, *Nasser: A Biography* (New York: Alfred A. Knopf), 1973, s. 64-66.

3. Anthony Nutting, *Nasser* (Londra: Constable, 1972), s. 28.

4. Peter Mansfield, *Nasser's Egypt* (Harmondsworth, Surrey: Penguin Books, 1965), s. 39.

5. Robert Stephens, *Nasser: A Political Biography* (New York: Simon ve Schuster, 1971), s. 85-87.

6. Seale, *The Struggle for Syria*, s. 311.

7. *El-Ehram* (Kahire), Kasım 3, 1961.

8. P. J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt: From Muhammed Ali to Mubarak*, 4. bas. (Baltimore: Johns Hopkins University Press,1991), s. 293.

9. Jacques Berque, *Egypt: Imperialism and Revolution* (New York: Praeger Publishers, 1972), s. 669.

10. Agy., s. 581.

11. *Daily Telegraph* (Londra), Temmuz 11, 1955.

12. Premier Cemal Abdül Nasır, *Egypt's Liberation: The Philosophy of the Revolution* (Washington, D.C.: Public Affairs Press, 1955) s. 103.

13. Bu rakamlar için bkz., Joseph S. Szyliowicz, *Education and Modernization in the Middle East* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1973), s. 187-188 ve M. E. Yapp, *The Naer East Since the First World War* (Londra: Longman, 1996), s. 62-63.

14. Agy., s. 102.

15. Agy., s. 76.

16. Phebe Marr, "The Development of a Nationalist Ideology in Iraq, 1920-1941" *The Muslim World*, c. 75, sayı 2 (Nisan 1985), s. 100.

17. Fehim I. Kubeyn, *Education and Science in the Arab World* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1966), s. 221.

18. Bkz., Velid Kadduri, "el-Kavmiye el-Arabiye ve el-Demokrasiye: Müraca'a Nakdiye"(Arap milliyetçiliği ve demokrasi: Eleştirel bir gözden geçirme), *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 228 (Şubat 1998), s. 38.

19. 1950'lerin başlarında Kuzey Afrika'nın tamamı, Sudan, Körfez ve Güney Yemen sömürgeydi; Mısır ve Irak'ta İngiliz askerleri vardı. Yalnızca Suudi Arabistan, Kuzey Yemen, Suriye, Lübnan ve Ürdün'de yabancı varlığından söz edilemezdi, ancak Ürdün Silahlı Kuvvetleri'nin komutanı bir İngiliz'di.

20. Nasır'ın *The Sunday Times* ile mülakatı (Londra), Haziran 24, 1962.

21. British Broadcasting Corporation, *Summary of World Broadcasts: Part IV, The Arap World, Israel, Greece, Turkey, Iran* (Buradan itibaren SWB olarak belirtilecektir), Londra, Temmuz 21, 1954, s. 3.

22. A. I. Davişa, *Egypt in the Arab World: The Elements of Foreign Policy* (Londra: Macmillan, 1976), s. 80.

23. Ümmü Gülsüm'ün hayatı ve döneminin mükemmel bir incelemesi için bkz., Virginia Danielson, *The Voice of Egypt: Ümmü Gülsüm, Arabic Song and Egyptian Society in the Twentieth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1997).

24. Tüm Arap dünyasında ünlü olmakla beraber Mısır'da çalışmayan birkaç şarkıcı vardı. Bunlardan ilk akla gelen Lübnanlı folk müzik şarkıcısı Fayrouz'dur. Fakat o kural olmaktan çok bir istisnadır.

25. Ebu Haldun Sati el-Husri, "Devr Misr fi el-Nehza el-Kavmiye el-'Arabiye" (Arap milliyetçiliğinin Rönesans'ında Mısır'ın rolü) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye,1985, s. 105.

26. El-Cumhuriye el-'Arabiye el-Müttehide, Mehazir Celset Mubahaset el-Vahdet (Toplantılar ve birlik görüşmeleri tutanağı) (Kahire: Milli Basın ve Yayın Kurumu, 1963), s. 74.

27. Agy., s. 37.

28. Aktaran Seale, *The Struggle for Syria*, s. 311.

29. *El-Ehram* (Kahire), Eylül 9, 1962.

30. *El-Ehram* (Kahire), Ocak 10, 1970.

31. Aktaran Eberhard Kienle, "Arab Unity Schemes Revisited: Interest, Identity, and Policy in Syria and Egypt" *International Journal of Middle East Studies*, c. 27, sayı 1 (Şubat 1995), s. 63.

32. Agy.

33. Riyad Taha, *Kıssat el-Vahdet ve el-İnfisal: Tecribat İnsan Arabi Hilal Ahdas 1955-1961*. (Birleşmenin ve ayrılışın hikâyesi: 1955-1961 olayları esnasında bir Arap'ın yaşadıkları) (Beyrut: Darül Afak el-Cedide, 1974), s. 40-41.

34. *SWB*, Ocak 12, 1954, s. 4.

35. *SWB*, Şubat 8, 1954, s. 5.

36. Douglas A. Boyd, *Broadcasting in the Arab World: A Survey of the Electronic Media in the Middle East*, 2. bas. (Ames: Iowa State University Press, 1993), s. 28.

37. Agy., s. 21.

38. Boyd, *Broadcasting in the Arab World*, s. 35.

39. Agy., s. 32-33.

40. Bkz., Hanefi el-Nehlevi, *Abdül Nasır ve Ümmü Gülsüm: 'Itake Hassa Cidden* (Abdül Nasır ve Ümmü Gülsüm: Çok özel bir ilişki) (Kahire: Merkez el-Kada li el-Kitap ve el-Neşr, 1992).

41. Virginia Danielson, "Performance, Political Identity and Memory: Ümmü Gülsüm and Cemal Abdül Nasır," Şerif Zuhur, *Images of Enchantment:Visual and Performing Arts of the Middle East*, (Kahire: The American University in Kahire Press, 1998), s. 121-122.

42. Boyd, *Broadcasting in the Arab World*, s. 121.

43. Elie Keduri, *Nationalism* (Londra: Hutchinson University Library, 1961), s. 75.

44. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, *Statistical Yearbook, 1955*, s. 570 ve *Statistical Yearbook*, 1960, s. 578.

45. *El-Ehram* (Kahire), Mart 31, 1961.

46. United Nations, *Statistical Yearbook, 1960*, s. 509-535.

47. Fuad Matar, *Bisarehe 'En Abdül Nasır: Hivar ma'a Muhammed Hasaneyn Haykal* (Abdül Nasır hakkında samimice: Muhammed Hasaneyn Haykal ile söyleşi) (Beyrut: Darül Kazeye, 1975), s. 105.

48. Ahmed Hamruş, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu, el-Cüzül Rabi: Abdül Nasır ve el-'Arab* (23 Temmuz Devrimi'nin hikayesi, c. 4, Abdül Nasır ve Araplar) (Kahire: Darül Mevkif el-'Arabi, 1983), s. 363.

49. Davişa, *Egypt in the Arab World*, s. 134; ayrıca Kienle, "Arab Unity Schemes Revisited," s. 54-55.

50. Muhammed Fazıl el-Cemali, *Safahat min Tarihine el-Mu'asir* (Çağdaş tarihimizden sayfalar) (Kahire: Dar Suad el-Sabah, 1993), s. 197.

51. Michael N. Barnett, *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order* (New York: Columbia University Press, 1998), s. 80.

52. *El-Ehram* (Kahire), Mart 5, 1958. 1950'lerin sonlarına doğru Nasır kendi propaganda makinesi tarafından "Acil birliği temsil eden Arap milliyetçiliğinin sembolü" olarak övülüyordu. *SWB*, Nisan 29, 1960.

53. *El-Ehram* (Kahire), Aralık 29, 1961.

54. Eflak'ın fikirlerinin özlü bir açıklaması için bkz., Leonard Binder, *The Ideological Revolution in the Middle East* (New York: John Wiley ve Sons, Inc., 1964), 154-197; Baas Partisi'nin erken dönem tarihi, örgütlenişi ve siyasal etkisinin artışı için bkz., John Devlin, *The Ba'th Party: A History from its Origins to 1966* (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1976); ayrıca Kamil Ebu Câbir, *The Arab Ba'th Socialist Party: History, Ideology and Organization* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1966).

55. Patrick Seale, *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1988), s. 41-43.

56. Salah Nasr, Abdül Nasır ve Tecrübat el-Vahdet (Abdül Nasır ve birleşme deneyimi) (Beyrut: el-'Arabi, 1976), s. 51.

57. Ahmed Abdülkerim, *Hasad: Sineen Hasibe ve Timar Mura* (Hasat: Bereketli yıllar ve acı meyve) (Beyrut: Bisan li el-Neşr ve el-Tevzi, 1994), s. 201.

58. Malik Müftü, *Sovereign Creations: Pan-Arabism and Political Order in Syria and Iraq* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1996), s. 71.

59. Devlin, *The Ba'th Party*, s. 103.

60. Ebu Câbir, *The Arab Ba'th Socialist Party*, s. 53.

61. Habaş daha sonra Filistin'in Kurtuluşu için Halk Cephesi'ni (FKHC) kuracaktı ve 1970'lerde büyük çaplı bir dizi uçak kaçırma olayını planlayarak uluslararası ün kazanacaktı. Bunlardan en korkunç olanı Eylül 1970'de Ürdün'de yapıldı ve Filistinlilerce "Kara Eylül" olarak bilinen

Ürdün iç savaşına neden oldu. 1970 felaketinden sonra Habaş FKHC'in merkezini Şam'a taşıdı ve Filistin Kurtuluş Örgütü lideri Yaser Arafat'ın düşmanı ve rakibi olmaya devam etti.

62. Bkz., Abdullah Selim el-Semarey, "Hareket el-Kavmiyen el-'Arab ve Devruha fi el-Va'yi el-Kavmi" (Arap milliyetçiliği ve milli bilinçteki rolü), el-Müstakil el-Arabi (Beyrut), sayı 84 (Şubat 1986), s. 75-99.

63. Abdülkerim, *Hasad: Sineen Hasibe ve Timar Mura* (Hasat: Bereketli yıllar ve acı meyve), s. 247.

64. Michael C. Hudson, *Arab Politics: The Search for Legitimacy* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1977), s. 257.

65. Abdülkerim, *Hasad: Sineen Hasibe ve Timar Mura* (Hasat: Bereketli yıllar ve acı meyve), s. 245; Nasr, Abdül Nasır ve Tecrübat el-Vahdet (Abdül Nasır ve Birleşme deneyimi), s. 68.

66. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Londra: Oxford University Press, 1970), s. 317-318.

67. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists, and Free Officers* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1978), s. 545. Gizli polis arşivlerini ve Komünist Parti'nin belgelerini kullanarak Batatu bu şiddetli isyanı grafiklerle anlatır, s. 545-566.

68. Agy. s. 756.

69. Ali Kerim Said, *Irak 8 Şubat 1963: Min Hivar el-Dem; Müracaat fi Zekirat Talib Şebib* (Irak 8 Şubat 1963: Normlar üzerine bir diyalogdan kanların diyaloğuna; Talib Şabib'in anısına incelemeler) (Beyrut: Darül Künuz el-Edebiye, 1999), s. 49.

7. BÖLÜM

1. *The Sunday Times* (Londra), Haziran 24, 1962.

2. Aktaran Fikret Abdülfettah, *Siyaset el-Irak el-Hariciye fi el-Mıntıka el-Arabiye, 1953-1958* (Irak'ın Arap bölgesindeki dış politikası, 1953-1958) (Bağdat: Vizaret el-Zekafa ve el-A'lem, 1981), s. 333.

3. Elie Podeh, *The Quest for Hegemony in the Arab World: The Struggle Over the Baghdad Pact* (Leiden: E. J. Brill, 1995), s. 64.

4. Ebu Haldun el-Husri, "The Iraqi Revolution of July 14, 1958" *Middle East Forum*, c. 41 (1965), s. 27.

5. Kennet Love, *Suez: The Twice Fought War* (New York: McGraw Hill, 1969), s. 195-196; Podeh, *The Quest for Hegemony in the Arab World*, s. 88; ve Abdülfettah, Siyaset el-Irak el-Hariciye (Irak'ın Arap bölgesindeki dış politikası, 1953-1958), s. 308-311.

6. Nuri el-Sait'in makalesi ölümünden sonra *Life*'da çıktı. Makaleden yapılan alıntı için bkz., Robert Stephens, *Nasser: A Political Biography* (Londra: Allen Lane / Penguin Press, 1971), s. 149.

7. Phebe Marr, *The Modern History of Iraq* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1985), s. 117. Marr bu bilgiyi Irak-Mısır toplantısına da katılan, o sırada Kahire'de Irak Büyükelçisi olan Necip el-Ravi ile yapılan bir mülakattan almıştır. Ancak mülakatın toplantıdan on dört yıl sonra yapıldığına ve el-Ravi'nin toplantıda not alıp almadığının ya da hafızasından mı konuştuğunun bilinmediğine dikkat edilmelidir.

8. Abdüllatif el-Bağdadi, *Müzakeret Abdüllatif el-Bağdadi el-Cüzül Evvel* (Abdüllatif el-Bağdadi'nin anıları, cilt 1) (Kahire: el-Mektebül Musri el-Hadis, 1977), s. 200.

9. Ahmed Abdülkerim, *Hasad: Sineen Hasibe ve Timar Mura* (Hasat: Bereketli yıllar ve acı meyve) (Beyrut: Bisan li el-Neşr ve el-Tevzi' 1994), s. 271.

10. *El-Ehram* (Kahire), Mart 10, 1955.

11. *El-Ehram* (Kahire), Şubat 18, 1957.

12. El-Bağdadi, *Müzakeret Abdüllatif el-Bağdadi* (Abdüllatif el-Bağdadi'nin anıları), s. 200.

13. The British Broadcasting Corporation, *Summary of World Broadcasts, Part IV: The Arab World, Israel, Greece, Turkey, Iran* (Buradan itibaren SWB olarak belirtilecektir), Mart 7, 1957, s. 3.

14. *SWB*, Mayıs 3, 1958, s. 1.

15. Bkz., Waldeman J. Gallman, *Iraq Under General Nuri: My Recollections of Nuri el-Said, 1954-1958* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1964), s. 9-12; ayrıca Lord Birdwood, *Nuri el-Said: A Study in Arab Leadership* (Londra: Cassell, 1959), s. 8-9.

16. Aktaran Avi Şalim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (New York: W.W. Norton & Company, 2000), s. 135-136.

17. Stephens, *Nasser: A Political Biography*, s. 157.

18. Humphery Trevelyan, *The Middle East in Revolution* (Londra: Macmillan, 1970, s. 27-28.

19. Abdülkerim, *Hasad: Sineen Hasibe ve Timar Mura* (Hasat: Bereketli yıllar ve acı meyve), s. 276.

20. Karen Davişa, *Soviet Foreign Policy Towards Egypt* (Londra: Macmillan, 1979), s. 11.

21. Kral Hüseyin, *Uneasy Lies the Head* (New York: Bernard Geis Associates, 1962), s. 106-107.

22. Peter Snow, *Hüseyin: A Biography* (New York: Robert B. Luce, Inc., 1972), s. 74.

23. Riyad Taha, *Kıssatül Vahdet ve el-İnfisal: Tecrübet Ensan Arabi Hilal Ehdaz 1955-1961* (Birleşmenin ve ayrılışın hikâyesi: 1955-1961 olayları esnasında bir Arap'ın yaşadıkları) (Beyrut: Darül Afak el-Cedide), s. 61.

24. Aktaran Podeh, *The Quest for Hegemony in the Arab World*, s. 174.

25. İsmail Ahmed Yagi, *el-'Alâkat el-Ürdüniye, 1941-1958* (Irak-Ürdün ilişkileri, 1941-1958) (Kahire: Darül Sehava li el-Nasr, 1988), s. 40.

26. Podeh, *The Quest for Hegemony in the Arab World*, s. 175-176.

27. Michael B. Oren, "A Winter of Discontent: Britan's Crisis in Jordan, December 1955-March 1956," *International Journal of Middle East Studies*, c. 22 (1990), s. 176.

28. Uriel Dann, *King Hüseyin and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan, 1955-1967* (New York: Oxford University Press, 1989), s. 28-29; Snow, *Hüseyin: A Biography*, s. 76-79; Oren, "A Winter of Discontent," s. 176-178; el-Bağdadi, Mudhakarat Abdüllatif el-Bağdadi (Abdüllatif el-Bağdadi'nin anıları), s. 201; Abdülfettah, Siyasetül Irak el-Hariciye fi el-Mıntıka el-Arabiye (Irak'ın Arap bölgesindeki dış politikası), s. 360-363; Michael N. Barnett, *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order* (New York: Columbia University press, 1998), s. 116-119.

29. Hüseyin, *Uneasy Lies the Head*, s. 110-112.

30. Yagi, *el-'Alâkat el-Irakiye el-Ürdiniye* (Irak-Ürdün ilişkileri), s. 41.

31. Snow, *Hüseyin: A Biography*, s. 79.

32. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (New York: Simon ve Schuster, 1993), s. 6.

33. R. Stephen Humphreys, *Between Memory and Desire: The Middle East in a Troubled Age* (Berkeley: University of California Press, 1999), s. 135-136.

34. Yirminci yüzyılın başlarında Irak'taki kutsal Şii şehri Necef'te Şii medreselerine 8.000'in üzerinde öğrenci devam etmekteydi. 1957'ye ge-

lindiğinde rakam 1.954'e düşmüştü. Bkz., İzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994), s. 254

35. Bkz., Liona Lukitz, *Iraq: The Search for National Identity* (Londra: Frank Cass, 1995), s. 151-153.

36. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists and Free Officers* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1978), s. 1216-1218.

37. Bkz., Ali Kerim Said, *Irak 8 Şubat, 1963: Min Hivar el-Mefahim ile Hivar el-Dem, Muracaat fi Zikriyat Talib Şibab* (Irak 8 Şubat 1963: Normlar üzerine bir diyalogdan kanların diyaloğuna: Talib Şabib'in anısına incelemeler) (Beyrut: Darül Künuz el-Edebiye, 1999), s. 307-314.

38. Anthony Eden, *Full Circle* (Londra: Cassell, 1960), s. 335.

39. Glubb'ın görevden alınışı, Britanya Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd Kahire'deyken, Nasır ile bir akşam yemeğinden döndüğü sırada ilan edildi. Lloyd, Nasır'ın Amman'dan gelen haberleri [toplantı sırasında] bilmekte olduğunu fakat kendisini ve Britanya'yı alaya almak ve aşağılamak için sakladığını düşündü. Fakat Nasır, kralla İngiliz ordu komutanı arasında biriken "kişisel kıskançlık ve husumetten" kaynaklanan Glubb'ın görevden alınışı haberini duyunca herkes kadar şaşırmıştı. Bkz., Stephens, *Nasser: A Political Biograohy*, s. 179-180.

40. Anthony Nutting, *No End of a Lesson* (Londra: Contable, 1967), s. 34-35.

41. El-Bağdadi, *Müzakeret Abdüllatif el-Bağdadi* (Abdüllatif el-Bağdadi'nin anıları), s. 315-316.

42. N. Frankland ve V. King (der.), *Documents on International Affairs, 1956* (Londra: Oxford University Press, 1959), s. 69-70.

43. Bkz., Salah Nasr, *Abdül Nasır ve Tecrübet el-Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyi) (Beyrut: el-Vatan el-Arabi, 1976), s. 85-87.

44. *Sunday Times* (Londra), Haziran 24; 1962.

45. Sayed Mare, *Evrak Siyasiye* (Siyasal belgeler) (Kahire: el-Mektebül Musri el-Hadis, 1978), s. 357.

46. Anthony Nutting, *Nasır* (Londra: Constable, 1972), s. 174.

47. Bağdadi'nin ve Fethi Rıdvan'nın anlattıkları için bkz., *72 Şebran Ma'a Abdül Nasır* (Abdül Nasır'la 72 ay) (Kahire: Darül-Hürriye, 1986), s. 96.

48. Mare'i, *Evrak Siyasiye* (Siyasal belgeler), s. 362.

49. Nasır'ın kitabına John Badeau'nın giriş yazısından, *The Philosophy of the Revolution* (Buffalo, New York: Economica Books, 1959), s. 14.

50. Ahmed Hamruş, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu, el-Cüzül Rabi; Abdül Nasır ve el-Arab* (23 Temmuz Devrimi'nin hikâyesi, c. 4, Abdül Nasır ve Araplar) (Kahire: Darül Mevakif el-'Arabi, 1983), s. 20-21.

51. Taha, *Kıssatül Vahdet ve el-İnfisal* (Birleşmenin ve ayrılışın hikâyesi), s. 46-48.

52. Abdülkerim, *Hasad: Sineen Hasibe ve Timar Mura* (Hasat: Bereketli yıllar ve acı meyve), s. 340-341.

53. Daha sonra da ortaya çıktığı gibi on yıllık antlaşma bir hüsnükuruntuydu. Nasır'ın Ürdün vatandaşları, özellikle de Filistinliler arasındaki popülaritesi Ürdün kralını endişelendiriyordu ve Arap milliyetçiliğinin kendi yönetimi üzerindeki istikrarsızlaştırıcı etkisi onu korkutuyordu. Haklıydı da. Nisan 1957'de, ordu (Arap alayı) içindeki Nasır hayranı olan ve kendi krallarının İngiltere'ye ve Arap milliyetçiliğinin diğer düşmanlarına aşırı bağlı olduğunu düşünen Arap milliyetçisi subaylar tarafından girişilen bir darbeyi önlemişti. 1957'nin sonuna gelindiğinde, Suudi Kral Said bin Abdülaziz, Nasır'ın propagandasını yaptığı Arap milliyetçiliğinin kendi ailesinin varlığına büyük bir tehdit oluşturduğu kanaatine varmıştı. 1958'de Ürdün ve Suudi Arabistan Irak'ın yanında Mısır'ın büyük düşmanları olmuştu.

54. Tevfik el-Suveydi, *Müzakereti: Nısf Karn min Tarih el-'Irak ve el-Keziye el-'Arabiye* (Anılarım: Irak tarihinin ve Arap projesinin yarım asrı) (Beyrut: Darül Kitap el-'Arabi, 1969), s. 552.

55. Yazarın babası Irak Krallık Hava Kuvvetleri Albayı İslam Davişa ve o zamanki Irak Krallık Hava Kuvvetleri Komutanı Tuğgeneral Kazım Abadi ile konuşmalar.

56. Bkz., Naci Şevkat, *Sira ve Zikriyat Semaneena Aman, 1894-1974* (Biyografi ve seksen yılın anıları, 1894-1974) (Bağdat: Mektubat el-Yekda el-Arabiye, 1974), s. 587; aynı konuyla ilgili olarak ayrıca bkz., Abd Mustafa, *Tecrübat el-'Amel el-Cebevi fi el-Irak Beina 1921-1958* (The experiment of oppositional work in Iraq between 1921-1958) (Bağdat: Mensuret Vizaret el-Tekafa ve el-Fünun, 1978), s. 245-246.

57. Halim Ahmed, *Müciaz Tarih el-'Irak el-Hadis, 1920-1958* (Modern Irak'ın kısa tarihi, 1920-1958) (Beyrut: Dar İbn Haldun, 1978), s. 108-109.

58. Abdülrezzak el-Hasani, *Tarih el-Vizarat el-Irakiye, el-Cüzül Aşir* (Irak Kabinesi'nin tarihi, c. 10) (Bağdat: Darül Şuun el-Tekafiya el-'Amma, 1988), s. 113-114. Ayrıca, Said, *Irak 8 Şubat, 1963* (Irak 8 Şubat, 1963), s. 91.

59. Abd Mustafa, *Tecrübat el-'Amel el-Cebevi fi el-Irak Beina* (Irak'ta muhalefet çalışmaları), s. 246; el-Hasani, *Tarih el-Vizaret el-Irakiye* (Irak Kabinesi'nin Tarihi), s. 113.

60. Podeh, *Quest for Hegemony in the Arab World*, s. 212.

61. Agy., s. 216.

62. Agy., s. 220.

63. Bkz., Abdülfettah, *Siyaset el-Irak el-Hariciye fi el-Mıntıka el-Arabiye* (Irak'ın Arap bölgesindeki dış politikası), s. 225-226.

64. Aktaran P.J. Vatikiotis, "Dilemmas of Political Leadership in the Arab Middle East: The Case of the UAR" *American Political Science Review*, c. 55, sayı 1 (Mart 1961), s. 108.

65. Hamruş, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu* (23 Temmuz Devrimi'nin hikâyesi), s. 22.

66. Yazarın babası Hava Kuvvetleri Albayı İslam Davişa ile konuşmalar.

8. BÖLÜM

1. Halid el-Azm, *Müzakeret Halid el-'Azm el-Mücelled el-Salis* (Halid el-Azm'ın anıları, c. 3) (Beyrut: el-Darül Müttehide li el-Neşr, 1973), s. 145.

2. Mahmud Riyad, *Müzakeret Mahmud Riyad, 1948-1978, el-Cüzül Sani* (Mahmud Riyad'ın anıları, 1948-1978, c. 2) (Kahire: Darül Müstakbel el-'Arabi, 1986), s. 108. Mısır'ın Şam Büyükelçisi Riyad, Azm'ın girişimini onun Arapçılığa kendini adamışlığından çok kişisel siyasal ihtiraslarından kaynaklandığını hissetti. Agy., s. 107.

3. James Jankowski, "Arab Nationalism in 'Nasserism' and Egyptian State Policy, 1952-1958," *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, der.: James Jankowski ve Israel Gershoni. (New York: Columbia University Press, 1997), s. 162-163.

4. Riyad Taha, *Kıssat el-Vahdet ve el-İnfisal: Tecrübe İnsan Arabi Hizal Ehdaz 1955-1961* (Birleşmenin ve ayrılışın hikâyesi: 1955-1961 olayları esnasında bir Arap'ın yaşadıkları) (Beyrut: Darül Afak el-Cedide, 1974), s. 73.

5. Bkz., Abdülrezzak el-Hasani, *Tarihül Vizaret el-Irakiye, el-Cüzül Aşir* (Irak kabineleri tarihi, c. 10) (Bağdat: Darül Şuun el-Tekafiya el-'Amma, 1988), s. 106.

6. P. E. Zinner (der.), *Documents on American Foreign Relations, 1957* (New York: Harper and Brothers, 1958), s. 201.

7. Erskine B. Childers, *The Road to Suez* (Londra: Macgibbon ve Kee, 1962), s. 313.

8. Gazi A. Algosaibi, *The 1962 Revolution in Yemen and its Impact on the Foreign Policy of the UAR and Saudi Arabia* (Unpublished University of London Ph. D. thesis, 1970), s. 272.

9. G. A. Lipsky ve diğerleri, *Saudi Arabia* (New Haven, Connecticut: Hraf Press, 1959), s. 201.

10. Robert Stephens, *Nasser: A Political Biography* (Londra: Allen Lane / Penguin Press, 1971), s. 261-262.

11. Salah Nasr, *Abdül Nasır ve Tecrübetül Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyi) (Beyrut: el-Vatan el-Arabi, 1976), s. 103.

12. Kral Hüseyin, *Uneasy Lies the Head* (New York: Bernard Geis Associates, 1962), s. 165-183. Bunların bir "darbe" mi yoksa bir güç denemesi mi olduğu belirsizdir. Bkz., Uriel Dann, *King Hüseyin and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan, 1955-1967* (New York: Oxford University Press, 1989), s. 54-59; ayrıca Robert Satloff, *From Abdullah to Hüseyin: Jordan in Transition* (New York: Oxford University Press, 1994), s. 164-168.

13. British Broadcasting corporation, *Summary of World Broadcasts, Part IV: The Arab World, Israel, Greece, Turkey, Iran* (buradan itibaren SWB olarak belirtilecektir), Nisan 19, 1957, s. 2. Bu suçlama, ilk yapıldığı andan itibaren iki ay boyunca neredeyse her gün tekrar edildi.

14. Nitekim kralın suçlamalarında haklılık payı vardı. Üst düzey bir Mısır istihbarat subayına göre, kralın Amerikalılarla işbirliği yaptığını iddia eden kral karşıtı Kahire kaynaklı broşürler Amman, Kudüs ve diğer Ürdün şehirlerinin sokaklarında görülebilirdi. Bkz., Nasr, *Abdül Nasır ve Tecrübetül Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyi), s. 103.

15. H. B. Westerfield, *The Instruments of American Foreign Policy* (New York: Thomas Y. Crowell Company, 1963), s. 479.

16. Dwight D. Eisenhower, *The White House Years*, c. 2, *Waging Peace* (New York: Doubleday, 1965), s. 197.

17. Patrick Seale, *The Struggle for Syria: A Study of Post-War Arab Politics, 1945-1958* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1986), s. 303.

18. Ahmed Hamruş, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu, el-Cüzül Rabi ve el-Arab* (23 Temmuz Devrimi'nin hikâyesi, c. 4, Abdül Nasır ve Araplar) (Kahire: Darül Mevkif el-Arabi,1983), s. 42.

19. Nasr, *Abdül Nasır ve Tecrübetül Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyi), s. 118.

20. Seale, *The Struggle for Syria*, s. 318.

21. Aktaran Malik Müftü, *Sovereign Creations: Pan-Arabism and Political Order in Syria and Iraq* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1996), s. 91.

22. Agy., s. 92.

23. Bkz., Hamruş, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu* (23 Temmuz Devrimi'nin hikâyesi), s. 43-45; Nasr, *Abdül Nasır ve Tecrübetül Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyi), s. 124-125.

24. Sayed Mare, *Evrak Siyasiye* (Siyasal belgeler) (Kahire: El-Mektubül Mısri el-Hadis, 1978), s. 392-393. Mare UAR'ın Merkez Tarım Bakanı'ydı.

25. Sami Cevher, *el-Semirun Yetekelamun: Abdül Nasır ve Mezehatül İhvan* (Sessiz konuşma: Abdül Nasır ve [Müslüman] Kardeşler Kıyımı) (Kahire: El-Mektubül Mısri el-Hadis, 1975), s. 112. Bu alıntıyla ilgili olarak, Arap birliğine kendini adamış olan Michel Eflak ile 1949'da idam edilen aşırı Suriye milliyetçisi Antun Sa'ada arasında hiçbir ortak noktanın olmamasıdır. Hüseyin'in onları aynı kategoride görmesinin nedeni belki de her ikisinin de Hıristiyan olması ve onların "İslama karşı çalışıyor" olduğunun sanılmasıdır.

26. Fethi Rıdvan, *72 Şehran ma'a Abdül Nasır* (Abdül Nasır ile 72 ay) (Kahire: Darül Hürriyet, 1986), s. 104.

27. Agy.

28. Stephens, *Nasser: A Political Biography*, s. 274.

29. *SWB*, Eylül 29, 1961, s. 9.

30. El-Azm, *Müzakeret Halid el-Azm* (Halid el-Azm'ın anıları), s. 197-198.

31. Seale, *The Struggle for Syria*, s. 323.

32. Müftü, *Sovereign Creations*, s. 93-94.

33. Taha, *Kıssat el-Vahdet ve el-İnfisal* (Birleşmenin ve ayrılışın hikâyesi), s. 101

34. *El-Kudsül Arabi* (Londra), Mayıs 29-30, 1999. Bu gazete Hourani'nin anılarını bir dizi halinde yayınlamıştır. Bu sayıda 85. bölüm yer almaktadır.

35. *Müzakeret Halid el-Azm* (Halid el-Azm'ın anıları), s. 163-165.

36. *El-Kudsül Arabi* (Londra), Mayıs 29-30, 1999.

37. Fuad Matar, *Bisarihen Abdül Nasır: Hivar ma'a Muhammed Hasaneyn Haykal* (Abdül Nasır hakkında samimice: Muhammed Hasaneyn Haykal ile söyleşi), (Beyrut: Darül Kezaya, 1975), s. 137.

38. *Müzakeret Halid el-Azm* (Halid el-Azm'ın anıları), s. 165; ayrıca bkz., Ekrem Hourani hatırladıkları, *el-Kudsül Arabi*, Mayıs 29-30, 1999; Matar, *Bisarihen Abdül Nasır* (Abdül Nasır hakkında samimice), s. 137; Hamruş, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu* (23 Temmuz Devrimi'nin hikâyesi,), s. 58. Hamruş, Nasır'ın Halep ziyareti sırasında insanların bir ara Nasır'ın arabasını omuzlarında taşıdığını nakleder.

39. Enver Sedat, *In Search of Identity: An Autobiography* (New York: Harper and Row, 1977), s. 152.

40. The United Arab Republic, *President Cemal Abdül Nasır's Speeches and press Interviews, 1958* (Kahire: Information Deparment), s. 27.

41. Tam metin için bkz., Agy., s. 28-45.

42. Bkz., Naci Abdülnebi Bazi, *Suriye: Siraül İstiktab: Dirasa ve Tahlil li Ehdaz el-Şarkül Evset ve el-Tadakulat el-Düvaliye fi el-Ehdaz el-Suriye, 1917-1973* (Suriye: Kutuplaşmanın mücadelesi; Ortadoğu'daki sorunların ve Suriye'nin içişlerine uluslararası müdahalenin bir incelemesi ve analizi, 1917-1973) (Damascus: Dar Ibn el-Arabi, 1996), s. 304-305; ayrıca bkz., Ahmed Abdülkerim, *Hasad: Sineen Hasibe ve Simar Mura* (Hasat: Bereketli yıllar ve acı meyve) (Beyrut: Baysan, 1994), s. 387.

43. Abdülkerim el-Uzri, *Tarih fi Zikriyatül Irak, 1930-1958* (Irak'ın anılarındaki tarih, 1930-1958) (Beyrut: Merkezül Ebcediye li el-Saafül Tasviri, 1982), s. 544.

44. Fikret Namık Abdülfettah, *Siyasetül Irakül Hariciye fi el-Mıntıka el-Arabiye, 1953-1958* (Irak'ın Arap bölgesindeki dış politikası, 1953-1958) (Bağdat: Darül Regidali el-Neşr, 1981), s. 214-215.

45. Müftü, *Sovereign Creations*, s. 104.

46. El-Uzri, *Tarih fi Zikriyatül Irak* (Irak'ın anılarındaki tarih), s. 550.

47. El-Hasani, *Tarihül Vizaretül Irakiye* (Irak kabineleri tarihi), s. 205

48. El-Uzri, *Tarih fi Zikriyatül Irak* (Irak'ın anılarındaki tarih), s. 545.

49. Naci Aluş, *el-Sevara ve el-Cemahir: Merahülül Nizal el-Arabi ve Devrül Hareketül Sevriya, 1948-1961* (Devrim ve kitleler: Arap mücadelesinin aşamaları ve devrimci hareketin rolü, 1948-1961) (Beyrut: Darül Talia li el-Tiba'a ve el-Neşr, 1973), s. 84.

50. Alıntı, "Arap Birliği"nin ilanından hemen önceki toplantı tutanaklarından yapılmıştır. Alıntı için bkz., Abdülfettah, *Siyasetül Irakül Hariciye fi el-Mıntıka el-Arabiye* (Irak'ın Arap bölgesindeki dış politikası), s. 475.

51. İsmail Ahmed Yagi, *El-Alâkat el-Irakiye el-Ürdüniye, 1941-1958* (Irak-Ürdün ilişkileri, 1941-1958) (Kahire: Darül Sehva li el-Neşr, 1988), s. 55.

52. El-Hasani, *Tarihül Vizaretül Arabiye* (Irak kabineleri tarihi), s. 203.

53. Agy., s. 203-204.

54. Nedim Dimaşkiye, *Mahattet fi Hayati el-Diblomasiye: Zikriyat fi el-Siyase ve el-Alâkatül Düveliye* (Diplomasi hayatımda duraklar: Siyaset ve uluslararası ilişkiler anılarım) (Beyrut: Darül Neşr, 1995), s. 120.

55. Sert ve dağınık konuşma için bkz., Fehim I. Kubeyn, *Crisis in Lebanon* (Washington, D.C.: The Middle East Institute, 1961), s. 181-196.

56. Bkz., Fevzi Abu Diab, *Lübnan ve el-Umanetül Müttehide* (Lübnan ve Birleşmiş Milletler) (Beyrut: Darül Nehza el-Arabiye, 1971), s. 139.

57. Dimaşkiye, *Mahattet fi Hayati el-Diblomasiye* (Diplomasi hayatımdaki duraklar), s. 121-122.

58. Muhammed Fazıl el-Cemali, *Safahat min Tarihine el-Muasır* (Çağdaş tarihimizden sayfalar) (Kahire: Dar Su 'adül Sabah, 1993), s. 197.

59. Aktaran Michael N. Barnett, *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order* (New York: Columbia University Press, 1998), s. 134.

60. Peter Snow, *Hüseyin: A Biography* (New York: Robert B. Luce, Inc., 1972), s. 128-129.

61. Dann, *King Hüseyin and the Challenge of Arab Radicalism*, s. 93.

62. Aktaran Avi Şalim, "Israel, the Great Powers, and the Middle East Crisis of 1958," *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, c. 2, (Mayıs 1999), s. 185.

63. Bkz., örneğin, Talib Müştak, *Evrak Eyami, 1900-1956, el-Cüzül Evvel* (Benim günlerimin belgeleri, c. 1) (Beyrut: Darül Tali'a li el-Tiba'a ve el-Neşr, 1968), s. 563-568.

64. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'thists and Free Officers* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1978), s. 816.

65. Macid Kadduri, *Republican Iraq: A Study in Iraqi Politics Since the Revolution of 1958* (Londra: Oxford University Press. 1969), s. 87; Phebe Marr,

The Modern History of Iraq (Boulder, Colorado: Westview Press, 1985), s.159.

9. BÖLÜM

1. Benjamin Şuadran, *The Power Struggle in Iraq* (New York: Council for Middle Eastern Affairs Press, 1960), s. 35.

2. Agy.

3. Macid Kadduri, *Republican Iraq: A Study in Iraqi Politics Since the Revolution of 1958* (Londra: Oxford University Press, 1969), s. 87; Phebe Marr, *The Modern History of Iraq* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1985), s. 159.

4. Ali Kerim Said, *Irak 8 Şubat 1963: Min Hivarül-Mefahim ila Hivarül Damm, Müracaat fi Zikirat Taleb el-Şabib* (Irak 8 Şubat 1963: Normlar üzerine bir diyalogdan kanların diyaloğuna; Talib Şabib'in anısına incelemeler) (Beyrut: Darül Künuz el-Edebiye, 1999), s. 282-283.

5. Konuşmacı, devrimden hemen sonra *eski rejim*'in üyelerini yargılamak için kurulan Mahkemetül Şaab (Halk Mahkemesi) savcısı solcu Albay Macid Amin'di. Bu açıklama Arif'in, Kasım'a suikast teşebbüsü suçlamasıyla yargılandığı duruşmada yapılmıştır. Bkz., Şuadran, *The Power Struggle in Iraq*, s. 37.

6. Bkz., örneğin, Salah Nasr, *Abdül Nasır ve Tecrübetül Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyimi) (Beyrut: el-Vatan el-Arabi, 1976), s. 171-172, 175.

7. Kadduri, *Republican Iraq*, s. 92-93.

8. British Broadcasting Corporation, *Summary of World Broadcasts, Part IV: The Arab World, Israel, Greece, Turkey, Iran* (Buradan itibaren SWB olarak belirtilecektir), Kasım 6, 1958, s. 6.

9. Said, *Iraq 8 Shibat, 1963* (Irak 8 Şubat, 1963), s. 282-283.

10. *SWB*, Mart 11, 1959, s. 11.

11. *SWB*, Mart 12, 1959, s. 10.

12. El Cumhuriye el-Arabiye el-Müttehide (UAR), *Mecmuat, Hirab ve Tesrihat ve Beyanatül Reis Cemal Abdül Nasır, el-Cüzül Hamis* (Başkan Cemal Abdül Nasır'ın konuşmaları, açıklamaları ve bildirileri koleksiyonu, c. 5) (Buradan itibaren *Hirab* olarak belirtilecektir) (Kahire: Maslahatül-Isti'lamat, 1959), s. 353.

13. United Arab Repulic, *President Cemal Abdül Nasır's Speeches and Press Interviews* (Buradan itibaren *Speeches* olarak belirtilecektir) (Kahire: Information Department, 1959), s. 149. Nasır birkaç gün sonra aynı temaya geri döner. Bkz., SWB, Mart 19, 1959, s. 10.

14. *SWB*, Mart 13, 1959, s. 8.

15. *SWB*, Mart 18, 1959, s. 9.

16. *SWB*, Nisan 3, 1959, s. 8; ayrıca bkz., Şuadran, *Power Struggle in Iraq*, s. 50.

17. Kasım'ın *el-Sevrat* ile mülakatı (Bağdat), Kasım16, 1959.

18. Ahmed Hamruş, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu, el-Cüzül Rabi: Abdül Nasır ve el-Arab* (23 Temmuz Devrimi'nin hikâyesi, c. 4, Abdül Nasır ve Araplar) (Kahire: Darül Mevkifül Arabi, 1983), s. 156.

19. Kamil Ebu Câbir, *The Arab Ba'th Socialist Party: History, Ideology and Organization* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1966), s. 35; ayrıca bkz., John Devlin, *The Ba'th Party: A History from Its Origins to 1966* (Stanford, California: Hoover Institution, 1976), s. 80.

20. Fuad Mattar, *Bisarihen Abdül Nasır: Hivar ma'a Muhammed Hasaneyn Haykal* (Abdül Nasır hakkında samimice: Muhammed Hasaneyn Haykal ile söyleşi) (Beyrut: Darül Kezaya, 1975), s. 135; ayrıca Muhammed Hasaneyn Haykal, *Ma Elasi Cera fi Suriye* (Suriye'de ne oldu?) (Kahire: el-Darül Kavmiye li el-Tiba'a ve el-Neşr, 1962), s. 66.

21. Aktaran Malik Müftü, *Sovereign Creations: Pan-Arabism and Political Order in Syria and Iraq* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1996), s. 95.

22. İngiliz gazeteci Robert Stephens'ın Selahaddin Bitar'la bir mülakatından. Bkz., Robert Stephens, *Nasser: A Political Biography* (Londra: Allen / Penguin Press, 1971), s. 333.

23. Halid el-Azm, *Müzakeret Halid el-Azm: el Cüzül Salis* (Halid el-Azm'ın anıları, c. 3) (Beyrut: el-Darül Müttehide li el-Neşr, 1973), s. 167-168.

24. Sami Cevher, *el-Semitun Yetekelamun: Abdül Nasır ve Mezbahatül İhvan* () (Kahire: el-Mektubül Musri el-Hadis, 1975), s. 114.

25. Stephens, *Nasser: A Political Biography*, s. 343; Baasçıların Abdül Nasır aracılığıyla önderlik etme ümitleriyle ilgili olarak bkz., Mattar, *Bisarinen Abdül Nasır* (Abdül Nasır hakkında samimice), s. 137-138.

26. Süleyman el-Medeni, *Haula Hakamu Suriye, 1918-1970* (Suriye'yi yönetenler, 1918-1970) (Beyrut: Darül Enver, 1996), s. 121-122; Nasr, *Abdül Nasır ve Tecribetül Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyi), s. 149.

27. Nasr, *Abdül Nasır ve Tecrübetül Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyi), s. 150; el-Medeni, *Haula' Hakamu Suriye* (Suriye'yi yönetenler), s. 122.

28. *El-Ehram* (Kahire), Kasım 17, 1961.

29. Ancak bir Baasçı Mısır bürokratik sosyalizmin neden olduğu kötüleşen ekonomik koşullardan Suriyeli nüfusun Baas Patisi'ni sorumlu tuttuğunu ve bunun Baas Partisi'nin seçim başarısını zayıflattığını iddia eder. Bkz., Naci Abdülnebi Bazi, *Suriye: Sira'el-İstiktab: Dirasa ve Tahli li Ebdaz el-Şark el-Evset ve el-Tadekbulat el-Düverliye fi el-Ebdaz el-Suriye, 1917-1973* (Suriye: Kutuplaşmanın mücadelesi; Ortadoğu'daki sorunların ve Suriye'nin içişlerine uluslararası müdahalenin bir incelemesi ve analizi, 1917-1973) (Şam: Dar Ibni el-Arabi, 1996), s. 309.

30. Ahmed Abdülkerim, *Hasad: Seneen Hasibe ve Simar Mura* (Hasat: Bereketli yıllar ve acı meyve) (Beyrut: Baysan 1994), s. 405-407.

31. Said, *Iraq 8 Shibat, 1963* (Irak 8 Şubat, 1963), s. 214-215.

32. Bkz., Riyad Taha, *Kıssatül Vahdet ve el-İnfisal: Tecrübet Ensan Arabi Hilal Ehdaz 1955-1961* (Birleşmenin ve ayrılışın hikâyesi: 1955-1961 olayları esnasında bir Arap'ın yaşadıkları) (Beyrut: Darül Afak el-Cedide, 1974), s. 141.

33. Patrick Seale, *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1988), s. 59.

34. Taha, *Kıssatül Vahdet el-İnfisal* (Birleşmenin ve ayrılışın hikâyesi), s. 145-146.

35. Said, *Iraq 8 Shibat, 1963* (Irak 8 Şubat, 1963), s. 213.

36. Malcolm Kerr, *The Arab Cold War: Cemal Abdül Nasır and his rivals, 1958-1970*, 3. bas. (Londra: Oxford University Press, 1971), s. 34.

37. *El-Ehram* (Kahire), Kasım 24, 1961.

38. Müftü, *Sovereign Creations*, s. 58.

39. Abdülkerim, *Hisad* (Hasat), s. 397-403.

40. Sayed Mare, *Evrak Siyasiye* (Siyasal belgeler) (Kahire: el-Mektubül Musri el-Hadis, 1978), s. 400-402.

41. Abdülkerim, *Hisad* (Hasat), s. 403.

42. Bazi, *Suriye: Sira'el-İstiktab* (Suriye: Kutuplaşmanın mücadelesi), s. 311.

43. *SWB*, Haziran 27, 1961, s. 9. Otuz yıl sonra aynı iddiada bulunan başka bir Iraklı diktatör Saddam Hüseyin ABD liderliğindeki uluslararası güç tarafından yıkıcı bir hezimete uğratılacaktı.

44. Marr, *The Modern History of Iraq*, s. 180-181.

45. Gerçekte askeri tehdit yoktu. Kasım'ın beyanından hemen sonra Shu'aiba'daki güney askeri üssün komutanı Hava Kuvvetleri Albayı Isam Davişa bir çeşit askeri operasyona ilişkin olduğunu düşündüğü emirleri almak için Bağdat'a gitti. Ancak Irak Hava Kuvvetleri komutanın söylediklerini duyunca şaşırdı; Tuğgeneral Celal el-Evkafi ona hiçbir Irak uçağının Kuveyt hava sahasına girmemesi konusunda dikkatli olmasını söyledi. Davişa, Kasım'ın konuşmasını hatırlatınca, el-Evkafi: "Bu deli adamı dikkate alma. İngiliz'in Kuveyt'e elimizi kolumuzu sallayarak girmememize izin vereceğini mi sanıyorsun?" dedi. Yazarın babası Hava Kuvvetleri Albayı İslam Davişa ile konuşmalar.

46. Bkz., örneğin, *el-Ehram* (Kahire), Aralık 29, 1961; *el-Ehram* (Kahire), Ekim 19, 1962; *el-Muharrir* (Beyrut), Nisan 2, 1963. Ancak, Nasır bir taraftan normal devlet ilişkileri yürütmenin diğer taraftansa milliyetçiliğin devlet egemenliği iddialarını yok sayma hakkını savunmanın ortaya çıkardığı dilemmanın farkındaydı. Bunun için bkz., the United Arab Republic, *The Charter* (Kahire: Information Department, 1962), s. 78-79.

47. *Hitab*, c. 5, s. 501.

48. Muhammed Hasaneyn Haykal, güçlü bir hükümetin Suriye'deki komünist etkiyle savaşacağını ve ülkeye, çok ihtiyaç duyduğu ekonomik faaliyetlerin canlanmasına elverişli iktisadi istikrarı getireceğini uman kapitalistlerin BAC'ın kurulmasını başlangıçta desteklediklerini iddia eder. Bkz., Haykal, *Ma Elafi Cere fi Suriye* (Suriye'de ne oldu?), s. 65-66.

49. Hamruş, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu* (23 Temmuz Devrimi'nin hikâyesi), s. 88-89; ayrıca bkz., SWB, Ekim 4, 1961, s. 12.

50. *SWB*, Ekim 3, 1961, s. 5.

51. Aşağıdaki ayrıntılar Nasır'ın istihbarat şefi olan Salah Nasr'ın anlattıklarından alınmıştır. Bkz., Nasr, *Abdül Nasır ve Tecrübetül Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyi), s. 257-268.

52. El-Medeni, *Haula' Hakamu Suriye* (Suriye'yi yönetenler), s. 142; Nasr, *Abdül Nasır ve Tecrübetül Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyi), s. 260.

53. Bazi, *Suriye: Sıra'el-İstiktab* (Suriye: Kutuplaşmanın mücadelesi), s. 320.

54. *Times* (Londra), Eylül 29, 1961. Bunun kazandıran bir tema olduğuna inanarak Suriye'nin yeni yöneticileri darbeyi izleyen günlerde de ona dönmeye devam ettiler.

55. Bkz., örneğin, *SWB*, Ekim 1, 1961, s. 10; *SWB*, Ekim 6, s. 9.

56. Suriye'deki darbeye yaygın direniş için bkz., Mattar, *Bisraha 'an Abdül Nasır* (Abdül Nasır hakkında samimice), s. 142-143; Nasr, *Abdül Nasır ve Tecrübetül Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyi), 261-262, 271; Eberhard Kienle, "Arab Unity Schemes Revisited: Interest, Identity and Policy in Syria and Egypt," *International Journal of Middle East Studies*, c. 27, sayı 1 (Şubat 1995), s. 57.

57. Kienle, "Arab Unity Schemes Revisited: Interest, Identity and Policy in Syria and Egypt", s. 55.

58. Agy.

59. *Speeches*, 1961, s. 243; Stephens, *Nasser*, s. 341; Anthony Nutting, *Nasser* (Londra: Constable, 1972), s. 267.

60. Bkz., örneğin, *Speeches, 1961*, s. 285-286; *SWB*, Ekim 4, 1961, s. 12; *el-Cumhuriye* (Kahire), Ekim 30, 1961; *Speeches*, 1961, s. 347-361.

61. The United Arab Republic, *The Charter*, s. 79.

62. Bkz., *SWB*, Mart 20, 1962, s. 14; *SWB*, Şubat 16, 1962, s. 8; SWB, Temmuz 18, 1962, s. 12.

63. Tom Little, *Modern Egypt* (Londra: Ernest Benn, 1967), s. 199.

64. Terimin isim babası Malcolm Kerr'dır.

65. *SWB*, Ekim 1, 1962, s. 4.

66. *El-Ehram* (Kahire), Ekim 19, 1962.

67. *Speeches*, 1962, s. 258-259.

68. *Look* ile mülakat, Mart 4, 1968, *Times* (Londra)'da yayınlanmıştır, Mart 5, 1968.

69. *El-Ehram* (Kahire), Ekim 19, 1962.

70. Coğrafya'nın ve demografinin Vietnam ve Afganistan'da yanlış yorumlanması Amerika'nın ve Sovyetler'in yenilgiye uğramasına neden olmuştur.

71. *El-Ehram* (Kahire), Aralık 12, 1961.

72. Örneğin, Suriye'de askeri darbenin radyoda ilan edilmesinden kısa bir süre sonra UAR'ın tekrar kurulması talebiyle sokaklarda yaygın kitle gösterileri yapılmıştır. Bkz., Bazi, *Suriye: Sıra'el-Istiktab* (Suriye: Kutuplaşmanın mücadelesi), s. 332.

73. El-Cumhuriye el-Arabiye el-Müttehide, Mehazir Celset Mubahaset el-Vahdet (Birleşme görüşmelerinin yapıldığı toplantılara ait tutanaklar) (Kahire: National Printing and Publishing House, 1963) (Buradan itibaren *Mahadhir* olarak belirtilecektir), s. 574. Bkz., *Said, Iraq 8 Shibat, 1963* (Irak 8 Şubat, 1963), s. 220. Yayımlanan tutanakların genel olarak doğru olduğunu Suriyeli katılımcılar Sami el-Cudi ve Cemal Attasi de doğrular. Bkz., Bazi, *Suriye: Sira'el-İstiktab* (Suriye: Kutuplaşmanın mücadelesi).

74. Aktaran Müftü, *Sovereign Creations*, s. 149.

75. Said, *Iraq 8 Shibat, 1963* (Irak 8 Şubat, 1963), s. 208.

76. Müftü, *Sovereign Creations*, s. 151-152.

77. *Mahadhir*, s. 7.

78. *Mahadhir*, s. 124; ayrıca bkz., Said, *Iraq 8 Shibat, 1963* (Irak 8 Şubat, 1963). s. 220. Irak heyetinin de bir üyesi olan Irak Dışişleri Bakanı Talib Şabib, bir Mısır oyuna karşılık iki Baasçı oyun var olmasının toplantı boyunca Nasır'ın hesaplarını etkilediğini belirtir. Nasır başlangıçta önce Mısır ve Suriye'nin birleşmesini ve onların tek varlık olarak Irak'la masaya oturmalarını önerdi. Bu reddedilince Irak ve Suriye'nin tek varlık olarak birleşmesini önerdi. Toplantı boyunca Baasçılar üç taraflı bir birlik biçiminde ısrarcı oldular. Bkz., Said, *Iraq 8 Shibat 1963* (Irak 8 Şubat, 1963), s. 213-214.

79. *Mahadhir*, s. 20. Bu en güçlü olma kaygısının, her türlü birleşme biçiminde otoriter liderlerin en belirgin özelliği olması ilginçtir. 1979'da Irak ve Suriye'nin bazı birlik olasılıklarını tartıştığı bir sırada Iraklı büyükelçilere hitap eden Saddam Hüseyin birliği istediğini söyledi [ancak bir şartla] "eğer biz kontrolde olursak." Şöyle devam etti, "Kontrol daha büyük ve daha fazla kaynaklara ve zenginliğe sahip olan ülkede olmalıdır ve Bağdat birliğin başkenti olmalıdır." Bkz., Said, *Iraq 8 Shibat, 1963* (Irak 8 Şubat, 1963), s. 208.

80. *Mahadhir*, s. 217.

81. Agy., s. 53.

82. Agy., s. 77.

83. Michael N. Barnett, *Dialogue in Arab Politics: Negotiations in Regional Order* (New York: Columbia University Press, 1998), 142.

84. Adid Davişa, "Jordan in the Middle East: The Art of Survival," *The Shaping of an Arab Statesman: Abdülhamid Şeref and the Modern Arab World*, der.: Patrick Seale. (Londra: Quartet Books, 1983), s. 64.

85. *Said, Iraq 8 Shibat, 1963* (Irak 8 Şubat, 1963), s. 221.

86. Seale, *Asad of Syria*, s. 81-83.

87. *El-Ehram* (Kahire), Mayıs 17, 1963.

88. *Speeches*, 1963, s. 118-156.

89. Bazi, *Suriye: Sıra'el-İstiktab* (Suriye: Kutuplaşmanın mücadelesi), s. 333-334.

90. Abdülkerim Ferhan, *Hasad Sevrat: Müzakeret Tecrübetül Sulfa fi el-Irak, 1958-1968* (Devrimin ürünü: Irak'ta siyasal otorite deneyimi anıları, 1958-1968) (Şam: Darül Burak, 1994), s. 149. Ayrıca bkz., Said, *Iraq 8 Shibat, 1963* (Irak 8 Şubat, 1963), s. 208.

91. A. I. Davişa, "Perceptions, Decisions, and Consequences in Foreign Policy: The Egyptian Intervention in the Yemen," *Political Studies*, c. 25, sayı 2 (Haziran 1977), s. 208. Baas Partisi de benzer biçimde İsrail'le zayıf bir şekilde ilgilenmiştir, "kendi yazınında sürekli olarak birleşerek Arap milletini güçlendirme temasını işlemiştir." Devlin, *The Ba'th Party*, s. 26.

92. *Speeches*, 1963, s. 311.

93. *Hitab*, c. 4, s. 447.

94. Aktaran Barnett, *Dialogues in Arab Politics*, s. 152.

95. *Egyptian Gazette* (Kahire), Ocak 29, 1958.

96. *SWB*, Ağustos 15, 1961, s. 9.

97. Peter Mansfield, *Nasser's Egypt* (Londra: Penguin Books, 1969), s. 76; *Times* (Londra), Aralık 22, 1965.

98. *Hitab*, c. 5, s. 501; *SWB*, Şubat 25, 1966, s. 7. Şah, Nasır'ın ve onun basın sözcüsünün şiddetli sözlü saldırısının hedefi oldu. Bkz., *Hitab*, c. 5, s. 488; *el-Ehram* (Kahire), Nisan 13, 1966.

99. *New York Times*, Mayıs 5, 1966.

100. Oysa Mısırlılar böyle bir gerekçenin Amerikan yönetiminin özünde varolan düşmanlığı gizlemeye yarayan bir sis perdesi olmaktan başka bir şey olmadığına inandı. Nasır kendisi ve Kenedi arasında belli ölçüde dostluğun geliştiğini hissetmişti. Nitekim Kenedi döneminde Mısır-Amerika ilişkileri göreli olarak iyiydi. Ancak Lyndon Johnson başkan olunca bu tamamıyla değişecekti. Mısırlılar yeni başkanın ve onun bazı kilit danışmanlarının, özellikle Rustov kardeşlerin, aşırı İsrail yanlısı olduğunu ve bunun sonucu olarak da şiddetle Nasır-karşıtı olduğunu düşündü.

101. *SWB*, Temmuz 25, 1966, s. 15.

102. *El-Ehram* (Kahire), Ağustos 26, 1966.

103. Ahmed Hamruş, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu: Harif Abdül Nasır, el-Cüzül Hamis* (23 Temmuz Devrimi'nin hikâyesi: Abdül Nasır'ın sonbaharı, c. 5) (Kahire: Mektubat Madbuli, 1984), s. 236.

104. Bkz., Efraim ve İnari Karş, "Reflections on Arab Nationalism," *Middle Eastern Studies*, c. 32 sayı 4 (Ekim 1996), s. 383-386.

105. Bkz., Avi Şalim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (New York: W. W. Norton & Company, 2000), s. 236-241.

10. BÖLÜM

1. Michael N. Barnett, *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order* (New York: Columbia University Press, 1998), s. 164. Bu alıntının yapıldığı uzun metinde Barnett "arapçılık" kavramını "Arap milliyetçiliği" kavramından ayırt edilemeyecek biçimde kullanır.

2. Bu kitabın birinci bölümünde Arapçılık, Arap milliyetçiliği ve pan-Arapçılık arasındaki kavramsal farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

3. Bernard Lewis, *The Middle East and the West* (Bloomington: Indiana University Press, 1964), s. 94.

4. American University of Beyrut, *el-Vesaikül Arabiye el-Siyasiye, 1967* (Arap siyasal belgeleri, 1967) (Beyrut: AUB Press), s. 718. (Buradan itibaren *Vesaik* olarak belirtilecektir).

5. Institute for Strategic Studies, *The Military Balance, 1967-1968* (Londra: ISS, 1967), s. 50.

6. *El-Ehram* (Kahire), Ağustos 30, 1967.

7. *Vesaik*, 1968, s. 378.

8. Barnett, *Dialogues in Arab Politics*, s. 167.

9. Adid Davişa, "Jordan in the Middle East: The Art of Survival," *The Shaping of an Arab Statesman: Abdülhamid Şeref and the Modern Arab World*, der.: Patrick Seale (New York: Quartet Books, 1983), s. 69.

10. *El-Ehram* (Kahire), December 29. 1961.

11. Muhammed Haykal, *Sphinx and Commissar: The Rise and Fall of Soviet Influence in the Arab World* (Londra: Collins, 1978,), s. 262.

12. "Filistin Direnişi"nin kökenleri, örgütlenişi ve gelişimi konusunda en iyi çalışma için bkz., Helena Cobban, *The Palestinian Liberation Organiztion: People, Power and Politics* (Londra: Cambridge University Press, 1984).

13. Arafat'ın biyografisini yazan yazara göre Abdülfettah'ın kökenleri 1950'lerin ortalarına kadar gider. Örgütün ilk yeraltı hücresinin, onun iki kurucusu Arafat ve Halil el-Vezir tarafından Kuveyt'te kurulması ilginçtir. Nasır'ın Mısır'ı iki radikal Filistinli'ye o zaman İngiliz koruması altında bulunan bu ülkede sığınak aramak zorunda kalmıştı! Alan Hart, *Arafat: A Political Biography* (Bloomington: Indiana University Press,1984), s. 121.

14. Raşid Halidi, Palestinian *Indentity: The Construction of Modern National Consciousness* (New York: Columbia University Press, 1997), s. 183. Aynı konuda ayrıca bkz., John W. Amos II, *Palestinian Resistance: Organization of Nationalist Movement* (New York: Pergamon Press, 1980), s. 18-19.

15. Bkz., W. Andrew Terrill, "The Political Myhology of the Battle of Karameh,"in *The Middle East Journal*, c. 55, sayı 1 (Kış 2001).

16. Küçük düşürücü yorumları sadece Arap devletleri ve onların orduları için değil, genel olarak Araplar için yapmak yaygındı. O dönemde Londra'da yaşamakta olan yazar, kayıt yaptırmak için uzun bir kuyrukta bekleyen bir gencin, BBC televizyonu muhabirine geçmişteki felaketlerin kendisini *el-Arab cerab* yani Arapların işe yaramaz miskinler olduğuna ikna ettiğini söylediğini hatırlar. Oysa Karameh, onun "en azından Arapların bazılarına" olan inancını geri kazanmasına neden olmuştu. O daha sonra "Filistin Direnişi"ni heyecanlı ve içten sözcüklerle anlatmaya devam eder. Hangi ülkeden olduğu sorulduğunda, nereli olduğunun artık önemli olmadığını kendisinin artık bir "Filistinli" olduğunu söyler.

17. *El-Ehram* (Kahire), Ağustos 16, 1968.

18. *Vesaik*, 1967, s. 718.

19. Barnett, *Dialogues in Arab Politics*, s. 179.

20. Bkz., A.I. Davişa, *Egypt in the Arab World: The Elements of Foreign Policy* (Londra: Macmillan, 1976), s. 58. Mısır açısından Mısır'ın kabul etmesinin gerekçeleri için Muhammed Hasaneyn Haykal'ın *el-Abram*'daki ayrıntılı açıklamasına bkz., (Kahire), Temmuz 31, 1970.

21. *El-Ehram* (Kahire), Mart 13, 1970.

22. *El-Ehram* (Kahire), Mart 20, 1970.

23. Bkz., Barnett, *Dialogues in Arab Politics*, s. 179.

24. Bu alıntı Avi Şalim'in Kral Hüseyin'le yaptığı bir mülakattan alınmıştır. Bkz., *New York Review of Books*, Temmuz 15, 1999, s. 16-17.

25. Barnett, *Dialogues in Arab Politics*, s. 180.

26. Sedat'ın tipik sadakat beyanı aşağıdaki gibidir: "[Nasır]'ın kendisi, aklı, organizasyonculuğu ve liderliği aramızda değildir ancak onun düşünceleri, ilkeleri ve tutumları bizim için daima bitmeyen bir hazine olacaktır." British Broadcasting Corporation, *Summary of World Broadcasts, Part IV: The Arab World, Israel, Greece, Turkey, Iran* (Buradan itibaren SWB olarak belirtilecektir), Kasım 16, 1970, s. 3.

27. *SWB*, Kasım 16, 1970, s. 3-4.

28. Sedat'ın potansiyel rakiplerini etkisiz hale getirme sürecinin, biraz kendini kayırıcı olsa da bilgilendirici ve ilginç bir açıklaması için bkz., Enver Sedat, *In Search of Identity: An Autobiography* (New York: Harper and Row, Publishers, 1977), s. 204-225.

29. *SWB*, Temmuz 26, 1972, s. 17.

30. Ali E. Hillal Dessouki, "The Primacy of Economics: The Foreign Policy of Egypt," *The Foreign Policies of Arab States*, der.: Bahgat Korani ve Ali E. Hillal Dessouki. (Boulder, Colorado: Westiew Press, 1988), s. 128.

31. Ekim Savaşı'na hazırlığın detayları için bkz., Saad Şazlı, *The Crossing of the Suez* (San Francisco: American Mideast Research, 1980).

32. Patrick Seale, *Asad: The Struggle for the Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1989), s. 199, ayrıca bkz., Şazlı, *The Crossing of the Suez*, s. 37.

33. Muhammed Haykal, *The Road to Ramadan* (Londra: Collins, 1975), s. 231; ayrıca bkz., Seale, *Asad: The Struggle for the Middle East*, s. 219-220.

34. Seale, *Asad*: The *Struggle for the Middle East*, s. 221.

35. Haykal, *The Road to Ramadan*, s. 238-240.

36. *Times* (Londra), Eylül 10, 1975.

37. Seale, *Asad of Syria*, s. 261.

38. En nihayetinde Mısır-İsrail Barış Antlaşması'yla sonuçlanan siyasal girişimlerin en yetkin açıklaması için bkz., William B. Quandt, *Camp David: Peacemaking and Politics* (Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1986).

39. Bunun bir istisnası Tunus'un popüler ve popülist lideri el-Habib Burgiba'ydı; 1965'te Arapların daimi bir barışa ulaşmak için İsrail'le müzakere olasılıkları üzerinde düşünmesi gerektiğini öne sürmüştü. Her ne kadar Tunus merkezi Arap sorunlarına coğrafi ve siyasal olarak uzak olsa

da, Burgiba'nın açıklamaları Mısır'ın propaganda organlarında zehri saçan sert sözlü saldırılara neden olmuştu ve Nasır Tunus liderinin "Arapların şansızlığı" ve "emperyalizmin ve Siyonizmin bir ajanı" olduğunu söylemişti. Bkz., el-Cumhuriye el-Arabiye el-Müttehide, Mecmuat Hitab ve Tasrihat ve Beyanatül Reis Cemal Abdül Nasır (Başkan Cemal Abdül Nasır'ın konuşmaları, açıklamaları ve bildirileri koleksiyonu) (Kahire: Maslahat el-Isti'lamat), s. 368. Sonuç Burgiba'nın Arap siyasetinden neredeyse tamamen dışlanmasıydı; bu Tunus'un Mısır'a küçük bir savaş gücü gönderdiği Altı Gün Savaşı'na kadar sürdü. Hartum Zirvesi'nde bütün Arap devletlerinin İsrail'i tanımama politikası izlemelerini gerektiren karara imza koyan Burgiba'nın dersini aldığından hiç şüphe yoktu.

40. Barnett, *Dialogues in Arab Politics*, s. 197-198.

41. Kral Hüseyin'in Avi Şalim ile mülakatı, *New York Review of Books*, Temmuz 15, 1999, s. 17-18.

42. Bkz., Michael Hudson, *The Precarious Republic: Modernization in Lebanon* (New York: Random House, 1968) ve Leonard Binder (der.), *Politics in Lebanon* (New York: John Wiley, 1966).

43. *El-Bas* (Şam), Nisan 1, 1976.

44. *El-Bas* (Şam), Eylül 23, 1975.

45. President Hafız el-Esad, *Speech Delivered Before a General Plenum of Local Government*, Temmuz 20, 1976 (Şam: Baath Arab Socialist Party, 1976), s. 45-48, s. 75-76; ayrıca bkz., Adid I. Davişa, *Syria and Lebanese Crisis* (Londra: Macmillan, 1980), s. 104-105.

46. Paris'te sürgünde olan Baas Partisi'nin kurucularından olan Selahaddin Bitar'ın soruyu bir *Le Monde* makalesinde bu biçimde formüle eder, bkz., Seale, *Asad of Syria*, s. 285-286.

47. *Guardian* (Londra), Ekim 3, 1976.

48. Aktaran Seale, *Asad of Syria*, s. 285.

49. *El-Sevrat* (Bağdat), Haziran 2, 1976; aynı zehirli ton, hepsi de hükümet kontrolünde olan bütün Irak gazetelerinde, radyo ve televizyonlarında gözlenebilirdi.

50. *El-Sevrat* (Bağdat), Haziran 9, 1976.

51. *SWB*, Haziran 4, 1976,s. 8-9.

52. Seale, *Asad of Syria*, s. 285.

53. Lübnan operasyonun sonucu olarak Suriye'nin gördüğü zararları gözden geçirirken Esad acı bir biçimde şunları söyler: "Lübnan'a hiçbir böl-

gesel hayali gerçekleştirmek için gitmedik, bencil ya da fırsatçı hiçbir amacımız yoktu. Tam tersine verdiğimiz karar, ekonomimiz ve günlük ekmeğimiz pahasınaydı." *Events* (Londra), Ekim 1, 1976, s. 20.

54. Örneğin, *SWB*, Haziran 28, 1975, s. 7; *el-Bas* (Şam), Eylül 23, 1975; Esad, *Speech Delivered Before a General Plenun of Local Government*, s. 14-16.

55. Bkz., Davişa, *Syria and the Lebanese Crisis*, s. 59.

56. Pek çok Suriyeli, Lübnan'ın tarihi "Büyük Suriye" fikrinin bir parçası olduğuna ve iki ülkenin Fransızlar tarafından kendi sömürgeci çıkarlarına hizmet edecek biçimde siyasal olarak bölündüğüne inanırdı.

57. Gassan Selame'nin mükemmel analizi için bkz., "Inter-Arab Politics: The Return of Geography," *The Middle East: Ten Years After Camp David*, der.: William B. Quandt (Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1988), s. 312-353.

58. Aktaran Seale, *Asad of Syria*, s. 350.

59. Bkz., Amatza Beram, "Mesopotamian Indentity in Ba'thi Iraq", *Middle Eastern Studies*, c. 19, (Ekim 1983).

60. Agy., s. 436.

61. Bu parçalar Saddam Hüseyin'in Kuveyt gazetelerinin baş editörleriyle yaptığı mülakatlardan ve Irak'ın radyo yayınlarından alınmıştır. Özellikle bu alıntı için bkz., Christine Moss Helms, *Iraq: Eastern Flank of the Arab World* (Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1984), s. 114-115.

62. İslamcı radikallerin fikirlerinin iyi bir sunumu için bkz., Emmanuel Sivan, *Radical Islam* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1991).

63. Yusuf el-Kerdavi, *el-Halel el-Müstevride ve Kaife Cenat'ala Ünmetine* (İthal çözümler ve bu çözümler milletimize nasıl zarar verdiler) (Kahire: Mektubat Vahbeh, 1977); ayrıca bkz., Şükrü B. Abed, "Islam and Democracy," *Democracy, War and Peace in the Middle East*, der.: David Grantham ve Mark Tessler (Bloomington: Indiana University Press, 1995), s. 124-126.

64. Bkz., Barnett, *Dialogues in Arab Politics*, s. 201. Irak'ın neden davet edilmediği sorusuna bir GCC üyesi şu cevabı verir: "Iraklıların *i'gal ve kefiye* (Körfez erkeklerinin giydiği başlık) giydiğini gördünüz mü?"

65. Bu sözler ılımlı İslamcı görüşe sahip olan Mısırlı tanınmış gazeteci Fehmi Huveydi'ye aittir. Onun konferans izlenimleri için bkz., *el-Ehram*

(Kahire), Mayıs 17, 1994. Bu alıntıyı aktaran Martin Kramer, *Arab Awakening and Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East* (Londra: Transaction Press, 1996) s. 3.

66. Şıbley Telhami, "Power, Legitimacy, and Peace-Making in Arab Coalitions: The New Arabism," *Ethnic Conflict and International Politics in the Middle East*, der.: Leonard Binder (Gainesville: University Press of Florida, 1999), s. 56-57.

67. Agy., s. 56.

68. İzleyen makalede Telhami yeni Arapçılığın sınırlarını açıklar; onlardan birisi Arap birliği amacının yokluğudur. Bkz., Şıbley Telhami ve Michael Barnett (der.), *Identity and Foreign Policy in the Middle East* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 2002).

11. BÖLÜM

1. Bkz., Douglas A. Boyd, *Broadcasting in the Arab World: A Survey of the Electronic Media in the Middle Esat*, 2. bas. (Ames: Iova State University Press, 1993), s. 323.

2. Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, İngilizceye çev. A. M. Henderson ve Talcott Parsons (Londra: Oxford University Press, 1974), s. 358.

3. Ali Kerim Said, *Irak 8 Şubat 1963: Min Hivar el-Mefahim ila Hivar el-Dem; Müracaat fi Zekirat Talib Şabib* (8 Şubat 1963'ün Irak'ı: Normlar üzerine bir diyalogdan kanların diyaloğuna, Talib Şabib'in anısına incelemeler) (Beyrut: Darül Künuz el-Edebiye, 1979), s. 217.

4. Fuad Acemi, *The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice Since 1967* (Londra: Cambridge University Press, 1981), s. 85.

5. Bkz., Muhammed Haykal, *Nasser: The Cairo Documents* (Londra: New English Library, 1972). s. 15-18.

6. Abdullah Selim el-Semarey "Hareketül Kavmiyen el-Arab ve Devruha fi el-Va'i el-Kavmi" (Arap milliyetçisi hareket ve hareketin milli bilinçlenmedeki rolü), *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 84 (Şubat 1986), s. 86.

7. Milli kimliğin oluşumunda "diğer"in önemi için bkz., Edward Said, Orientalizm, 2. bas. (New York: Vintage Books, 1994) Nasır'ın algı dünyasında emperyalizm karşıtı mücadelenin öncelikliliği için bkz., "Dış Politikada Algılar, Kararlar ve Neticeler: Mısır'ın Yemen'e Müdahalesi" *Political Studies*, c. 25, sayı 2 (Haziran 1977). Sömürgeciliğe karşı mücade-

le, Baas Partisi'nin anayasasının 3. "esas" ilkesidir. Bkz., Sylvia Haim (der.), *Arab Nationalism: and Anthology* (Berkeley: University of California Press, 1962), s. 234.

8. Bkz., Adid Davişa, "Anti-Americanism in the Arab World: Memories of the Past in the Attitudes of the Present," *Anti-Americanism in the Third World*, der.: Alvin Z. Rubinstein ve Donald E. Smith (New York: Praeger, 1985), s. 67-83.

9. Ebu Haldun Sati el-Husri, *el-Uruba evvelen* (Önce Arapçılık) (Beyrut: Darül-Ilm li el-Malayeen, 1955), s. 7.

10. Velid Kazziha, "el-Kavmiye el-Arabiye fi Merhale ma beyn el-Harbeyn el-Alemiyeteyn," (İki dünya savaşı arasındaki dönemde Arap milliyetçiliği) *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 5 (Ocak 1979), s. 61.

11. Bkz., Abbas Kelidar, "A Quest for Identity", *Middle Eastern Studies*, c. 33, sayı 2 (Nisan 1997), s. 411. Ayrıca Bkz., Selim Matar, *el-Zat el-Ceriha: İşakat el-haviye fi el-Irak ve el-Alem el-Arabi "el-Şirkani"* (Yaralı Öz: Irak'ta ve "doğu" Arap dünyasında kimlik sorunları) (Beyrut: el-Müessese el-Arabiye li el-Dirasat ve el-Neşr, 1997), s. 196-197.

12. Riyad Taha, *Kıssatül Vahdet ve el-İnfisal: Tecrübet İnsan Arabi Hilal Ehdaz 1955-1961* (Birleşme ve ayrılışın hikâyesi: 1955 ve 1961 olayları esnasında bir Arap'ın yaşadıkları (Beyrut: Darül Aflak el-Cedide, 1974), s. 96.

13. Amatza Beram, "Mesopotamian Identity in Ba'thi Iraq", *Middle Eastern Studies*, c. 19, (Ekim 1983), s. 427.

14. Aktaran Amatza Beram, "Kavmiye and Vataniye in Ba'thi Iraq: The Search for a New Balance", *Middle Eastern Studies*, c. 19 (Nisan 1983), s. 193.

15. Agy., s. 196.

16. Aktaran Malik Müftü, *Sovereign Creations: Pan-Arabism and Political Order in Syria and Iraq* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1996), s. 150.

17. Sa'ada'nın fikirlerinin özlü bir açıklaması için bkz., Macid Kadduri, *Political Trends in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1970), s. 186-194.

18. Itamar Rabinovich, *Syria Under the Ba'th, 1963-1966: The Army Party Symbiosis* (Jerusalem: Israel Universities Press, 1972), s. 20

19. Bkz., R. Stephen Humphreys, *Between Memory and Desire: The Middle East in a Troubled Age* (Berkeley: University of California Press, 1999), s. 73-74.

20. El-Cumhuriye el-Arabiye el-Müttehide Mehazir Celset Mubahaset el-Vahdet (Birleşme tartışmalarının tutanakları) (Kahire: National Printing and Publishing House, 1963), s. 94. Muhammed Hasaneyn Haykal şöyle yazar: "Osmanlı tiranlığı altında geçen yüzyıllar [Mısır]'ı, [diğer Araplardan] izole etti. Mısır... dikkatini kendi toprağından alamadığı için Sina'dan ötesine bakamadı ve kendi Arap konumunu göremedi." *El-Ehram* (Kahire), 3 Kasım, 1961.

21. Eberhard Kienle, "Arab Unity Schemes Revisited: Interest, Identity, and Policy in Syria and Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, c. 27 (Şubat 1995), s. 66.

22. Agy.

23. Uriel Dann, *Studies in History of Transjordan, 1920-1949: The Making of a State* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1984), s. 11.

24. *Hadari* tarihsel olarak yerleşik toplumları ifade eder ve Ürdün'de şehirleri özellikle başkent Amman'ı ülkenin geri kalanından sembolik olarak ayırır. Burada şehirlilerin Arap milliyetçiliğine duyarlı olduğu, özellikle Filistinlilerin neredeyse tamamının şehirli olduğu ima edilmektedir.

25. Uriel Dann, *King Hüseyin and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan, 1955-1967* (Londra: Oxford University Press, 1989), s. 59.

26. Ali el-Vardı, *Cemahat İçtimaiye min Tarih el-Irak el-Hadis, el-Cüzül Sadis min'em 1914 ila 1918* (Modern Irak tarihinin sosyolojik yönleri, c. 4, 1914-1918) (Londra: Dar Kufan li el-Neşr, 1992), s. 402-403.

27. Amatza Beram, "Neo-Tribalism in Iraq: Saddam Hüseyin's Tribal Policies, 1991-96," *International Journal of Middle East Studies* c. 29 (Şubat 1997), s. 2-3.

28. Bkz., Adid Davişa, " 'Identity' and Political Survival in Saddam's Iraq," *Middle East Journal*, c. 53, sayı 4 (Sonbahar 1999), s. 562-567; ayrıca bkz., Beram, "Neo-Tribalism in Iraq: Saddam Hüseyin's Tribal Policies, 1991-96."

29. Abdülkerim el-Uzri, *Tarih fi Zikriyatül Irak*, 1930-1958 (Irak'ın anılarındaki tarih, 1930-1958) (Beyrut: Merkez el-Ebcediye li el-Saf el-Tasviri, 1982), s. 242-243.

30. Arif, Şiilerin İran asıllı olduğunu düşünme eğilimindeydi ve Baas Partisi'nin Şii üyelerinin böyle düşünceler dile getirmelerine karşı değildi. Bkz., Selim Matar, *el-Zat el-Leraha* (Wounded essence), s. 172. Üstelik Arif yalnızca Şiilere karşı değil, Hıristiyanlara karşı da önyargılıydı. Bir defasında bir Suriyeli bakana, Arap Milliyetçi Hareketi'nin (AMH), Muhammed'in gençleri'ne bir Hıristiyan'ın (George Habaş'ın) liderlik etme-

sine nasıl izin verdiğini anlayamadığını söylemişti." Bkz., Said, *Iraq 8 Shibat, 1963* (Irak 8 Şubat, 1963), s. 308.

31. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists and Free Officers* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1978), s. 818; ayrıca İzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994), s. 134.

32. Bkz., Mir Basri, *A'lim el-Edeb fi el Irak el-Hadis* (Modern Irak'ın önde gelen yazarları), c. 2, (Londra: Darül Hikmet, 1994). Basri'nin eksiksiz Iraklı yazarlar listesinde kaç tane Şii'nin yer aldığını görmek oldukça aydınlatıcıdır.

33. Bkz., Velid Kadduri, "el-Kavmiye el-Arabiye ve el-Demokrasiye: Müraca'a Nakdiye", (Arap milliyetçiliği ve demokrasi: Eleştirel bir inceleme) *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 228 (Şubat 1998), s. 45.

34. Humphreys, *Between Memory and Desire*, s. 66-67.

35. Saadeddin İbrahim, "Sevrat Yuliyu ve İ'adet tafsir el-Tarih" (Haziran Devrimi ve tarihin yeniden değerlendirilmesi), *Misr ve el-'Urubu ve Sevrat Yuliyu* (Mısır, Arapçılık ve Haziran Devrimi), der.: Saadeddin İbrahim ve diğerleri. (Beyrut, Lübnan: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye), s. 13.

36. Elie Keduri, *Nationalism* (Londra: Hutchinson University Library, 1960) s. 47.

37. Hans Kohn, *The Ideas of Nationalism: A Study in its Origins and Background* (New York: Macmillan, 1944), s. 582.

38. Hans Kohn, *Prelude to Nation-States: The French and German Experience, 1789-1815* (Londra, 1967) s. 254.

39. Macid Kadduri, *Political Trends in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics* (Baltimore: John Hopkins Press, 1970), s. 201.

40. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Safahat min el-Mazi el-Karib* (Yakın tarihten sayfalar) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1984), s. 42.

41. Ebu Haldun Sati el-Husri, *Abas Muhtara fi el-Kavmiye el-Arabiye* (Arap milliyetçiliği üzerine seçilmiş çalışmalar) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1985), s. 80.

42. Michel Eflak, *Fi Sebilül Bas* (Diriliş Uğruna) (Beyrut: İdarül Taliye, 1963), s. 161-162. Ayrıca Kenan Makiya, *Republic of Fear: The Politics of Modern Iraq* (Berkeley: University of California Press, 1988), s. 206.

43. Kadduri, "el-Kavmiye el-Arabiye ve el-Demokrasiye" (Arap milliyetçiliği ve demokrasi), s. 42.

44. Ahmed Hamruş, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu: Harif Abdül Nasır, el-Cüzül Hamis* (23 Haziran Devrimi'nin hikâyesi: Abdül Nasır'ın Sonbaharı, c. 5) (Kahire: Mektubat Madbuli, 1983), s. 386-387. Ayrıca bkz., Sami Cevher, *el-Semitun Yetekelamun: Abdül Nasır ve Mezbahatül Ihvan* (Sessiz konuşma: Abdül Nasır ve [Müslüman] Kardeşler Kıyımı) (Kahire: el-Mektubül Misri el-Hadis, 1975), s. 89-92.

45. Aktaran Said, *Iraq 8 Shibat 1963* (8 Şubat 1963'ün Irak'ı), s. 213. Nasır için insanların onun ideolojik eğilimlerini ve siyasal vizyonunu paylaşması yeterli değildi. İnsanların onun inşa ettiği sistemin bir parçası olması ve ona kendilerini adaması zorunluydu. Bkz., Mustafa Abdülgani, "'*Abdül Nasır ve el-Mütekefun*" (Abdül Nasır ve entelektüeller), *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 262 (Aralık 2000), s. 110.

46. Raymond A. Hinnebusch, *Authoritarian Power and State Formation in Ba'thist Syria: Army, Party, and Peasant* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1990), s. 89; ayrıca Baasçı doktrinde "demokrasi" ile "devrim" arasındaki içsel karşıtlık için bkz., Elie Keduri, *Democracy and Arab Political Culture* (Washington, D. C.: The Washington Institute, 1992), s. 90.

47. John F. Devlin, *The Ba'th Party: A History from its Origins to 1966* (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1976), s. 31.

48. British Broadcasting Corporation, *Summary of World Broadcast, Part IV, the Arab World, Israel, Greece, Turkey, Iran* (bundan sonra SWB olarak belirtilecektir), 13 Mayıs, 1958, s. 2-3.

49. *SWB*, 2 Haziran, 1958, s. 1.

50. *SWB*, 8 Ekim, 1966, s. 5.

51. Nasır'ın *Sunday Times* ile mülakatı (Londra), Haziran 24, 1962.

52. *El-Ehram* (Kahire), Haziran 2, 1959.

53. *Egyptian Gazette* (Kahire), 9 Mayıs, 1966. Ayrıca bkz., United Arab Republic, *President Cemal Abdül. Nasır's Speeches and Pres-Interviews* (Kahire: Information Department, 1959), s. 547.

54. Ian S. Lustick, "The Absence of Middle Eastern Great Powers: Political 'Backwardness' in Historical Perspective," *International Organization*, c. 51, sayı 4 (Sonbahar 1997), s. 653-683.

55. Agy., s. 656.

56. Agy., s. 658.

57. Agy., s. 656-657.

58. Agy., s. 661-662.

59. Örneğin tanınmış iki İngiliz gazetecinin değerlendirmelerine bkz., Peter Snow, *Hüseyin: A Biography* (New York: Robert B. Luce, Inc., 1972), s. 128-129 ve Robert Stephens, *Nasser: A Political Biography* (Londra: Allen Lane / Penguin Press, 1971), s. 287-288. Amerikan istihbaratı bile Haşimi krala çok az yaşama şansı vermişti, bkz., Uriel Dann, *King Hüseyin and the Challenge of Arab Radicalism* (Londra: Oxford University Press, 1989), s. 93.

60. Dwight D. Eisenhower, *The White House Years, c. II: Waging Peace* (New York: Doubleday, 1965), s. 270.

61. Lustick, "The Absence of Middle Eastern Great Powers" s. 670.

62. Ahmed Hamruş, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu, el-Cüzül Rabi ve el-Arab* (23 Haziran Devrimi'nin hikâyesi: Abdül Nasır ve Araplar, c. 4) (Kahire: Darül Mevakif el-Arabi, 1983), s. 123.

63. *Observer* (Londra), 28 Subat 1965, *Times* (Londra), 2 Mayıs 1966.

64. *Daily Telegraph* (Londra), 30 Mayıs 1966.

65. Cevher, *el-Semitun Yetekelamun* (Sessiz Konuşma), s. 123.

66. Patrick Seale, *Asad: The Struggle for the Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1988), s. 158.

67. Agy., s. 160.

68. Lustick, "The Absence of Middle Eastern Great Powers" s. 657.

69. Fuad Acemi, "The End of Pan-Arabism," *Foreign Afairs,* c. 57, sayı 2 (Kış 1978 / 79), s. 355.

70. Humphreys, *Between Memory and Desire*, s. 61.

71. Freya Stark, *Baghdad Sketches* (Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1996), s. 165.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR VE MAKALELER

el-Ebyaz, Anis, *Raşid Rida: Tarih ve Sira* (Raşid Rida: Tarih ve bibliyografya) (Tripoli: Jarrus Press, 1993).

Mustafa, Abdülcabbar, *Tecrübetül Amelül Cebbavi fi'el Irak Beyna* 1921-1958 (1921-1958 arasında Irak'ta muhalif faaliyetler deneyimi) (Bağdat: Mensuret Vizaretül Tekafa ve el-Fünun, 1978).

Abed, Şükrü B., "Islam and Democracy" *Democracy, War and Peace in the Middle Eeast*. der.: David Grantham ve Mark Tessler. (Bloomington: Indiana University Press, 1995).

Abu Diab, Fevzi, *Lübnan ve el Umman el-Müttehide* (Lübnan ve Birleşmiş Milletler) (Beyrut: Darül Nehza el-Arabiye, 1971).

Ebu Câbir, Kamil, *The Arab Ba'th Socialist Party: History, Ideology and Organization* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1966).

Adams, Charles C., *Islam and Modernism in Egypt: A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammed Abduh* (Londra: Oxford University Press, 1933).

Addi, Lahouari, "The Failure of Third World Nationalism" in *Journal of Democracy*, c. 8. (Ekim 1997).

Adonis ve Halide Said, *el-Kavakibi* (Beyrut: Darül'llm li el-Malayeen, 1982).

Eflak, Michel, fi Sebilül Bas (Diriliş Uğruna) (Beyrut: Darül Taliye, 1963).

Acemi, Fuad, *The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice Since 1967* (Londra: Cambridge University Press, 1981).

_____, "The End of Pan-Arabism" *Foreign Affairs*, c. 57, sayı 2 (Kış 1978/79).

Algosaibi, Gazi A., *The 1962 Revolution in Yemen and its Impact on the Foreign Policy of the UAR and Saudi Arabia* (University of London, basılmamış doktora tezi, 1970).

Aluş, Naci, *el-Sevrat ve el-Cemahir: Mirahil el-Nizal-'Arabi ve Devrül Hareketül Sevriya, 1948-1961* (Devrim ve kitleler: Arap mücadelesinin aşamaları ve devrimci hareketin rolü, 1948-1961) (Beyrut: Darül Tali'ali el-Tiba ve el-Neşr, 1973).

Ammara, Muhammed, *el-Amelül Kamile li'Abdülrahman el-Kavkibi* (Abdülrahman el-Kavakibi'nin bütün eserleri) (Beyrut: el-Müessese el-Arabiye li el-Dirasat ve el-Neşr, 1975).

Amos II, John W., *Palestinian Resistance: Organization of a Nationalist Movement* (New York: Pergamon Press, 1980).

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (New York: Verso, 1990).

Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (Beyrut: Khayat's, 1938).

el-Akad, Abbas Muhammed, *el-Füsul: Mecmuat Mekellet Edebiye ve İçtimaiye* (Bölümler: Edebi ve sosyal yazılar koleksiyonu) (Beyrut: Darül Kitabül Arabi, 1967).

_____, "Misr ve el-Misriyun" (Mısır ve Mısırlılar) *Sevt Mist* (Mısır'ın Sesi), der.: Abbas Muhammed el-Akad ve diğerleri. (Kahire: el-Hey'a el-Misriye el-Ümmeli el-Kütab, 1975).

el-Azm, Halid, *Müzakeret Halil el-Azm, el-Müceletül Sani* (Halid el-Azm'ın anıları, c. 2) (Beyrut: el-Darül Müttehide li el-Neşr, 1972).

el-Azmeh, Aziz, "Nationalism and the Arabs" *Arab Nation, Arab Nationalism*, der.: Derek Hopwood (New York: St. Martin's Press, Inc., 2000).

el-Bağdadi, Abdüllatif, *Müzakeret Abdüllatif el-Bağdadi, el-Cüzül Evvel* (Abdüllatif el-Bağdadi'nin anıları, c. 1) (Kahire: El-Mektebül Musri el-Hadis, 1977).

el-Barak, Fazıl, *Devrül Ceyşüllraki fi Hükümet el-Difa el-Vatani ve el-Harb ma'a Britania Senet 1941* (Irak ordusunun milli savunma hükümetinde ve 1941'de Britanya'yla yapılan savaştaki rolü) (Bağdat: el-Darül Arabiye li el-Tiba'a, 1979).

Beram, Amatza, "Mesopotamian Identity in Ba'thi Iraq" *Middle Eastern Studies*, c. 19 (Ekim 1983).

_____,"Neo-Tribalism in Iraq: Saddam Hüseyin's Tribal Policies, 1991-96" *International Journal of Middle East Studies*, c. 29 (Şubat 1997).

_____,"Kavmiye and Vataniye in Ba'thi Iraq: The Search for a New Balance" *Middle Eastern Studies*, c. 19 (Nisan 1983).

Barnett, Michael N., *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order* (New York: Columbia University Press, 1998).

Basri, Mir, *Alim el-Edep fi el-Irak el-Hadis* (Modern Irak'ta tanınmış şahısların mektupları), iki cilt (Londra: Darül Hikmet, 1994).

Batatu, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movement of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba 'thists and Free Officers* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1978).

Bazi, Naci Abdülnebi, *Suriye: Sira el-İstiktab: Dirasa ve Tahlil li Ebdaz el-Şark el-Evset ve el-Tadekbulat el-Düveliye fi el-Ebdaz el-Suriye, 1917-1973.* (Suriye: Kutuplaşmanın mücadelesi; Ortadoğu sorunlarının ve Suriye'nin içişlerine yapılan uluslararası müdahalenin incelemesi ve analizi, 1917-1973) (Şam: Dar Ibni Arabi, 1996).

Benque, Jacques, *Egypt: Imperialism and Revolution* (New York: Praeger, 1972).

Binder, Leonard (der.), *Politics in Lebanon* (New York: John Wiley, 1966).

_____, *The Ideological Revolution in the Middle East* (New York: John Wiley, 1964).

Birdwood, Lord, *Nuri El-Said: A Study in Arab Leadership* (Londra: Cassell, 1959).

Boyd, Douglas A., *Broadcasting in the Arab World: A Survey of the Electronic Media in the Middle East*, 2. baskı, (Ames: Iowa State University Press, 1993).

Brubaker, Rogers, *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992).

Burke, Edmund, *Reflections on the Revolution in France.* J. G. A. Pocock'un girişi ve notları ile basılmıştır (Indianapolis: Hackett Publishing Co., 1987).

Bush, M. L., *Renaissance, Reformation and the Outer World* (New York: Humanities Press, 1967).

Chalala, Elie, "Arab Nationalism: A Bibliographical Essay" in Pan *Arabism and Arab Nationalism: The Continuing Debate*, der.: Tevfik E. Farah (Boulder, Colorado: Westview Press, 1987).

Çecne, Enver G., "Egyptian Attitudes Toward Pan-Arabism" *Middle East Journal*, c. 11, sayı 3 (Yaz 1957).

Childers, Erskine B., *The Road to Suez* (Londra: Macgibbon and Kee, 1962).

Çueyri, Yusuf M., *Arab Nationalism: A History* (Oxford: Blackwell Publishers, 2000).

Cleveland, William L., *A History of the Modern Middle East*, 2. baskı (Boulder, Colorado: Westview Press, 2000).

_____, *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati el-Husri* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1971).

Cobban, Helena, *The Palestinian Liberation Organization: People, Power and Politics* (Londra: Cambridge University Press, 1984).

Coury, Ralph M., "Who 'Invented' Egyptian Arab Nationalism? 1. Bölüm" *International Journal of Middle East Studies*, c. 14, sayı 3 (Ağustos 1982).

_____, "Who Invented Egyptian Arab Nationalism? 2. Bölüm" *International Journal of Middle East Studies*, c. 14, sayı 4 (Kasım 1982).

Dahbour, Ömer ve Micheline R. Ishay, eds., *The Nationalism Reader* (Atlantic Heights, New Jersey: Humanities Press, 1995).

Danielson, Virginia, "Performance, Political Identity and Memory: Ümmü Gülsüm and Cemal Abdül Nasır," *Images of Enchantment: Visual and Performing Arts of the Middle East*, der.: Şerif Zuhur (Kahire: The American University Press, 1998).

Danielson, Virginia, *The Voice of Egypt: Ümmü Gülsüm, Arabic Song and Egyptian Society in the Twentieth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1997).

Dann, Uriel, *King Hüseyin and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan, 1955-1967* (New York: Oxford University Press, 1989).

_____, *Studies in the History of Transjordan, 1920-1949: The Making of a State* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1984).

Abdülderaci, Abdülrezzak, *Cafer Ebu el-Timman ve Devrehu fi el-Hareketül Vataniye fi el-Irak* (Cafer Ebu el-Timman ve Irak milli hareketindeki rolü) (Bağdat: Vizaretül Tekafa ve el-Fünun, 1978).

Davişa, Adid, "Anti-Americanism in the Arab World: Memories of the Past in the Attitudes of the Present" *Anti-Americanism in the Third World*, der.: Alvin Z. Rubinstein ve Donald E. Smith (New York: Praeger, 1985).

_____, *Egypt in the Arab World: The Elements of Foreign Policy* (Londra: Macmillan, 1976).

_____, " 'Identity' and Political Survival in Saddam's Iraq" *Middle East Journal*, c. 53, sayı 4 (Sonbahar 1999).

_____, "Jordan in the Middle East: The Art of Survival" *The Shaping of an Arab Statesman: Abdülhamid Şeref and the Modern Arab World*, der.: Patrick Seale (Londra: Quartet Books, 1983).

_____, "Nation and Nationalism: Historical Antecedents to Contemporary Debates" *International Studies Review*, c. 4, sayı 1 (İlkbahar 2002).

_____, "Perceptions, Decisions and Consequences in Foreign Policy: The Egyptian Intervention in the Yemen" *Political Studies*, c. 25, sayı 2 (Haziran 1977).

_____, *Syria and the Lebanese Crisis* (Londra: Macmillan, 1980).

_____, "The Assembled State: Communal Conflicts and Governmental Control in Iraq" *Ethnic Conflict and International Politics in the Middle East*, der.: Leonard Binder (Gainesville: University Press of Florida, 1999).

Davişa, Karen, *Soviet Foreign Policy Towards Egypt* (Londra: Macmillan, 1979).

Dawn, C., Ernest, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism* (Urbana: University of Illinois Press, 1973).

_____, "The Origins of Arab Nationalism" *The Origins of Arab Nationalism*, der.: Raşid Halidi, Lisa Anderson, Muhammed Müslih ve Reeva S. Simon (New York: Columbia University Press, 1991).

Dessouki, Ali E. Hillal, *el-Siyasa ve el-Hüküm fi Misr: el-Ahzül Birlimani, 1923-1952* (Mısır'da siyaset ve yönetim: Parlamento dönemi, 1923-1945) (Kahire: Mektubat Nehza'tül Şark, 1977).

_____, "The New Arab Political Order: Implications for the 1980s" *Rich and Poor States in the Middle East: Egypt and the New Arab Order*, der.: Malcolm H. Kerr ve El-Said Yasin (Boulder, Colorado: Westview Press, 1982).

_____, "The Primacy of Economics: The Foreign Policy of Egypt" *The Foreign Policies of Arab States*, der.: Bahgat Korani ve Ali E. Hillal Dessouki (Boulder, Colorado: Westview Press, 1988).

Deutsch, Karl W., *Nationalism and Social Communication*, 2. Baskı (Cambridge, Massachusetts: MİT Press, 1966).

Devlin, John, "The Ba'th Party: Rise and Metamorphosis" *The American Historical Review*, c. 96, sayı 5 (Aralık 1991).

_____, The Ba'th Party: *A History from it's Origins to 1966* (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1976).

Dimaşkiye, Nedim, *Mahattet fi Hayali el-Diplomasiye: Zikriyat fi el-Siyase ve el-Alagatül Düveliye* (Diplomatik hayatımda duraklar: Siyaset ve uluslararası ilişkiler anıları) (Beyrut: Darül Nehar li el-Neşr, 1995).

Eden, Anthony, *Full Circle* (Londra: Cassell, 1960).

Eisenhower, Dwight D., *The White House Years*, c. 2: *Waging Peace* (New York: Doubleday, 1965).

Eppel, Michael, *The Palestine Conflict in the History of Modern Iraq: The Dynamics of Involvement, 1928-1948* (Londra: Frank Cass, 1994).

Farag, E. S., *Nasser Speaks: Basic Documents* (Londra: The Morssett Press, 1972).

Abdülfettah, Fikret, *Siyaset el-Irak el-Hariciye fi el-Mıntıka el-Arabiye, 1953-1958* (Irak'ın Arap bölgesindeki dış politikası, 1953-1958) (Bağdat: Vizaret el-Zefaka ve el-A'lem, 1981).

Frankland, N. ve V. King (der.), *Documents on International Affairs, 1956* (Londra: Oxford University Press, 1959).

Gallman, Waldeman J., *Iraq Under General Nuri: My Recollections of Nuri el-Said, 1954-1958* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1964).

Cevher, Sami, *el-Semitun Yetekelamun: Abdül Nasır ve Mezbahatül İhvan* (Sessiz Konuşma: Abdül Nasır ve Müslüman Kardeşler Katliamı) (Kahire: el-Mektubül Mısri el-Hadis, 1975).

Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1983).

Gershoni, Israel ve James P. Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930* (New York: Oxford University Press, 1986).

_____, "Print Culture, Social Change and the Process of Redefining Imagined Communities in Egypt" *International Journal of Middle East Studies*, c. 31, sayı 1 (Şubat 1999), s. 82.

_____, *Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945* (Londra: Cambridge University Press, 1995).

Gerth, H. H. ve Mills, C. Wright (der.), *From Max Weber: Essays in Sociology* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1948).

Abdülgani, Mustafa, "Abdül Nasır ve el-Mütekafun" (Abdül Nasır ve entelektüeller), *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 262 (Aralık 2000).

Gibb, H.A.R., *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture* (Londra: Oxford University Press, 1950).

Greenfeld, Liah, Nationalism: *Five Roads to Modernity* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992).

Gubser, Peter, *Politics and Change in el-Karak, Jordan: A Study of a Small Arab Town and Its District* (Londra: Oxford University Press, 1973).

Haim, Sylvia (der.), *Arab Nationalism: An Anthology* (Berkeley: University of California Press, 1962).

el-Hakim, Tevfik, *Avdetül Ruh* (Ruhun dönüşü) (Beyrut: Darül Kitabül Lübnani, 1974).

Hamruş, Ahmed, "Fikretül Kavmiye el-Arabiye fi Sevrat Yuliyu" (Temmuz Devrimi'nde Arap milliyetçisi düşünce) *Misr ve el-Urube ve Sevrat Yuliyu* (Mısır, Arapçılık ve Temmuz Devrimi), der.: Saadeddin İbrahim (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1983).

_____, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu Abdül Nasır ve el-Arap el-Cüzül Rabi* (23 Temmuz Devrimi'nin hikâyesi: Abdül Nasır ve Araplar, c. 4) (Kahire: Darül Mavkif el-Arabi, 1983).

_____, *Kıssat Sevrat 23 Yuliyu: Harip Abdül Nasır el-Cüzül Hamis* (23 Temmuz Devrimi'nin hikâyesi: Abdül Nasır'ın sonbaharı, c. 5) (Kahire: Mektubat Madbuli, 1984).

el-Hasani, Abdülrezzak, *Tarih el-Vizaret el-Irakiye el-Cüzül Thali, 1930-1933* (Irak kabineleri tarihi, c. 3, 1930-1933) (Bağdat: Darül Şuun el-Zekifiye el-Ama, 1988).

Hastings, Adrian, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1997).

Hart, Alan, *Arafat: A Political Biography* (Bloomington: Indiana University Press, 1984).

Haykal, Muhammed Hasaneyn, *Ma Elasi Cera fi Suriye* (Suriye'de ne oldu?) (Kahire, Mısır: el-Darül Kavmiye li el-Tiba'a ve el-Neşr, 1962).

_____, *Nasser: The Cairo Documents* (Londra: New English Library, 1972).

_____, *The Road to Ramadan* (Londra: Collins, 1975).

_____, *Sphinx and Commissar: The Rise and Fall of Soviet Influence in the Arab World* (Londra: Collins, 1978).

Helms, Christine Moss, *Iraq: Eastern Flank of the Arab World* (Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1984).

Hinnebusch, Raymond A., *Authoritarian Power and State Formation in Ba thist Syria: Army, Party and Peasant* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1990).

Holborn, Hajo, *A History of Modern Germany, 1648-1840* (New York: Alfred A. Knopf, 1966).

Hourani, Albert, *A History of the Arab Peoples* (New York: Warner Books, 1991).

_____, *Arabic Thought in the Liberal Age, I798-1939* (Londra: Oxford University Press, 1970).

_____, "The Arab Awakening Forty Years After" Albert Hourani, *The Emergence of the Modern Middle East.* (Londra: Macmillan, 1981).

Hourani, Cecil A., "The Arab League in Perspective," *Middle East Journal*, c. l, sayı 2 (Nisan 1947).

Howard, Michael, *The Lessons of History* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1991).

Hudson, Michael C., *Arab Politics: The Search for Legitimacy* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1977).

_____, *The Precarious Republic: Modernization in Lebanon* (New York: Random House, 1968).

Humphreys, R. Stephen, *Between Memory and Desire: The Middle East in a Troubled Age* (Berkeley: University of California Press, 1999).

Hüseyin, Taha, *Müstakbel el-Zekafa fi Misr* (Mısır'da kültürün geleceği) (Kahire: el-Hey'a el-Ümme il el-Kütab, 1993).

Kral Hüseyin I, *Uneasy Lies the Head* (New York: Bernard Geis Associates, 1962).

el-Husri, Ebu Haldun Sati, "The Iraqi Revolution of July 14, 1958" *Middle East Forum*, c. 41 (1965).

el-Husri, Ebu Haldun Sati, *Abas Muhtara fi el-Kavmiye el-Arabiye* (Arap milliyetçiliği konusunda seçme çalışmalar) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1985).

_____, *Ara ve Ahadit fi el-Kavmiye el-Arabiye* (Arap milliyetçiliği hakkında görüşler ve tartışmalar) (Beyrut: Darül-Ilm li el-Malayeen, 1964).

_____, *Ara ve Ahadit fi el-Vataniye ve el-Kavmiye* (Vatanseverlik ve milliyetçilik hakkında görüşler ve tartışmalar) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1984).

_____, *Ma Hiya el-Kavmiye: Abat ve Dirasat ala Dav'ia Ahdat ve el-Nazariyet* (Milliyetçilik nedir? Olayların ve teorilerin ışığında sorular ve incelemeler) (Beyrut: Darül-Ilm li el-Malayeen, 1963).

_____, *Mühazarat fi Nuşu'el-Fikretül Kavmiye* (Millet fikrinin ortaya çıkışı hakkında konferanslar) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1985).

_____, *Safahat min el-Mazi el-Karib* (Yakın tarihten sayfalar) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1984).

_____, *el-'Uruba Evveden* (Önce Arapçılık) (Beyrut: Darül-Ilm li el-Malayeen, 1965).

Hutchinson, John, *Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation-State* (Londra: Allen ve Unwin, 1989).

İbrahim, Saadeddin, "Sevrat Yuliyu ve İ'adet Tefsirül Tarih" (Temmuz Devrimi ve tarihi yeniden değerlendirmek), *Mısr ve el-Uruba ve Sevrat Yuliyu* (Mısır, Arapçılık ve Temmuz Devrimi), der.: Saadeddin İbrahim ve diğerleri. (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1983) s. 13.

el-Cemali, Muhammed Fazıl, *Safahat min Tarihine el-Mu'asir* (Çağdaş tarihimizden sayfalar) (Kahire: Darüssuad el-Sebah, 1993).

Jankowski, James, "The Government of Egypt and the Palestine Question, 1936-1939" *Middle Eastern Studies*, c. 17, sayı 4 (Ekim 1981).

_____, ve Israel Gershoni, *Rethinking Nationalism in the Middle East* (New York: Columbia University Press, 1997).

Cevahiri, Muhammed Mehdi, el-Zikriyati (Anılarım) (Şam: Darül Refideyn, 1988).

Joesten, Joachim, *Nasser: The Rise to Power* (Westport, Connecticut: Greenwood Press Publishers, 1974).

Kadir, Heytem A., *The Syrian Social Nationalist Party: Its Ideology and Early History* (Beyrut, 1990).

Abdülkerim, Ahmed, *Hasad: Sineen Hasibe ve Timar Mura* (Hasat: Bereketli yıllar ve acı meyve) (Beyrut: Bisan li el-Neşr ve el-Tevzi, 1994).

Karş, Efraim ve Inari, *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1789-1923* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999).

_____, "Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt" *Middle Eastern Studies*, c. 33, sayı 3 (Temmuz 1997).

_____, "Reflections on Arab Nationalism" *Middle Eastern Studies*, c. 32, sayı 4 (Ekim 1996).

Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997).

Kazziha, Velid "el-Kavmiye el-Arabiye fi Merhale ma beyn el-Harbeyn el-Alemiyeteyn" (İki dünya savaşı arasındaki dönemde Arap milliyetçiliği) *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 5 (Ocak 1979).

Keduri, Elie, *Arabic Political Memoris and Other Studies* (Londra: Frank Cass, 1974).

_____, *Democracy and Arab Political Culture* (Washington, D.C.: The Washington Institute, 1992).

_____, *Nationalism* (Londra: Hutchinson University Library, 1961).

_____, "The Bludan Congress on Palestine, 1937" *Middle Eastern Studies*, c. 17, sayı 1 (Ocak 1981).

Kelidar, Abbas, "A Quest for Identity" *Middle Eastern Studies*, c. 33, sayı 2 (Nisan 1997).

Kerr, Malcolm H., *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad Abduh and Raşid Rida* (Berkeley: University of California Press, 1966).

_____, *The Arab Cold War, 1958-1970* (Londra: Oxford University Press, 1971).

Kessler, Martha Neff, *Syria: Fragile Mosaic of Power* (Washington D.C.: National Defense University Press, 1987).

Kadduri, Macid, *Political Trends in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1970).

_____, *Republican Iraq: A Study in Iraqi Politics Since the Revolution of 1958* (Londra: Oxford University Press, 1969).

_____, "The Scheme of Fertile Crescent Unity: A Study in Inter-Arab Relations" *The Near East and the Great Powers*, der.: Richard N. Frye (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1951).

Kadduri, Velid, "el-Kavmiye el-Arabiye ve el-Demokrasiye: Müraca'a Nakdiye" (Arap milliyetçiliği ve demokrasi: Eleştirel bir gözden geçirme), *el-Müstakbel el-Arabi,* sayı 228, (Şubat 1998).

Halidi, Raşid, "Arab Nationalism: Historical Problems in the Literature" *American Historical Review, c. 96, sayı 5* (Aralık 1991).

_____, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness* (New York: Columbia University Press, 1997).

_____, Lisa Anderson, Muhammed Müslih ve Reeva S. Simon. *The Origins of Arab Nationalism* (New York: Columbia University Press, 1991).

Halidi, Velid, "Thinking the Unthinkable: A Sovereign Palestinian State" *Foreign Affairs*, c. 56, sayı 4 (Temmuz 1978).

Khoury, Philip S., "Continuity and Change in Syrian Political Life: The Nineteenth and Twentieth Centuries" *The American Historical Review*, c. 96, sayı 5 (Aralık 1991).

_____, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1987).

_____, *Urban Notables Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Londra: Cambridge University Press, 1983).

Kienle, Eberhard, "Arab Unity Schemes Revisited: Interest, Identity and Policy in Syria and Egypt" *International Journal of Middle East Studies*, c. 27, sayı 1 (Şubat 1997).

Kirk, George, "The Arab Awakening Reconsidered" *Middle Eastern Affairs*, c. 13, sayı 6 (Haziran-Temmuz 1962).

Kohn, Hans, "Arendt and the Character of German Nationalism" *The American Historical Rewiew*, c. LIV, sayı 4 (Temmuz 1949).

_____, *Nationalism: Its Meaning and History* (Princeton, New Jersey: D. Van Nostrand Company, Inc., 1955).

_____, *Prelude to Nation-States: The French and German Experience, 1789-1815* (Londra: D. Van Nostrand Company, Inc., 1967).

_____, *The Ideas of Nationalism: A Study in Its Origins and Background* (New York: Macmillan, 1944).

Kramer, Martin, *Arab Awakening and Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East* (New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 1996).

_____, *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Congresses* (New York: Columbia University Press, 1986).

Lacouture, Jean, *Nasser: A Biography* (New York: Alfred A. Knopf, 1973).

Landau, Jacob M., *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* (Oxford: Clarendon Press, 1990).

Landis, Yaşua, "Syria and the Palestine War: Fighting King Abdullah's 'Greater Syria Plan'" *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, der.: Eugene L. Rogan ve Avi Şalim (Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 2001).

Lesch, Ann Mosely, *Arab Politics in Palestine, 1917-1939: The Frustration of a National Movement* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1979).

Lewis, Bernard, *The Middle East and the West* (Bloomington: Indiana University Press, 1964).

_____, *The Multiple Identities of the Middle East* (New York: Schocken Books, 1998).

Lipsky, G. A. ve diğerleri, *Saudi Arabia* (New Haven, Connecticut: Hraf Press, 1959).

Little, Tom, *Modern Egypt* (New York: Praeger, 1967).

Longrigg, Stephen Hemsley, *Syria and Lebanon Under French Mandate* (Londra: Oxford University Press, 1958).

Love, Kennet, *Suez: The Twice Fought War* (New York: McGraw Hill, 1969).

Lustick, Ian S., "The Absence of Middle Eastern Great Powers: Political 'Backwardness' in Historical Perspective" *International Organization*, c. 51, sayı 4 (Sonbahar 1997).

Lukitz, Liona, *Iraq: The Search for National Identity* (Londra: Frank Cass, 1995).

_____, "The Antonius Papers and *The Arab Awakening* Fifty Years On," *Middle Eastern Studies*, c. 30, sayı 4 (Ekim 1994).

el-Medeni, Süleyman, *Ha'ula Hakamu Suriya, 1918-1970* (Suriye'yi yönetenler, 1918-1970) (Şam: Darül Enver, 1996).

Makiya, Kenan, *Republic of Fear: The Politics of Modern Iraq*, gözden geçirilmiş baskı. (Berkeley: University of California Press, 1998).

Mansfield, Peter, *Nasser's Egypt* (Harmondsworth, Surrey: Penguin Books, 1965).

Moiz, Moşe, "Attempts to Create a Political Community in Modern Syria" *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within*, der.: Ilan Pappe ve Moşe Moiz (Londra: Tauris Academic Studies, 1997).

Mare, Said, Evrak Siyasiye (Siyasi belgeler) (Kahire: el-Mektubül Musri el-Hadis, 1978).

Marr, Phebe, "The Development of a Nationalist Ideology in Iraq, 1920-1941" *The Muslim World*, c. 75, sayı 2 (Nisan 1985).

_____, *The Modern History of Iraq* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1985).

Matar, Fuad, *Bisarehe En Abdül Nasır: Hivar ma'a Muhammed Hasaneyn Haykal* (Abdül Nasır hakkında samimice: Muhammed Hasaneyn Haykal ile söyleşi) (Beyrut: Darül Kazaye, 1975).

Mattar, Cemil ve Alaaddin Hilal, *El-Nizamül İklimi el-'Arabi: Dirasa fi el-Alakatül Siyasiye el-'Arabiye* (Arap bölgesi sistemi: Arap siyasal ilişkileri üzerine bir çalışma) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1980).

Matar, Selim, *el-Zat el-Ceriha İşakat el-Haviye fi el-Irak ve el-Alem el-Arabi "el-Şirkani"* (Yaralı Öz: Irak'ta ve "Doğu" Arap dünyasında kimlik sorunları) (Beyrut: el-Müessese el-Arabiye li el-Dirasat ve el-Neşr, 1997).

Mill, John Stuart, "Considerations on Representative Government" *Nationalism*, der.: Ömer Dahbour ve K. R. Minogue (New York: Basic Books, 1967).

Müftü, Malik, *Sovereign Creations: Pan Arabism and Political Order in Syria and Iraq* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1996).

Muhammed, Suad Rauf, *Nuri el-Said ve Devrehu fi el-Siyasetül Irakiye, 1932-1945* (Nuri el-Said ve Irak siyasetindeki rolü, 1932-1945) (Bağdat: Mektubat el-Yekda el-Arabiye, 1988).

Musa, Selame, *el-Mualefetül Kamile, el-Mücellet el-Evvel: Senevatül Tekvin* (Bütün eserler, c. 1: Oluşum yılları) (Kahire: Selame Musa li el-Neşr ve el-Tevzi, 1998).

_____, *el Yevm ve el-Gad* (Bugün ve yarın) (Kahire: Antun Elias, 1928).

Müştak, Talib, *Evrak Eyami, 1900-1956, el-Cüzül Evvel* (Benim zamanımın belgeleri, c. 1) (Beyrut: Darül Tali'ali el-Tiba ve el-Neşr, 1968).

Müslih, Muhammed, "The Rise of Local Nationalisms in the Arab East" *The Origins of Arab Nationalism*, der.: Raşid Halidi ve diğerleri (New York: Columbia University Press, 1991).

Necmi, Vamiz Cemal Umar, "Fikri Sati el-Hüsri el-Kavmi" (Sati el-Husri'nin milliyetçilik anlayışı), *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 81 (Kasım 1985).

el-Nehlevi, Hanefi, *Abdül Nasır ve Ümmü Gülsüm: Alaka Hassa Cidden* (Abdül Nasır ve Ümmü Gülsüm: Çok özel bir ilişki) (Kahire: Merkezül Keda li el-Kitab ve el-Neşr, 1992).

Nakash, İzhak, *The Shi'is of Iraq* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994).

Nasr, Nesim ve Sami Mufric, *Mülkeka el-Şuub: el-Mucez Tarih Suriye ve Lübnan* (Halkların buluşması: Suriye ve Lübnan'ın kısa tarihi) (Şam: Matbuat el-Cami'a).

Nasr, Salah, *Abdül Nasır ve Tecrübat el-Vahdet* (Abdül Nasır ve birleşme deneyimi) (Beyrut: el-Vatan el-Arabi, 1976).

Nasır, Cemal Abdül, *Egypt's Liberation: The Philosophy of the Revolution* (Washington, D.C.: Public Affairs Press, 1955).

Nuseybe, Hazem Zeki, *The Ideas of Arab Nationalism* (Londra: Kennikat Press, 1972).

Nutting, Anthony, *Nasser* (Londra: Constable, 1972).

_____, *The Arabs: A Narrative History from Muhammed to the Present* (New York: The New American Library, 1964).

Olson, Robert W., *The Ba 'th and Syria, 1947-1982: The Evolution of Ideology, Party and State* (Princeton, New Jersey: The Kingston Press, Inc., 1982).

Oren, Michael B., "A Winter of Discontent: Britain's Crisis in Jordan, December 1955-March 1956" *International Journal of Middle East Studies*, c. 22, sayı 2 (Mayıs 1990).

Petran, Tabitha, *Syria* (New York: Praeger, 1972).

Podeh, Elie, *The Quest for Hegemony in the Arab World: The Struggle Over the Baghdad Pact* (Leiden: E. J. Brill, 1995).

Porath, Yaşua, *In Search of Arab Unity: 1930-1945* (Londra: Frank Cass, 1986).

_____, *The Palestinian Arab National Movement: From Riots to Rebellion* (Londra: Frank Cass, 1977).

Prizel, Ilya, *National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine* (Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1998).

el-Kerdavi, Yusuf, *el-Hulul el-Müstevrede ve Kaife cenat ala ümmetine* (İthal çözümler ve bunların milletimize verdiği zararlar) (Kahire: Mektubat Vahbeh, 1977).

Hayriye, Kesmiyye, *El-Hükümetül Arabiye fi Dimaşkbeyn, 1918-1920* (Şam'da Arap Yönetimi: 1918-1920) (Kahire: Darül Maarif bi Misr, 1971).

Kubeyn, Fehim I., *Crisis in Lebanon* (Washington, D.C.: The Middle East Institute, 1961).

_____, *Education and Science in the Arab World* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1966).

Rabinovich, Itamar, *Syria Under the Ba'th, 1963-1966: The Army Party Symbiosis* (Kudüs: Israel Universities Press, 1972).

Rıdvan, Fethi, *72 Şehran Ma'a Abdül Nasır* (Abdül Nasır ile 72 ay) (Kahire: Darül Huriya, 1986).

Ramm, Agatha, *Germany 1789-1919: A Political History* (Londra: Methuen, 1967).

Renan, Ernest, "What is a Nation?" *Nation and Narration*, der.: Hami K. Baba (Londra: Routledge, 1990).

Riyad, Mahmud, *Müzakeret Mahmud Riyad, 1948-1978, el-Cüzül Sani* (Mahmut Riyad'ın anıları, 1948-1978, c. 2) (Kahire: Darül Müstakbel el-Arabi, 1986).

Russell, Malcolm B., *The First Modern Arab State: Syria under Faysal, 1918-1920* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1985).

Rustov, Dankvart A., *A World of Nations* (Washington D.C., The Brookings Institution, 1967).

Ryan, Alan, *J. S. Mill* (Londra: Routledge ve Kegan Paul, 1974).

Sedat, Enver, *In Search of Identity: An Autobiography* (New York: Harper ve Row, 1977), s.152.

Safran, Nadav, *Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804-1952* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1961).

Safvet, Necdet Fethi, *El-Irak fi Müzakeretül Diblamasiyeen el-Ecanib* (Yabancı diplomatların anılarında Irak) (Bağdat: Mektubat Darül Terbiye, 1984).

Sahab, İlyas, "Sati el-Husri: el-Müfekkir ve el-Da'iye ve el-Nümuzac" (Sati el-Husri: Düşünür, dava adamı ve örnek insan), *el-Müstakbel el-Arabiye*, sayı 1 (Mayıs 1978).

Said, Ali Kerim, *Irak 8 Şubat 1963: Min Hivar el-Dem; Müracaat fi Zekirat Talib Şabib* (Irak 8 Şubat 1963: Normlar üzerine bir diyalogdan kanların diyaloğuna; Talib Şabib'in anısına incelemeler) (Beyrut: Darül Künuz el-Edebiye, 1999).

Said, Edward, *Orientalism*, 2. Baskı (New York: Vintage Books, 1994).

Selame, Gassan, *el-Siyasetül Hariciye el-Saudia munzuem, 1930* (1930'dan günümüze Suudi dış politikası) (Beyrut: Mehed el-İnma'i el-Arabi, 1980).

_____, "Inter-Arab Politics: The Return of Geography" *The Middle East: Ten Years After Camp David*, der.: William B. Quandt (Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1988).

Salem, Paul, *Bitter Legacy: Ideology and Politics in the Arab World* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1994).

el-Semarey, Abdullah Selim, "Hareket el-Kaymiyen el-Arap ve Devruha fi el-Va'yi el Kavmi" (Arap milliyetçiliği hareketi ve milli bilinçlenmedeki rolü), *el-Müstakbel el-Arabi*, sayı 84 (February 1986).

Satlof, Robert, *From Abdullah to Hüseyin: Jordan in Transition* (New York: Oxford University Press, 1994).

Seale, Patrick, *Asad: The Struggle for the Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1988).

_____, *The Struggle for Syria: A Study of Post-War Arab Politics, 1945-1958* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1986).

Şevkat, Naci, *Sira ve Zikriyat zamaneena Aman, 1894-1974* (Biyografi ve seksen yılın anıları, 1894-1974) (Bağdat: Mektubat el-Yekda el-Arabiye, 1990).

Şazlı, Saad, *The Crossing of the Suez* (San Francisco: American Mideast Research, 1980).

Şeyh, Muhammed İsmet, Suriye ve Kaziyet Filistin, *1920-1949* (Suriye ve Filistin Sorunu, 1920-1949) (Şam: Dar Kuteybe, 1982).

Şalim, Avi, *Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement and the Partition of Palestine* (Oxford, İngiltere: Clarendon Press, 1988).

_____, "Israel, the Great Powers and the Middle East Crisis of 1958" *Journal of Imperial and Commonwealth History*, c. 27, sayı 2 (Mayıs 1999).

_____, *The Iron Wall: Israel and Arab World* (New York: W. W. Norton and Company, 2000).

Şuadran, Benjamin, *The Power Struggle in Iraq* (New York: Council for Middle Eastern Affairs Press, 1960).

Simon, Reeva S., *Iraq Between the Two World Wars: The Creation and Implementation of a Nationalist Ideology* (New York: Columbia University Press, 1986).

_____, "The Teaching of History in Iraq Before the Raşid Ali Coup of 1941" *Middle Eastern Studies*, c. 22, sayı 1 (Ocak 1986).

Sivan, Emmanuel, *Radical Islam* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1991).

Smith, Anthony D., "The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed" *Reimagining the Nation*, der.: Marjorie Ringrose ve Adam J. Lerner (Buckingham, İngiltere: Open University Press, 1993).

Smith, Charles D., " 'Cultural Constructs' and other Fantasies: Imagined Narratives in *Imagined Communities*; Surrejoinder to Gershoni ve Jankowski's 'Print Culture, Social Change and the Process of Redefining Imagined Communalities in Egypt,' " *International Journal of Middle East Studies*, c. 31, sayı l (Şubat 1999).

_____, "Imagined Identities, Imagined Nationalisms: Print Culture and Egyptian Nationalism in Light of Recent Scholarship" *International Journal of Middle East Studies*, c. 29, sayı 4 (Kasım 1997).

Snow, Peter, *Hüseyin: A Biography* (New York: Robert B. Luce, Inc., 1972).

Stark, Freya, *Baghdad Sketches* (Evanston, Illinois: Northwestern University Press 1996).

Stephens, Robert, *Nasser: A Political Biography* (New York: Simon and Schuster, 1971).

el-Suveydi, Tevfik, *Müzakereti: Nısf Karn min Tarih el-Irak ve el-Keziye el-Arabiye* (Anılarım: Irak tarihinin ve Arap projesinin yarım asrı) (Beyrut: Darül Kitap el-Arabi, 1969).

Szyliowicz, Joseph S., *Education ànd Modernization in the Middle East* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1973).

Taha, Riyad, *Kıssat el-Vàhdet ve el-İnfisal: Tecrübet İnsan Arabi Hilal Ahdas 1955-1961* (Birleşmenin ve ayrılışın hikâyesi: 1955-1961 olayları esnasında bir Arap'ın yaşadıkları) (Beyrut: Darül Afak el-Cedide, 1974).

Tehan, Muhammed Cemal, el-Emel el-Kamile li el-Kavakibi (Kavakibi'nin bütün çalışmaları) (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahdet el-Arabiye, 1995).

Tauber, Eliezer, *The Emergence of the Arab Movements* (Londra: Frank Cass, 1993).

_____, *The Formation of Modern Syria and Iraq* (Londra: Frank Cass, 1995).

Telhami, Gaha, *Palestine and Egyptian National Identity* (New York: Praeger, 1992).

Telhami, Şıbley, "Power, Legitimacy and Peace-Making in Arab Countries: The New Arabism" *Ethnic: Conflicts and International Politics in the Middle East*, der.: Leonard Binder (Gainesville: University Press of Florida, 1999).

_____, ve Michael Barnett (der.), *Identity and Foreign Policy in the Middle East (Ithaca, New York*: Cornell University Press, 2002).

Terrill, W. Andrew, "The Political Mythology of the Battle of Karameh" *Middle East Journal*, c. 55, sayı 1 (Kış 2001).

Tibi, Bassam, *Arab Nationalism: A Critical Enquiry* (New York: St. Martin's Press, 1981).

_____, "The Simultaneity of the Unsimultaneous: Old Tribes and Imposed Nation-States in the Modem Middle East" *Tribes and State Formation in the Middle East*, der.: Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner (Berkeley: University of California Press, 1980).

Trevelyan, Humphrey, *The Middle East in Revolution* (Londra: Macmillan, 1970).

el-Uzri, Abdülkerim, *Tarih fi Zikriyatül Irak, 1930-1958* (Irak'ın anılarındaki tarih, 1930-1958) (Beyrut: Merkezül Ebcediye li el-Safül Tasviri, 1982).

Vatikiotis, P. J., "Dilemmas of Political Leadership in the Arab Middle East: The Case of the UAR" *American Palatical Science Review*, c. 55, sayı 1 (Mart 1961).

_____, *The History of Modern Egypt: From Muhammed Ali to Mubarak*, 4. Baskı, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991).

Wallach, Janet, *Desert Queen: The Extraordinary Life of Gertrude Bell* (New York: Doubleday, 1996).

el-Vardı, Ali, *Lemahat İçtimaiye min Tarih el-Irak el-Hadis el-Cüzül Sadis, Min'em 1914 ila 'Em 1918* (Modern Irak tarihinin sosyolojik yönleri, dördüncü bölüm, 1914-1918) (Londra: Dar Kofan li el-Neşr, 1992).

_____, *Lemahat İçtimaiye min Tarih el-Irak el-Hadis el-Cüzül Sadis, Min'em 1920 ila 'Em 1924* (Modern Irak tarihinin sosyolojik yönleri, altıncı bölüm, 1920-1924) (Londra: Dar Kofan li el-Neşr, 1992).

Weber, Eugene, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Londra: Chatto and Windus, 1979).

Weber, Max, *The Theory of Social and Economic Organization*. Çev. A. M. Henderson ve Talcott Parsons (Londra: Oxford University Press, 1947).

Westerfield, H. B., *The Instruments of American Foreign Policy* (New York: Thomas Y. Crowell Company, 1963).

Williams, Lynn, "National Identity and the Nation State: Construction, Reconstruction and Contradiction" *National Identity*, der.: Keith Cameron (Exeter, İngiltere: Intellect, 1999).

Woolbert, Robert Gale, "Pan-Arabism and The Palestine Problem" *Foreign Affairs*, c. 16, sayı 2 (Ocak 1938).

Yagi, İsmail Ahmed, El-'Alâkat el-Ürdüniye, 1941-1958 (Irak-Ürdün İlişkileri, 1941-1958) (Kahire: Dar el-Sahva, 1988).

Yapp, M. E., *The Near East since the First World War: A History to 1995*, 2. Baskı (Londra: Longman, 1996).

Ziadeh, Nicola, *Şamiyet: Dirasat fi el-Hadbara ve el-Tarih* (Şemiyet: Tarih ve kültür üzerine araştırmalar) (Londra: Riyad el-Rayyes Books, 1989).

Zeyne, Zeyne Nureddin, El-Siraül-Duveyli fi el-Şarkül Evset ve Viadet Devletey Suriye ve Lübnan (Ortadoğu'da uluslararası mücadele ve Suriye ile Lübnan'ın doğuşu) (Beyrut: Darül Nehar li el-Neşr, 1977).

_____, *Nuşül Kavmiye el-Arabiye ma'a Dirasa Tarihiye fi el-Ilakat el-Arabiye el-Türkiye* (Arap-Türk ilişkilerinin tarihsel incelemesi ve Arap milliyetçiliğinin doğuşu) (Beyrut: Darül Nehar li el-Neşr, 1979).

Zinner, P. E. (der.), *Documents on American Foreign Relations, 1957* (New York: Harper and Brothers, 1958).

GAZETELER VE DİĞER BELGELER

El-Ehram (Kahire)

El-Bas (Şam)

El-Hayat (Beyrut, Londra)

El-Muharrir (Beyrut)

El-Kudsül Arabi (Londra)

El-Şarkül Evset (Londra)

El-Sevra (Bağdat)

Daily Telegraph (Londra)

Egyptian Gazette (Kahire)

Events (Londra)

Guardian [Londra)

New York Review of Books

Observer (Londra)

Sunday Telegraph (Londra)

Sunday Times (Londra)

Times (Londra)

American University of Beirut, *el-Vesaikül Arabiye el-Siyasiye, 1967* (Araplarla ilgili siyasal belgeler, 1967) (Beyrut: AUB Press).

British Broadcasting Corporation, *Summary of World Broadcasts: Part IV, The Arab World, Israel, Greece, Turkey, Iran* (Londra: Çeşitli yıllar).

International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance* (Londra: IISS, çeşitli yıllar).

el-Cumhuriye el-'Arabiye el-Müttehide, Mehazir Celset Mubahazatül Vahdet (Birlik tartışmaları toplantıları) (Kahire: National Printing and Publishing House, 1963).

_____, *Mecmuat Hitab ve Tasrihat ve Beyanatül Reis Cemal Abdül Nasır* (Başkan Abdül Nasır'ın konuşmalarından, açıklamalarından ve bildirilerinden oluşan koleksiyon), çeşitli ciltler (Kahire: UAR, çeşitli yıllar).

President Hafız el-Esad, *Speech Delivered Before General Plenum of Local Government, 20 Temmuz 1976* (Şam: Ba'ath Arab Socialist Party, 1976).

United Arab Republic, *The Charter* (Kahire: Information Department, 1962).

United Arab Republic, *President Cemal Abdül Nasır's Speeches and Press Interviews, 1958* (Kahire: Information Department).

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, *Statistical Yearbook* (çeşitli yıllar).

DİZİN

A

Abadi, Kazım, 321
ABD, Amerika, 6, 88, 116, 118, 127, 130
Abdu, Muhammed, 17
Abdullah, Emir, 80, 118
Abdülaziz, Faysal bin (Suudi Arabistan Kralı), 105, 130
Abdülaziz, Said bin, 321
Abdülderaci, Abdülrezzak, 309, 348
Abdülfettah, Fikret Namık, 317, 325, 326, 350
Abdülkerim, Ahmed, 312
Abdülvahap, Muhammed, 129
Abed, Şükrü B., 296, 338, 345
Acemi, Fuad, 9, 256, 282, 288, 339, 344, 346
Ahmed, Halim, 321
Algosaibi, Gazi, 323, 346
Ali, Muhammed, 25, 89, 310, 362
Almanya, 52, 54, 58, 98, 133, 278
Aluş, Naci, 325
Amer, Abdül Hakim, 207
Anderson, Benedict, 4, 15, 154, 288, 298, 319
Antonius, George, 24, 25, 26, 28, 32, 33, 34, 35, 291, 292, 293, 294, 346
Arafat, Yaser, 232, 234, 235, 236, 245, 256, 317, 335, 353
Arap birliği, 75, 107, 112, 114, 185, 186, 239, 326
Arap dayanışması, 1, 2, 99, 222, 224
Arap Devrimi, 239
Arap dili, 15, 16, 19, 61, 78, 79, 134, 147, 154
Arap kimliği, 11, 22, 27, 37, 41, 42, 70, 75, 78, 80, 82, 92, 94, 95, 108, 109, 111, 123, 132, 260, 307
Arap kültürü, 10, 72, 91, 249, 299
Arap Milliyetçi Hareketi (AMH), 140, 256, 341
Arap Sosyalist Birliği (ASB), 238
Arap Sosyalist Partisi (ASP), 138
Arap-İsrail çatışmaları, 240
Arap-İsrail Savaşı, 115, 116
Arapların Sesi, 127, 132, 133, 135, 147, 148, 151, 169, 171, 196, 256, 259
Araplık, 13, 14, 115, 283
Arendt, Emest Moritz, 57, 308, 355
Arif, Abdülselam, 190, 193, 196, 217, 225, 266
Atatürk, Mustafa Kemal, 119
Attasi, Cemal, 332

Azuri, Necib, 22, 23, 291
Azzam, Abdürrahman, 63, 110

B

Baas Partisi, 3, 74, 107, 113, 115, 122, 130, 138, 139, 142, 200, 201, 202, 244, 266, 271, 273, 285, 286, 311, 316, 329, 333, 339, 341
Badeau, John, 162, 321
Bağdat, 16, 28, 42, 70, 72, 81, 82, 83, 86, 98, 107, 111, 118, 127, 142, 144, 148, 151, 163, 185, 196, 214, 245, 275, 309, 310, 312, 317
Bağdat Paktı, 142, 143, 146, 147, 151, 152, 153, 154, 163, 168, 170, 172, 183, 184, 187, 188, 212, 220, 223, 257
Barnett, Michael, 242, 309, 310, 312, 316, 319, 323, 326, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 347, 362
Batatu, Hanna, 21, 82, 303, 304, 311, 317, 320, 326, 342
Bazi, Naci Abdülnebi, 295, 325, 347
bedeviler, 25, 32, 64, 80, 91, 264
Bell, Gertrude, 29, 292, 362
Bella, Ahmet bin, 135, 142
Ben-Gurion, David, 116, 149, 150, 218
Beram, Amatza, 338, 340, 341, 347
Bevin, Ernest, 116
Beyrut, 26, 28, 71, 85, 86, 100, 107, 169, 190, 244, 252, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 299, 300, 301, 303, 305, 306, 307, 310, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 339, 340, 341, 342, 345, 346, 350, 351, 352, 353, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 364
Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC), 123, 143, 167, 179, 193, 209, 256, 263, 278
Birleşik Arap Emirlikleri, 252
Bismark, Otto von, 52, 278
Bitar, Selahaddin, 123, 138, 173, 177, 200, 201, 214, 215, 328, 337
Bumedyen, Huari, 325
Burgiba, Habib, 198, 199, 211, 218, 336, 337
Burke, Edmund, 50, 297, 347

C–Ç

Cabbar, Saleh, 141
Câbir, Kamil Ebu, 316, 328, 345
Cemal, Muhammed, 290, 361
Cevher, Sami, 314, 328, 343, 344, 350
Chou, En-Lai, 148, 150
Cleveland, William, 30, 290, 296, 300, 301, 303, 306, 307, 308, 348
Çecne, Enver G., 306, 307, 312, 348

D

Davişa, İslam, 128, 287, 316, 321, 322, 333, 335
Davişa, Adid, 295, 297, 304, 332, 334, 340, 341
Dawn, C. Ernest, 26, 31, 291, 292, 293, 349

Dessouki, Ali Hillal, 8, 238, 288, 336
Deutsch, Karl, 79, 303, 350
Diad, Fevzi Ebu, 326, 345
Dimaşkiye, Nedim, 326, 350
Dulles, John Foster, 127, 132, 144, 153, 157, 158, 159, 161, 171

E

Eden, Anthony, 107, 110, 153, 157, 158, 159, 161, 320, 350
Edmund, Allenby, 50, 297, 347
Eflak, Michel, 3, 46, 122, 130, 138, 174, 200, 267, 271, 273, 285, 286, 316, 324, 345
eğitim, 43, 46, 56, 65, 71, 72, 113, 125, 138, 202, 232
Einsenhower, Dwight, 161, 162, 169, 170, 171, 187, 323, 344, 350
el-Afgani, Cemaleddin, 17, 293
el-Akad, Abbas Muhammed, 91, 306, 346
el-Arsuzi, Zeki, 46
el-Atraş, Ferid, 129
el-Azimi, Halid, 168, 172, 179, 182, 200
el-Azma, Yusuf, 38
el-Azmeh, Aziz, 30, 46, 293, 296, 346
el-Bağdadi, Abdüllatif, 158, 161, 318, 319, 320, 346
el-Bani, Hasan, 75, 92, 93
el-Barak, Fazıl, 304, 346
el-Bizri, Afif, 172, 175, 179, 202
el-Cemali, Muhammed Fazıl, 136, 187, 316, 326, 353
el-Cevahiri, Muhammed Mehdi, 65
el-Cezeriye, Varda, 129
el-Cudi, Sami, 332
el-Ebyaz, Anis, 289, 345,
el-Evkafi, Celal, 330
el-Geylani, Raşid Ali, 106
el-Hakim, Tevfik, 91, 307, 351
el-Haşimi, Yasin, 41, 102
el-Hourani, Ekrem, 180, 325
el-Husri, Ebu Haldun Sati, 2, 3, 38, 43, 45, 46, 48, 57, 70, 77, 78, 81, 89, 90, 94, 125, 129, 222, 259, 269, 285, 286, 289, 296, 299, 300, 301, 302, 303, 306, 307, 310, 314, 317, 340, 342, 348, 352, 358, 359
el-Hüseyin, Hacı Emin, 81
el-Kavakibi, Abdülrahman, 21, 290, 300, 345, 361
el-Kavukçu, Fevzi, 102
el-Kerdavi, Yusuf, 296, 338, 359
el-Kuvartli, Şükrü, 86, 88, 176, 182, 203
el-Kuzbari, Meymun, 208
el-Medeni, Süleyman, 295, 328, 329, 356
el-Mehdevi, Fadıl, 195, 196
el-Muragi, Şeyh Muhammed Mustafa, 303
el-Nehlevi, Hanefi, 315, 358
el-Ravi, Necip, 318
el-Rikabi, Fuad, 140, 156, 202
el-Rimavi, Abdullah, 202
el-Sagira, Nejad, 129
el-Said, Nuri, 41, 105, 144, 145, 147, 162, 165, 181, 184, 188, 197, 199, 266, 310, 318, 350, 357
el-Sallal, Abdullah, 211
el-Samarey, Abdullah Selim, 286, 317, 339
el-Sarac, Abdülhamid, 203
el-Suveydi, Tevfik, 321, 361
el-Şazlı, Sa'ad, 239
el-Şenavi, Kemal, 129
el-Timman, Cafer Ebu, 309, 348
el-Uzri, Abdülkerim, 115, 183, 325, 341, 362

el-Vardı, Ali, 83, 265, 294, 304, 341, 362
el-Vezir, Halil, 335
el-Yazıcı, İbrahim, 23
Esad, Hafız, 202, 244, 246, 249, 262
etnik gruplar, 6

F

Faruk (Mısır Kralı), 110, 124
Fas, 165
Faysal (Emir Hüseyin'in oğlu), 32, 34, 37
Faysal bin Abdülaziz (Suudi Arabistan Kralı), 105
Faysal, II. (Irak Kralı), 169, 170, 188
Ferhan, Abdülkerim, 333
fetva, 99
Fichte, Johann Gottlieb, 46, 53, 54, 56, 57, 59, 61, 63, 298, 300
Filistin, 7, 14, 27, 34, 35, 37, 38, 65, 72, 74, 79, 80, 81, 88, 89, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 116, 119, 120, 121, 140, 220, 224, 231, 232, 316
Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ), 220, 231, 317
François, I. (Fransa Kralı), 54
Fransa, 23, 38, 39, 40, 48, 49, 50, 53, 58, 59, 72, 73, 84, 93, 97, 102, 104, 135, 150, 156, 159, 161, 162, 163, 270, 278, 297, 308

G

Gellner, Ernest, 57, 299, 350
Gershoni, Israel, 4, 5, 286, 287, 296, 302, 306, 307, 308, 309, 311, 322, 350, 353, 361
Glubb, John, 79, 80, 157, 158, 257, 264, 320
Gouraud, Henri, 38
Greenfield, Liah, 48, 297, 351
Gubser, Peter, 79, 303, 351
Gülsüm, Ümmü, 129, 133, 314, 315, 348, 358

H

Habbaş, George, 140, 202
Hafız, Abdül Halim, 129
Haim, Slyvia, 46, 286, 289, 290, 292, 293, 295, 296, 301, 306, 307, 311, 339, 351
Haldun, İbni, 15
Halid, Raşid, 10, 14, 232, 288, 292, 294, 301, 303, 308, 335, 349, 354, 355
Halidi, Velid, 8, 9
halife, halifeler, 22, 290
Hamama, Fatin, 129
Hamruş, Ahmed, 312, 316, 321, 322, 323, 324, 325, 328, 330, 334, 344, 351
Hastings, Adrian, 6, 287, 297, 351
Haykal, Muhammed Hüseyin, 101
Haykal, Muhammed Hasaneyn, 101, 123, 137, 200, 204, 216, 231, 234, 235, 315, 325, 328, 330, 334, 335, 336, 339, 341, 351, 357
Heinrich von, Trietschke, 270
Henderson, Loy, 172
Henry, VII. (Fransa Kralı), 48
Hilal, Alaaddin, 310, 311, 357
Hourani, Albert, 15, 24, 36, 46, 138, 139, 288, 292, 296, 317, 352
Humphreys, R. Stephen, 8, 155, 268, 269, 282, 319, 340, 352
Huveydi, Fehmi, 338

Hüseyin İbn-i Ali, 30, 31
Hüseyin, Kemalettin, 177
Hüseyin, Taha, 75, 91, 94
Hüseyin, Saddam, 248, 249, 250, 261, 266, 280, 330, 332, 338, 341, 347, 349
Hüseyin (Ürdün Kralı), 135, 150, 157, 184, 264, 274

I–İ

İbrahim, Saadeddin, 313, 342, 351, 353
İbrahim Paşa, 17, 25, 26
İmam Ahmed, 211
İmam Bedr, 211, 280
İmam Hüseyin, 83
Irak, 27, 29, 35, 41, 42, 43, 62, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 95, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 126, 129, 130, 132, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 152, 154, 155, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 171, 178, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 205, 208, 210, 211, 214, 215, 217, 218, 228, 245, 248, 249, 251, 253, 257, 258, 260, 261, 265, 266, 265, 274, 278, 280, 283, 288, 301, 303, 305, 310, 313, 314, 317, 319, 320, 321, 322, 325, 326, 327, 329, 330, 332, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 346, 348, 351, 357, 359, 360, 362, 363
İran, 13, 16, 18, 65, 81, 82, 146, 223, 248, 251, 252, 254
İslam, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 29, 30, 31, 61, 62, 69, 74, 77, 83, 91, 92, 93, 109, 113, 170, 177, 181, 223, 250, 251, 267, 268, 282, 283, 324
İslamcılar, 77, 92, 93, 98, 267, 268
İsrail, 2, 7, 13, 72, 115, 116, 117, 118, 126, 149, 150, 151, 152, 156, 159, 160, 162, 163, 177, 196, 218, 219, 221, 222, 224, 225, 226, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 246, 247, 254, 258, 263, 274, 281, 333, 336, 337
İtalya, 62, 278

J

Jankowski, James, 4, 5, 286, 287, 296, 302, 303, 306, 307, 308, 309, 311, 322, 350, 353, 361

K

Kaddafi, Muammer, 248
Kadduri, Macid, 35, 46, 285, 289, 292, 293, 296, 306, 310, 326, 327, 340, 354
Kadir, Heytem, 305, 353
Kanuni Sultan Süleyman, 16
Karş, İnari, 31, 291, 354,
Karş, Efraim, 31, 291, 293, 334, 354
Kasım, Abdülkerim, 142, 156, 190, 193, 205, 280
Katar Emirliği, 252
Kayalı, Hasan, 27, 33, 291
Kazziha, Velid, 46, 292, 295, 296, 300, 340

Keduri, Elie, 56, 106, 309, 310, 315, 342, 343, 354
Kelidar, Abbas, 309, 340, 354
Kesmiyye, Hayriye, 293, 294, 359
Khoury, Philip, 33, 73, 85, 292, 294, 302, 303, 305, 308, 309, 355, 362
Kienle, Eberhard, 312, 315, 316, 331, 341, 355
kimlik, 6, 10, 14, 15, 20, 29, 39, 54, 65, 70, 82, 91, 93, 94, 96, 115, 227, 251, 252, 258, 263, 268, 288, 301, 340, 357
Komünist Parti, 115, 139, 141, 142, 155, 317
komünizm, 115, 141, 169, 172, 175, 187, 210
körfez, 140, 165, 205, 214, 314, 338
Körfez İşbirliği Konseyi (KİK), 252
Kruçev, Nikita, 158
Kubeyn, I. (Fehim) 314, 326, 359
Kudüs, 15, 16, 37, 85, 103, 241, 323, 359
Kuveyt, 205, 206, 252, 280, 330, 335
kültürel milliyetçilik, 51, 52, 54, 57
Kürtler, 5, 42, 81, 83, 84, 109, 119, 195, 246

L

Lawrence, T. E., 33, 34, 37
Lewis, Bernard, 5, 6, 9, 287, 288, 296, 334, 356
Libya, 248
Londra, 34, 103, 105, 128, 153, 285, 286, 287, 288, 289, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 323, 324, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 364
Louis, XI. (Fransa Kralı), 49
Louis, XIII. (Fransa Kralı), 49
Louis, XIV. (Fransa Kralı), 49, 297
Lustick, Ian, 277, 278, 343, 344, 356
Luther, Martin, 54
Lübnan, 27, 28, 38, 39, 65, 80, 81, 88, 89, 108, 111, 113, 116, 127, 129, 132, 186, 187, 188, 190, 197, 203, 210, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 251, 275, 278, 279, 281, 295, 303, 305, 314, 326, 337, 338, 345, 351, 358, 363

M

Macmillan, Harold, 189,
Majali, Hezza Paşa, 152, 164
Makiya, Kenan 311, 342, 356
Malik, Charles, 187
Maliki, Adnan, 141
Mare, Sayed, 320, 324, 329
Marksizm, 224, 250, 283
Matar, Fuad, 315, 325
Mattar, Cemil, 310, 357
Meinertzhagen, Richard, 34
Meir, Golda, 189
Menderes, Adnan, 146
Merkezi Antlaşma Örgütü (CENTO), 223
Mill, John Stuart, 6, 50, 287, 357

millet, 3, 4, 5, 54, 151
milliyetçilik, 3, 4, 5, 13, 17, 18, 19, 20, 25, 29, 30, 31, 37, 39, 40, 46, 47, 51, 52, 54, 56, 57, 63, 65, 66, 72, 73, 74, 85, 93, 156, 197, 208, 224, 251, 267, 268, 269, 270, 271, 285, 289, 299, 300, 353, 358
Mısır, 1, 2, 4, 8, 23, 25, 33, 34, 37, 69, 70, 72, 73, 75, 76, 77, 80, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 170, 172, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 184, 191, 196, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 247, 248, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 262, 263, 268, 274, 275, 276, 279, 280, 306, 307, 310, 311, 312, 313, 314, 321, 322, 323, 329, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 346, 349, 351, 352, 353
Mollet, Guy, 161
Mond, Sir Alfred, 72, 98
Murad, Leyla, 129
Mustafa Nahas Paşa, 107, 110, 124
Musul, 42, 81, 163, 195, 275
Müfti, Said, 152
Müftü, Malik, 301, 310, 316, 324, 328, 357
Müslih, Muhammed, 288, 295, 349, 355, 357
Müştak, Talib, 29, 326, 357

N

Nabulsi, Süleyman, 139, 162, 169, 171
Nadmi, Vamid Cemal Ömer, 46
Napolyon, I. (Fransa Kralı), 53, 89, 98, 123, 128, 270
Nasır, Cemal Abdül, 1, 2, 7, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 223, 224, 225, 228, 229, 230, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 243, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 266, 267, 272, 273, 275, 276, 278, 279, 280, 285, 286, 313, 314, 315, 316, 317, 320, 321, 323, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334,

336, 337, 339, 343, 344, 348, 350, 351, 357, 358, 364
Nasr, Nesim 305, 358
NATO, 144
Necip, Muhammed, 124, 194
Nuseybe, Hazem Zeki, 298, 301, 358
Nutting, Anthony, 157, 288, 313, 320, 331, 358

O–Ö

Osmanlı İmparatorluğu, 11, 14, 16, 17, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 31, 33, 36, 42, 48, 60, 62, 73, 89, 90, 205, 232

P

Pakistan, 146, 153
Palmerston, Henry John Temple, 25
Paris Barış Konferansı, 40
Polonya, 60
Porath, Yaşua, 99, 302, 306, 308, 309, 358

R

Rabath, Edmond, 46
Rabin, İzhak, 245, 281, 340, 359
radikalizm, 7
Rauf, Suad, 310, 357
Renan, Ernest, 15, 49, 50, 51, 55, 58, 59, 297, 359
Rida, Raşid, 19, 20, 21, 22, 289, 290, 345, 254
Rıdvan, Fethi, 320, 324, 359
Rifa'i, Samir, 153
Riyad, Mahmud, 179, 359
Rogers, William, 235, 297, 347
Romantizm, 51
Rousseau, Jean Jacques, 49, 56

S–Ş

Sa'ada, Antun, 88, 89, 115, 177, 262, 324, 340
Sadi, Ali Kerim, 317, 320, 327, 339, 360
Safvet, Necdet Fethi, 304, 359
Sahab, İlyas, 299, 300, 310, 359
Said, Ali Ahmed, 290
Said, Halide, 345
Salem, Salah, 146
Seale, Patrick, 87, 100, 179, 239, 240, 281, 305, 306, 308, 309, 311, 313, 314, 323, 324, 329, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 344, 349, 360
Sedat, Enver, 164, 173, 182, 237, 263, 325, 336
Selame, Gassan, 287, 294, 310, 338, 357, 360
Sevr Anlaşması, 83
Sıdkı, Bekir, 83
Sırrı, Hüseyin (Paşa), 107
Siyonizm, 74, 99, 101, 218, 337
Smith, Charles D., 4, 5, 286, 307, 361
Snow, Peter, 188, 319, 326, 344, 361
Sovyetler Birliği, 127, 133, 148, 150, 168, 171, 248
Stark, Freya, 283, 344, 361
Sudan, 124, 125, 230, 248, 314
Suriye, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 64, 65, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 95, 97, 99, 100, 103, 104, 106, 108, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 123, 125, 126, 127, 130, 135, 138, 141, 143, 146, 149, 154, 162, 164, 168, 170, 172, 173, 174,

175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 190, 195, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 223, 224, 225, 228, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 255, 261, 262, 268, 281, 290, 292, 295, 305, 314, 325, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 338, 347, 351, 356, 358, 360, 363
Suud, İbni, 116
Suud (Suudi Arabistan Kralı), 168, 169, 218
Suudi Arabistan, 70, 80, 102, 110, 111, 116, 130, 146, 147, 162, 168, 170, 171, 184, 185, 197, 198, 206, 208, 210, 211, 213, 218, 223, 230, 251, 252, 258, 264, 274, 279, 280, 314, 321
Süleyman, Hikmet, 103, 106
Süveyş Kanalı, 23, 127, 139, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 140, 258
Şabib, Taleb, 156, 317, 320, 327, 339, 360
Şalim, Avi, 360
Şam, 29, 38, 84, 85, 86, 214, 216, 224, 225, 281, 306, 308
Şamon, Camille, 169, 187, 190, 197, 257
Şaron, Ariel, 150
Şeref, Abdulhamid, 332, 334, 349
Şevkat, Naci, 304, 321, 360
Şevket, Sami, 70
Şeyho, Muhammed İsmet, 295
Şihab, Fuad, 130, 257
Şuadran, Benjamin, 327, 328, 360

T

Taha, Riyad, 131, 203, 315, 319, 329, 340, 361
Talib, Seyid, 35
Tauber, Eliezer, 27, 291, 295, 361
Tehan, Muhammed Müslim, 361
Telhami, Gaha, 307
Telhami, Şıbley, 7, 253, 287, 339
Templer, Sir Gerald, 152, 157
Tibi, Bassam, 80, 84, 85, 296, 298, 299, 300, 301, 303, 305, 307, 362
Tito (Mareşal), 148
Tunus, 198, 199, 211, 251, 252, 336, 337
Türkiye, 13, 25, 72, 81, 84, 85, 119, 146, 151, 152, 153, 163, 172, 178, 200, 290, 291, 361

U–Ü

Uluslararası Para Fonu (IMF), 223
Umman Sultanlığı, 252
Ümmet, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 36, 62, 77, 80, 93
Ürdün, 79, 80, 81, 89, 113, 116, 118, 127, 130, 132, 135, 139, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 162, 165, 168, 169, 170, 171, 173, 185, 188, 189, 197, 198, 200, 202, 208, 210, 216, 218, 220, 221, 233, 234, 235, 237, 243, 251, 255, 257, 264, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 312, 314, 316, 317, 319, 321, 323, 326, 341

V

von Herder, Johann Gottfried, 51

W

Weber, Max, 6, 256, 287, 339, 351, 362, 363
William, Frederick (Kral), 53

Y

Yagi, İsmail Ahmed, 312, 319, 326, 363
Yahudi devleti, 100, 101, 102, 116, 218, 224, 231
Yahudi göçü, 71
Yasin, İsmail, 129
Yemen, 45, 70, 110, 111, 118, 135, 147, 155, 211, 212, 213, 219, 223, 228, 258, 279, 280, 314, 323, 333, 339, 349
Yugoslavya, 6, 148

Z

Zaglul, Sa'ad, 76, 93, 307
Zeyne, Zeyne N., 28, 292
Ziadeh, Nicola, 18, 90, 289, 290, 306, 363
Zuhur, Şerif, 315, 348
Züreyk, Konstantin, 46

Sevaplarından çok günahlarıyla hatırlanan, yok olup gitmiş eski bir hanedanlık gibi, Arap milliyetçiliği de 1967'de Altı Gün Savaşı'nda yaşadığı hezimet, Araplar arası bölünmeler ve içi boş söz ve eylemlerle hatırlanmaktadır. Ama unutmamak gerekir ki, Arap milliyetçiliğinin görkemli günleri de olmuştur. İşte bu kitap yükselişinden düşüşüne, bu günlerin anılarını akıcı bir anlatımla tazeliyor.

Davişa'ya göre, on dokuzuncu yüzyıl Alman Romantik milliyetçilerinden esinlenen Arap milliyetçiliği I. Dünya Savaşı'nın ardından kök salmış ve ancak 1950'li ve 60'lı yıllarda Mısırlı Cemal Abdül Nasır'ın karizmatik önderliğinde Arap alemini kasıp kavurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla bölgede doğan boşlukta, 1950'lerin sonunda Mısır'la Suriye'nin birleşmesi ve Irak'taki milliyetçi devrimle atağa geçen Arap milliyetçiliği, 1967'de İsrail'den yediği ağır darbenin altında ezildi.

Arap milliyetçiliğinin, bütün Arapları aynı şemsiye altında toplayan bir devlet idealinin çökmesi, bölgede radikal İslam'ın önünü açan en önemli gelişmedir.

Arap milliyetçiliğinin şaha kalktığı yıllarda Irak'ta doğup büyüyen Adid Davişa Batılı kaynaklar kadar zengin Arapça kaynakları da kullanarak bu her yönüyle bu ilginç dönemi anlatıyor.

ISBN 978-975-04-0259-3